

MAGYAROK EURÓPÁBAN I.

ENGEL PÁL

*BEILLESZKEDÉS EURÓPÁBA,
A KEZDETEKTŐL 1440-IG*

HÁTTÉR LAP- ÉS KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1990

Mellékletek:
Engel Pál

A szerkesztő munkatársa:
BURUCS KORNÉLIA

ISBN 963 7403 85 X (összkiadás)
ISBN 963 7403 892 (I. kötet)

Megjelent a Háttér Kft és a TÉKA közös gondozásában
Felelős kiadó: dr. KISS ERNŐ és DRUCKER TIBOR
Tervező és műszaki vezető: LANTOS KÁLMÁN
Borító és kötéstervező: GREGOR LÁSZLÓ

Történelmi olvasókönyv négy kötetben (Előszó)

Mit sem ér az irodalmi termék, ha nincs hozzá közönség.

Az emberrel, emberi viszonyokkal foglalkozó modern társadalomtudományok igen látványosan szaporodtak és terebélyesedtek az elmúlt fél évszázadban világszerte. Az emberi élettevékenység minden részletével (gazdálkodás, termelés, egyéni családi élet, társadalmi mozgalmak stb.) lassan külön résztudományok foglalkoznak. És ezen különböző résztudományoknak folyóirataik, kutatóintézeti állásaik, szerkesztősegeik — egyszóval szakapparátusaik — híztak. Természetesen nyomultak be a képzésbe is, tanszékekkel, képzési tematikákkal e tudományágak. E szakosodás azután oda is vezetett, hogy a kitermelt hatalmas társadalomtudományos értelmiségi réteg szakcikkeit, kutatási eredményeit egy szűk körben érthető nyelvezettel és fogalomrendszerrel, gyakran már bevallottan is csak egymás számára olvashatóan önti írásba. És lassan nemcsak a fogalomrendszer, de a mögötte megbúvó gondolati anyag is már csak a főfoglalkozású társadalomtudósok egy-egy szűk körét érdekli, érdekelheti.

Fiatal kutató éveink óta foglalkoztat sokunkat tudományfejlődésünk e terésztesnek mondott belső ellentéte. Különösen tragérezzük azt, hogy a büszke, intézményeibe vonult kutatás eltávolodott a társadalom legfontosabb szellemi munkás rétegétől, a tanártársadalomtól. Remek kezdeményezések, az ún. tanári továbbképző tanfolyamok csak szűk körben enyhítettek a gondokon. A tudományon kívüli okokról — tanárképzés szovjet mintája, tanári anyagi gondok, presztízsesítés stb. — most ne is szóljunk. Ideálunk: a legalább egy szakmai folyóiratot olvasó, kézikönyvtárral rendelkező, a szakmai eseményeket nyomon követő tanártípus kialakítása volt. Csak kezdeményezésekig jutottunk el az elmúlt években: a História című folyóirat megindítása, 1986-ban egy rendszeres történelemtanári továbbképzés tervének kialakítása (megfeneklett), ugyancsak 1986-ban az Előadások a Történettudományi Intézetben füzet sorozat kiadása. (Ez utóbbi 1 ív terjedelemben foglalja össze egy-egy nagyobb ívű témában a szakma újabb eredményeit. Sajnos tanárközönségünkhöz alig jut el az ötezer példány.)

Elsősorban a tanárkollégáknak, de a történelem iránt érdeklődő szélközönségnek is íródott a „Magyarok Európában” négy kötet.

A sorozat a magyar történelmet az eddigi összefoglalóknál nagyobb kitekintésű európai beágyazottsággal adja elő. (Nem titkolt célja is a szerkesztőnek, szerzőknek, hogy a magyar társadalom napi, jelenről gondolkodásában az egyetemes összefüggésekre az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani.) A történelmet olvasmányosan adja elő. (Nem titkolt célja a kutató-szerzőknek, hogy megpróbálják magukat a közérthető előadásban. Megkérdőjelezve azt aimmáron elfogadott szakmai tézist, hogy a kutatás eredményeinek közérthető közvetítésére feltétlenül szükséges egy külön szakapparátus.) A történelmet adatszerűen kívánja elmondani. (Nem titkolt törekvésünk: a következtetések és adatok összefoglalóba tömörítését úgy kíséreljük meg, hogy a történelemből ne legyen a nagyívű törvényszerűségek adatokkal illusztrált oktatóanyaga.)

A szerzők történelemlátása azonos alapelveken nyugszik. De mégis különböző eszközökkel élnek. Engel Pál és Szakály Ferenc (az első két kötet szerzője) nagyobb hangsúlyt helyez az elbeszélésre, gazdagon építve be a jellemzésekbe eseményleírásokat. Az előbbi szerző különös figyelmet fordít a társadalmi mozgásokra, az utóbbi inkább az állam- és hadtörténelmi összefüggésekre. Kosáry Domokos (a harmadik kötet szerzője) a klasszikus szintetizálás művelőjeként jelenik meg az olvasók előtt, az európai áttekintések, a művelődés-társadalompolitika egységbefoglalójaként. A legújabb kor eddig elkészült részeiről e sorok írója még csak az aggályokat adhatná elő.

Végül a sorozat előtörténetéről. Az 1970-es évek végén tankönyvírásra is szívesen vállalkoztak volna a jelen szerzők közül. Éppen a fenti tudományostársadalmi céloktól vezettetve. Elrettentett azonban bennünket az a dogmatikus tantervi követelmény, amely előírta egy-egy óra, egy-egy történelmi korszak keretében a felhasználandó fogalmak mennyiségét. Később a jelen szerzők közül többet is felkértek kiadók egy „rövid magyar” elkészítésére. Nem vállalták. 1987-ben a Művelődési Minisztérium „tankönyvalapanyag” írására kérte fel a Szűcs Jenő, Szakály Ferenc, Kosáry Domokos, Glatz Ferenc szerzői gárdát. A baráti együttes most vállalta a feladatot. (Szűcs Jenő korai halála után Engel Pál kollégánk vette át a középkor megírását.) Az elkészült, elsősorban magyar történelmi fejezetek feltehetően segítséget adnak majd egy, a 14-18 éves korosztály számára szóló tankönyvsorozat megírásához.

A jelen szöveg e vállalkozásból nőtt ki. Gyors, feszített munka terméke. A fürge kiadó igénye érthető volt: a régi, ideológiai szlogenektől mentes, olvasható könyveket adni a közönség kezébe. Ha ez sikerült, már nem dolgoztunk hiába.

Glatz Ferenc

Bevezető

Négykötetes szintézisünk minden darabjának — a remélhetően jól felismerhető közös jegyek mellett — megvan a maga sajátossága. Az első kötetre hárult, ha harmadiknak jelenik is meg, az a nem könnyű feladat, hogy „bevezessen” és megvilágítson olyan történelmi fogalmakat (feudalizmus, rendiség, jobbágyság stb.), amelyek a továbbiakban már ismertként vannak feltételezve. Ezért a szerző különös igyekezettel törekedett arra, hogy közérthetően fogalmazzon, vállalva annak kockázatát is, hogy tájékozottabb olvasók néhol túlzottan didaktikusnak fogják találni.

A középkor, amelyről ez a kötet szól, gyakran azoknak a kedvenc olvasmánya, akik az utóbbi korszakok nyomorúságaiért a „régi dicsőségben” keresnek vigaszt. A sok évszázad előtti magyar seregek számukra ugyanazt képviselik, mint kedvenc futballcsapatuk; együtt ujjonganak vele, ha nyer, és bánatosak, ha veszít. Büszkeség dagasztja a keblüket, amikor azt olvassák, hogy Nagy Lajossal az élen sikerült elfoglalnunk a dalmát tengerpartot, és alighanem haragszanak Zsigmondra, amiért elvesztette. Nagyon sokan, akik így érznek, ezt az érzelmüket mintegy a hazafiság természetes megnyilvánulásának vélik. Ezért érdemes talán felhívni a figyelmüket két szempontra, amit vagy nem ismernek, vagy nem gondoltak át kellően.

Először is arra, hogy más a futball és más a történelem. Az egyik játék, amelynek csak kivételesen lehet tragikus fejleménye; a másik természetesen komor valóság volt, ahol minden hadjáratot, bárki volt a győztes, mérhetetlen sok szenvedés, pusztulás és — különösen a középkorban — szándékos kegyetlenkedés kísért. A dicsőségen málázva érdemes felidézni magunkban a kifosztott és felgyújtott falvak és városok lángját is, és azt, hogy mennyi ártatlan emberi élet, mennyi munka, a békés hétköznapiak mennyi értéke ment ilyenkor veszendőbe, mind itthon, mind külföldön.

Másodszor, ami sokkal fontosabb: mást jelent a magyar nép ma és mást jelentett akkor. Az a magyar nép, amely a háborúkat elhatározta és viselte, egy vékony katonai kasztból állt, amelynek a fő megélhetése a zsold és a zsákmányolás volt. A köznép az egész középkoron át ki volt rekesztve a nemzet fogalmából, és egyik háborúhoz sem fűződött semmi érdeke. (Mindez nem vonatkozik a törökök elleni védekező harcokra, amelyeknek a megítélése természetesen más, de itt most korábbi eseményekről van szó.) A köznép számára, beleértve parasztokat és polgárokat egyaránt, minden háború, a győztes háború is, csapás volt, amit el kellett viselni, mert ilyenkor urai külön adót vetettek ki rá, „hazájának” serege pedig, ez a szomorú tény, felvonultában bántalmazta és elvett tőle mindent, amit csak tudott. Így tehát csupán tájékozatlanságból eredhet, ha a 20. század békeszerető polgára, aki ráadásul minden bizonnyal a kifosztott pórnép leszármazottja, szurkolni hajlandó egy olyan hadseregnek, amelynek harcosai többszáz évvel ezelőtt éltek, nem tudtak sem írni, sem olvasni, szívből utáltak minden munkát, de különösen a kétkezit, és lenéztek mindenkit, aki végezte; akikkel tehát a világon semmi, de semmi egyéb nem köti össze, mint az, hogy történetesen azok is magyarul beszéltek és vasárnaponként misét hallgattak.

Aki tehát ebben a téves értelemben vett hazafias érzületet vár a kötettől, csalódnia fog. Bárminő szolidaritás aközépkori magyar politikával egyrészt önámítás, másrészt a tudatos elfogultság jele. Márpedig a történész számára, ha tárgyát komolyan akarja venni, a legfőbb parancs a kíméletlen tárgyilagosság. (Nem lenne jó, ha ezt összekevernénk a nemzeti érzéssel. Úgy vélem, a nemzet igazi szolgálata mindenekelőtt arra kötelez, hogy munkánkból a legjobbat nyújtsuk, amire képesek vagyunk, a hazafiság pedig — egyszerűen fogalmazva — az az öröm, amit akkor érzünk, ha hazánkfiától olyan teljesítményt látunk, amivel bárki elégedett lehetne.) Ezt a kötetet korán elhunyt társunknak, barátomnak, Szűcs Jenőnek ajánlom, mert neki kellett volna megírnia, és akkor biztosan büszkéké lehetnénk az eredményre. Senki sem ismerte itthon a középkor természetét nála mélyebben és közelebbről, és a veszteség, hogy nem az ő munkáját olvassuk most, pótolhatatlan. Senki sem törekedett nála tudatosabban az objektív látásmódra sem. Úgy vélte, „történetírásról csak akkor lehet beszélni, ha olyan kategóriákkal dolgozik, amelyek jelentése Budapesten, Bukarestben, Prágában ... azonos”, más szóval nincs értelme olyan „nemzeti érzelmű” történelmet írni, amelyet egy tárgyilagos idegen ne tudna elfogadni. A munka megírásában ezt a tanácsot próbáltam követni. (Az, hogy a szóban forgó idegenek szintén a maguk elfogultságaival küszködnek és ritkán képesek tárgyilagosak lenni, más kérdés és nem a mi dolgunk.)

Végül hadd mondjak ezúton köszönetet mindazon kollégáimnak és barátaimnak, akik hajlandók voltak a kötet egyes fejezeteit kéziratban elolvasni és bíráló megjegyzésekkel illetni. Valamennyien sokkal járultak hozzá, hogy a kötet valamivel kevésbé legyen tökéletlen. Mert, sajnos, szükségképpen annak kell lennie, mivel minden szakember csak a maga kicsiny szakterületén lehet valamelyest járatos.

Budapest, 1990. október

Engel Pál

I. Tájékozódás

Vajon hol kell elkezdni egy történelemkönyvet, amely a magyarságról és Európába való beilleszkedéséről szól? Ha a magyar történelem összefoglalásának tekintjük, úgy természetesen a finnugor őshaza lehet az egyedüli kiindulópont, és Európának akkor érdemes majd szóba kerülnie, amikor a magyarok a Kárpát-medencébe költözve szorosabb kapcsolatba kerültek vele. Ha ellenben a szerzők, mint a jelen esetben, jóval szélesebb, összeurópai keretben kívánják tárgyalni a magyar nép múltját, akkor a választás sokkal nehezebb.

Európa gyökerei

Köztudott, hogy Európa mai műveltségének gyökerei az ókori Keletre nyúlnak vissza. Mindenekelőtt a bibliai őszövség révén a legszorosabban kapcsolódnak a zsidó nép múltjához, ennek mítoszai Ádámtól és Évától Noé bárkájáig éppúgy az európai kulturális örökség részei, mint a Kr. e. II. évezred még jócskán legendás ősatyái Ábrahámtól Izsákon és Jákobon át Mózesig, és ugyanígy némiképp a magunkénak érezzük a már teljes hitelű zsidó történelmet is Dávid és Salamon Kr. e. 10. századi királyságától az asszírok, illetve a bábéli Nebukadnezár hódításáig, Izráel, majd Júda országának bukásáig, az ezt követő 6. századi babilóni fogságig, Judit és Holofernesz, Eszter és aperzsa Ahasvérus történetéig, sőt a Nagy Sándor utódai ellen harcoló Makkabeusokig. Tekintetbe veendő, hogy a bibliai örökségen kívül Keletről származnak tudományunk alapelemei, nem utolsósorban írásunk, amelynek forrása és mintája, a föníciaiak ábécéje a mai Libanon és Szíria tengerparti városaiban született meg a Salamon előtti évszázadokban.

Legalább ennyire fontos számunkra a mai műveltségnek az az ókori gyökere, amely az antik kultúrából ered. Az Őszövség íróinak gondolkodásmódja még idegen tőlünk, legalább oly mértékben, mint a Homérosz által megörökített görög előidők hőseié, de az athéni fénykor görög költőit és tudósait, Szophoklész vagy Thuküdidész, Platón vagy Arisztotelész már szinte a magunkénak érezzük, akárcsak a római köztársaság és császárkor alkotóit Cicerótól Horatiuson és Vergiliuson át Tacitusig, sőt Marcus Aureliusig. Éppily közelről szólnak hozzánk a görög–római kor művészeti emlékei, akár Periklész korának nevezetes alkotásait, akár az 1-2. század római császárportréit szemléljük. Az antik történelem pedig a legendás előzményektől — a trójai háborútól, illetve Romulustól — kezdve, mindenestül a mai Európa múltjának része. Marathón és Szalamisz, ahol a maroknyi görögség visszaverte a perzsa nagykirályok, Dárius és fia, Xerxész, a bibliai Ahasvérus invázióját, máig azoknak az értékeknek a diadalát jelképezi, amelyeket a legfontosabbnak tartunk: az egyéni szabadság győzelmét a kollektív szolgaság, a demokráciáét a despotizmus felett.

Végül és elsősorban, szólni kellene természetesen magáról a kereszténységről, amely másfél évezreden át a legmélyebben formálta Európa arculatát, és mint tapasztaljuk, ma sem veszítette el időszerűségét. Európa és benne az ezeréves Magyarország műveltségének alig volt olyan írott vagy képi megnyilvánulása, amely érthető lenne a keresztény hagyomány ismerete nélkül. Szólni kellene tehát születéséről és elterjedéséről, illenék vázolni az evangéliumi történetet Heródesről és Pilátusról; Szent Pálról és a többi apostolról, szólni kellene a katakombák őskeresztényeiről és a római császárkor üldözéseiről, sőt alighanem tanulságos volna olvasnunk a keresztény és antik kultúra megismeréséről, Szent Kelemen és Tertullianus véleményéről.

Hol kezdjük tehát? Ádámnál és Évánál, vagy valamivel később? A szerző úgy látta, hogy az ókori előzmények ismertetése, bármennyire nélkülözhetetlen volna is, nem fér el a jelenlegi vállalkozás keretei között és egy különálló, „nulladik” kötetet igényelne. Remélhetőleg akad a közeljövőben szakember, aki vállalkozik a megírására. Ebben bízva ott vesszük majd fel az elbeszélés fonalát, ahol ez a reménybeli kötet feltehetően végződik: az ókori Róma és az antik civilizáció bukásánál és a középkor hajnalán, vagyis a voltaképpeni antik–keresztény Európa születésénél. Előbb azonban tartsunk rövid szemlét témánk kiindulópontja és szemléleti keretei fölött.

Civilizáltak és barbárok

Az ókor végére az akkor ismert világ élesen kettévált fejlett és fejletlen társadalmakra. Egyes népek — a görögök, rómaiak, perzsák, hinduk, kínaiak — viszonylag bonyolult ismeretekre és technikai vívmányokra tettek szert, és az emberi együttélés akkor legfejlettebb formáit valósították meg. Mindezeket a vívmányokat röviden *civilizációnak* szokás nevezni, ami eredetileg körülbelül „polgárosodást” vagy „városiasodást” jelentett, és arra a ma is érvényes megfigyelésre utalt, hogy a fejlettség mércéje a városi jellegű életmód elterjedése. A civilizált társadalmak tagjai — ahogy ma mondjuk: a *kultúrnépek*, azaz a „művelt” népek — maguk is tudatában voltak annak, hogy életmódjuk lényegesen különbözik a *természeti népekétől*, vagyis azokétól, amelyek nem jutottak el az ő fejlettségi szintjükre. Ezeket a népeket általában lenézték és — mint az ókori görögök — primitív, tudatlan *barbároknak* tekintették, (De meg kell jegyezni, hogy a „barbár” jelző eredetileg „értelmetlen beszédűt” jelentett és mindazokra vonatkozott, akik nem tudtak görögül, tehát a perzsákra is.) A barbárokat viszont csábította mindaz a gazdagság, ami a városokban felhalmozódott, és ha csak lehetett, megpróbálták fegyverrel megszerezni. A kultúrnépek hatalmas, több ezer kilométer hosszú védművekkel — a rómaiak a *limes*szel, a kínaiak a Nagy Fallal — próbáltak védekezni a barbárok inváziói ellen. Ilyenformán a kultúrnépek és természeti népek, civilizáció és barbárok világa a szó szoros értelmében világosan elhatárolódott egymástól.

A két világ között „egy világ” volt a különbség. Ez a legmegfoghatóbb módon az életmódban nyilvánult meg. A civilizáció központjai a sumerek óta a városok voltak. Jóllehet bármennyire különbözött is az ókori Kelet városaitól a görög *polis* vagy a római *municipium*, szembeszökőek a hasonlóságai, mihelyt a barbár világgal vetjük össze őket. Mindenekelőtt a falaik között összpontosult a kor kereskedelme és kézműipara, és a piacaikon kapható volt minden, amit a kor egyáltalán kínálni tudott. Viszonylag nagy tömeg élt bennük együtt, rendszerint kőházakban és olyan körülmények között, amelyeket a ma embere elviselhetetlennek találna, de akkor viszonylag kényelmesnek számítottak. Mindez helyhez kötött életmóddal járt. Amely nép városokat épített, az örökre felhagyott a vándorlással. A barbárok sokkal mozgékonyabbak voltak, mert nem voltak városaik. Még azok is aránylag könnyen változtattak hazát, akik már megtelepedtek, hiszen csak falvaikat és faházaikat kellett hátrahagyniuk. De voltak köztük *nomádok*, akik nyájaikkal vándoroltak és ideiglenes szállásokon, sátrakban laktak. Nos, akár megtelepedtek, akár nomadizáltak, életük a természet erőivel vívott ádáz harcban telt el, és messze volt attól, hogy bármilyen tág értelemben kényelmesnek lehessen nevezni. Emellett hozzászoktak, hogy mindazokat a javakat, amelyeket nem tudtak maguk megtermelni — és az értékes javak legtöbbje ilyen volt —, leginkább háborúban, zsákmányolva szerezzék meg. A harc tehát minden tekintetben a lételemük lett, és a barbár nép fia gyermekkorától fogva küzdelemre és a fáradság elviselésére nevelődött. A polgárosult város lakóinkább a békét kedvelte, mert a javak termeléséből vagy eladásából élt. Így viszont nehezen tudta megvédeni magát, és időnként az az önvádoló gondolat támadt benne, hogy a barbár életforma a helyes, mert az a „férfihoz illő” és „kemény”, szemben a civilizáció okozta „elpuhultsággal”.

A városi civilizációk legjellegzetesebb szellemi terméke az írás volt. Az írásjelek ismeretében lehetett csak lejegyezni az isteni kinyilatkoztatást, az emberi együttélés normáit és a múlt eseményeit, vagyis az írás révén születtek meg a szent könyvekbe foglalt tételes vallások, a törvénykönyvekbe foglalt jogrendszerek, az irodalom, a történelem és általában a tudomány. A barbárok zöme nem ismert semmilyen írást, ennek funkcióját náluk a szó és az emlékezet pótolta. Minden ismeret szájhagyomány és pontosan előírt (rituális) cselekvések ismétlése útján öröklődött, ennél fogva az ismeretek terjedelme eleve korlátozott volt, a tartalmuk pedig nehezen változott, mert csak az állandó dolgok voltak jól megjegyezhetőek. Ezért az írástudatlan társadalom szükségképpen konzervatívan szemlélte a világot és minden újítástól idegenkedett.

Szembeszökő a különbség a kultúrnépek és a barbárok társadalmi és politikai berendezkedése között. A barbár népek gondolatvilágában a *vérokonosság* és a *személyi függés* volt a két meghatározó elv. Népi összetartozásukat eleve a *közös eredettudat* határozta meg: az a hiedelem, hogy egyazon nép vagyis „nemzet” fiai (figyeljünk a szó gyökére). Azért beszélnek azonos nyelvet,

azért öltöznek egyformán és követnek azonos szokásokat, gondolták, mert valamennyien egy hajdani közös őstől származnak, tehát vér szerint is összetartoznak. A nép szintén a vérségi elv szerint tagolódott kisebb egységekre: törzsekre, a törzsek nemzetségekre, ezek meg ágakra és családokra, amelyek mindegyike egy valóságos vagy feltételezett, fiktív őstől származtatta magát. Mindezekben rendszerint az őс legközelebbi utóda, a legidősebb férfi volt az úr, a népnek pedig a legelőkelőbb és leggazdagabb nemzetségek fejeinek gyülekezete, a vének tanácsa parancsolt. Körülük fegyveres kíséret szerveződött azokból az ifjakkól, akik a szolgálatukba léptek és hűséget fogadtak nekik. Ez a szervezet, mivel minden személy egy másik személyhez kötődött, alkalmas volt arra, hogy vándorlás idején is működjék, amikor az egész nép felkerekedik és új hazát keres.

A kultúrnépek társadalmi berendezkedése merőben különbözött ettől. Ők már régen nem vándoroltak, és elszoktak attól, hogy a vérrokonságot és a személyes hűséget tartsák a két legfontosabb emberi kapcsolatnak. Náluk természetesen a város volt a politikai szerveződés központja: egy-egy vidék felett az volt képes uralkodni, aki a város falai között is uralkodott. Ezért a társadalom *nem a személyi, hanem a területi. függés alapján* szerveződött. Azok alkottak egy közösséget, akik egyazon falu, város vagy tartomány lakói voltak. A városból irányították az egész társadalmat, függetlenül attól, hogy ez pontosan hogyan történt. Ahol királyság volt a politikai berendezkedés formája, ott a város az uralkodónak vagy helytartójának székhelye volt, és a palotájából kormányozták a városhoz tartozó vidéket. Ahol, mint a görögöknél, nem egy személy, hanem a városi közösség volt az úr, ott is a város, a *polis* volt az uralom és az irányítás, egyszóval a *politika* központja. A civilizált népeknek tehát megállapodott politikai berendezkedésük, területileg szervezett államuk volt, míg a barbároknál az ennek megfelelő intézmények hiányoztak.

A civilizáció korlátai

A hajdani városi civilizációt azonban minden különleges vívmánya ellenére nagyobb különbségek választották el a maitól, mint a természeti népek társadalmától. A modern nagyipari termelés kialakulása előtti, *preindusztriális* („iparosodás” előtti) korszakok emberének életkörülményei a maihoz viszonyítva rendkívül elmaradottak voltak és évezredek alatt úgyszólván alig változtak, függetlenül attól, hogy városban élt-e avagy falun, kőházban-e avagy sátorban. Technika és tudomány mindvégig elkülönült egymástól és mindkettő igen-igen lassan fejlődött. A legfőbb energiaforrás mindvégig az emberi és állati erő volt, ezért az ipar megmaradt a *kézműipar* keretei között és tömegtermelésre nem volt képes. Ugyanez korlátozta az emberi kapcsolatokat és az információ áramlását is, hiszen a szárazon szekérrel vagy lóháton, a tengeren vitorlás vagy evezőshajókkal közlekedtek, mai fogalmaink szerint elviselhetetlen lassúsággal. Egynapi járóföldnek mindössze 20-30 kilométert tekintettek, és a legfejlettebb kultúrákban is a lovasfutár volt a leghatékonyabb hírközlési eszköz. A földeken hihetetlenül alacsony volt a terméshozam, ezért a társadalom csak úgy volt képes fennmaradni, ha a lakosság zöme élelemtermeléssel foglalkozik. A népesség igen lassan növekedett, és egy bizonyos szinten túl nem is növekedhetett, mert elfogyott az élelem és éhínség lépett fel. Minden családban nagyszámú gyermek született, de kevés érte meg a felnőttkort és ritkán remélhetett hosszú életet, mert a gyógyítás alig haladt előre. A várható életkor 30 év alatt volt és akik hatvan évet megértek, már aggastyánnak számítottak.

A szenvedés, a fájdalom és a halál ekképpen az élet megszokott, mindennapos tapasztalatához tartozott, sokkal nagyobb mértékben, mint manapság. A kezdetleges körülmények meghatározták az emberek észjárását, mentalitását. Joggal érezhették, hogy kényre-kegyre ki vannak szolgáltatva a természet erőinek: betegség ragadta el szeretteiket, dögvész tizedelte meg nyájaikat, fagy, aszály és árvíz tette tönkre a termésüket, villám okozta tűzvész hamvasztotta el városaikat és falvaikat. Általános volt a meggyőződés, hogy mindezeket az eseményeket természetfölötti hatalmak irányítják: személytelen erők, amelyek tárgyakba költöznek, láthatatlan szellemek, elhaltak lelkei, megszemélyesített természeti erők avagy — a legcivilizáltabb népeknél — istenek. Nyilvánvaló volt, hogy nemcsak a csapások tulajdoníthatók nekik, hanem az ellenkezőjük is: ha a beteg felépült, ha az időjárás kedvező volt, ha a vadászat sikerrel járt, egyszóval általában az ember sorsának

alakulása. Ezekre a rejtélyes erőkre csakis a hit erejével lehetett hatni: megfelelő cselekvésekkel elérhető volt, hogy ne ártsanak, sőt netán segítsenek. Ezek a *mágikus* cselekvések — áldozatok, varázslatok, ráolvasások — szigorúan előírt, *rituális szertartásokká* váltak. Amennyiben pedig ezeket a rejtélyes erőket akarattal felruházott lényeknek, isteneknek képelték el, akkor érdemes volt az áldozaton kívül már pontosan megfogalmazott könyörgéssel, imával fordulni hozzájuk. A legtöbb nép felfogása szerint ehhez szükség volt közvetítőkre is, akik különleges képességeik, tulajdonságaik vagy a beléjük költözött természetfölötti erő révén meg tudják találni az utat a földöntúli hatalmakhoz: szükség volt tehát varázslókra, sámánokra, papokra, akiket illet ajándékkal jutalmazni vagy lekötelezni. Minden nép sajátos módon képzelte el mind magukat a túlvilági hatalmakat, mind pedig azt a módot, ahogyan befolyásolhatók, és egyedül a hitnek maga választotta formáját, a saját vallását tartotta igaznak és helyesnek. Ebből gyakran — bár korántsem mindig — a többi vallás megvetése és híveinek üldözése is következett.

Mivel a túlvilági erők mindenütt jelen voltak, az ember életét és gondolkodását elsősorban a vallás szabályozta. Az élet legfontosabb kérdéseiben a vallás parancsai igazították el: hol, mikor és hogyan tisztelje istenét, mikor ünnepeljen és mikor dolgozzék, hány feleséget tartson, hogyan temesse el halottait, mi a teendője vetés és aratás előtt, vagy ha beteg a gyermeke. A vallás szabta meg, hogyan vélekedjék a világ jelenségeiről: természetről vagy társadalomról. Nemritkán azt is vallási parancs írta elő, hogyan öltözködjék, mit egyék, hogyan házasodjék és milyen gyakran érintkezzék a feleségével. Egyszóval elsősorban a vallás formálta akkoriban az életmódnak és szellemi műveltségnek azt az összességét, amit *kultúrának* nevezünk. A szó önmagában nem minősít, ezért a civilizált népek kisszámú, de fejlett kultúráját *magaskultúrákként* vagy *civilizációkként* is szokták emlegetni; ebben az értelemben beszélünk pl. antik (görög és római), keresztény vagy iszlám civilizációról, amelyek mindegyike egy-egy valláshoz kapcsolódik. A természeti népek jóval nagyobb számú sajátos kultúrát alakítottak ki. Ezek szellemiségét sokkal kevésbé ismerjük, de bizonyos jellemzőik, valamint elterjedésük határai a régészeti leletek — temetkezési szokások, jellemző alakú vagy díszítésű tárgyak — alapján elég jól megállapíthatók.

Európai kultúra és európai középkor

A hagyományos kultúrák évezredek óta éltek át egymás szomszédságában anélkül, hogy összeolvadtak volna. A modern világra — ilyen mértékben először a történelemben — a kultúra egységesülése, uniformizálódása lett a jellemző. Nem arról van szó, mintha a földkerekség különböző kultúrái manapság egyetlen emberi civilizációban olvadnának össze, hanem csupán arról, hogy egyetlen, különösen „fertőzőképes” műveltség van terjedőben szerte a világon. Ez az, amelyet *nyugati vagy európai civilizációnak* szokás nevezni, mert Nyugat-Európában fejlődött ki. (A név azonban ma már nem igazán helytálló, hiszen a hajdani európai kultúra már a föld jelentős részén elterjedt, és ősi civilizációkat volt képes többé-kevésbé a maga képére formálni.)

A nyugati kultúra diadala elsősorban azzal a látványos anyagi fellendüléssel magyarázható, amelyet az ipari forradalom indított el, hiszen a fölényét kézzelfoghatóan ez bizonyította. Magát ezt a fellendülést azonban annak lehet tulajdonítani, hogy az európai kultúra a korábbi magaskultúrákhoz képest sajátos, addig ebben a formában ismeretlen *értékeket* fogalmazott meg és tett magáévá, aminők az emberek eredendő egyenlősége, a többségi akarat és az ezzel szemben álló kisebbségi vélemények egyidejű elfogadása, az egyén függetlenségének tisztelete, a gondolkodásnak ezen alapuló szabadsága, és nem utolsósorban a társadalmi igazságosság és szolidaritás gondolata. A 18-19. század folyamán egyre inkább ezekhez idomult Európa országainak társadalmi és politikai berendezkedése, oly mértékben, hogy mára minden számottevő politikai erő — a konzervatívoktól a radikális reformerekig — a magáénak vallja őket, és inkább csak az értékek „rangsorát” tekintve van közöttük vita.

Történelemszemléletünk a fentiek alapján magától értetődően Európa-centrikus. Anélkül, hogy tagadnánk más kultúrák értékeit, a magunkét valamiképpen egyedülállónak, „a történelem luxustermékének” tekintjük. A világtörténelemnek számunkra az a legizgalmasabb kérdése, hogy

mi magyarázza a nyugati kultúra egyedülálló sajátosságait, és mi tette lehetővé hallatlan fellendülését. Figyelmünk tehát elsősorban ezekre a kérdésekre, a saját kultúránk történetére irányul. Ennek vizsgálata során elsősorban az *antikvitás* különleges szerepe tűnik szembe. Az ókori görögség körében csírájában már megfogalmazódott számos olyan gondolat (pl. a racionális gondolkodás) vagy intézmény (pl. a demokrácia), amelyet később a nyugati civilizáció bontakoztatott ki. A rómaiak pedig ezeket az eszméket továbbfejlesztve olyan intézményeket (pl. jogrendszert) teremtettek, amelyeket módosítva ma is használunk. Nem véletlen, hogy az újkori Európa szellemi megújulása, mint később látni fogjuk, a 15. század táján az antik embereszmény újrafelfedezésével, a *humanizmussal* és az antik művészet *reneszánszával*, „újjászületésével” veszi kezdetét.

Az 1500 körül élt európai humanisták úgy látták, végeredményben helyesen, hogy az ő nemzedékükkel új korszak kezdődik Európában. Ez fogja felváltani, vallották, azt a „köztes kort”, azaz a *középkort*, amely Európában a római birodalom bukása után következett; a máig használt elnevezés tehát tőlük ered. Ők azonban oly mértékben meg voltak bűvölve az antik kultúra örökségétől, hogy a középkor évezredét képtelenek voltak másnak látni, mint a tudatlan barbárság időszakának. Így például a rómaiakat legyőző barbár gótokról nevezték el — persze megvetően — *gótikusnak* mindazt, ami szerintük ebben a sötét időszakban épült. Ma a középkor jelentőségét sokkal árnyaltabban ítéljük meg. Tudatában vagyunk, hogy a nyugati kultúra nem közvetlenül az antik műveltségéből alakult ki, hanem egy évezred múlva a *kereszténység* talaján, annak közvetítésével született meg. Ebből következően az antikvitás mellett nem kevesebb szerepet kell tulajdonítanunk a kereszténység hatásának; annak a hatásnak, amelyet a keresztény vallás — mégpedig annak nyugati, latin nyelvű változata — gyakorolt az európai civilizáció kialakulására. Ma tehát úgy látjuk, hogy a nyugati kultúra az antik és a keresztény értékek ötvözetéből keletkezett, és gyökerei a középkorra nyúlnak vissza. A középkor története, mai felfogásunk szerint, elsősorban ennek a sajátos *nyugati keresztény kultúrának*, mintegy a nyugati civilizáció gyermekkorának a története.

A középkornak nevezett évezredet három korszakra szokás osztani. Az első felét — kb. 1000-ig — hagyományosan *kora középkornak* nevezik, az utolsó kétszáz évet (kb. 1300–1500 között) pedig *késő középkornak*. A kettő közé eső 250–300 év, a 11–13. század a középkor delelője, az az időszak, amikor a nyugati keresztény kultúra már virágba szökkent, de még nem indult hervadásnak. Ez az érett, „virágzó” középkor felel meg ama romantikus „lovagkornak”, amellyel kapcsolatban mindenekelőtt a lovagvárak, az első gótikus katedrálisok, a trubadúrok és keresztes vitézek képe idéződik fel. Merőben más képzetek fűződnek a középkor első ötszáz évéhez. Ezt — vagy legalábbis ennek nagy részét — gyakran még ma is „sötét korként” emlegetik, kivált az angolszász irodalomban. A római birodalom romjain kialakuló barbár Európa időszaka ez, tele kegyetlenkedéssel, éhezéssel és félelemmel. Gallia és Britannia római építményei már réges-rég romba dőltek, London és Párizs ekkoriban legfeljebb néhány száz nyomorúságos viskót jelentett, amelyek lakóit skandináv kalózok támadásai tartották rettegésben; a mai Németország nagyobb részét még őserdő borította, amelynek mélyén pogány vagy épp csak megkeresztelt törzsek tanyáztak hitványnál hitványabb falvakban. Sem 500 körül, sem 1000 körül semmi jel nem utalt még arra, hogy a világnak ez a kicsiny, szegény és jelentéktelen sarka rövidesen példátlan kulturális és politikai fellendülés színtere lesz. A középkornak ebben a korai szakaszában éppúgy a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Közel-Keleten volt a civilizáció súlypontja, mint az antik korban.

A féudalizmus elmélete

Az elmúlt évtizedek hazai történelemoktatásában — és egy darabig történetírásunkban is — a középkor fogalma egy sajátos terminussal, a *feudalizmussal* olvadt egybe. Nemzedékek tanulták úgy, hogy a középkor időszaka többé-kevésbé egybeesik az emberiség fejlődésének egy meghatározott stádiumával, amelyet „feudális társadalomnak” neveznek. Ezt az egybeesést oly mértékűnek feltételezték, hogy középkor helyett szokássá vált — nagyjából vagy teljesen azonos

értelemben — „feudális korról” beszélni. Midőn tehát egy középkori történelemkönyv bevezetőjét írjuk, elkerülhetetlenül ki kell térnünk erre a fontos, bár nem egyszerű problémára: a feudalizmus szó eredetére, jelentéseire és használatának jogosságára.

A szó gyökere a latin *feudum* szó, amely — elsősorban Nyugat-Európában — a középkorban egy fontos, e kötetben később bőven tárgyalandó intézményt jelölt: a hűbérbirtokot. Ezzel azonban most nem kell törődnünk, a belőle képzett feudalizmus szó ugyanis jóval később, a 18. századi francia publicisztikában született, akkor, amikor hűbérbirtokok már réges-rég nem léteztek. Midőn a polgárság harcot indított egy új, modern társadalom felépítéséért, feudalizmus címszó alatt kezdték összefoglalni mindazokat az intézményeket, amelyeket idejétműltnak és a felvilágosodás eszményeivel összeférhetetlennek tartottak. Ezek az intézmények elsősorban — bár nem kizárólag — falun, földesúr és alattvalói viszonylatában voltak jelen. A parasztság zömét Európa-szerte olyan ősi eredetű szolgáltatások és kötöttségek béklyózták meg, amelyek élesen szembenálltak az egyetemes emberi szabadság és egyenlőség eszméjével, és létükkel mintegy azt szimbolizálták, mennyire gyűlöletes és tarthatatlan a fennálló társadalmi rend. Ahhoz, hogy a paraszt a szó polgári értelmében szabad emberré, önálló gazdálkodóvá váljék, elsősorban ezeket a jogtalannak és egyben megalázóan tekintett „feudális” viszonyokat kellett felszámolni. Az 1789. évi forradalom első teendőjeként — mint majd a következő kötetekben olvasni fogjuk — éppen ezt hajtotta végre.

Amint a polgári átalakulás szele rendre elérte Európa többi országát, ott is hasonlóan fogalmazódott meg a „rég” és az „új” rend ellentéte, és általában szokás lett a régi berendezkedést francia mintára *feudalizmusnak* címezni, noha a megdöntendő intézmények mindenütt jelentősen különböztek. Számos helyen — így Magyarországon is — sohasem létezett *feudum*, azaz hűbér, és miután a középkori eredetű földesúri intézményeket ennek ellenére „feudalizmusnak” nevezték, a szó elvesztette minden elképzelhető kapcsolatát eredeti gyökerével, ráadásul egyre elmosódóbb tartalmúvá vált. Hovatovább szinte bármilyen társadalmi vagy politikai rendszert jelölhetett, amely a polgáritól valamely lényeges tekintetben különbözött.

A fogalmat talán Marx Károly és követői mentették meg az enyészettől azáltal, hogy egy történetfilozófiai rendszerbe illesztették és ott fontos helyet jelöltek ki neki. A feudalizmus fogalma az elmélet egészén belül nagyon pontosan rögzített helyet és értelmet kapott. Időben a középkorral esett egybe, és egy pontosan definiált társadalomszerkezetet jelölt, amelynek meghatározó eleme a földesúr–jobbágy viszony volt. Idővel a marxista kutatás a feudalizmusnak még további ismérveit is feltárta. Megszülettek olyan, nálunk is sokáig közkeletű fogalmak, mint „feudális anarchia” (a korszakra jellemzőnek vélt politikai zűrzavar), „feudális széttagolódás” (a politikai egységek szétaprózódása, amely ebben a formációban állítólag törvényszerűen jelentkezett) és hasonlók. A terminológiai burjánzás a szakszerűség látszatát kölcsönözte a történetírásnak, s egyben az élvezhetetlenség bizonyosságát is.

Természetesen nem a marxizmus volt az egyetlen, amely élt és él ezzel a fogalommal. Társadalmi jelenségek valamiféle általánosítása ma is éppoly kézenfekvő igény, mint volt százötven évvel ezelőtt, legfeljebb az általánosítás próbál óvatosabb és a tényekhez alkalmazkodóbb lenni. Ezért mindenkor sokan fáradoztak azon, hogy ezt a történelem könyvekből láthatóan kiirthatatlan fogalmat megpróbálják, ha már létezik, legalább határozott tartalommal megtölteni. A probléma azonban egyfajta „határozatlansági reláció” alakjában jelentkezik: minél pontosabban definiáljuk, annál kevésbé általánosítható, és megfordítva, minél tágabban, annál kevésbé lesz alkalmas adott viszonyok leírására.

A próbálkozások főleg két szálon futottak és futnak ma is. A pontosságra törekvők pártja a feudalizmust *afeudum* szó származékaként fogja fel és ezért csakis a *hűbériségre* vagy legalább rá emlékeztető viszonyokra alkalmazza. Ebben az esetben tehát a szó egy bizonyos típusú *politikai rendszert* jelöl, amelyben meghatározó szerepet játszik egy földbirtok fejében hadiszolgálatot teljesítő katonai (nemesi, lovagi) réteg. Ebben az értelemben elsősorban a középkori Nyugat-Európával és Japánnal kapcsolatban szokás feudalizmusról beszélni, de akadnak, akik ennél tágabban értelmezik. A másik tábor ezzel szemben a fogalmat olyan *társadalmi rendszer* megjelölésére használja, elvben a politikai berendezkedéstől függetlenül, amelyre földesúri függésben élő paraszti tömegek nyomják rá a bélyegüket. Ebben a feudalizmus-fogalomban

nyilvánvaló a marxizmus utóhatása és a nagyobb léptékű történelmi általánosítás igénye, ám nehezen kerülhető el a fogalom cseppfolyósodása, mert merőben különböző kultúrájú társadalmi rendszerek mosódnak egybe egyetlen és korántsem a legfontosabb vonásuk alapján.

A fő nehézség abban mutatkozik, hogy a feudalizmus fogalma egyik formájában sem alkalmas az európai társadalomfejlődés leírására. Kiváltképp nem könnyű kezelni a problémát a magyar történelem vonatkozásában. Volt-e Magyarországon feudalizmus? Ha a politikai intézményrendszert értjük rajta, úgy semmiképpen sem, mert a hűbértartok és a reá épülő politikai szervezet itt ismeretlen volt. Ha a tágabb értelmében vesszük, úgy természetesen volt, miként egész Európában, csak hogy ebben az esetben beleférnek a fogalomba nem európai társadalmak is, amit kívánatos lenne elkerülni, hiszen megközelítésünk során éppen az európai fejlődés sajátosságait szeretnénk kiemelni. A dilemmával végül is nem könnyű megbirkózni. Ezért a továbbiakban a feudalizmus szót lehetőleg kerüljük, és ha mégis kénytelenek vagyunk használni, lényegében a később tárgyalandó *uradalmi rendszert* fogjuk érteni rajta, mégpedig abban a formában, amelyben a nyugati kultúrához tartozó társadalmakban — így Magyarországon is — kialakult.

II. A magyar nép eredete

A magyar nép eredetének és legrégebbi múltjának vizsgálatakor vissza kell lépünk az időben, mégpedig nemcsak a római birodalom korába, hanem sokkal messzebbre, egészen a kőkorszakig. Tájékozódásul vegyük először szemügyre azt a tágabb környezetet, amelyben a magyarság kialakulása végbement.

Eurázsia barbár népei

Az ókori történelem hagyományos tárgyalása során általában kevés szó esik arról, milyen népek éltek ekkoriban Euráziának ama óriási térségén, amely a Dunától és a Rajnától a kínai Nagy Falig terült el. Maguk a civilizált népek sem sokat tudtak erről a barbár világról. Főleg olyankor érdeklődtek iránta, amikor határaikat a szokottnál hevesebb támadások érték. Ilyenkor igyekeztek pontosan megfigyelni a támadókat, leírni külsejüket, fegyverzetüket, harcmódorukat, és általában véve a szokásaikat. Ismereteik azonban főleg a szomszédságukban élő barbárokról szorítkoztak, és nagyon bizonytalan sejtelmek voltak arról, milyen világ van rajtuk túl, a kontinens belsejében. Ma sokkal pontosabbak az ismereteink, elsősorban a *nyelvtudománynak* köszönhetően, amely szívós munkával felderítette az eurázsiai népek leg többjének eredetét és vándorlásait. Sok esetben — de korántsem mindig — sikerült a nyelvészeti eredményeit a *régészeti leletekkel* is összhangba hozni, azaz egy bizonyos régészeti kultúrát egy ismert nevű néphez kapcsolni, annak régészeti hagyatékaként azonosítani.

A középkor küszöbén Eurázsia nagyobb részét olyan népek lakták, amelyeket a nyelvészet az *indoeurópai* (régibbi nevén indogermán) *nyelvcsaládba*, illetve ennek különböző ágaiba sorol. Az ókor civilizált népeinek nyelvei közül a latin, a görög, a perzsa (iráni) és az Indiában beszélt szanszkrit egyaránt ebbe a családba tartozott, de velük rokon nyelvet beszélt sok barbár nép is. E nyelvek rokonságán azt értjük, hogy valamennyi egy közös *alapnyelvre* vezethető vissza, amelyet a feltételezett közös ős, az indoeurópai *ősép* valamikor az újkőkorszakban beszélt.

A latin nyelv utódai a mai *neolatin* nyelvek, amelyek a római birodalom nyugati tartományaiban alakultak ki: a francia, az olasz, a spanyol, a portugál és balkáni rokonuk, a román. Európa barbár népei között főleg három indoeurópai ág nyelvei: a *germán*, a *szláv* és az *iráni* nyelv terjedt el. A germán nyelvű népek az ókor végén elsősorban Skandináviától a Dunáig éltek. Tőlük keletre és északra laktak a szlávok, őshazájuknak a Dnyeper és a Visztula közötti sík-dombos, erdős vidéket szokás tekinteni, onnan költözött egy részük a középkor kezdetén — mint látni fogjuk — a Balkán-félszigetre és nyugat felé. A Fekete-tengertől Belső-Ázsiáig elterülő, jórészt füves síkságon

különböző iráni népek uralkodtak, akik közül hajdan, a görög-perzsa háborúk idején a szkíták voltak a leghíresebbek, a római időkben pedig a szarmaták és az alánok. Ezek az iráni népek a középkor folyamán jórészt eltűntek az eurázsiai steppe népvándorlásaiban, csak elszórt nyomaik maradtak fenn a Kaukázusban (az oszétek) és Szovjet-Belső-Ázsiában (a tadzsikok). Érdekes tudni, hogy az alánok iráni nyelvét beszélték valaha a magyarországi jászok is.

A Kr. e. 1. évezredben Hispániától Kis-Ázsiáig sokat szereplő *kelta* népek nyelve szintén az indoeurópai nyelvcsaládba tartozott. Ők terjesztették el Európában a vas ismeretét, ők lakták Pannóniát a római hódítás előtt és ők, pontosabban egyik népük, a gallok voltak Gallia — a mai Franciaország — névadói. A középkor kezdetén már csak Európa nyugati szélén élt kelta nyelvű népesség, ennek leszármazottai a bretonok, az írek és a velsziek. Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartoztak az ókor folyamán letűnt *trákok* és *illírek*, akik főként a Balkán-félszigeten éltek, s akiktől a mai *albánokat* szokás származtatni. Az egyik illír nép, a pannonok nevéből ered a Dunántúl ókori neve, Pannónia. A nyelvcsalád két további, különálló ágát képezik a *balti* nyelvek (a litván és a lett), továbbá az elszigetelten fennmaradt *örmény* nyelv.

Az indoeurópai népek hatalmas tömbjétől északra és keletre az ókorban két jelentős nyelvcsalád helyezkedett el. Eurázsia északi szélén, Skandináviától Nyugat-Szibériáig — az Urál hegységtől keletre és nyugatra — az *uráli* nyelveket találjuk, amelynek legfontosabb mai tagjai a magyar, a finn és az észt. Keletebbre, Belső-Ázsia hegyvidékein az Altaj hegységről elnevezett *altaji* népek hazája terült el. Három águkhoz tartoznak a mongol, a török és a mandzsu-tunguz nyelvek. A török név ebben a nyelvészeti értelemben nemcsak a mai Törökország nyelvét jelenti, hanem számos, vele rokon mai nyelvet is, aminő az üzbég, a türkmén vagy az azerbajdzsán, valamint igen sok kihalt nyelvet. (A török népek közé tartoztak például a középkorban kiveszett besenyők és a Magyarországra költözött kunok.)

A nyelvtudományban régebben felmerült az a gondolat, hogy az uráli és altaji nyelvek rokonságban vannak egymással, és együtt egy még nagyobb, ural-altaji nyelvcsaládot alkotnak. Ha így volna, az többek között azt jelentené, hogy a magyar nyelv — igen távolról — a törökkel is rokonságban áll. A kérdés nincs lezárva, de manapság az ural-altaji nyelvrokonság tényét a szakemberek általában nem fogadják el.

A barbárok társadalmi rendje

Eurázsia soknyelvű barbár népei között, ha társadalmi rendjüket vizsgáljuk, sok közös vonást találunk. A barbár társadalom — mint már utaltunk rá — vérségi és személyi kapcsolatokra épült. A barbárok szemében az egyik legfőbb érték a *vérrokonság* volt, ezt tartották a létező legszorosabb kapocsnak ember és ember között. A rokonokat, úgy érezték, a *vér* titokzatos ereje fűzi össze eltéphetetlen szálakkal, mintha csak valamennyien egymás vérei, *testvérek* lennének. bsszetartozásuk tudatát a közös ős tartotta ébren, akit ezért úgyszólván vallásos tiszteletben részesítettek. A tőle való származást néha anyai, de többnyire — a nomádok mindig — apai ágon tartották észben, olykor meglepően sok nemzedéken át. Amikor a pontos leszármazás niár elhomályosult, az ősjelképpé, *totemmé* változott és rendszerint valamely imponáló állat — sas, farkas, medve — alakját öltötte magára, amelyet szintén ősként tiszteltek. A leszármazók valamennyien ugyanazon *nemzetség* tagjainak tekintették magukat, és egész életüket az ebből fakadó parancsok és tilalmak szegélyezték. Egyfelől kötelesek voltak mindenben és mindig segíteni és védelmezni egymást, egészen odáig, hogy megölt rokonukért hosszút (*vérbosszút*) álljanak. A gyilkosságot a vétkes fél *vérdíj* fizetésével válthatta meg. Másfelől *vérfertőzésnek* nevezték és szigorúan tiltották a nemzetség tagjai közötti nemi érintkezést. Házasodni csakis „kívülről”, más nemzetségből volt szabad. (Ennek a szabálynak a neve exogámia, „külső házasság”). Ilyképpen a barbár társadalmak szervezete a vérrokonság elvén alapult. A legközelebbi rokonok együtt, egy *nagycsaládban* laktak, amelyet több mai értelemben vett család (*kiscsalád*) alkotott, és feje a legtekintélyesebb, rendszerint a legöregebb férfi volt. A rokonságot tartó nagycsaládok együtt vándoroltak és megtelepedve egy falut, egy közösséget alkottak, amelyet a családfők, a *vének* irányítottak.

Végeredményben a vérrokonság gondolatán alapult a barbárok politikai rendje is. A barbár világ *törzsekre* és törzsekből álló *népekre* oszlott, olyan nagyobb csoportokra, amelyek nemzetségei egy hazában laktak, együtt vándoroltak és tudatában voltak összetartozásuknak. Min alapult ez a tudat? Elsősorban olyan könnyen érzékelhető jelenségeken, mint a nyelv, a viselet és a szokások. Azok tekintették magukat egy nép fiainak, akik azonos nyelvet beszéltek és egyformán öltözködtek, emellett egyformán nevelték gyermekeiket, egyformán házasodtak és temették el halottaikat, egyszóval: azonos szokásokat követtek. Mindez együtt kialakította bennük a népközösség tudatát: azt, hogy „mi mások vagyunk, mint ők”, azaz hogy minden lényeges tekintetben különböznek a szomszéd nép fiától, egymáshoz viszont hasonlóak. Ezt az összetartozást azzal magyarázták, hogy közös az eredetük: egy nép fiai, ugyanúgy közös — csak régebbi — őstől származnak, mint szűkebb közösségük, a nemzetség; sőt a nép, a *nemzet* voltaképpen nem egyéb, mint egyetlen hatalmas nemzetség. Külön névvel illették magukat, ami gyakran *embert* jelentett (ezt jelentette a magyar népnév is). Ez a név persze különbözött attól (a magyarok esetében is), amelyen a többiek, az *idegenek* nevezték őket. Népről tehát ezekben a társadalmakban akkor beszélhetünk, amikor egy közösségben kialakult az azonosság és a más közösségektől való különbözőség tudata.

A barbár népekre mindenkor jellemző volt, hogy könnyen és gyakran változtatták a helyüket. A történelem előtti idők óta nemegyszer kerekedtek fel kisebb vagy nagyobb népcsoportok, hogy új hazát keressenek maguknak, és ilyenkor rendszerint a szomszédaikat üzték el. A népmozgás a „dominó-elv” szerint folytatódott, ezért egy nép megmozdulása a legtöbbször lavinaszerű *népvándorlást* indított el. Ilyen vándorlások során szóródtak szét többek között az indoeurópai népek is a kőkorszak vége felé Kelet-Európából, ahol az őshazájukat sejtjük, egészen Indiáig. A népvándorlásokat különböző okok válthatták ki, de valószínű, hogy többnyire éghajlati változásokkal függtek össze. Ilyen fokozatos klímaváltozások az elmúlt évezredekben éppúgy bekövetkeztek, mint napjainkban. Előfordulhatott például, hogy kedvező klimatikus viszonyok között a népesség elszaporodott, és eredeti hazájában már nem talált megélhetést. De ennél talán gyakoribb volt az, hogy az éghajlat felmelegedett vagy lehűlt, ami megváltoztatta az életfeltételeket. Ha például lassan kiszáradtak a legelők, mi más lehetett egy állattenyésztő nép reakciója, mint hogy olyan földet keres magának, ahol a nyájainak még dús legelő jut?

A Kr. e. II. évezred folyamán az eurázsiai steppe barbár népeinek kultúrájában világtörténelmi jelentőségű változás következett be: kialakult a nomád életmód, a *nomadizmus*, amely ennek a tájnak a lovasnépeit ettől fogva egészen az újkorig jellemezte. A változást az éghajlat megváltozásának — felmelegedésnek és az ezzel járó szárazabb klímának — szokás tulajdonítani, ami az Al-Duna és az Altaj közötti füves síkságon élő népeket új életforma kialakítására készítette.

A nomadizmus lényege a vándorlás volt, ami kedvezett az állattenyésztésnek, de háttérbe szorította a megtelepedést kívánó gazdasági tevékenységeket. A nomádok újfajta, vándorló állattenyésztésből tartották fenn magukat. Alkalmazkodtak a steppe szárazzá vált éghajlatához és mindig friss legelőt kerestek. Ennélfogva nem voltak sem falvaik, sem állandó telepeik, hanem nemezsátrakban éltek, és legelőről legelőre vándoroltak nyájakkal és szekereikkel. Mivel ezt a szilaj életmódot csak a ló és a juh viselte el, a nomádok nem tenyésztettek sem tehenet, sem sertést, és felhagytak a földműveléssel is. Nem mindegyik nomád nép volt ilyen következetes. Egyesek *félnomád* életmódot folytattak nyáron ugyan vándoroltak, de télen a folyók mellé, állandó szállásaikra húzódtak vissza, ahol egyszerű kunyhókat emeltek és némi földművelést is folytattak.

A nomád kultúra középpontjában azonban mindkét esetben a lótenyésztés állt. A nomádok fiai gyermekkoruktól fogva szinte hozzánőttek a lóhoz, körülötte forgott egész életük. Lóháton étkeztek, tárgyaltak, ha kellett, aludtak is. Fő fegyverük az íj volt, amelynek mind a készítését, mind a kezelését az évezredek során tökélyre fejlesztették. Kedvelték a harcot és a rablást, a csatában rendszerint bőrpáncéltöltöttek, volt pajzsuk és kardjuk, de a legszívesebben mégis a távolból támadtak. Mivel akár vágóban, a nyeregben hátrafordulva is pontosan céloztak, harcmódoruk is ehhez igazodott. Az ellenséget nyílzáporral árasztották el, megrohanták, majd megfutamodást színlelve megpróbálták üldözésre bírni és kelepcébe csalni.

A magyar nép származása

Áttekintve Eurázsia barbár népeit és a velük kapcsolatos alapfogalmakat, rátérhetünk arra a kérdésre, amely a legközelebből érdekel bennünket: hogyan alakult ki a magyar nép? Erre elsősorban a nyelvtudomány ad választ, amely szorgos munkával felderítette a magyar nyelv származását és rokoni kapcsolatait.

Az olvasó figyelmét bizonyára nem kerülte el, hogy éppen egybemosni készülünk két különböző fogalmat: népet és nyelvet. Ez a „csúsztatás” azonban kényszerű, mert a mai és a történelem előtti magyarság között a nyelv az egyetlen biztos összekötő kapocs. Semmilyen más vonatkozásban nem állítható, hogy a ma élő magyar nép a két-háromezer évvel ezelőttinek az utóda lenne. Az idők folyamán annyi más etnikummal keveredett, hogy biológiai (antropológiai) azonosságról szó sem lehet, és bizonyosra lehet venni, hogy minden mai magyar, bármilyen „színmagyarnak” véli magát, nem is kisebb, hanem nagyobb részben hordoz magában idegen — török, szláv, germán és egyéb — vért. Tudjuk, hogy az ősmagyar kultúrából is körülbelül annyi maradt a modern korra, amennyi az ősmagyar „vérből”: értékes, de apró rögök, amelyek a történelem folyamán ráépült lovasnomád, majd keresztény kultúra vastag rétege alól bányászhatók ki. Annak a nyelvnek az eredete viszont, amelyet ma beszélünk, több ezer évre visszamenőleg biztosan nyomonozható a tudomány segítségével, és bizonyos, hogy a népek tengerében 2500-3000 éve mindenkor létezett egy jól körülhatárolt csoport, amely ezt a nyelvet — a magyart, illetve annak őseit — beszélte. Amikor tehát a magyar nép eredetéről esik szó, voltaképpen ennek a változó biológiai összetételű és változó kultúrájú csoportnak a múltját nyomozzuk. Ez ugyanis az egyetlen lehetőség arra, hogy a téma tudományosan tárgyalható legyen.

A nyelvészet megállapításait illetően gyakran tapasztalni kívülállók részéről fenntartásokat. Alighanem sokan vélik úgy, hogy ezek értéke ugyanolyan viszonylagos, mint egy történelmi korszak vagy politikai esemény megítélése, és a felülbírálásuk sem kíván különösebb szakértelmet. Legalábbis ezzel magyarázható, hogy művelt laikusok az önálló nyelvészkedéstől korántsem riadnak vissza, és a „hivatalos” nyelvtudománnyal szemben álló nézeteket tesznek magukévá. Ezért nem árt tisztázni, hogy — eltérően a történetírás *értékítéleteitől* — a nyelvek kutatása valójában egzakt tudomány és természetesen szakértelmet igényel. Nyelvi jelenségek megfigyelésén alapszik és azok sokaságából törvényeket állapít meg, amelyek körülbelül ugyanolyan szilárdak, mint egy természettudományi tétel. Aki a nyelvtörvények ismerete nélkül „házilagosan” nyelvészkedik, nem jár el szakszerűbben, mint az, aki a középkori alkimisták bizakodásával próbál otthon aranyat csinálni.

Abban az időben, amikor ebben még komolyan reménykedni lehetett, a népek származását is igen egyszerűen képzelték el. Az ismeretek fő forrása a Biblia volt, amelyből meg lehetett tudni, hogy a vízözönt egyedül Noé élte túl bárkájában, ő lett az emberiség közös ősapja, szükségképp minden népnek az ő három fia egyikétől kellett származnia. Sémától (Szem) utóbb a sémitákat, vagyis a zsidókat és az arabokat eredeztették, a többi nép tehát csak Hám (Kám) és Jáfet között választhatott. A hazai történetírásban ezzel kapcsolatban két nézet vert gyökeret. Egyesek úgy tartották, hogy a magyarok Hám egyik fiától, Nimródtól származnak, aki a bibliai hagyomány szerint „nagy vadász vala az úr előtt”. Kézai Simon 1285 körül írott történeti művében emellett azt találjuk, hogy „Ménrótnak” vagyis Nimródnak két ikerfia volt, Hunor és Magor, akik a csodaszarvast üzve jutottak el a Maeotis — az ókori Azovi-tenger — partvidékére, Szkítiába, és ott a hun, illetve a magyar nép ősei lettek. Ez a származáselmélet részben bizonyítottan mondai eredetű, a hun–magyar rokonság tanának gyökere azonban vitatott. Egyes modern kutatók ezt is elfogadják népi hagyománynak, míg mások hajlamosak az egész tant mindenestül Kézai fantáziájának tulajdonítani. Az eurázsiai népek családfáját azonban a keresztény hagyomány szívesebben vezette le Noé harmadik fiától, Jáfettől, ezért az elterjedtebb középkori nézet nálunk is ennek egyik fiához, Magóghoz kapcsolta mind a magyar, mind a hun és szkíta („szittya”) lovasnépek eredetét. Magóg országának egy későbbi királyát a bizonytalan bibliai előidőkben Gógnak hívták, így a magyarság vele is mintegy „atyafiságba” került.

A történeti nyelvészet, amely a nyelvek eredetével és rokonságával tudományos alapon

foglalkozik, a 18-19. században született meg, elsősorban az indoeurópai nyelvek tanulmányozásából. Ezek szétválása óta annyi idő telt el és a belőle szétágazott nyelvek annyit változtak, hogy rokonságuk többnyire nem nyilvánvaló, és csak annak tűnik fel, aki behatóan tamilmányozta őket. Kívülállók gyakran vélik úgy, hogy két nyelv rokonsága a hasonló hangzású szavak mennyiségén múlik, ez azonban a probléma félreértéséből ered. A tudományos következtetések elsősorban a nyelvtani szerkezetnek, másodsorban a nyelvek alapszókincsének — legősbibb és legfontosabb szavaiknak, pl. alapigéknek, számneveknek, rokonsági fogalmaknak, állatneveknek — egybevetésén alapulnak. Ami a szókincszet illeti, a rokonság megállapításában nem az a döntő körülmény, hogy a vizsgált nyelvek szavai mai hangzásukban hasonlítanak-e, hiszen ezek a nyelvek, hangsúlyozzuk, több ezer évvel ezelőtt váltak külön, hanem az, hogy a különbségeik megmagyarázhatók-e a hangzók szabályos változásaiból. Legyen szabad egy példát idézni a jelenség megértéséhez: kimutatható, hogy az indoeurópai alapnyelv p-hangzója mindig megmaradt a latinban a szavak elején, és mindig f-fé változott a germán nyelvekben, így az angolban is. A latin *pater* (apa) szó angol megfelelője *father*, a *piscis* (hal) szóé *fish*. Ez is egy bizonyíték — persze csak egyetlen a sok közül — arra, hogy a latin és az angol nyelv rokon.

A magyar nyelv finnugor származásának tétele egyidős a modern nyelvtudománnyal. Komoly formában először a 18. században merült fel, a problémát Magyarországon elsőként Sajnovics János (1733–1785) és Gyarmathi Sámuel (1751–1830) tanulmányozta. Tudományos bizonyítását később Hunfalvy Pál (1810–1891) és Budenz József (1836–1892), a magyar történeti nyelvészet megalapítói végezték el. Egy hosszú és szenvedélyes vitában, amely „ugor–török háború” néven vált emlékezetessé, végleg legyőzték azokat a tudósokat, akik a magyar nyelv török származása mellett szálltak síkra.

A finnugor eredet ma szilárd ténynek számít, amelyet a világ egyetlen nyelvésze sem vitat, noha a közvélemény nem elhanyagolható kisebbsége ma is kételkedve veszi tudomásul. Hozzá kell tenni, hogy bárminő felületes ismeretség a finn nyelvvel csakis a kételyeket erősítheti, hiszen nyomban tapasztalhatjuk, hogy a hangoztatott rokonság ellenére egy finn szöveg nemcsak tökéletesen érthetetlen a számunkra, hanem még csak nem is ismerős hangzású. Tudjuk azonban, hogy a nyelvész nem ilyen kritériumok alapján ítél, hanem a felszíni jelenségek mélyére igyekszik hatolni. Megfigyeli például, hogy egyes magyar szavak szókezdő *h* hangjának a finnben mindig *k* hang felel meg: *kuu* „háj (faggyú)”, *kuolla* „(meg)hal”, *kala* „hal”, *kulkea* „halad”, *kuulla* „hall”, *kalin* „háló”, *kalvo* „hályog”, *kusiainen* „hangya”, *kolme* „három”, *kuusi* „hat”, *kota* „ház (kunyhó)”, *koja* „héj (kéreg)”, *kuu* „hó(nap)”, *kainalo* „hón(alj)”, *kuni* „húgy”. Ugyanígy feltűnik neki, hogy a szókezdő magyar *f* hang finn megfelelője minden esetben *p*: *puu* „fa”, *palella* „fagy”, *pakkua* „fak(ad)”, *pala* „falat”, *pää* „fej”, *pelätä* „fél” stb. Megfigyeli azt is, hogy mindeme esetekben olyan szavakról van szó, amelyek a műveltség alapelemei közé számíthatók, tehát feltehetően igen régiek. A nyelvrokonságot illetően mindez legfeljebb csak gyanúra adhatna okot, de számos hasonló jelenség számbavétele után — végső fokon persze a nyelvtani szerkezetek itt nem részletezhető hasonlósága alapján — már biztos tényként nyilváníthatja ki, hogy a két nyelv rokoni kapcsolatban áll egymással. Hogy miként és milyen fokon, az további vizsgálat tárgya, amelybe a többi uráli nyelvet is be kell vonnia a lapptól a szamojédig.

Nagyobb hasonlóságot a két tárgyalt nyelv között nem várhatunk, ha meggondoljuk, hogy a finnugor nyelvek közül a finn éppen az egyik legtávolabbi rokonunk, és a különválása az ugoroktól mintegy öt-hatezer évvel ezelőtt mehetett végbe. Sokkal több — és valamelyest ismerősebb hangzású — közös eredetű szót találhatunk a közelebbi rokon obi-ugorok: a vogulok és osztjákok nyelvében, de a szó köznapi értelmében vett „hasonlóságra” ebben az esetben sem szabad számítanunk, hiszen már annak is van vagy három évezrede, hogy a magyarság végleg elszakadt tőlük.

A finnugor rokonság tanával szemben már vagy kétszáz éve felmerültek egyéb vélemények. Egyik kezdeményezőjük Horvát István (1784–1846), a reformkor jeles történetírója volt, aki a Bibliában ősi magyar nevek tömegét vélte felfedezni. (Mint bírálója, Hunfalvy gúnyolta: Nabukodonozor annyi, mint „Nebolondozzonazúr”.) Később voltak, akik az etruszk rokonság mellett törtek lándzsát, és napjainkban már jó ideje a sumer eredet elmélete a divatos. A tudomány

elveitől és módszereitől mindegyik függetleníti magát, az új elméletek célja ugyanis egyik esetben sem egy tudományos probléma szakszerű megoldása, hanem a „kis magyar nép” számára a lehető legdicsebb és megszerzése. Mivel a föld legősibb ismert civilizációját a sumerek teremtették meg, náluk eszményibb elődöket valóban nehezen lehetne találni. Tudományos szempontból azonban a probléma egyetlen vonatkozása érdemel figyelmet: mint aggasztó társadalomlélektani jelensége. Mi az oka annak, hogy sokan még a harmadik évezred küszöbén is szükségét érzik nemzeti büszkeségük ennyire korszerűtlen ápolásának? Gyógyítható-e valami módon ez a sérült nemzettudat? Ha igen, hogyan? Kizárólag ézek azok a tudományos kérdések, amelyek a sumer–magyar rokonsággal kapcsolatban felmerülhetnek.

A magyar nép kialakulása

Visszatérve a mából a múltba, a magyarság kialakulásán végeredményben azt a különválási folyamatot értjük, amelynek során az uráli nyelvek nagy családjából kialakult egy azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú közösség, amely saját magát a *magyar* népnévvel különböztette meg valamennyi rokonától és szomszédjától. Ez a folyamat több ezer évig tartott és több fokozatban ment végbe.

Kr. e. 3000 körül az uráli nyelvek két ágra: *finnugor* és *szamojéd* nyelvekre váltak szét. A magyarság ősei a finnugorok közé tartoztak. A tőlük keletre, a Jenyiszej vidékén élő szamojédek tehát a magyarok legtávolabbi nyelvrokonai.

Kr. e. 2000 körül a finnugor nyelvek egysége is felbomlott, azt követően, hogy a finnugorok nagy tömegei az Urál keleti oldaláról nyugatra, európai területre vándoroltak. Ez utóbbiaktól származnak egyfelől az ún. permi népek: a *zürjének* és *votjakok*, másfelől az ún. finn–volgai népek: a *finnek* és legközelebbi rokonaik, az *észtek*, illetve a Volga vidékén élő *mordvinok* és *cseremiszek*. A finnugorok másik nagy ága, az *ugorok* az Urál keleti oldalán maradtak.

Kr. e. 1000 körül az ugor közösség kettévált. Déli ágából alakult ki a következő évszázadokban a magyar nép. Sorsa a többi finnugor népétől eltérően alakult, mert a továbbiakban nyugatra vándorolt és megszakadt a kapcsolata rokonaival. A Nyugat-Szibériában maradt ugor testvérnépek, a *vogulok* és *osztjakok* ma az Ob folyó mentén élnek. Ők a magyar nép legközelebbi nyelvrokonai.

Az elmondottaknak megfelelően a magyar nép előtörténete három nagy szakaszra osztható: az uráli, a finnugor és az ugor nyelvi egység korára. A magyar őstörténet legkorábbi szakasza az uráli egység kora, amely a Kr. e. IV. évezredre és a megelőző időkre tehető. A halász–vadász, azaz gyűjtögető életmódot folytató finnugorok ekkor még együtt laktak a szamojédek őseivel valahol Nyugat-Szibériában, az Ob folyó és az Urál, hegység közötti vidéken. Mialatt Elő-Ázsiában már megszülettek az első neolitik kultúrák, az uráliak a nekik tulajdonítható régészeti leletek szerint még a paleolitik ősember életét éltek: kezdetleges, pattintott kő- és csonteszközöket használtak, de ismerték a nyílat, a sítalpat, a szánt és a fazekasság elemeit. Egyetlen háziállatuk a kutya volt. Sziklarajzokat hagytak hátra, amelyeknek mágikus — a vadászatot elősegítő — céljuk lehetett. Erre a kőkorszaki kultúrára utalnak uráli eredetű szavaink, mint a *hal*, *háló*, *fon* (= hálót kötöz), *evez*, *új*, *nyíl*, *ideg*, *ín*, *fazék*, *tűz*, *főz*. Ezek tekinthetők a magyar szókincs legősibb elemeinek.

A szamojédek kiválását követő finnugor kor nagyjából a Kr. e. III. évezredre esik. Ez az az idő, amikor a Közel-Keleten — Egyiptomban és Mezopotámiában — megjelenik az írás, felépülnek a piramisok és a sumer templomvárosok. A finnugorok ekkoriban nemzetségi szervezetben éltek, amelyben azonban — a későbbiektől eltérően — nem az apai, hanem az anyai ági rokonság játszotta a meghatározó szerepet. Földbe mélyített veremházakban laktak, amelyekből az ajtón át távozott a füst. Főfoglalkozásuk a halászat és vadászat maradt, de a paleolitik kort ekkorra a neolitikum, a pattintott kőszerszámokat a csiszolt kőeszközök váltották fel. A magyar nyelv alapszókincse túlnyomó részben vagy ebből, vagy a következő ugor korból származik, tehát rendkívül széles: mindenekelőtt testrészek, természeti jelenségek, állatok és növények neve, számnevek, rokonsági alapfogalmak, alaptevékenységeket kifejező igék tartoznak ide.

Korábban az volt a vélemény, hogy a finnugorok többi részével együtt az ugorok is

átvándoroltak az Urál nyugati oldalára, a Volga-Káma-Bjelája folyók vidékére. Ma, elsősorban új régészeti leletek alapján, az a valószínűbb, hogy az ugarság Nyugat-Szibériában maradt és dél felé terjeszkedett. Déli törzseik — a magyarok elődei feltehetően az Isim és Tobol folyók vidékén éltek. A magyar nép kialakulása tehát ezen a területen ment végbe.

Az ugorok kultúrájára erős hatással voltak fejlettebb déli szomszédaik, az iráni népek. Általuk ismerkedtek meg a fémek (a réz, majd Kr. e. 1500 körül a bronz) használatával, és megélhetésük alapja a vadászat és halászat helyett az állattenyésztés (ló, juh, tehén, kecske) és a földművelés lett. Ekkor már apajogú nemzetiségi szervezetben éltek és — a régészet bizonyossága szerint — kicsiny falvakban laktak, amelyekhez némi szántóföld és meghatározott legelőterület tartozott. A falvak valószínűleg egy-egy nemzetség tagjait foglalták magukba, és a házakban feltehetően egy-egy patriarchális (egyazon apától származó) nagycsalád lakott. Jellegzetes sírjaik a *kurgánok*: alacsony földhalmokba rejtett sírok, favázas sírkamrában. Kultúrájukban különös szerepet kapott a ló és a lovaglás, amiről a temetők is tanúskodnak: az előkelőket kedvenc lovukkal együtt temették el, a szegényebbek sírjába jelképesen a halotti toron elfogyasztott ló feje, bőre és szerszáma került. A ló volt a jelképe a vagyonnak, a gyorsaságnak és más előnyös tulajdonságoknak.

Kr. e. 1000 körül, abban az időben, amikor a steppei nomadizmus kialakult, az ugor közösség kettévált. Egy része visszaköltözött északra, az Ob folyó mellékére, tőlük származnak az *obi-ugor* népek: a vogulok és az osztjákok. Ők az új környezetben visszatértek az ősi halász-vadász életmódhoz, de egyes szokásaik és mondáik máig őrzik annak emlékét, hogy a lótenyésztés hajdan nagy szerepet játszott műveltségükben. Jóllehet lovat ekkoriban már alig láttak, 18-19. századi utazók feljegyezték róluk, hogy amikor isteneiknek akarnak áldozatot bemutatni, messzi földről szereznek be lótetemet, és „a lóhúsevés is szenvedélyes szokásuk”. Hősi énekeikből is kitűnik, hogy a lovat valamikor nagy tiszteletben részesítették.

Az ugor közösség másik része, a magyarság úgy látszik megmaradt dél-szibériai otthonában, és a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva nomád vagy félnomád életmódra tért át. Az ezután következő, mintegy ezeréves időszak egyelőre fehér folt a magyar nép őstörténetében. Amikor legközelebb, a középkor első századaiban tudomást szerzünk róluk, már nem Ázsiában, hanem Európában, a Volga vidékén éltek. Közelítőleg sem tudjuk, mikor és milyen körülmények hatására vándoroltak oda, és azt sem, mi történt velük a közbeeső hosszú idő alatt. Csupán feltevés, hogy kultúrájukra továbbra is erős hatást gyakoroltak a szomszéd iráni (szkíta és szarmata) lovasnépek. Tőlük tanulhatták meg többek között a vas használatát, és a magyar műveltségben ekkori iráni hatásnak tulajdonítható az említett csodaszarvas-monda. A mai magyarságot a nyelve fízi a legszorosabban finnugor elődeihez és rokonaihoz, de nem ez az egyetlen kapocs. Bármily különös, az ősi hiedelemvilág egyes elemei is képesek voltak túlélni több ezer évet anélkül, hogy valaha lejegyezték volna őket, és ha nyomokban is, de fellelhetők paraszti közösségek szájhagyományában a Kárpát-medence különféle zugaiban. Ősrégi eredetükre abból következtethetünk, hogy azonos — vagy igen hasonló — műveltségi elemek egyedül a finnugor népek kultúrájában mutathatók ki. Hallatlan szívósságra mutat ez a továbbélés, hiszen tudnunk kell, hogy a kereszténység felvétele után a pogány vallás ellenséges ideológiának minősült, és minden maradványát könyörtelenül üldözték. Bármilyen kevés maradt is fenn belőle mesékben és népszokásokban, alig érthető, hogyan élhette túl még ilyen formában is az utolsó ezer évet.

A hagyomány egyik szála az ősi világkép elemeit őrizte meg. Az uráli és a szibériai népek közös képzete az „égig érő fa”, azaz a napot és holdat ágai közt rejtő „világfa”, amelyen elfért nemcsak a földi, hanem a föld alatti és föld feletti világ is. Ugyanezek a népek hajdan két lélekben hittek, amelyek egyike a halál pillanatáig állandóan a testben lakozik, a másik „szabadlélek” viszont időnként eltávozik és „csak hálalni jár” belé. Mind a csodálatos fa, mind a kettős lélek képzete szorosan kapcsolódott a sajátos sámánhithez, amely e népek körében egészen a legutóbbi időkig élt. Mint hitték, a sámán, akit a magyar hagyományban táltosnak neveztek, emberfeletti erővel, „tudománynyal” rendelkező („tudós”) személy, amolyan varázsló, aki különleges adottságainál fogva képes a földöntúli hatalmakkal kapcsolatot létesíteni és a hatásukat közvetíteni. Az út ehhez a kapcsolathoz az eszméletvesztésbe torkolló ekstázis, a *rejtőzés* vagy *révület*, amelyet ritmikus zene és tánc idéz elő. Táltos nem lehet mindenkiből, csak abból, akit meghatározott testi jegyek — hat

ujj, „táltosfog”, azaz szám feletti fog — erre predesztinálnak. Hivatásának kelléke a világfa tetejéről szerzett varázserejű dob (táltosdob), amellyel — mint ismert gyermekversből („sípbal, dobbal, nádi hegedűvel”) tudjuk — egyebek közt gyógyítani képes, de éppúgy arra is, hogy jövődőt mondjon vagy esőt csináljon. Mindeme, a néprajztudomány által feltárt hiedelmek jellegzetessége, hogy legközelebbi párhuzamaik a finnugor népek körében lelhetők fel, ami egyedül azzal magyarázható, hogy a magyarság az Urálon túli őshazából hozta őket magával.

III. Az antikvitás vége (300–600)

Hosszú időn át szokás volt a középkor kezdetét konvencionálisan a nyugatrómai császárság megszűnésétől, 476-tól számítani. Manapság egyre ritkábban merül fel ez a dátum mint határkő, de a szemlélet maga változatlan. A római birodalom — mint látni fogjuk — nem egy csapásra omlott össze, hanem fokozatosan sodorták el a barbár népvándorlás hullámai, de maga ez a folyamat nyilvánvalóan korszakhatár a civilizációk fejlődésében. Addig a mediterrán térséget, a Földközi-tenger egész partvidékét Gibraltártól Palesztináig szoros politikai egységbe foglalta a római *imperium*, összeomlásával ezt az egységet zűrzavar és politikai szétaprózódás váltotta fel. Ám ennél is sokkal fontosabb, hogy a birodalommal együtt megsemmisült az az egységes városi civilizáció, fórumaival, palotáival, fürdőivel és könyvtáraival, amely évszázadokon át az antik műveltség hordozója volt. A középkori Európa némely tekintetben az antik örökségen, de elsősorban annak romjain épült fel.

A keresztény császárság

Kétségtelen, hogy az a birodalom, amelyre 400 körül rázúdultak a germánok, hunok és más népek hordái, már régen nem olyan volt, mint Augustus vagy Hadrianus idejében. A 3. században már érték egyszer pusztító rohamok a gótok és más népek részéről, s ugyanakkor a császári hatalom is megrendült. Később a rendet két kiemelkedő egyéniség, Diocletianus (284–305) és Nagy Konstantin (I. Constantinus, 306–337) helyreállította ugyan, de csak teljes belső átalakítás árán. A császár, aki addig — legalábbis elvben — csupán a birodalom első polgára volt, most teljhatalmú keleti kényúrrá, despotává változott át, akinek óhaját porig alázkodó udvaroncok tömege leste. A dicső római polgárjog a múltté lett, a városok és a falvak lakosait egyaránt könyörtelenül röghöz kötötte és kiszipolyozta a mindenható császári bürokrácia. A 3. század barbár támadásaiból azt a tanulságot kellett leszűrni, hogy ekkora birodalom, amely Britanniától az arab sivatagig és a Szahara peremétől a Rajna és a Duna vonaláig terjed, rugalmasabb vezetést igényel. Diocletianus óta szokássá vált ezért a császári teendők megosztása „társcsászárok” között, akik saját székhelyükről védelmezték a nekik jutott tartományokat. Nagy Theodosius (379–395) volt az utolsó császár, aki egy rövid ideig még az egész impériumnak parancsolt. Halálával az elvben még egységes birodalom tartósan keleti és nyugati félre különült el, olyképpen, hogy Pannónia és Dalmácia még a nyugati császár alá tartozott. A hatalmas apparátussal újjászervezett, szigorúan centralizált igazgatás központja nem Róma, az ezeréves Örök Város volt többé, hanem a stratégiailag kedvezőbb fekvésű helyek: nyugaton egy addig jelentéktelen vidéki város, Ravenna, keleten pedig egy új metropolisz Ázsia és Európa határán, amelyet Konstantin alapított egy régi görög gyarmat, Byzantion (Bizánc) helyén és az ókori kényurak szokása szerint saját magáról nevezett el. A Boszporusz partján, kulcsfontosságú helyen fekvő Konstantinápoly (Constantinopolis, a mai Isztambul) még több mint ezer évig nyújtott szállást a keletrómai (bizánci) birodalom urainak.

A birodalom kettéválása tovább emelte azt a kulturális válaszfalat, amely Kelet és Nyugat között kezdettől fogva, a császárság idejében is fennállt. A fal mindenekelőtt nyelvi különbségre épült. A nyugati tartományok nyelve a latin volt, amelynek helyi dialektusaiból a későbbi századokban új,

„neolatin” nyelvek — olasz, francia, spanyol, katalán, portugál, román — keletkeztek. A keleti, félig-meddig hellenizált tartományokban egyelőre a görög nyelv és kultúra maradt uralkodó, de a vidéki lakosság sokfelé megőrizte ősi — szír (arámi), örmény, egyiptomi (kopt) — nyelvét és szokásait. Nem kevésbé jelentős volt a különbség Kelet és Nyugat társadalmá között. Mialatt a Kelet százezres metropoliszai tovább virágoztak, a nyugati tartományok a 3. századi válságot követően szembetűnő hanyatlásnak indultak, városaik életereje csökkent, gazdasági életük pangott. Mindezek a különbségek előbb-utóbb felszínre jutottak a közös vallás, a kereszténység keretei között is.

A birodalom ugyanis nemcsak szervezetiileg alakult át, hanem vallásában is. A változás lényege egy világtörténelmi jelentőségű esemény: a kereszténység elfogadása volt, amelyet Diocletianus még irgalmatlanul üldözött, Konstantin pedig pártfogolni kezdett. A fordulat oly hirtelen következett be, hogy utóbb csodának kellett tulajdonítani. Tudni vélték, hogy Konstantinnak, midőn 312-ben döntő csatára készült, álmában megjelent Krisztus keresztje egy üzenettel: „E jelben győzni fogsz!” S miután másnap valóban győzött, nevezetes milánói ediktumában (313) a keresztények számára az egész birodalom területén biztosította vallásuk szabad gyakorlatát. Az új hit ezóta a császári hatalom pártfogását élvezte, mígnem Nagy Theodosius a birodalom államvallásává nyilvánította. Ezzel a hajdani pogány Róma átalakult Krisztus földi birodalmává. Az új hit először a városokat hódította meg, és a betiltott régi kultuszok még sokáig tartották magukat a falusi lakosság, a *paganusok* körében (innen ered a pogány szó). Mielőtt végleg eltűntek volna, egyes elemeik — így a keleti Napisten (*Sol invictus*) ünnepe karácsony néven — beépültek a keresztény gyakorlatba.

Az új helyzet, noha a hit tartalmát persze nem érintette, gyökeresen megváltoztatta a kereszténység jellegét: üldözött vagy éppen megtúrt szektából az egész birodalmat behálózó intézménnyé lett, amelynek vezetőire rendkívüli hatalom és felelősség hárult. A város és körzete élén álló *püspök* (*episcopus*, felügyelő), akit az apostolok utódának tekintettek, gyülekezetének immár nemcsak vallási feje, hanem vezetője volt, akinek tekintélye helyenként vetekedett a császári helytartóéval. Még inkább vonatkozott ez a tartományok rangelső főpapjára, az *érsekre* (*archiepiscopus*, főpüspök). Az egyház hatalmának tartós anyagi alapja a vagyon lett, birtokok és jövedelmek, amelyekkel császárok és magánosok egyaránt elárasztották, s mindezzel természetesen a főpapság rendelkezett. A hit közös dolgaiban a főpapok gyűlése, a *zsinat* (*synodus*, összejövétel) döntött. A birodalom öt legfontosabb városa — Róma, Konstantinápoly, Antiochia, Alexandria és Jeruzsálem — egyházi tekintetben különleges előjogot élvezett: főpapjukat *patriarchának* címezték és együttesen az egész kereszténység legfőbb előljáróinak tekintették őket. Tudomásul vették ugyan, hogy Róma püspöke, aki a „rangidős” apostol, Szent Péter utóda volt, a legelőkelőbb közülük, de arról egyelőre nem volt szó, hogy *pápának*, az egész egyház fejének ismerjék el.

Azáltal, hogy a kereszténység államvallás lett, hit és politika összefonódott. A hit egysége politikai üggyé vált, hiszen eretnek (*haereticus*, pártoskodó) nézetek elterjedése előbb-utóbb *szkizmát*, azaz az egyház szétszakadását vonta volna maga után, ez pedig a birodalom egységét veszélyeztethette. Dogmatikai viták az őskeresztény egyházban is felmerültek, de eldöntésükre ezentúl a birodalom összes püspökének gyűlése, az *egyetemes zsinat* volt hivatott, amelyen az ügy súlyának megfelelően maga a császár elnökölt, és a meghozott *orthodox* (igaz hitű) döntést minden hívőre kötelezőnek nyilvánították. Az első zsinatot Nagy Konstantin hívta össze 325-ben a kis-ázsiai Nícea-ba (Nikaia, ma Iznik), ezen dolgozták ki a katolikus (*catholicus*, általános érvényű) hitvallást, a Credót azaz Hiszekegyet, amely a hit alaptételeit foglalta magába.

A hitegység megőrzése ennek ellenére nem sikerült. A problémák természete azon a harcon érzékelhető, amely orthodoxok és *arianusok* (egy Arius nevű pap követői) között Krisztus személye körül tört ki: vajon „egylényegű” (*homousziosz*) az Atyaistennel vagy csupán hasonló (*homoiosz*) hozzá, esetleg „hasonló lényegű” (*homoiusziosz*). A nézetkülönbség épp egy „jótányi” volt (azaz egy görög ióta betűn múlt), de elég ahhoz, hogy tömegek indulatát korbácsolja fel és politikai válságtüneteket idézzon elő. Leegyszerűsített formában a ma embere is képes felfogni, mi forgott téten: amennyiben Krisztus ugyanolyan lényegű isteni lény, mint az Atya, akkor — állította Arius — a monotheizmus (egyistenhit) kerül veszélybe; ha viszont „nem teljesen” isten, akkor Krisztus

megváltó képessége s így a kereszténység lényegét jelentő megváltás-tan válhat kérdésessé. A küzdelem első szakasza az arianusok kiközösítésével — azaz az egyházból való kizárásával — véget ért, és a második, konstantinápolyi egyetemes zsinat (381) újfogalmazta a náicei hitvallást, de az arianizmus időközben elterjedt a birodalom határain túl élő germán törzsek között, ahol a zsinatnak nem volt hatalma.

A Krisztus természetét illető (krisztológiai) vita később még hevesebben lángolt fel és a birodalmat a szó szoros értelmében válságba sodorta. A Közel-Keleten az 5. században új felekezetek léptek fel: a nesztoriánusok, akik a középkor folyamán egészen Kínáig elterjesztették tanaikat, és a monofiziták, akikből később a kopt, az etióp, a szír és az örmény egyház szerveződött. Az epheszoszi (431), illetve a khalkedóni (451) zsinat mindkét tant elítélte, de a monofizitizmus ennek ellenére — vagy épp ezért — a keleti provinciák bennszülött lakosságának kedvenc vallása lett, hívei konokul szembeszegültek az orthodoxiát képviselő, idegennek tekintett császári kormányzattal, és amikor eljött az ideje, felszabadítóként üdvözölték az arab hódítókat.

Kereszténység és antikvitás

Az egyház diadala más fontos elméleti kérdéseket is felvetett és megoldásukon a 4-5. század legfelkészültebb hittudósai fáradoztak: keleten Aranyszájú Szent János meg a „nagy kappadókiaiak”: Szent Vazul (Baszileiosz), öccse, Nüsszai Szent Gergely és Naziani Szent Gergely, nyugaton Szent Ambrus milánói püspök, Szent Jeromos, a hivatalos latin bibliafordítás, a Vulgata elkészítője és a legnagyobb közöttük, Augustinus, vagyis Szent Agoston. A kereszténység később „egyházatyákként” tisztelte őket és hitbeli véleményükre mindenkor különös súlyt helyezett. Az egyik fő probléma, ami tisztázásra szorult, a keresztény vallás viszonya az antik (vagyis pogány) műveltséghez; a másik, politikai szempontból talán még fontosabb, az egyház viszonya a világi hatalomhoz. Mindegyikre más választ találtak Keleten és Nyugaton, ami már némiképp jelezte a két birodalomfél kulturális távolodását; azt, hogy a latin Európa idővel majd külön utat fog járni.

A keresztény vallás, eredetét tekintve, nem az antik, hanem a zsidó kultúrában gyökerezett. A Szentírás megértéséhez voltaképp nem volt szükség Platón vagy Arisztotelész filozófiájára, még kevésbé Cicero beszédeire, hogy Ovidius némely pajzán verséről ne is szóljunk. A hit gyakorlása szempontjából úgyszólván minden, amit az antikvitás létrehozott, a legjobb esetben is haszontalannak tűnhetett fel, de többnyire inkább károsnak, mert a világ hívságai felé terelhetette a hívő figyelmét, s ami még rosszabb, kételyeket ébreszthetett benne. Voltak is ilyen vélemények, de — az utókor szerencséjére — az egyház nagy tanítói nem tették magukévá. Csaknem valamennyien a birodalom felső rétegéből származtak, ekként az akkor szokásos klasszikus nevelésben részesültek, és minden elkötelezettségük mellett is idegen volt tőlük a gondolat, hogy a hit jegyében szellemi értékeket semmisítsenek meg. Inkább azon fáradoztak, hogy minden lehető átmentsenek belőlük az új, keresztény érába. A legkövetkezetesebben a görög egyházatyák jártak el, akik egyenesen ajánlották az antik szerzők olvasását, persze mértékkel és — ahogyan ma mondanánk — „kellő kritikával”. Mindenesetre nekik köszönhető, hogy midőn ezer év múlva, a 15. században Bizánc könyvtárai megnyíltak Európa tudásra szomjazó humanistái előtt, a görög ókor páratlan szellemi kincsei tárultak a szemük elé.

Nyugaton kezdettől fogva többen voltak, akik ellenségesen szemlélték az antik örökséget. A végső szót azonban a latin egyház legnagyobb hatású ideológusa, az afrikai Hippo 430-ban elhunyt püspöke, Szent Ágoston mondta ki. Ő, mint *Vallomásaiban* leírja, a pogány kételkedéstől jutott el a fanatizmusba hajló bizonyosságig. Ellentétben görög kortársaival, végső fokon csak az olyan szellemi tevékenység hasznát ismerte el, amely az isteni kinyilatkoztatás megismerésére irányul. Úgy vélte azonban, hogy ehhez az antik műveltség elemeinek ismeretén át vezet az út, és ez a véleménye végül is a világi tudomány továbbélését jelentette. Annál is inkább, mivel ő maga, aki a racionális gondolkozást és az enciklopedikus műveltséget testesítette meg, a nyugati papság számára évszázadokon át vezérfonal és elérhetetlen eszménykép maradt.

Világi hatalom és kereszténység viszonyát a többség keleten és nyugaton egyformán derűlátón

ítélte meg. A „győzelmes egyház” gyorsan és készségesen beilleszkedett a fennálló politikai rendbe és kész volt azt teljes tekintélyével támogatni. Hajdan, az üldözések idején nemegyszer hangzott el, hogy Róma éppúgy, mint az ótestamentumi Bábel (Babilón), minden földi gonoszság megtestesítője. Most az új tanítás a keresztény római impériumban mintegy a világtörténelem beteljesülését és a mennyei birodalom földi tükröképét vélte felfedezni. Egyetlen mindenható Isten az égben, egy mindenható keresztény császár a földön — létezhet-e ennél természetesebb világrend? Ebből azonban az következett, hogy az egyház nem független intézmény, közvetlenül nem Istennek, hanem a császárnak van alávetve, akinek a személyében isteni és földi eredetű, ideológiai és politikai hatalom egyesül; aki tehát nyugati fogalmak szerint egyszersmind császár és pápa.

A „cezaropapizmus” eme tana, amely végleg kijelölte az orthodox egyház alárendelt helyét az államban, a római egyházban nem győzedelmeskedett. A tény súlya ma, másfél évezred tanulságai után jobban érzékelhető, mint a maga idejében. Ma úgy látjuk, hogy Európa későbbi fejlődését nagyban, alighanem döntően meghatározta az a körülmény, hogy itt az egyház — vagyis a pápaság — a világi hatalomtól független intézménnyé tudott válni. Ez ugyan, mint látni fogjuk, csak jóval később, kemény küzdelem árán következett be, de a teológiai indoklást Szent Ágoston fogalmazta meg az 5. század elején. Ő nem osztozott abban az ujjongásban, amely a keresztény impériumot övezte. Semmilyen földi intézményben, amely embert ember uralma alá kényszerít, nem volt hajlandó égi elrendelést látni, és ez alól a birodalom kedvéért sem tett kivételt. Ez is csak „földi ország”, vallotta, amelynek semmi köze Istenhez; „Isten országa” az igazak lelkében él és nem itt, hanem a túlvilági szférában valósul meg.

Végeredményben Szent Ágoston nézetein alapult a „kettős hatalom” tana, amelyet először I. Gelasius pápa (492–496) fejtett ki a konstantinápolyi császárnak, és amely utóbb a cezaropapizmussal szemben a nyugati egyház vezéreszméjévé vált. Ha a hívők lelke Isten országának része, akkor ebben az egyházat illeti meg az a hatalom, amely a császárt a földi dolgokban; mivel pedig a lélek sorsa nyilván közelebb áll Istenhez, mint a testé, az egyházi hatalom felsőbbrendű, mint a világi. Hogy mindez mennyire fontos és mi minden következhet belőle, az jóval később, a 11. században derült ki. Ekkor éppen más gondok kerültek előtérbe. Mire Ágoston befejezte fő művét *Isten országáról*, a földi birodalom nyugati fele már összeomlóban volt, és amikor 430-ban meghalt, székhelyét a germán vandálok ostromolták.

A nagy népvándorlás

A *limesen* túli barbárok a császárkorban is gyakran váltogatták szálláshelyüket és egyes törzseik kezdettől fogva be-betörték a szomszédos provinciákba, amire rendszerint a légiók megtorló hadjárata volt a válasz. Ez így ment három-négy évszázadon át, mígnem a 370-es évek végén a helyzet egyszeriben megváltozott. Váratlanul népek sora kerekedett fel és megriadt csorda módjára úgy tört át a római őrtornyok lánacán, hogy semmilyen erő nem tudta többé feltartóztatni. Így kezdődött a kora középkor legfontosabb eseménysorozata, a germán törzsek „nagy” népvándorlása, amely néhány évtized alatt elsöpörte a nyugatrómai birodalmat és a 6. század végére felismerhetetlenül átalakította Európa politikai és etnikai térképét.

A nagy mozgalmat hasonló erejű keleti támadás váltotta ki. Az ókor végén döntő változás történt a kelet-európai steppén: 375 körül a Volga vidékén megjelent Belső-Ázsia felől az első altaji nomád lovasnép, a hunok. Nyelvük és származásuk vitatott: lehetséges, hogy azonosak voltak azzal az ázsiai nomád hun (hiung-nu) néppel, amely párszáz évvel korábban, a Kr. e. 3-2. században a kínai birodalmat támadta és a Nagy Fal felépítését kikényszerítette. Az európai hunok nagy része biztosan törökül beszélt, külsőre azonban a leírások szerint a mongokokhoz hasonlítottak. Mindenesetre tény, hogy ettől fogva az Ázsia felől Európára támadó nomád népek zöme altaji — török vagy mongol — etnikumú volt. Európára nézve egyik támadás sem járt azonban olyan messzeható következményekkel, mint a hunoké.

A germán népek egymást tiporva menekültek a rettentő ellenség elől. Az első roham, a nyugati

gótoké (vízigótoké) jóformán csak ízelítő volt abból, ami majd következik. Ők a Balkánra zúdultak, 378-ban Drinápolynál (a mai Edirne) szétverték Valens császár légióit, 410-ben felprédálták Rómát és végül Dél-Galliában és Hispániában telepedtek meg. 407-ben a vandálok és szövetségeseik — köztük iráni nyelvű alánok — a Rajna vonalát törték át és utóbb, 429-ben Africa provinciát (a mai Tunéziát) választották szállásul. Britanniából a kontinens védelmére kivonták a római légiókat, és a védtelen tartomány 450 körül az Elba vidékéről érkező angol és szász törzsek új hazája lett. A birodalom úgy festett, mint egy nagy ház, amelyre több helyen vetettek csóvát. A ravennai császári kormány hősiesen, de reménytelenül próbálta oltogatni a tüzeket. Egyes támadókat visszavert, másokkal kiegyezett és „szövetségesként” telepítette le őket egy-egy provinciában. Tényleges fennhatósága azonban így is napról napra zsugorodott és az 5. század közepe után már csak Itáliára terjedt ki. 476-ban egy germán vezér, Odoaker megfosztotta trónjától az utolsó nyugati császárt, a jelentéktelen Romulus Augustulust, s ettől fogva a nyugatrómai birodalmat megszűntnek lehetett tekinteni.

Időközben a hunok a csatlakozásra kényszerített germán törzsekkel együtt megszállták a magyar Alföldet, ahonnan gyilkos támadásokat vezettek a keletrómai birodalom balkáni tartományai ellen. A 430-as években Pannóniában véget vetettek a római uralomnak. Egyik uralkodójuk, Attila rövidesen magához ragadta az egész hun birodalom vezetését, miután 445-ben meggyilkolta bátyját, a magyar irodalomból Buda néven ismert Bledát. Székhelyét a Tiszántúl síkságán ültette fel, itteni fapalotájában látogatta meg Priszkosz rhétor, császári követ, aki útijelentésében szemléletes képet festett a hun királyról és környezetéről. Attila kísérletet tett a birodalom nyugati felének meghódítására, de Aetius, Róma utolsó nagy hadvezére 451-ben a germán szövetségesek segítségével a catalaunumi (más néven mauriacumi) ütközetben megállította. Ezután Itáliát pusztították a hunok, de Attila 453-ban meghalt, és birodalma, amelyet három fiára hagyott, néhány év alatt nyomtalanul elenyészett a fellázadt germán népek csapásai alatt.

Attila alakja mély nyomot hagyott mind a nyugati, mind a steppei népek emlékezetében. Etzel néven fontos helyet kapott a germán Nibelung-mondakörben, a későbbi nyugati krónikások pedig „Isten ostoraként” emlegették. A magyarság körében legkésőbb a 12. században már az a hagyomány élt, hogy Árpád nemzetsége a hun királytól származik. Más steppei népnek, így a bolgár törököknek is volt hasonló emléküik. Mindez talán nem volt alaptalan, végtére évszázadok múlva egy másik nagy hódító, Dzsingisz kán csakugyan temérdek nomád törzsfő és fejedelem ösatyja lett.

A népek vándorlása nem ült el a hunok bukásával, hiszen a megtépázott birodalom immár mindenki prédája lett. Róma dunai tartományait, Raetiát és Noricumot (Dél-Németországot és Ausztriát) a svábok ősei, az alamannok és a Cseh-medencéből kiköltöző bajorok szállták meg. Galliában a frankok királya, Klodvig (481–511) alapított államot, legyőzve az alamannokat, majd a nyugati gótokat, akik Hispániába szorultak és királyaik Toulouse-ból előbb Sevillebe, majd Tole-dóba tették át székhelyüket. A burgundok, a középkori Burgundia névadói a Rhône völgyében vetették meg a lábukat, de rövid életű királyságuk 533-ban a szomszéd frankok zsákmánya lett. Itáliát a Balkánról érkező keleti gótok (osztrogótok) királya, Nagy Teodorik (493–526) hódította meg és székhelyét az 5. századi császárvárosban, Ravennában ültette fel.

Justinianus és kora

A következő évtizedekre, mielőtt a népvándorlás lezárult volna, egy nagyszabású egyéniség és egy hatalmas, bár sikertelen politikai kísérlet nyomja rá a bélyegét: I. Justinianus császár (527–565) birodalmi restaurációja. Kelet-Róma viszonylagos épségben élte túl a népvándorlás első viharait. Tény, hogy a Balkán virágzó városai sorra elhamvadtak, és Konstantinápoly 5. századi impozáns védőfala máig emlékeztet rá, mekkora veszélyben forgott időnként maga a császárváros is. A légiók azonban végül is állták a sarat, a dunai határ helyreállt és hamarosan a birodalom restaurációja is napirendre került. A római impérium a látszat ellenére voltaképp még létezett. A keleti császárság egy pillanatig sem törődött bele a Nyugat elvesztésébe, legfeljebb tudomásul vette a tényeket és

beérte egyes germán királyok hűségnyilatkozataival. Justinianus végre elég erősnek érezte magát, hogy a birodalmi igényeket érvényesítse, és csakugyan látványos sikereket ért el. Hadvezérei, Belizár (Beliszariosz) és Narsész hosszú harcokban egymás után megsemmisítették az afrikai vandálok (534) és az itáliai keleti gótok (553) királyságát, és a nyugati gótoktól is visszafoglalták Hispánia partvidékét. Egy történelmi pillanatig úgy látszott, hogy a Földközi-tenger visszaváltozik a római birodalom beltengerévé. Alig telt el azonban három év a nagy császár halála után, és Kelet-Rómának merőben új politikai helyzettel kellett szembenéznie. Az imént még diadalmas császárság a 6. század végén már a túlélésért küzdött.

Justinianus monumentális egyéniségének emléke a kora középkor legjelentősebb építészeti alkotása, az általa emeltetett konstantinápolyi Hagia Szophia (Szent Bölcsesség) templom. Ő volt a birodalom utolsó császára, aki egész életművében Róma örökösének tekintette magát. Az ő birodalmát még — utoljára — latinul igazgatták, és ő állította össze a római polgári jog szabályainak teljes gyűjteményét, a *Corpus Juris Civilis*, amelyből a közép- és újkorban Európa jogfejlődése elsősorban táplálkozott. A birodalom alattvalói ugyan később is, mindvégig rómainak vallották magukat, de utódaitól kezdve a császárság már igazából nem római birodalom többé, hanem bizánci és görög. A késő antik kor voltaképp Justinianusszal ér véget.

Az új veszedelem, amely nyomban a halála után beköszöntött, egy újabb lovasnép: az *avarok* támadása volt. Nyelvük, származásuk nem ismert, de valószínű, hogy mongol–török keveréknép volt, amely Ázsiából jövet 558-ban tűnt fel a Fekete-tenger mellékén. 567-ben a Tiszántúlon lakó germán gepidákat lemészárolva megszállták a Kárpát-medencét és hatalmas birodalmat alapítottak, amely kezdetben a Volgától a mai Ausztriáig terjedt. Pannónia germán lakói, a „hosszúszakállú” *langobardok* segítették őket a gepidák kiirtásában, de azután jobbnak látták, ha elköltöznék az útjukból, és Itáliát vették célba, amely csak nemrég került vissza római fennhatóság alá. A Pó síkságán telepedtek meg, amely később róluk kapta a Lombardia nevet. Ravenna, Róma, Nápoly és a nemrég alapított Velence továbbra is a császárnak hódolt, de a félsziget többi részét lassanként a langobard király és vezérei vették birtokukba.

Természetesen nemcsak ilyen közvetve, a langobard támadás által érintette Bizáncot az avarok feltűnése, hanem közvetlenül is. A Kárpát-medence új lakói történetük első évtizedeiben éppúgy a szomszédokkifosztására rendezkedtek be, mint hun elődeik és mint később a magyarok. Gyakran háborgatták a távoli frankokat is, de Bizánc közelebb volt és jóval gazdagabb zsákmányt ígért. Ami a hun dúlások után még itt-ott megmaradt vagy újjáépült a Balkán görög–római civilizációjából, azt az 568 utáni avar inváziók sorozata tette végleg tönkre. 582-ben elesett Sirmium (ma Sremska Mitrovica), a félsziget kulcsa, rövidesen megsemmisült az al-dunai *limes* és többé nem is épült újjá. 626-ban Konstantinápolyt csak hatalmas falai mentették meg az avarok és perzsák együttes rohamától.

A dunai határ leomlása megnyitotta az utat az északról jövő *szláv* törzsek előtt. A nyugati, germán népvándorlást lezárta ugyan a langobard költözködés, de Közép-Európában még folytatódott egy darabig az etnikai térkép átrendezése akként, hogy a szlávok törzsei fokozatosan szétterjedtek a Visztula és a Dnyeper közötti őshazájukból. Ekkor, főképp a 6-7. század folyamán alakult ki az a hatalmas szláv nyelvű tömb, amely ma Görögországtól a Baltikumig ér, de a középkor első századaiban ennél is jóval nagyobb volt. Nyugaton egészen az Elba vonaláig és az Alpokig terjedt, tehát a mai Németország és Ausztria keleti vidékeit is szlávok — ahogyan a germánok nevezték őket: vendek — népesítették be. Mindezeket a földeket az elköltöző germánok hagyták üresen; Csehország (*Boiohemum/Bohemia*) például előzőleg a bajorok, Szilézia a vandálok siling törzsének hazája volt. Nem kevésbé volt fontos a déli irányú szláv vándorlás, amely főleg az avar korban öltött nagy méreteket. A hunok és avarok által elnéptelenített Balkán-félszigetet 600 körül valósággal előzőnlötték a szláv törzsek, belőlük alakult ki később a szlovén, horvát, szerb, bolgár és macedón etnikum. A bizánci fennhatóság ettől kezdve hosszú ideig a partvidék városaira korlátozódott.

A népvándorlás következményei

Azóta, hogy Gibbon, a felvilágosodás korának nagy hatású angol történetírója megírta „A római birodalom hanyatlása és bukása” c. monumentális művét (1776–1788), az *imperium Romanum* pusztulásának oka mindmáig a világtörténelem egyik legtöbbet vitatott kérdése maradt. Szinte minden történész nemzedék megpróbált válaszolni rá, és lassanként annyi okra sikerült rámutatni, amennyi több birodalom megdöntéséhez is elegendő lett volna. A vita inkább akörül éleződött ki, hogy a bukást külső avagy belső erők idézték-e elő; más szóval a birodalom saját válságából következett-e, vagy a rárontó barbár népek támadásaiból? A probléma filozófiai súlya világos. Amennyiben hiszünk abban, hogy a történelem menetét — legalábbis fő vonalaiban — törvények szabályozzák, akkor egy ilyen nagyságrendű világtörténelmi fejleményt csakis belső, „organikus” bomlási folyamatokból szabad levezetnünk, és nem olyan „véletlenszerűen” ható erők hatásából, mint aminő a barbár népek vándorlása volt. A tények azonban azt mutatják, hogy a barbár roham előestéjén a birodalom „fizikailag” ép volt és egészséges, és ha a városi rétegek életkedvét talán csökkentette is az irgalmatlan császári despotizmus, politikai bomlás jelei sehol sem mutatkoztak. A döntő változásokat kétségtelenül a barbár invázió idézte elő.

Az átalakulás azonban, amit okozott, nem volt mindenütt gyökeres. Azokban a tartományokban a legszembetűnőbb, ahol a szó szoros értelmében megsemmisült az antik civilizáció, ahol tehát romba dőltek a városok, elpusztult vagy elmenekült lakosságuk, és ahol ennek folytán a népesség is kicserélődött. Ez főleg ott következett he, ahol ázsiai nomád hordák egyengették a középkori kultúra útját: a Duna mentén és a Balkán-félsziget belsejében. Errefelé a rombolás olyan tökéletesre sikerült, hogy gyakran — Pannóniában például mindenütt — még a hajdani városok neve is feledésbe merült; feltehetően nem maradt élőlény, aki a hódítókkal közölhette volna. Aquincum, Sopianae, Brigetio, Scarabantia, Carnuntum lakatlan romhalmazzá vált és egykori nevüket az újkori régészetnek kellett megállapítania. Másutt, így a Rajna-vidéken, a mai Dél-Németországban, Svájc egy részében és Britanniában szintén népességsere ment végbe, de a következmények nem voltak ilyen végzetesek. Az az országnyi terület a Rajnától nyugatra, amelyen ma flamandok, németek és elzásziak élnek, a népvándorlás idején germánosodott el azáltal, hogy a beköltöző frank, alamann és burgund törzsek túlsúlyba kerültek a latin nyelvű bennszülöttekkel szemben. A germánok azonban a hunokhoz és avarokhoz képest civilizáltan viselkedtek. Igaz, nem mindig és nem valamennyien: a vandálok, akik új afrikai otthonukban is kitűntek zabolátlan erkölcsikkel, éppenséggel Róma alapos és szakszerű elpusztításával (455) segítették hozzá a késői utókort a „vandalizmus” fogalmának megalkotásához. Egyébként azonban a germánság körében nem dívott a módszeres rombolás. Ellenkezőleg, a városok továbbra is mindenütt a helyi világi és egyházi kormányzás központjai maradtak és többnyire megtartották eredeti nevüket is, természetesen a nép ajkához igazítva. Így lett például az ókori Colóniából Köln, Augusta Treverorumból Trier, Augusta Vindelicorumból Augsburg, Turicumból Zürich, Londiniumból London — hogy csak néhány fontosabb római települést említsünk a sok közül amely a germanizált területen túlélte a népvándorlás viszontagságait.

A legfontosabb nyugati tartományokat — Itáliát, Hispániát, Gallia nagyobb részét — aránylag kisszámú hódító szállta meg. Elegen ahhoz, hogy uralmukat megalapítsák és fenntartsák, de ahhoz kevesen, hogy a népesség etnikai összetételét megváltoztassák. A hódítás viszonylag szabályozott keretek között zajlott le. A jövevények kisajátították a föld és a rajta élő parasztság meghatározott hányadát (hol egy-, hol kétharmadát), a többit meghagyták a helyi, azaz római földbirtokosság kezén. A meghódítottak részére érvényben maradt a római jogrendszer, a hódítók pedig saját törvényeik szerint éltek. A legtöbb súrlódásra voltaképp vallási okból került sor, a hódító népek legtöbbje ugyanis ariánus volt. Ez a felekezet a 4. század folyamán terjedt el a *limesen* túli germánok között, elsősorban egy gót születésű püspök, Wulfila (Ulfilas, †383) missziója révén, aki a Bibliát anyanyelvére fordította le. Rövidesen a vandálok, langobárdok, burgundok is ezt a hitet követték. Népszerűségét az arianizmus egy elterjedt vélemény szerint annak köszönhette, hogy tagadta Krisztus isteni természetét. A barbárok egyszerű és marcona lelke — úgymond — képtelen lett volna olyan lényt tisztelni, aki hagyta magát keresztre feszíteni. Ha így van, a frankok

mindenesetre kivételek voltak, mert ők 496-ban a pogánysághól egyenesen a katolicizmusra tértek át. Idővel másutt is a többség vallása győzött: 600 körül a hispaniai gótok, 660 körül az itáliai langobárdok is a katolikus hitet vették fel. A vandálokkal — mint emlékszünk — Justinianus már előbb végzett.

Az új germán királyságok általában átvették a római intézményekből mindazt, ami túlélte a zűrzavaros időket és átvehető volt. Eleinte római származású hivatalnokokat foglalkoztattak és a saját törvényeiket is latinul foglalták írásba. Valamennyi barbár uralkodó közül a keleti gót Nagy Teodorik (493–526) igazodott a legtudatosabban a római tradíciókhoz, már csak Ravenna székhelyül választásával is. Ottani síremléke a tanú rá, milyen mértékben hatott környezetére a késő antik műveltség. Programul egyenesen a gótok és rómaiak összebékítését tűzte ki és ebben olyan tudósokra támaszkodott, mint kancellárja, a történetíró Cassiodorus vagy a filozófus Boethius.

A kultúra átalakulása

A mondottak ellenére a népvándorlás végső hatása felmérhetetlen, mert megváltoztatta a kultúra arculatát. Eltűnt az antik világi műveltség és annak társadalmi közege. Fő letéteményese korábban a szenátori arisztokrácia volt, amely megőrizte kötődését városi elődei hagyományaihoz, bár az idő múlásával egyre nagyobb mértékben vidéki földbirtokainak jövedelméből élt, és megmaradt vonzódása a szellemi értékekhez akkor is, amikor már kereszténnyé vált. Nem véletlen, hogy a 4-5. századi főpapság zöme ebből a társadalmi körből eredt. Romokban többfelé — Pannóniában is — fennmaradtak fényűzően berendezett, mozaikokkal díszített, kényelmes udvarházak, *villák* a késő császárkorból, amelyek képet adnak e nagybirtokos réteg gazdagságáról, kifinomult ízléséről, és ami talán a legfontosabb, életmódjának békés, „polgári” jellegéről. Mindez alapján változott meg a hódítás után. A germán törzsek élén újfajta arisztokrácia költözött be, amelynek merőben mások voltak a szokásai. A germán nemesség egy harcias és írástudatlan társadalomnak állt az élén, sokra értékelte az előkelő származást, a vagyont, a bátorságot, a testi erőt, a vezéri képességet, de semmire sem azt, amiben a római arisztokrácia egyébként kitűnt. A politikai fejleményekből, a hódítók presztízséből az következett, hogy a jövevények értékrendje diadalmaskodott. Találónan nevezik a ravennai filozófus Boethiust (†524) „az utolsó rómainak”, hiszen az a világi életforma, amelyet ő képviselt görög–latin irodalmi és filozófiai műveltségével, a germán hódítás folytán évszázadokra eltűnt Európa életéből. A római és a germán vezető réteg néhány nemzedék elteltével összeolvadt, mégpedig olyképpen, hogy a germánok átvették a meghódítottak nyelvét, azok pedig a hódítók erkölceit és kultúráját. Ettől fogva a nyugat-európai nemes fő foglalkozása a hadakozás lett, a betűk ismeretéről sok évszázadra lemondott. A barbár hatás egyik világos jele, hogy a dél-európai arisztokrácia még évszázadok múlva is előszeretettel keresztelte a fiait germán nevekre.

Azontúl az írás-olvasás kizárólag papok és szerzetesek dolga lett, megtanulásának elsődleges célja pedig ebből következően a hit gyakorlása, oktatása és terjesztése. Nagy Szent Gergely pápa (590–604), a korszakváltás egyik meghatározó szellemiségű képviselője, noha korántsem lehet műveletlennek mondani, kifejezetten ellenezte az antik szerzők tanulmányozását. Szent Izidor sevillai érsek (†636) viszont, az utolsó nyugati egyházatya, akiben enciklopedikus ismeretekkel nagyfokú naivitás párosult, mindazt kiírta belőlük, ami a hívő számára hasznos vagy tanulságos lehet, és ezzel hosszú időre akár mellőzhetővé is tette az eredeti ókori auktorok kézbevitelét.

A kora középkori kultúra jellegét elsősorban a szerzetesség határozta meg. A szerzetesi életforma az *aszkézis* (gyakorlat) igényéből keletkezett, amely lelki fegyelmet és testi önmegtartóztatást jelentett. Korábban így nevezték a versenyre készülő atléták életmódját, most azonban a célja Isten szolgálata volt. A 3-4. században mozgalomként terjedt a császárság keleti tartományaiban, és főleg testi önsanyargatásból állt, amire különösen az egyiptomi sivatag tűnt alkalmas terepnek. Az első aszkéták, akiknek példaképe a bő száz évet megélt Szent Antal (†356) volt, többnyire magányos remeteként (*erémítész*, pusztaságban lakó) vonultak ide vissza, de önkéntes közösségek, *koinobionok* (coenobium) is alakultak belőlük. A voltaképpeni szerzetesség, amely ebből a mozgalomból bontakozott ki, többet jelentett: olyan közösségeket, amelyeket szigorú

fogadalom köt állandó közös lakóhelyükhöz, a *kolostorhoz* és kötelez engedelmességre előljárójuk, az *apát* iránt. (Bizonyos típusú, főleg kora középkori kolostorok megjelölésére a *monostor* név is használatos. Később egyes kolostorok előljáróját *perjelnek* címezték.) Az aszketikus életmódhoz a kolostorban már közös ima, vallásos szemlélődés (*contemplatio*) és könyörületes cselekedetek társultak. Az első Nagy Szent Vazul (Baszileiosz) görög egyházatya 370 körül összeállított szabályzata, *regulája* alapján jöttek létre és rohamosan szaporodtak a birodalom egész területén. A remeteség és általában a magányos aszkézis igénye azonban továbbra is élt és olykor, különösen keleten, extrém formákban nyilvánult meg. A nagy tiszteletnek örvendő szíriai „oszlopszentek”, akiknek Szent Simeon (†459) mutatott utat, évtizedeket töltöttek el fárasztó magányban egy-egy tíztizenöt méter magas kőoszlop tetején.

A nyugati szerzetesség úgyszólván a kezdetektől fogva kiegészült egy sajátos vonással, amely a keletitől mindmáig megkülönbözteti: a szellemi, mondhatni tudományos tevékenységgel. Az első olyan kolostorszerű közösséget, amelyre ez volt a jellemző, Nagy Teodorik kancellárja, Cassiodorus teremtette meg a 6. század derekán, és fő feladatává a keresztény és antik művek gyűjtését, másolását és magyarázatát, valamint az oktatást tette. Kevéssel előbb, 529-ben, még a gót uralom idején alapította Nursiai Szent Benedek a montecassinói kolostort, újszerű regula alapján, amelybe belefoglaltai fizikai munka és az olvasással egybekötött meditáció kötelezettségét. A 7. század elejétől egyre-másra létesültek Itáliában és másutt olyan monostorok, amelyek az ő szabályait vették át, és a hálózatukból megszületett Benedek-féle (bencés) szerzetesrend később rányomta a bélyegét egész Nyugat-Európa szellemi arculatára.

A nyugati szerzetesi mozgalom másik fontos csírája különös módon a távoli Írországból fejlődött ki, amely sohasem tartozott a római császár fennhatósága alá. A kelta íreket Szent Patrick (†461) éppen akkoriban térítette keresztény hitre, amikor Britannia az angolszász invázió folytán pogánnyá vált. A sajátos szervezetű ír egyház nem püspökségek, hanem kolostorok hálózatára épült és eleinte kevés kapcsolatban állt Rómával. Szerzetesei azonban élen jártak a hit terjesztésében mind Britanniában, mind a kontinensen, ahol Szent Kolumbán (†615) és követői számos új kolostort alapítottak. Emellett örömeiket lelték régi kéziratok másolásában is, és példájuk a bencés kolostorokra éppoly erősen hatott, mint a cassiodorusi példa.

A 7. századtól a bencés regula szerint működő monostorok váltak szerte nyugaton a műveltség szinte egyedüli letéteményeseivé. Keretükben iskolák létesültek, amelyek tananyaga természetesen a teológia oktatására irányult, de az ágostoni elveknek megfelelően az ehhez szükséges világi ismeretek, a „szabad művészetek” (*artes liberales*) elsajátításával kezdődött. Ekként az antik örökség bizonyos fokú ismerete továbbra is az egyházi műveltség alapja maradt. A hét szabad művészet alapfoka, a *trivium* (három út) a három leginkább „triviálisnak” tekintett tantárgyat tartalmazta: a grammatikát, a retorikát és a dialektikát, a következő fok, a *quadrivium* (négy út) pedig a nehezebb, matematikai tárgyakat: aritmetikát, geometriát, zenét és asztronómiát. Mindennek a megtanítása természetesen nem jelentett alapos klasszikus képzést, hiszen egyebek között erősen megcsappant a görög nyelv ismerete, és a jámbor szerzetesek, akik a szabad művészeteket tanulták és oktatták, nagyon messze elmaradtak a késő ókor műveltségeseiménél. Tény azonban, hogy a kolostorok mélyén továbbélt az antikvitásnak legalább a latin hagyatéka, és ami belőle egyáltalán fennmaradt, az a kora középkori egyház oktató tevékenységének és másoló-gyűjtő buzgalmának köszönhető.

IV. Európa hajnala (600–1000)

A 7–10. század Nyugat-Európa történetének olyan korszaka, amelyet időnként még ma is „sötét kornak” neveznek. A jelző utalhatna éppen tudásunk minőségére is, mert a kor forrásanyaga szűkös és ismereteink róla elég korlátozottak, de nem ebben az értelemben szokták használni, hanem az akkori élet „minőségének” jelölésére. Igazából ekkorra érvényesült a népvándorlás átformáló hatása, tehát megsemmisült minden, ami a római civilizációban vonzó volt, és a romok alól még

alig bújtak ki az európai fejlődésnek azok a csírái, amelyekből a későbbi fellendülés kisarjadzott.

A valóban elég „sötét” kort azonban a Karoling-kori újjászületés, a „Karoling-reneszánsz” fényes százada szakítja meg, amelyben a latin kereszténység csaknem egészében egyesült Nagy Károly jogara alatt. (Mára, amikor Európa egyesítése reális politikai célként fogalmazódik meg, a frank uralkodó és birodalma úgyszólván szimbólummá vált, a keresztény Nyugat egységének és kibontakozásának jelképévé.)

A Karoling-birodalom

A korszak kezdete a germán királyságok jegyében állt. Hispaniában a 711. évi arab hódításig a nyugati gótok, Itália nagyobb részében 568 óta a langobardok voltak az urak. Egységes Angliáról még nem volt szó. Az angolszászok, akikhez 596-ban érkeztek az első térítők és a 7. század első felében váltak kereszténnyé, hét apró, folyvást marakodó királyságba szerveződtek. A mai Franciaországban és a Rajna-vidéken a nagy jövőre hivatott frankok országa terült el, amelyen Klodvig leszármazottai, a brutális családi viszályaikról hírhedt Meroving-királyok uralkodtak. Az ország, miután már Klodvig fiai négyfelé osztották, a 7. század folyamán két királyságra vált szét, a nyugati Neustriára és a keleti Austrasiára, és a tényleges hatalom mindkettőben az udvar első méltósága, a *majordomus* (udvarnagy) kezébe csúszott át. A Merovingok árnyékuralkodókká süllyedtek, akik már csak díszként, a törvényesség látszatáért ülhettek a trónon, és ha nem volt többé szükség rájuk, a kor szokása szerint tonzúrárt nyírtak a fejükre és kolostorba zárták őket.

A Karolingok dinasztiája, amely a frank birodalmat újjászervezte és európai hegemoniára juttatta, az austrasiai udvarnagyok közül emelkedett fel. Egyikük, a „középső” Pippin 687-ben fegyverrel egyesítette a két frank királyságot és haláláig, 714-ig teljhatalommal kormányozta őket a Meroving-uralkodó nevében. Majordomusi méltóságát fia, Martell Károly örökölte, aki meghódította a mai Hollandia területén lakó frízeket, frank alattvalókká tette az alamannokat és bajorokat, és 732-ben Poitiers közelében nagy győzelmet aratott a benyomuló spanyolországi arabok fölött. Dél- és Közép-Németország germán törzseinek megtérítése és az egyházszervezés — püspökségek és kolostorok alapítása — szintén az ő idejében vett nagy lendületet, amikor az angol-szász Szent Bonifác, a „germánok érseke” volt évtizedekig a térítés vezéralakja.

Martell Károly fia, Kis Pippin 751-ben kolostorba küldte az utolsó Meroving-királyt, felvette a királyi címet és ezzel új frank dinasztiát alapított, a Karolingokét. Örököse fia, Nagy Károly (768–814) lett, a kora középkori kereszténységnek Justinianus mellett a legjelentősebb uralkodói egyénisége. Az ő nevéhez fűződik a Nyugat politikai egységének megteremtése. 774-ben megdöntötte a langobard királyságot, és a frank birodalomhoz csatolta Itáliát. 772 és 803 között kegyetlen megtorlások sorozatával megtörte az észak-németországi pogány szász nép ellenállását, rájuk kényszerítette a keresztény hitet és az Elbáig terjesztette ki a frank uralmat. 791-ben és 796-ban két véres hadjáratban végezvén a hajdan oly rettegett avarokkal, leigázta Pannóniát és a horvát szlávokat. Hadba szállt a spanyolországi mórok ellen is és elfoglalta tőlük Barcelonát, de előzőleg, 778-ban egyik hadjáratán a Pireneusokban, a Roncesvallesi-hágóban emlékezetes kudarc érte. Egy itt hősi halált halt frank főúr történetéből később, a 11. században a középkor legnépszerűbb lovagi eposza, a Roland-ének kerekedett ki.

Károly hódításait a császári cím felvétele foglalta új politikai keretbe. 800-ban III. Leó pápa Rómában császárrá koronázta és ezzel ráruházta a 476 óta „szünetelő” nyugatrómai birodalom örökségét. A feltámadott római — valójában egyelőre frank, később német — császárság ezentúl igényt formált az uralomra az egész nyugati kereszténység felett, aminek a középkori európai politika szempontjából mindvégig nagy jelentősége volt. Nagy Károly korában ennek az igénynek volt bizonyos realitása, hiszen Britannia kivételével valóban az egész latin kereszténység a császárság kötelékébe tartozott. A középkor későbbi századaiban inkább abban nyilvánult meg, hogy a német-római császárt tekintették Európa rangban első uralkodójának. Nagy Károlyt rövidesen a bizánci udvar is kénytelen volt elismerni új kollégának, bár továbbra is a keleti császárban látta a római impérium igazi örökösét.

A nyugati császárság helyreállításával újrafogalmazódott a római egyház helyzete. Ami keleti kapcsolatait illeti, a pápa a 8. század derekáig forma szerint a keletrómai császár alattvalója volt, noha tényleges helyzete egyre függetlenebbé vált azáltal, hogy a 7. században meggyengült Bizánc ellenőrzése itáliai birtokai felett. Tovább lazultak a szálak Róma és Konstantinápoly között a 726-ban kezdődő — később még említendő — „képviszály” idején, amelyben a keleti császár a képrombolók mozgalmát vezette, a pápa pedig az ellenpártot támogatta. A nagy fordulatot II. István pápa tette meg azáltal, hogy 754-ben Kis Pippinhez fordult segítségért a Rómát fenyegető langobardok ellen, és viszonzásul személyesen koronázta meg a frankok királyává. A frank beavatkozás fontos következménye volt a pápa világi hatalmának megalapítása. Kis Pippin Rómát más, a langobardoktól elfoglalt területekkel együtt a római Szentszék örökös tulajdonának nyilvánította, ezzel megszületett a magva az Egyházi Államnak, amely később Közép-Itália adriai partjáig terjedt és 1870-ig fennállt.

Ezóta a pápaság visszavonhatatlanul kikerült Bizánc befolyása alól és jövője a frank birodalomhoz kapcsolódott. A császárkoronázással, 800-tól ez a kapcsolat különösen szorossá vált. Kezdetől fogva mintegy magától értetődött, hogy pápa és császár egyaránt a kereszténység egységét testesítik meg, az egyik annak világi, a másik egyházi feje. A mindenkor császárt egyedül a pápa volt jogosult megkoronázni, és ezt a tényt a késő középkorig senki sem vonta kétségbe. Az Európa szempontjából döntő kérdés az volt, miként alakul majd a két vezető hatalmi viszonya. Ugyanúgy-e, mint Bizáncban, azaz a császár ténylegesen uralkodik a pápa felett, vagy sikerül érvényesíteni a „két hatalom” különválasztásának elvét, amelyet I. Gelasius pápa — mint emlékszünk — már az 5. században megfogalmazott? Ezekre a kérdésekre a 11. században találják majd meg a választ.

A Karolingoktól Nagy Ottóig

Nagy Károly halála után a frank birodalmat belviszályok és külső támadások gyengítették. Tartományait már életében felosztotta örökösei között, és fia, Jámbor Lajos császár (814–840) idején megindult a részek különválása. Lajos három fia 843-ban a verduni szerződéssel megpecsételte ezt a folyamatot. A birodalmat három országra osztották: a „Németnek” nevezett Lajosé lett a keleti frank királyság, a későbbi Németország, Kopasz Károlyé a nyugati tartományok, amelyből utóbb Franciaország alakult ki, a legidősebbé, 1. Lothár császáré pedig Itália, Burgundia és egy széles területsáv Francia- és Németország között, amely később a Lotharingia nevet kapta. A három királyság átmenetileg még egyesült egyszer (884–887), de azontúl a frank birodalom már csak emlék volt.

A Karoling-császárság széthullása elsősorban belső bomlási folyamatoknak volt az eredménye, de gyorsították azok a támadások, amelyek a 9–10. század folyamán több irányból is érték. Itáliát és a dél-franciaországi partvidéket elsősorban észak-afrikai arab — ahogyan ekkoriban kezdték mondani: szaracén — kalózok portyái sújtották, akik 846-ban feldúlták Róniát és később bevették magukat Provence tartomány tengerparti hegyeibe. Itteni sásfészkekből a 10. század folyamán évtizedekig háborgatták a környéket, még a svájci hágók sem voltak biztonságban tőlük.

Jóval szélesebb fronton és súlyosabb következményekkel támadtak az északi tengerek felől a normannok (északi emberek), vagy ahogyan harcosaikat nevezték, a vikingek. A 9–11. században mindkettő a skandinávok gyűjtőneve volt, akik közül a dánok és norvégek Nyugat-Európát, a svédek, akiket idegenben inkább varégnek neveztek, főleg a Baltikumot és az orosz földeket látogatták. Hogy milyen okok idézték elő mozgalmukat, arról régóta folyik a vita. Az a legvalószínűbb, hogy a túlnépesedés feleslege keresett magának ezen a módon új életteret, esetleg a törzsi háborúk vesztesei is. Mindenesetre a normannok kirajzásával kezdődik Skandinávia története és kapcsolata Európával, bár kezdetben ez a kapcsolat — legalábbis az utóbbi nézőpontból — nem alakult gyümölcsözően. A vikingek első támadása, amelyről tudunk, 787-ben Anglia partjait érte, de hamarosan Írországra és a 830-as évektől a gyengülő frank birodalomra is kiterjesztették figyelmüket. Az inváziók sűrűn, olykor évente ismétlődtek a 10. század elejéig, a normann hajósok útját

mindenütt kifosztott kolostorok és felégetett városok jelezték. Nemcsak a tengerpart szenvedett tőlük, flottáik ugyanis a nagyobb folyókon felhatoltak a szárazföld belsejébe. 879 és 892 között egy nagy normann sereg bekóborolta fél Franciaországot és adófizetésre kényszerítette a császárt. A hajósok később meg is telepedtek egyes helyeken. 850 után a dánok megszállták Anglia keleti királyságait, a norvégek pedig gyarmatosították a lakatlan Izlandot. Innen később, 1000 körül továbbhajóztak Grönlandra, sőt egy rövid időre telepeket létesítettek Észak-Amerikában is. A normannok egy másik csoportja 911-ben elismerte urának a nyugati frank királyt, ennek fejében a La Manche csatorna déli partján kicsikart egy országrésznyi területet, amely azután a jövevényekről a Normandia nevet kapta.

Az arab és viking támadásokhoz 899-től kezdve egy további csapás társult: a 955-ig tartó magyar „kalandozások”, amelyekről a maguk helyén még szó lesz. A sokféle kihívásra az érintett országok különbözőképpen reagáltak. Franciaország félig független tartományokra esett szét, amelyek a nyugati frank királyt hovatovább már látszólag sem ismerték el uruknak. Itáliában az ottani Karoling-ág kihalta (875) után hamarosan elenyészett a császári hatalom, helyi tartományurak vetelkedtek a királyi címért, és harcaikban rendszeresen magyar támogatást vettek igénybe. Angliában a dán invázió összefogásra készítette az angolszászokat. Nagy Alfréd (871–899), a wessexi szászok királya vezetésével megszületett az egységes királyság, amely a 10. század folyamán a volt hódítókat is uralma alá kényszerítette. Hasonló folyamat ment végbe német földön, ahol a Karolingok 911-ben kihalt keleti ágát egy helyi dinasztia váltotta fel. A származáshelyükről szásznak nevezett uralkodók (919–1024) tehetséges vezetése alatt formálódott ki a tulajdonképpeni német királyság, és vált hosszú időre Európa egyetlen nagyhatalmává. Mindjárt I. (Madarász) Henrik (919–936) sikerrel vette fel a harcot a magyarokkal, fia, Nagy Ottó (936–973) pedig 955-ben az augsburgi győzelemmel végleg megállította őket. Vaskézzel törte le alattvalóinak pártütéseit, majd 951-ben meghódította az itáliai királyságot és 962-ben a pápával császárrá koronáztatta magát.

Ottó a nyugat-római császári cími és a német királyi méltóság egyesítésével megalapította az 1806-ig fennálló német-római „szent” birodalmat, vagy ahogyan röviden emlegetni szokták, a Birodalmat. A császár a mindenkori német király lett, akinek azonban Karoling-kori szokás szerint a pápával kellett megkoronáztatnia magát ahhoz, hogy a császári címet is viselhesse. Ez a szokás a 16. századig érvényben volt. Jóllehet Észak-Itália elméletileg az egész középkoron át a birodalomhoz tartozott, de sohasem állt szilárdan német fennhatóság alatt. Ezért — meg a forró éghajlaton gyakorta pusztító járványok miatt — a császári koronához vezető „római út” mindig sok viszontagsággal járt, és több olyan király volt Németországnak, aki sohasem jutott el az Örök Városba és nem lett császárrá.

Az Ottó által helyreállított római császárság német vezetés alatt hosszú időre Európa vezető hatalma lett. Fia, II. Ottó (973–983) bizánci hercegnőt vett feleségül és harcot kezdett Dél-Itália birtokáért. Unokája, a fiatalon elhunyt III. Ottó (983–1002) kifejezetten a hajdani római birodalmat óhajtotta visszavarázsolni. Rómába tette át székhelyét, és szövetségesre talált a kor legműveltebb főpapjában, a francia Gerbert érsekben, akit II. Szilveszter (999–1003) néven a pápai székbe ültetett. (Mint látni fogjuk, ő küldött koronát Szent István királyunknak.) A dán határtól Rómáig, Bécsig, Flandriáig és Marseille-ig a császár parancsolt, és megvolt rá a lehetőség, hogy az új német-római birodalom igájába vonja a keleten szomszédos népeket: elbai szlávokat, cseheket, lengyeleket és magyarokat. Ez a lehetőség — mint később látni fogjuk — részben meg is valósult.

A kora középkor társadalma

Az új alap gondolat, amely a középkori Európa mentalitását meghatározta, az öröklődő társadalmi egyenlőtlenség eszméje volt, az a mély és általános meggyőződés, hogy az emberek születésüktől fogva különböző rangúak-rendűek és ebből következően különböző az értékük. A napnál világosabb volt mindenki előtt, hogy a szabad ember többet ér, mint a szolga, a nemes többet, mint a paraszt, hiszen ez a társadalom ősi rendje, amelyen nemcsak nem lehet, hanem nem is kívánatos változtatni. Amikor az újkori polgárság egy évezred múlva az egyenlőség eszméjéért

szállt síkra, voltaképp ennek a meggyökeresedett felfogásnak a maradványaival szállt harcba. Elsősorban ez képviselte mindazt, ami akkor ósdi volt és középkori.

Hajlamosak lennénk azt hinni, hogy ez a felfogás nem számított újnak, és hogy mindazok a társadalmak, amelyek ismerték a rabszolgaság intézményét, hasonlóképpen gondolkodtak; ez azonban nincs így. A rabszolga eredetileg, az ókorban nem személy volt, hanem dolog, amit adnak, vesznek, dolgoztatnak és tenyésztene; olyasmi tehát, mint a haszonállat. A kereszténység és az iszlám ezen sokat enyhített, mivel azt tanították, hogy a rabszolgáknak lelkük van, tehát emberséges bánásmód jár nekik. A rabszolgaság azonban továbbra is olyan különleges állapot maradt, amelyre az emberi lét általános mércéjét nem igazán lehetett alkalmazni. Rajtuk kívül — és számunkra ez a fontos — elvben mindenkit egyenlő jogú személynek volt szokás tekinteni mind a késő római, mind az iszlám felfogás szerint. Ez persze éppenséggel nem azt jelentette, hogy Bizáncban vagy az araboknál már megvalósultak a felvilágosodás eszményei. Mindezekben a rendszerekben, ahol a korlátlan hatalmú uralkodó a szó szoros értelmében élet és halál ura volt, az alattvalók egyenlősége nem egyforma szabadságot, hanem egyforma szolgaságot jelentett, a porszemek egyenlőségét.

A nyugati országokra jellemző társadalmi egyenlőtlenség elsősorban a barbárok világnézetéből fakadt. A barbár társadalom ősidőktől fogva kasztszerű rétegekből állt, amelyek között nagyon kevés lehetőség nyílt a mozgásra. Úgy tartották, hogy a társadalmi helyzet örökletes és megváltoztathatatlan, és minden ember egy adott állapotba születik bele. A törzsi társadalom élén a *nemesek* osztálya állt, azoké a többnyire vagyonos nemzetségeké, amelyeket hagyományosan a legelőkelőbbeknek tekintettek. Íratlan törvény szerint ők voltak a nép született vezérei, közülük került ki a fejedelmi család, illetve, ahol ilyen nem létezett, az ő soraikból választották az uralkodót. A nép magvát nem ez a kisszámú törzsi arisztokrácia, hanem a közrendű *szabad harcosok* tömege alkotta, a törzs teljes jogú tagjai, akik között éppúgy lehettek jómódúak, mint kifejezetten szegények. Meghatározó szerepüket illusztrálja, hogy a frankoknál a nép neve eredetileg ezt a közrendű szabad réteget jelentette. (A francia *franc* szó mai „szabad” jelentése ezt örzi.) A társadalom „legalját” a különböző *szolgai állapotú* emberek tették ki, akik örökösen, azaz utódaikkal együtt a nemesség — és persze a módosabb harcosok — uralmának voltak alávetve. Részben valódi rabszolgák voltak, akiket hadjáraton vagy a piacon lehetett szerezni, de többségükben inkább olyan embercsoportok, például leigázott népek, amelyek helyzete és megítélése közel állt a rabszolgákéhoz. Többnyire idesorolták azokat is, akiket uruk az előírt szertartás szerint felszabadított a szolgaságból. Az volt ugyanis a vélekedés, hogy a szolgai állapot olyan lemoshatatlan bélyeg, amelyet semmilyen mesterkedés nem tüntethet el.

A vezéri réteg tekintélyét szolgálóinak számán kívül a *kíséret* alapozta meg. Alapvonásait tekintve nem kell ebben speciálisan germán vagy középkori intézményt látnunk. Gyakori és nemcsak a primitív társadalmakra jellemző jelenség, hogy a vezető körül, legyen bár törzsfőnök vagy magas rangú hivatalnok, önkéntes hívek és szolgálók tábora szerveződik, amelynek nagysága főleg a vezető társadalmi súlyától függ; nyersebben kifejezve attól, hogy mennyi előny — jutalom, fizetség, előléptetés — remélhető tőle. Hasonló szerveződéssel a történelem folyamán nagyon sokfelé, így Bizáncban és az iszlám Keleten is találkozunk. A barbár kíséret sajátos jellegét az adta meg, hogy kifejezetten katonai jellegű volt. Nem egyszerűen lőhűtők és haszonlesők gyülekezetéből állt, hanem olyan szabadokból, akik szerencsés hadjáratok és bő zsákmány reményében harcolni szegődtek el egy nagyúr szolgálatába. A kísérő harcos önként vállalta, hogy tántoríthatatlanul segíti urát kardjával, amaz viszont pártfogást és védelmet fogadott neki mindenkivel szemben, és ezt mindkét fél esküvel erősítette meg. Fontos hangsúlyozni, hogy aki ilyen módon vállalt szolgálatot, nem vesztette el „szabad” állapotát, azaz nem vált szolgává a szó jogi értelmében. Az viszont természetesen előfordult, hogy egy nagyúr hűséges rabszolgáját a kíséret tagjává léptette elő.

A népvándorlást követő megtelepedés folyamán ez a társadalmi szerkezet hozzáidomult a késői császárkor viszonyaihoz és jelentősen módosult. A 6–10. század „sötét” korszakának épp abban van a jelentősége, hogy a két kultúra találkozásából ekkor született meg Európa új berendezkedése, amely mai szemmel nézve talán kevésbé volt vonzó, viszont fejlődőképesnek bizonyult.

Fontos új fejlemény volt, hogy a vándorlások és az azt követő államalapítás során, amikor a törzs határozott vezetést igényelt, mindenütt megerősödött a király és ezzel együtt a királyi kíséret

szerpe. Belőle kerültek ki az udvari személyzet vezetői és a *grófok* (latinul *comes*, kísérő); így nevezték azokat a tisztségviselőket, akik az uralkodó nevében egy-egy várost kormányoztak vidékével — grófságával — együtt. A gróf minden tekintetben a királyi hatalmat képviselte a rábízott körzetben: ő volt a legfőbb bírő, ő hajtotta be a királyt illető jövedelmeket és ő vezette háborúba a grófság hadinépét. Egyes tartományok élén, különösen német földön, de később másutt is, a *herceg* (hadvezér) látott el hasonló funkciót, ez a tisztség eredetileg egy törzs vezérét jelentette. Nagy Károly egy további kormányzási formát is teremtett: a leginkább fenyegetett határvidékek grófságait nagyobb egységekbe, *őófságokba* (németül *Mark*) fogta össze. (Legmaradandóbb alkotása e téren a „keleti határgrófság”, az *Ostmark*, amelyből később Ausztria fejlődött ki. Érdemes azt is megjegyezni, hogy az újkori főnemesi *márki* cím az örgrófi méltóság emléke.) Az ősi germán főnemesség lényegesen átalakult: kibővült egyrészt az új főméltóságokkal és családjukkal, másrészt a meghódított országok római előkelőivel. A katolicizmus felvétele után a püspöki kar is az arisztokrácia része lett. A vagyont és hatalmat jelentő főpapi méltóságokat a király maga töltötte be, és jelöltjei többnyire grófi vagy más előkelő családok tagjai voltak. Az érsekek, püspökök, apátok, hercegek és grófok — az egyházi és világi „nagyok”, ahogyan összefoglalóan nevezték őket — együtt alkották a kora középkori államok legfontosabb politikai testületét, a *királyi tanácsot*, mintegy ők képviselték a nép szavát és többnyire erőteljesen érvényesítették akaratukat az ország vezetésében.

Az uradalmi rendszer és a hűbériség kialakulása

A korai középkor végére, a 10-11. századra egész Nyugat-Európában ez az új nemesség vált a társadalom vezető erejévé, és mindenki mást függőségébe kényszerített. A szabadok és szolgák közötti különbség, amely egykor mindennél fontosabb volt, lassanként eltűnt és helyette egy új különbségtétel lett elsődrendű: ki a nemes, és ki a „paraszt”? Ez az átalakulás a Karoling-korban öltött nagyobb méreteket és a 10-11. századra fejeződött be. A vége egyben a középkor új szakaszának a kezdete. Azok a folyamatok, amelyek idáig vezettek, túlságosan bonyolultak ahhoz, semhogy néhány szóban érzékeltetni lehetne őket, emellett országonként, sőt régióként különbözőképpen zajlottak le és fontos helyi különbségeket idéztek elő a társadalom szerkezetében.

Nem szabad elfelejtenünk, mekkora eltérések voltak eleve a volt római tartományok és mondjuk Germánia társadalmi berendezkedésében. Ha mégis röviden akarnánk összefoglalni, mi is történt végeredményben, néhány döntő mozzanatot kell feltétlenül kiemelni.

Az egyik az uradalmi rendszer kialakulása volt. Az *uradalom* nagy kiterjedésű, bár nem feltétlenül egybefüggő földterületet jelentett, amely falvak tucatjait ölelte fel a hozzájuk tartozó földekkel, erdőkkel és legelőkkel együtt. Mindezek az uradalmak *tartozékait* képezték, lakosságuk a föld birtokosának, a *földesúrnak* volt alávetve, s ennek jeleként különböző adókkal és szolgáltatásokkal tartozott neki. Az uradalom központja az *udvarház* volt, amelyben a földesúr vagy megbízottja székelte fegyveres kísérelőktől és szolgahadtól körülvéve. Itt őriztette kincseit és ide gyűjtötték össze az alattvalók adóját. A 9–11. század folyamán a udvarházak helyett egyre inkább védhető lakóhelyeket, *várakat* kezdtek építeni, eleinte fából, később már kizárólag kőből. Ekkorra Nyugat-Európát királyok, egyházi és világi nagyurak uradalmi hálózta be.

Gyakran szokás ezt a berendezkedést nagybirtokrendszerként emlegetni, ez azonban némileg félrevezető. A földbirtok fogalmához manapság óhatatlanul a gazdálkodás képzele társul, azaz önkéntelenül olyan termelőüzemként képzeljük magunk elé, amely haszon érdekében piacra termel és a jelentőségét ez a haszon — a birtok jövedelme — adja meg. Fontos megértenünk, hogy a középkori uradalom elsősorban hatalmi szervezet volt és politikai és társadalmi jelentősége messze túlnőtt gazdasági lehetőségein. A rajta élő népek eleinte „röghöz kötött” állapotban éltek, azaz nem hagyhatták el lakóhelyüket és örökös szolgálatra voltak kötelezve. Minden tekintetben a földesúr alattvalóinak számítottak; nemcsak adóztatta őket, hanem bíraskodott felettük és különböző jogokat gyakorolt velük szemben. Hogy ezek milyen széles körűek lehettek, azt mutatják olyan hírhedt kuriózumok, mint a közismert — egyébként csak Katalóniában előforduló — *ius primae noctis* (az

első éjszaka joga), amelynek értelmében a paraszt házassága esetén földesurát illették meg a nászéjszaka örömei. Az viszont elterjedt szokás volt például, hogy a paraszt csak ura engedélyével házasodhatott, vagy hogy halála esetén vagyonából a „legértékesebb darab” a földesúrnak járt. Természetesen az egyház sem tudta kivonni magát az uradalom befolyása alól. A korai középkorban szélteben elterjedt a *magánegyház* rendszere, az a szokás, hogy az uradalom területén fekvő templomokat — olykor kolostorokat is — a földesúr papjukkal együtt a maga tulajdonának tekintette és úgy is bánt velük. Később, a 12. századtól ezt a fennhatóságnak egy szelídebb formája, a *kegyuraság* (patronátus) váltotta fel; ebben a földesúr csupán patrónusa, kegyura volt az uradalmi templomoknak, és már nem rendelkezett a falusi papsággal, csak bizonyos előjogokat gyakorolt felette, elsősorban a kinevezés vagy megerősítés jogát. Összefoglalva: az adókból, jogokból és a különböző címen kirótt bírságokból az uradalomnak jelentős bevétele származott, de a legfontosabb funkciójának mégis az tekinthető, hogy a birtokosát a jövedelmen kívül különleges társadalmi presztízzsel és hatalommal ruházta fel.

A kora középkorban az uradalmak jelentőségét még növelte a gazdaság kezdetleges állapota, amit — a pénzgazdálkodástól megkülönböztetve — *természeti gazdálkodásnak* szokás nevezni. Nyugaton a 7–10. században mind a városi élet, mind a pénzforgalom lehanyatlott. A jelenség oka korántsem világos, de a megléte kétségbevonhatatlan. Szélteben tapasztalható, hogy az uradalmak önellátásra rendezkedtek be és csak keveset termeltek piacra. Az adók és szolgáltatások zömét nem pénzben teljesítették, mert pénz alig volt, hanem terményben, amit a földesúr és kísérete fogyasztott el. Az élet más kellékeit is az uradalom szolgáltatta. A falusi kézműipar luxuscikket ugyan nem tudott előállítani, de a helyi szükségleteket a maga igénytelen módján képes volt fedezni. Minden udvarház körül műhelyek sorakoztak, amelyben *robotra* — azaz ingyenmunkára — kötelezett parasztok vagy rabszolgák termelték meg az uraság által igényelt textíliákat, bőrárakat és egyéb iparcikket. Másutt egyes falvak voltak kötelezve meghatározott cikkek előállítására. Mindeme tényezők folytán a városok gazdasági jelentősége elenyésző volt, az uradalmi központoké viszont folyvást nőtt.

Az uradalmi szervezettől meg kell különböztetnünk egy másik új fejleményt, amely hasonlóan jelentős volt: a *hűbériség* kialakulását. Míg az uradalom földesúr és alattvalók viszonyát határozta meg, a hűbéri rendszer a földesúrnak egymáshoz és a királysághoz való viszonyát formálta újjá, más szóval a politikai szervezetet érintette. Ahhoz, hogy a jelentőségét megértsük, előbb lássuk magát a fogalmat. A *hűbér* (latinul *beneficium* vagy *feudum*), amelyről a rendszer a nevét kapta, eredetileg egy újfajta birtoklási formát jelentett, amellyel először a 8. századi Karoling-birodalomban találkozunk. Vele egy időben jelent meg a kíséretnek egy új formája is, a *vazallitás*, és a kettő ezentúl szorosan összekapcsolódott. A kíséret tagjait, mint láttuk, korábban is hűségi fogadalom kötötte urukhoz, de szolgálatuk folyamán az ő háztartásához tartoztak. A 8. századtól elterjedt az az új gyakorlat, hogy a kísérelő — a *vazallus*, ahogy ezóta nevezték — birtokot kapott hűbérbe urától, *seniorától* azzal a kikötéssel, hogy ennek fejében minden erejéből, örök hűséggel segíti mind kardjával, mind tanácsaival. Ez a birtok kezdetben feltételes és bármikor visszavonható volt, de a 9–10. században többnyire öröklődővé vált. Az új kapcsolatot úr és vazallus között ünnepélyes szertartás szentesítette. Ennek során a vazallus előbb hódolata jeléül hűbérura kezébe helyezte összezárt kezét, majd többnyire csókot váltottak. Ez fejezte ki a feltétlen odaadást és kölcsönös barátságot. Ezután a hűbéres esküvel megerősített hűségnyilatkozatot tett, hűbérura pedig az *invesztitúra* (felruházás) szertartása keretében jelképesen birtokába bocsátotta a hűbért.

A hűbériség rendszere a 8–11. század között Nyugat-Európa nagy részén uralkodóvá vált és, mivel kezdettől fogva kiterjedt a királyi kíséretre is, gyökerestül átformálta a politikai berendezkedést. Már a Karoling-uralkodók megkövetelték a hűbéri esküt az egyházi és világi nagyoktól, mivel ez látszólag a hatalmukat szilárdította, ennek fejében hűbérként ruházták rájuk hivatalukat, grófi és püspöki méltóságot egyaránt. A nagyok hasonlóképpen hűbérbirtokokat osztogattak saját kíséretük tagjai között. Az eredmény egy piramisszerű szervezet lett, amely az ország egész birtokos társadalmát világos hierarchiába foglalta. A csúcst a legfőbb hűbérúr, a király — illetve császár — foglalta el, alatta következtek a közvetlenül tőle függő egyházi és világi *nagyhűbérese*k: az érsekek, püspökök, hercegek, örgrófok és grófok. Némelyikük országnyi

területet kormányzott és még a vazallusai is hatalmas uraknak számítottak. A rendszer talpazatát mindenütt a kisbirtokos vazallusok, a *kishűbérese*k alkották, akik maguk hűbéri szolgálattal tartoztak ugyan, de már csak paraszti rendű alattvalóik voltak.

Az uradalmi szervezet és a hűbériség intézménye mellett számba kell vennünk egy harmadik fontos fejleményt is, amely a hadviselés jellegében következett be, de a társadalmi utóhatása igen jelentős volt: a *lovasság* kialakulását. A germánok eredetileg gyalogosan, egyszerű fegyverzetben harcoltak. A 8. század közepe után, Nagy Károly idején hirtelen megnőtt a lovasság jelentősége, ami három új találmány: a kengyel, a nyereg és a patkolás elterjedésének volt köszönhető. (A kengyelt minden bizonnyal az avarok honosították meg Európában.)

A sereg zöme egyelőre még csupán pajzzsal, karddal és lándzsával felszerelt könnyűlovasokból állt, de az uralkodó és az előkelők már ekkor sisakot és páncélt öltöttek. A 10-11. századra a páncélos lovassereg, a lovasság vált a hűbéri Európa jellegzetes és újszerű fegyvernemévé. Kialakult a lovagi hadviselés sajátos formája: a vértezett lovon ülő, tetőtől talpig súlyos páncélba burkolt lovagsereg elsőpró rohama, amelynek — különösen kezdetben, amíg nem ismerték az ellenszerét — átütő lélektani és harcászati ereje volt a hagyományos fegyverzetű ellenséggel szemben.

Sok tekintetben találó a lovagi fegyverzetet a középkor „tankjának” tekinteni, már csak azért is, mert szintén igen sokba került. A páncél, a fegyverzet meg a különleges paripa eleve megfizethetetlenül drága volt, emellett a lovag nem egymagában, hanem legalább egy-két *fegyverhordozó* kíséretében vonult harcba, akiket szintén fel kellett szerelnie és el kellett tartania. A költséges fegyvernem megváltoztatta a harcos fogalmát, és a 11. századra újfajta társadalmi rétegződést alakított ki. A közrendű germán harcosi réteg utóda, a hadkötelezett szabad parasztság, amely a frank birodalom lakosságának még igen jelentős részét tette ki, elég nehezen viselte már azt a hagyományos terhet is, amit a Karolingok szüntelen háborúi róttak rá. A lovagi harcmodor elterjedése végképp reménytelen helyzetbe sodorta. Azt a fényűzést, hogy ezen a módon hadakozzanak, csak kifejezetten módos birtokosok engedhették meg maguknak, olyanok, akiknek maguknak is jó néhány alattvalójuk volt. A kialakuló hűbéri társadalomban már csak őket tekintették *nemesnek* a szó új értelmében, míg azok a szabadok, akik ezt az életmódot nem győzték anyagiakkal, menthetetlenül paraszti sorba süllyedtek. A nemes és a lovag tehát a 11. századtól kezdve nagyjából szinonim fogalommal vált, és a társadalom úri, előkelő rétegéhez tartozókat jelentette, akiknek hivatása a harc.. Külön rendbe sorolták az egyházi személyeket, az ő hivatásuk, legalábbis elvben, az volt, hogy imájukkal segítsék a harcosokat. Azokat, akik mindkét társadalmi rendből kiszorultak, alacsonyabb rendű lényeknek, a „dolgozók rendjének” tekintették, amelynek Isten rendeléséből az a feladata, hogy eltartsa a másik kettőt. Kialakult tehát a középkori Európa fénykorára jellemző hármas rendi tagolódás: a lovagok, a papok és a parasztok rendje. A társadalmi egyenlőtlenség elve, ha módosulva is, sértetlen maradt.

Kora középkori egyház és kultúra

Abból, ami a fentiekben elhangzott császár és pápa, király és püspökök, földesúr és papjai viszonyáról, kitűnik, hogy a korai középkor még semmiképpen sem volt a katolikus egyház fénykora. Ezeket a századokat inkább — mint a világi társadalomban is — a szerveződés szakaszaként kell felfognunk, amely nélkül a pápaság 11. századi „szabadságharca” és Európa középkori felvirágzása nem lett volna elképzelhető.

Latin és bizánci kereszténység forma szerint még ugyanaz a felekezet volt, de a távolság szemlátomást adott köztük. A politikai okok mellett — amelyekről már szó esett — a kulturális különbségek is hatottak, legfőként a nyelv, keleten ugyanis a latin merült feledésbe, nyugaton meg a görög. A kölcsönös idegenség ebből eredő érzését fokozták azok az egyébként nem jelentős eltérések, amelyek az egyházi szertartásban kialakultak. Súlyosabb, doktrinális ellentét forrása volt a nevezetes *filioque* („és a Fiútól”), egy apró, de lényeges betoldás a katolikus hitvallás szövegébe arról, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától származik, amit a római egyház 1000 körül elfogadott, a keleti viszont hevesen ellenzett. A legkínosabb probléma azonban feltétlenül a hatalom kérdése

volt: feje-e a római pápa az egész kereszténységnek, vagy sem? Parancsolhat-e a konstantinápolyi patriarchának, vagy sem? A 11. századig csak időnként lángolt fel ekörül a vita, de minden alkalommal keserű szájját és mindkét részről növekvő ellenszenvet hagyott maga után.

A kora középkori pápaság még nem volt a nyugati egyház teljhatalmú parancsolója, mint később, de egyetemes tekintélye ebben a korban alapozódott meg. Végző forrása világos volt: a Szentírás nem hagyott kétséget afelől, hogy a keresztény egyházat a rangelső apostol, Szent Péter alapította, a római püspökök pedig az ő utódai, „helytartói” és hatalmának örökösei. 750 körül megtámogatták ezt az igényt egy adománylevéllel, amelyben Nagy Konstantin császár állítólag I. Szilveszter pápára ruházta a felsőséget a négy keleti patriarchátus felett, valamint a császári hatalmat Itáliában és a nyugati tartományokban. A nagy igényű oklevélről az újkorban bebizonyosodott, hogy hamisítvány, de addig senki sem vitatta a hitelét. A valóság azonban hosszú időn át elmaradt a vágyaktól. Róma és az Itálián kívüli latin püspökségek kapcsolata Nagy Szent Gergely pápa (590–604) idején kezdett szorosabbá válni, aki elsőként küldött különleges hatalommal felruházott pápai megbízottakat, *legátusokat* a nyugati királyságokba. A nagy változás a Karoling-korban köszöntött be, nem utolsósorban azért, hogy a frank birodalom politikai szövetségre lépett a pápasággal.

A Karoling-korban szilárdult meg Nyugat-Európa egyházi szervezete is, nagyjából abban a formában, amely a középkor végéig, sőt azon túl is fennállt. Az egyházi igazgatás szempontjából minden ország érseki és püspöki egyházmegyékre (*diocesis*) volt felosztva, és az érsek joghatósága több püspökre terjedt ki. A főpapat ugyan egyelőre a királyok nevezték ki, de megszilárdult az a felfogás, hogy tisztségük gyakorlásához pápai megerősítés szükséges. Az érseki, illetve püspöki székesegyház (*cathedralis*, katedrális), amelyen a mai köznyelv a templomot érti, az egyházjog nyelvén magát a főpapi „széket” (*cathedra*) jelentette annak minden joghatóságával és vagyonával egyetemben. A főpapi székhelyen többnyire népes papi testület is formálódott, tagjait *kanonoknak* nevezték a 8. század óta, amikor a szerzetesek mintájára az ő életmódjukat is „kánonilag” szabályozták, azaz egységes előírásokhoz kötötték. Elsődleges feladatuk a sokféle egyházmegyei teendő ellátása volt, nem utolsósorban a püspökség vagyonának kezelése. A kanonokok élén *prépost* (*praepositus*, elöljáró) vagy *dékán* állt, együttesen alkották a *káptalant* (*capitulum*, gyűlés, eredetileg gyűlésterem), amely mintegy a püspök tanácsadó testületeként működött. Tagjai voltak a *főesperesek* (*archidiaconus*) is, akik az egyházmegye egy-egy kerületét kormányozták a püspök nevében. Megjegyzendő, hogy ezeken a *székeskáptalanokon* kívül létesültek később önálló kanonoki testületek (prépostságok) is, az ún. *társaskáptalanok*. Az egyházi hierarchia alsó szintje a falvak papjaiból, a plébánosokból állt, akik egyházjogilag a főesperesnek — illetve helyettesének, az esperesnek — voltak alárendelve.

A tudatos szervezés és az egységre törekvés más téren is megnyilvánult. A 8-9. században vált általánossá Nyugaton a *dézsma* (*decima*, tized), a hívőknek az a kötelessége, hogy évi termésük tizedrészével az egyháznak adózzanak. Ez kezdetben a püspököt illette, de később megosztani kényszerült a káptalannal és a plébánosokkal. A helyi szokásokat mindenütt kiszorította a római egyház *liturgiája* (szertartástana). A frank kolostorok 9. századi reformja morális felfrissüléssel járt és végleg a bencés regulát tette általánosan kötelezővé. A frank uralkodók, akik kormányzásukban naponta küszködtek országaik társadalmi és kulturális sokféleségével, támogatták és nemegyszer kezdeményezték ezeket a törekvéseket.

A legfontosabb reformmozgalomban, amely a kora középkori műveltség megújítását, a „Karoling-reneszánszot” eredményezte, Nagy Károly személyes ambíciói munkálkodtak. Ő maga ugyan csak meglelt korában és kevés eredménnyel próbálta a betűk ismeretét elsajátítani, de tudatában volt a kultúra ideológiai szerepének, és azon volt, hogy udvarába gyűjtse kora legkiválóbb elméit. Ez a tudóskör, élén az angolszász Alkuin apáttal (†804), aki Károly teljes bizalmát élvezte, nagyszabású reformot dolgozott ki. A papság alacsony műveltségi színvonalát emelendő káptalani iskolák alapítását szorgalmazta a püspöki székhelyeken, lázasan gyűjtötte és másolta az antik szerzők még elérhető kéziratait, rájuk támaszkodva igyekezett megtisztítani a latin nyelvet az utóbbi századokban ráerakodott barbarizmusoktól, és a sokféle, nehezen olvasható helyi írás helyett megteremtette a Karoling-minuszskulának (kisbetűs írás) nevezett világos írástípust, amely az új iskolahálózat révén az egész birodalomban, sőt azon túl is elterjedt és minden későbbi

európai írás őspanya lett. A fellendülés, amit a Karoling-reneszánsz hozott, egyelőre nem lépett túl azon a programon, amit egykor Szent Ágoston tűzött a művelődés elé. Továbbra is a Szentírás ismerete maradt minden földi tudás végső és egyetlen célja; továbbra sem az önálló gondolkodás, hanem az írott tekintélyek vak tisztelete jellemezte gyakorlatilag minden írástudó gondolkodását, és ami különösen fontos, még hosszú időn át kizárólag a papság — elsősorban a bencés szerzetesség — volt az írott műveltség egyedüli letéteményese. A Karoling reform azonban a latin kultúra egységesítésével és terjesztésével kiemelte Nyugat-Európát a korábbi mélypontról, és elindította azon az úton, amely a 12. században már valódi szellemi megújodást eredményezett.

V. A Kelet hegemoniája (600–1000)

Európa korai századaira egyre jobban rányomta a bélyegét a Közel-Kelet anyagi és szellemi fölénye. Sohasem volt szegény ez a táj, hiszen néhány évezreddel előbb itt kezdődött a történelem, közben azonban századokra Róma lett a „világ” közepe. Azután, hogy Róma lehanyatlott és a Nyugat barbarizálódott, több mint egy fél évezred tartamára ismét a keleti metropoliszok és uraik — Bizánc császárai és az arab kalifák — vették át a hegemoniát, politikai, gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt.

Az iszlám keletkezése

Mielőtt az iszlám létrejött, politikailag a Kelet 600 körül két birodalmat jelentett: az éppen válsággal küszködő Bizáncot és keleti szomszédját, Iránt, azaz a 226 óta uralkodó perzsa Szászánida-dinasztia országát, amely viszont erősebbnek tűnt, mint valaha. Akkoriban Belső-Ázsiától Szíriáig terjedt és súlypontja — mint a sumerek óta a legtöbb közép-keleti nagyhatalomé — Mezopotámiában, a Tigris és Eufrátesz termékeny völgyében feküdt. Itt állnak, mintegy 30 km-re a mai Bagdadtól, az „ikervárosok” romjai, amelyek Babilón pusztulása után épültek királyi székhelyül: Szeleukeia, a makedón Nagy Sándort követő Szeleukidák fővárosa, és mellette Ktésziphón, ahonnan az ókori Róma ellenfelei, a parthusok, majd a 3. századtól utódaik, a Szászánida-uralkodók kormányozták tartományaikat. Abban az örök viszályban, amely köztük és Kelet-Róma között folyt a szíriai és örmény határvidék uralmáért, most, 600 körül a perzsák kerekedtek felül. Mialatt a Balkánon az avarok és szlávok szorongatták a császárságot, a Szászánidák nemcsak Szíriát, hanem Jeruzsálemet és 619-ben Egyiptomot is elragadták, olyan területeket, amelyek hat-hétszáz éve megszakítás nélkül a császárság részét alkották. 626-ban iráni és avar seregek összehangolt haditerv szerint Konstantinápoly hármas védőfalát rohamozták, és úgy látszott, ezúttal a „római” birodalom végnapjai következtek el.

A történelem azonban néha meglepő fordulatokat szolgál. Mindenekelőtt a főváros kiállta az ostromot, Hérakleiosz császár (610–641) pedig haderejét újjászervezve ellentámadásba ment át. Az ókori Ninive romjainál tönkrement a perzsákat és megalázó békét diktált nekik. Bizánc mindent visszanyert, amit elvesztett, még többet is, és közel-keleti hegemoniája egyszeriben megingathatatlannak tűnt. Ekkor következett az igazi, teljességgel előreláthatatlan fordulat. Mialatt Bizánc és Irán életre-halálra harcolt, az arab félszigeten a semmiből egy új hatalom született, amely néhány éven belül félresöpörte mindkettőt, és a Kelet sorsát gyökeresen és máig hatóan átalakította. Ez a hatalom az *iszlám* volt.

A sivatagos arab félsziget soha előtte nem esett a világtörténelem tengelyébe. Belsejét emberemlékezet óta egymással többnyire viszálykodó nomád sémi törzsek, a beduinok ősei lakták, a Boldog Arábiának nevezett, kevésbé száraz Jemenben pedig, valamint fent, a mai Jordániában az ókor folyamán időnként királyságok születtek, majd el is enyésztek, kihalt városokat és nehezen kibetűzhető feliratokat hagyva az utókorra. Azóta, hogy Kr. e. 950 körül a jemeni Sába ország királynője állítólag meglátogatta bölcs kollégáját, Salamont Jeruzsálemben, Arábiával kapcsolatban

nem történt igazán feltűnést keltő esemény. Csak a 6. század folyamán nőtt meg a nemzetközi érdeklődés a félsziget iránt, amikor Justinianus idején Jemen is a bizánci–iráni vetélkedés színterévé vált. Ebben az időben virágzott fel a karavánok tranzitkereskedelméből a félsziget két legnagyobb oázisvárosa, Mekka, a beduin törzsek régi zarándokhelye és Jaszrib, a későbbi Medina. Ebben a két városban született meg, történelmileg hihetetlenül gyorsan, az iszlám vallás és híveinek közössége, az arab állam.

Az iszlám a világvallások közül utolsóként alakult ki, ezért keletkezésének körülményei is valamelyest ismertebbek. Alapítója, Mohamed a Mekkában uralkodó arab koreis törzs tagja volt, és látomásai hatására 40 éves korában, 610 körül kezdte meg működését. Egy kis szekta csoportosult köré, és amikor összeütközésbe került a mekkai előkelőkkel, 622-ben Medinába költözött maroknyi hívével együtt. Távozása, a Hidzsra hamarosan az új vallás időszámításának kezdőnapja lett. (Itt jegyezzük meg, hogy a muzulmánok, akárcsak a zsidók, 29-30 napos holdhónapokban és 354 napos holdévben számolnak, ezért az évkezdet évről évre változik.) Miután ugyanis a medinaiakat sikerült megnyernie tanainak, az *iszlám* (teljes meghódolás Istennek) meglepő gyorsasággal terjedt a félszigeten, és a „meghódolt” hívek, a *muszlimok* (muzulmánok) száma napról napra gyarapodott. 630-ban Mekka lakói is csatlakoztak hozzá, miután Mohamed hajlandó volt ősi szentélyüket, ahol a Kábának nevezett szent követ őrizték, az új hit központjává nyilvánítani. Amikor 632-ben meghalt, Arábia teljes egészében iszlamizálva volt, és lakói égték a vágytól, hogy harcba szálljanak a világuralom megszerzéséért.

Az iszlám vallás lényegét hagyományosan az alábbiakban szokás összegezni. Mohamed a „próféták pecsétjének” tekintette magát, akinek útján az egy igaz isten, Allah közölte a hívőkkel az utolsó kinyilatkoztatást. Ezt a 114 *szúrából* (fejezetből) álló *Korán* tartalmazta, amelyet a próféta halála után foglaltak írásba. Lényege a feltétel nélküli monoteizmus volt. „Nincs más isten Allahon kívül, és Mohamed az ő prófétája” — hangzik mindmáig az iszlám tömör hitvallása, öt fő parancsolata, „oszlopa” közül az első. A többi négy előírta a napi ötszöri imádkozást, a kötelező alamizsnát, *ramazán* hónapban böjtöt napkeltétől napnyugtáig, végül egyszeri zarándokutat (*haddzs*) Mekkába. A harcosok számára nyomatékosan ajánlotta, mint az üdvözülés legbiztosabb útját, a hitetlenek elleni szent háborút, a *dzsihadot*. Ez általános hadüzenet volt minden idegen hatalomnak, amely nem hajlandó alávetni magát az új hitnek, tehát mintegy felszólította a hívőket világbirodalom alapítására. Nem jelentett azonban vallási türelmetlenséget, különösen nem a zsidókkal és a keresztényekkel szemben. Az ő szent könyveiket a próféta az igaz hit értékes — bár természetesen tökéletlen — előzményeinek tekintette, így köztisztelőnek örvendtek az iszlámban a korábbi, nála kevésbé megvilágosított „próféták” is, Ibrahimtól Szulejmánon át Ísáig — azaz Abrahámtól Salamonon át Jézusig —, mint ahogy szintén kedveltek maradtak Jakób (Jákob), Múza (Mózes), Hárún (Áron), Daúd (Dávid) és más bibliai személyek.

Az iszlámnak azonban a lényegéhez tartozott, hogy sokkal több volt — és mindmáig több — a hagyományos értelemben vett vallásnál. Egyrészt eleve harcias politikai mozgalomnak indult, amely a dzsihadot tette jelszavává, így híveinek közösségéből szervesen nőtt ki az *arab birodalom*. Következményeiben ennél is fontosabb, hogy univerzális igényű ideológiának tekintették, amely a földi élet minden jelenségét, magánéletet és közéletet egyaránt hivatott szabályozni. A kötet bevezetőjében utaltunk rá, hogy a hagyományos vallásoknak eleve volt erre igényük, ám ez az igény idővel az iszlám fő vonása lett. A vallás lényegéhez tartozott, hogy a Próféta tanításának a hívő minden lehetséges kérdésére választ kell adnia, épp ezért világi törvényekre voltaképp nincs is szükség. Az, amit mi jognak nevezünk, az iszlám felfogás szerint nem más, mint a vallási törvény előírásainak gyűjteménye, a *saría*. Az elméleti szakértők neve, akikhez a törvény értelmezésében véleményért lehet fordulni, *ulema*, a bírő pedig, aki a mindennapi élet vitás kérdéseiben dönt, *kádi*.

Honnan merítették a törvényt? Azokra a viszonylag egyszerű kérdésekre, amelyek a beduin társadalomban felmerülhettek, a választ természetesen a Korán tartalmazta. Amint azonban az új vallás új földeket, új népeket kerített hatalmába, megsokszorozódott az olyan kérdések száma, amelyekre a Koránban nem volt felelet. Hogyan kell kormányozni egy akkora birodalmat, amely az Indusztól az Atlanti-óceánig ér, és amelyben több a hitetlen, mint a hívő? Hogyan kell elbírálni azokat a különös, de gyakran hasznos szokásokat, amelyeket a hitetlen alattvalók követnek?

Elképzelhető, mennyi olyan technikai probléma merült fel, amelyre sem az arab törzsek ősi szokása, sem a Korán szúrái nem kínáltak megoldást. A törvény szakértői ilyenkor azt vizsgálták, mint vélekedett — vagy vélekedett volna — a Próféta hasonló esetben, és hogy ezt megtudják, részben a róla keringő történetekre, részben kortársainak emlékezetére nyúltak vissza. Ezek összessége, a tágabb értelemben vett „hagyomány” volt a *hadís*, a Korán mellett — sőt azt egyre meghaladó mértékben — az iszlám jog fő forrása, amelyet a jogtudósok idővel gyűjteményekbe foglaltak, értelmeztek és az egyes történetek hitelességéről évszázados vitákat folytattak.

A kora középkor viszonyai között ez a megoldás végül is megfelelő volt, de a századok múltával egyre kevésbé bizonyult annak. A mondottak folytán az iszlámot eleve mélységes konzervativizmus hatotta át, és ez a vonása az újkorban komoly akadályokat gördít majd a „polgári” átalakulás, a modern gondolatok befogadása elé.

Az arab birodalom

Mohamednek számos felesége ellenére nem született fia. Halála után „helyettesei”, a *kalifák* következtek az iszlám élén, az első négyet párthívei és rokonai közül választották. A mozgalom mindjárt kezdetben, Omar (634–644) kalifátusa alatt olyan féktelen erővel bontakozott ki, hogy a két gyanútlan nagyhatalomnak szinte felocsúdni sem volt ideje. A sivatag mélyéről váratlanul tevés beduinok fanatikus hada rontott elő, sorra tönkreverte az akkori világ legjobban szervezett hadseregeit, néhány év alatt elsöpörte a négyszáz éves Szászánida-birodalmat és romba döntötte Bizánc közel-keleti uralmát. 636-ban elesett Damaszkusz és Jeruzsálem, 637-ben Ktésziphón és 642-ben az egyiptomi világváros, Alexandria. 650 körül az arab seregek már Líbiáig, illetve Afganisztánig, északon az anatóliai fennsík pereméig nyomultak előre. Néhány katonai győzelemből megszületett az arab világhatalom, az iszlám pedig megindult az úton, hogy rövidesen világvallássá váljék. A perzsa királyság egyszer s mindenkorra megszűnt, Justinianus egykori római birodalma pedig védekezésbe szorulva próbálta menteni, amit tudott.

A hódítók kezdetben elenyésző kisebbségben voltak, nem vegyültek el a bennszülött lakossággal és nem is próbálták azt megtéríteni. Katonai táborokban telepedtek le, amelyek később többnyire nagyvárosokká nőttek ki magukat. Egyiptomban ilyen tábor volt Fuszát, a majdani Kairó magva, Irakban pedig Kúfa és a Perzsa-öböl fő kikötőjévé fejlődő Baszra. Az arab nyelv és az iszlám vallás csak századok mulya, fokozatos áttérés és új beduin bevándorlók által jutott túlsúlyra a birodalom közel-keleti és észak-afrikai tartományaiban. Irán különleges eset volt: mindvégig megőrizte perzsa etnikumát, és az új hit is elég gyorsan gyökeret eresztett.

A kereszténységhez hasonlóan az iszlám sem maradt egységes. A legjelentősebb, máig tartó szakadásra nyomban a nagy hódítások után sor került. Azok voltaképp hatalmi kérdés volt: a negyedik kalifa, Ali (656–661) ellen, aki Mohamed veje volt, fellázadtak az Omajja-család hívei és meggyilkolása után a saját jelöltjüket juttatták a kalifák trónjára. Ez a párt később a prófétai hagyomány, a *szunna* öréke tekintette magát, és mindenkor az ő utódai képviselték az iszlám többségi szárnyát. Az ellenpárt, a *sía* (párt) továbbra is Ali két fiát, Haszant és Huszajnt — a próféta unokáit — tekintette jogos örökösnek. 680-ban Huszajnt egy csetepatéban megölték a kalifa harcosai, és ettől fogva a két tábor, *szunnitákat* és *síitákat* engesztelhetetlen gyűlölet választotta szét. Huszajn „vértanúsága” által a síizmus mintegy vallássá szerveződött és mindenkori vezetőjének, *imámjának* nem a „bitorló” kalifát tekintette, hanem a próféta valamely leszármazottját. Hogy melyiket a számos közül, abban gyakran bomlott meg az egyetértés, így a síita irányzat maga is ágakra szakadt. Az első századokban földalatti mozgalomként élt szerte a birodalomban, később több országban hatalomra került, a legtartósabban Iránban, amelynek ma is uralkodó felekezete.

Az Omajjád-dinasztiából származó kalifák (661–750) folytatták a hódító politikát. Seregeik keleten elérték az Aral-tó vidékét, meghódították Szamarkandot és, egyelőre csak portyázóként, megjelentek az Indus völgyében. Nyugaton uralmuk alá került egész Észak-Afrika. 711-ben Tarik arab hadvezér a róla elnevezett Gibraltárnál (Tarik hegye) átkelt Hispániába és a Jerez de la

Frontera-i ütközetben legyőzte az utolsó nyugati gót királyt, Rodrigót. Rövidesen csaknem az egész félsziget, sőt rövid időre a délfancia partvidék is Avignonig arab uralom alá került. Franciaországi előnyomulásukat, mint láttuk, 732-ben Martell Károly állította meg. Az egységes iszlám birodalom ekkor volt a legkiterjedtebb. Igazgatását az Omajjádok bizánci mintára szervezték meg és új székhelyről, Damaszkuszba költöztették. Az arab katonai réteg megőrizte vezető szerepét és lassanként földbirtokos arisztokráciává vált, de maga Arábia, az új vallást szárnyra bocsátva, visszasüllyedt korábbi periférikus helyzetébe. Szent városait ezentúl zarándokok tömege kereste fel az iszlám világ minden tájáról, de magát a területet csak a 20. században feltárt olajmezők emelték ki újból a politikai érdektelenségből.

750-ben az Omajjád-birodalmat új, hosszú életű uralkodóház döntötte meg, amely Mohamed nagybátyjától, Abbászidától származott. Az Abbászidák Szíriából Irakba helyezték át a birodalom súlypontját, 762-ben alapított új fővárosukba, Bagdadba. Egyébként is mélyreható változások mentek végbe az iszlám kultúrában. A bagdadi kalifák már nem patriarchális modorú törzsfőnökök voltak többé, mint Omajjád elődeik, hanem megközelíthetetlen kényurak, akiknek tekintélyét népes és fényűző udvartartás emelte, hatalmukra pedig idegen rabszolgákból toborzott testőrök és eunuchok hadavigyáztak. A dinasztia al-Mahdí (775–785) és fia, az Ezeregyéjszaka meséiből közsímet Hárún ar-Rasíd (786–809) kalifátusa idején élte fénykorát, akinél Nagy Károly követői is tiszteletüket tették. Az Abbászida-kalifák udvarában egyre nagyobb befolyáshoz jutottak az iszlámra áttért iráni vezető réteg tagjai, általában véve az iszlám az arab törzsek hitéből egyre inkább nemzetközi vallássá formálódott át.

Az iszlám kultúra, amely a 9. században szökkent virágba, ugyancsak átítatódott idegen elemekkel. Hárún ar-Rasíd fia, al-Mamún kalifa (813–833) megalapította a *Tudomány Házának* nevezett akadémiát, amelyben antik és indiai szerzők műveit gyűjtette össze és fordíttatta arabra. A különböző kultúrák találkozása igen termékenynek bizonyult. Az iszlám tudósok rendszerezték a régi ismereteket, jelentősen továbbfejlesztették az orvostudományt, a csillagászatot és jobban ismerték Arisztotelészt, mint maguk a görögök. Arab nevű az *alkímia*, amiből a kémia született, meg az *algebra*, arab eredetű szó az *alkohol*, az *alkáli* (hamuzsír), a *lombik*, az *elixír* és sok-sok egyéb. Hogy mi mindent köszönhet nekik az egyetemes kultúra, azt a matematika olyan arab eredetű alapfogalmai mutatják, mint az *algoritmus* (és logaritmus), az „arab” — voltaképp indiai eredetű — számjegyek, a *zéró* vagy a tízes számrendszer. Mindezzel együtt mégis abban áll az iszlám tudomány és gondolkodás igazi jelentősége, hogy közvetítésével került vissza Európába az antik tudománynak ama „haladóbb” része, amely túl volt a „szabad művészetek” színvonalán, és amikor a 12. században ez bekövetkezett, a hatása szinte felmérhetetlen volt.

Az iszlám politikai egysége nem volt tartós. Már az Abbászidák trónra léptekor megjelentek rajta az első repedések, a 9. század végére pedig gyakorlatilag önálló tartományokra bomlott fel az elméletben még egységes bagdadi kalifátus. Elsőként, 756-ban a távoli Pireneusi-félsziget szakadt el egy Omajjád menekült, Abd ar-Rahmán vezetésével, utódai Córdobában független *emírként* (fejedelem) uralkodtak 1031-ig. Egyikük, III. Abd ar-Rahmán 929-ben felvette a kalifa címet s ezzel a bagdadi uralkodóval egyenrangúvá nyilvánította magát. A córdobai udvar Bagdadhoz hasonló színvonalú kulturális központtá fejlődött, és hatása Európára — már csak közelsége miatt is — különösen jelentős volt.

A 9. század közepétől felgyorsult az Abbászida-birodalom bomlása. Magában a bagdadi udvarban a török rabszolgákból szervezett testőrség ragadta magához a hatalmat és tetszése szerint cserélgette az árnyékuralkodóvá degradált kalifákat. A tartományok helytartói sorra önállósultak és legfeljebb a kalifa névleges felsőségét voltak hajlandók elismerni. A 10. századra az arab birodalom végleg felbomlott, a zűrzavarból hosszabb-rövidebb időre arab, perzsa és török származású dinasztiák emelkedtek ki. Az iszlám ezentúl valóban csak egy vallást, a hívők összességét jelentette, továbbá egy többé-kevésbé egységes kultúrát, amely legkiemelkedőbb teljesítményeit éppen ebben a sokszínű légkörben nyújtotta. A perzsa irodalom a buharai Szamanida-emírek (874–999) udvarában indult új virágzásnak. Az Indus völgyét meghódító afganisztáni Gaznavida-fejedelmek pártfogolták a költő Firdauszit (†1020) és a tudós polihisztor al-Bírúnit (†1050 után). Kairó a nagy hatalmú Fátimidák síita kalifátusa (969–1171) idején vált az iszlám műveltség fellelegvőrává.

Jelentős kulturális központ volt a kalifátus felett gyámkodó perzsa Bújidák (Buvajhidák, 945–1055) bagdadi és iszfaháni, valamint a szintén síita arab Hamdanidák (934–1030) aleppói és moszuli udvara. Az ő körükben élt Avicenna (Ibn Színá, †1037), az iszlám egyik legnagyobb hatású gondolkodója.

Bizánc fénykora

Amíg folyt az iszlám terjeszkedése, a bizánci császárság nehéz időket élt át. A 7. században elvesztette Ciprust, Rodoszt és Karthágót (a mai Tunisz), a 9. században Krétát és Szicíliát is, ezzel jó időre az arab flotta lett a Földközi-tenger ura. Itáliával egyre jobban lazult a kapcsolat, a birodalmi helytartó székhelyét, Ravennát a langobardok, majd a frankok foglalták el, a császár többi alattvalója — Róma, Velence, Nápoly — magára hagyatva lassanként önállósodni volt kénytelen. A főváros, Konstantinápoly két ízben (674–678, 717–718) állt ki hosszú ostromot, mielőtt a közvetlen életveszélyből kievickélhetett. Mire a szláv, avar és arab rohamok elültek, a Balkánon új fenyegetés tűnt fel a délorosz steppéről benyomuló félnomád bolgár-törökök alakjában, akik a szláv lakosságot leigázva 680-ban harcias kánságot alapítottak az Al-Duna mentén, a később róluk elnevezett Bulgáriában. Mindehhez belviszályok társultak, amelyek legjelentősebbje, a szentképek vallási megítélése körül kirobbant *képviszály* — igazából polgárháború — több mint száz évig (726–843) szakította szét az amúgy is összezsugorodott császárságot két acsarkodó táborra, képtisztelőkre és képrombolókra.

A 9. század közepén azután Bizánc feltámadt, körülbelül akkor, amikor a bagdadi kalifátus a maga bajaival kezdett küszködni. A 867-től uralkodó „niakedón” (makedóniai eredetű) dinasztia császárai között kiemelkedő tudósok éppúgy akadtak, mint kiváló szervezők és hadvezérek. A honfoglaló magyarok szövetségese, VI. (Bölcs) Leó (886–912) és fia, a „bíborban született” VII. Konstantin (913–959) — ez a jelző a dinasztia azon sarjait illette, akik a palota „bíbortermében” jöttek Napvilágra, azaz apjuk már születésükkor viselte a császári méltóságot — inkább az előbbi minőségükben tűntek ki, és mint látni fogjuk, a magyar történetírás különösen sokat köszönhet nekik. Katonailag viszont alulmaradtak hatalmas ellenfelükkel, Bulgáriával szemben, amelynek fejedelme, Simeon (893–927), a cári (azaz császári) címet is felvette. Konstantin utódai alatt azonban megváltozott a helyzet és Bizánc egy évszázadra ismét nagyhatalommá vált. Visszafoglalta Krétát, Ciprust és Antiochiát, majd újból meghódította a Balkánt. A „Bolgárölő” II. Baszileiosz (963–1025) idején a bolgár cárság szörnyű vérfürdők közepette megsemmisült, és a bizánci császárság északon, mint Justinianus korában, ismét a Dunáig terjeszkedett, szomszédságba kerülve szövetségeseivel, Szent István Magyarországgal.

A politikai újjászületés erőteljes kulturális fellendüléssel és missziós tevékenységgel párosult. Kelet-Európa szláv népei ekkor, a makedón császárok korában váltak kereszténnyé és csatlakoztak a keleti, orthodox rítusú egyházhoz. Az általános szellemi fellendülés kora, a „makedón reneszánsz” Phótiosz konstantinápolyi patriarchával (858–886) köszöntött be, aki elsőként szorgalmazta az orthodoxia terjesztését. Cirill (Kürillosz) és testvére, Metód (Methodiosz), a „szlávok apostolai” 863-tól morva földön térítettek, ez a vidék azonban végül is a latin egyházhoz csatlakozott. Bulgária fejedelme viszont 864-ben görög hitű keresztény lett, és nemsokára a szerb törzsek is követték a példáját. Eltérően a kizárólag latin szertartású római egyháztól, a görögök nem ragaszkodtak a saját nyelvükhöz. Cirillék a szent könyveket egy balkáni szláv nyelvjárássra fordították le, amelyet ekkor még többé-kevésbé a többi szláv nép is megértett. Ez volt az orthodox liturgiában máig eredeti formában használt ún. egyházi szláv nyelv. A görög betűket kiegészítve írást is alkottak hozzá, a glagolicát, amely a horvát katolikusoknál máig fennmaradt. Az orthodox egyházból még a 10. században egy új ábécé, a mai cirill írás őse szorította ki.

A bolgárok és szerbek — majd később az oroszok és a Balkánon kialakuló román nép is — az orthodoxia felvételével a bizánci kultúrkör részeseivé váltak. Konstantinápoly kisugárzása nemcsak vallási meggyőződésükre hatott, hanem művészetükre és politikai berendezkedésükre is. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a térítést sehol sem követte a bizánci világi kultúra átvétele, márpedig

csak ez utóbbiban élt tovább folyamatosan az ókori görög örökség. Bizáncban az antik hatás különösen felerősödött később, a 11. századtól. Divat lett az archaizálás, és nem szorítkozott Thuküdidész és más igényes stílusú szerzők utánzására, hanem a korrajzban is megnyilvánult. Minden tollforgató, aki valamit adott magára, a steppei nomádokat szkítáknak, a magyarokat pannonoknak nevezte, mintha el sem múlt volna közben egy vagy másfél évezred. A mesterkélt klasszicizáló írott nyelvet az utca „romlott” népnyelvétől hovatovább szakadék választotta el. A művelt bizánci arisztokrácia és a főpapság egyformán fogékony volt ezekre az újításokra és büszke ógörög múltjára. Az orthodox hitre tért szláv egyházakat viszont — nyelvi különállásuk és más okok miatt — gyakorlatilag érintetlenül hagyta az antik hagyomány, és így később mind a balkáni népeknél, mind az oroszoknál szükségképpen elmaradt a nyugati értelemben vett humanista felelmesítés annak megtermékenyítő hatásával egyetemben.

A Kelet hegemoniájának alapjai

Bizánc és az iszlám országai, jóllehet más kultúrához tartoztak és többnyire életre-halálra viaskodtak is, több fontos tekintetben hasonlítottak egymásra. Hasonlított társadalmuk és gazdaságuk szerkezete és a lényegét tekintve azonos volt politikai berendezkedésük. Fontos számba vennünk most a Keletnek ezeket a közös vonásait, hogy majd könnyebben felfedezzük, melyek a legjellegzetesebb eltérések a nyugat-európai fejlődésben. Ha viszont ez a célunk, úgy érdemes azokra a kérdésekre összpontosítanunk, amelyek megkönnyítik ezt a szembeállítást és mellőzni azokat, amelyek e tekintetben kevésbé világosítanak fel. Sajnos, eközben nem kerülhető el, hogy legalább egy-két szóban utaljunk a középkori európai társadalom olyan vonásaira, amelyek bővebb kifejtésével csak a későbbi fejezetekben találkozunk az olvasó.

A Keletet vizsgálva mindenekelőtt az ötlük szembe, hogy ott a városok jóval nagyobbak voltak, mint a középkori Nyugaton, de jóval kevesebb is volt belőlük. A legnépesebb kétségtelenül Konstantinápoly volt, némely kínaiakat nem számítva az akkori világ egyetlen milliós metropolisza, de százvezrekben lehetett számolni Bagdad, Kairó és talán némely más város lakosságát is. Európában a késő középkorig nincs példa ekkora településekre. Másfelől viszont a városhálózat sokkal ritkább volt, e tekintetben a legsűrűbben beépült szír vagy égei-tengerpart sem volt összevethető a Pó vagy a Rajna völgyével. A keleti városokat, akár kisebbek voltak, akár nagyobbak, ősidők óta impozáns falak vették körül, és többnyire hiányzott a palettáról a mezőváros jellegű, megerősítetlen várostípus. Ebből következően város és falu sokkal világosabban elhatárolódott egymástól, mint Európában legtöbb vidékén.

Még fontosabbak a keleti városok belső sajátosságai. Nyugaton, mint látni fogjuk, a város képzetéhez a 11. századtól az önkormányzat társul, ez a jog jellemzőbb ismérve, mint a méret vagy a lakosok száma. Különös ellentmondásnak látszik, hogy a Kelet hatalmas metropoliszai mind ekkor, mind később híján voltak mindenfajta területi jognak, és az autonóm, saját ügyeiben önállóan döntő városi hatóság mint olyan ismeretlen intézmény volt. Ez részben abból fakadt, hogy a lakosságot többnyire etnikai, felekezeti és területi választóvonalak osztották meg: csaknem mindenütt külön negyedben éltek a maguk életét az arab, szír, örmény, zsidó és más közösségek, amelyeket a városfal és közös urukon kívül semmi egyéb nem fűzött össze, és amelyek könnyebben sodródtak viszályba egymással, mintsem együttműködtek volna. Ennél is fontosabb volt azonban a hatalom kérdése. Az európai városok polgársága általában nem tűrt meg földesurat a falai között, és ha volt, előbb-utóbb elűzte. Keleten a városok elsősorban és mindenekelőtt a vidék feletti uralom központjai. Bennük tartja székhelyét az uralkodó vagy helytartója, falai között állomásoztatja hadseregét és onnan küldi ki hivatalnokait a tartomány adóztatására. Aki ura a városnak, ura a vidékének is. Ebből következően a városképhez mindenütt hozzátartozott a hatalmas méretű palota vagy citadella, a császár, kalifa, szultán vagy kormányzó állandó lakhelye, a hatalom gyakorlásának színtere és egyben jelképe.

Ez átvezet bennünket a Kelet fő jellegzetességéhez: a *despotikus* államhoz. Sem Bizáncban, sem az iszlám országokban nem volt vitatott tény, hogy az uralkodó hatalma abszolút, semmilyen földi

törvény, semmilyen törvényes testület által nem korlátozott. Justinianus jogászai a római jogból is képesek voltak levezetni, hogy ennek így kell lennie, de erre nem feltétlenül volt szükség. Amióta a monarchiák kialakultak, az volt a természetes, hogy az uralkodó isteni személy, vagy legalábbis isteni eredetű hatalmat gyakorol, amiből a korlátlan despotizmus önként adódott. Láttuk, hogy a kalifa az iszlám birodalom vallási feje is volt, a bizánci császár pedig — ha nem is elméletileg, de a gyakorlatban — az orthodox egyházé. A későbbi muzulmán dinasztiák vagy a kalifa megbízására hivatkozva s ezért az ő teljhatalmával uralkodtak, vagy, mint az egyiptomi Fátimidák, maguk is kalifaként léptek fel. A legfőbb politikai és ideológiai hatalom tehát, mint minden jól működő zsarnokságban, egy személyben egyesült, és ennek hatalma éppúgy kiterjedt az alattvalók lelkére, mint a testükre. A nyugati kereszténység figyelemre méltó sajátossága, hogy ott a hatalomnak ezt a halmozódását, ha súlyos harcok árán is, sikerült elkerülni. A középkor folyamán kiderült, hogy sem az uralkodók nem tudják maguk alá gyűrni az egyházat, sem a pápaság nem képes Európát egyetlen teokratikus állammá egyesíteni.

A különleges uralkodói hatalom köré mindenütt kiterjedt és bonyolult felépítésű államapparátus szerveződött. A keleti államok szembetűnő jellegzetessége a mindent átfogó, szigorúan központosított bürokrácia, amelynek egyik legfőbb tevékenysége az adóztatás és általában az állami pénzügyek irányítása volt. Ezt olyan tökélyre fejlesztették, amit Európa monarchiái csak az újkorban kezdtek megközelíteni. Írástudó hivatalnokok hada foglalkozott azzal, hogy úgyszólván napra készen számon tartsa és irgalmatlanul behajtsa a milliányi alattvaló szolgáltatásait, a tengernyi adót, vámot és illetéket, amelyek mind az államkincstárt gazdagították. Az óriási bevételek tették lehetővé, hogy az állam állandó hadsereget tartson fegyverben a főváros közelében, vagyis olyan alakulatokat, amelyek hivatásos harcosokból állnak és bármikor bevethetők. A tény súlyának értékeléséhez tudni kell, hogy Európában csak a 15-16. századtól kezdve találkoztunk ehhez hasonló hadszervezettel.

A tartományok kormányzása kicsiben ugyanúgy festett, mint a birodalomé. A helytartó a maga székhelyén ugyanazzal a teljhatalommal kormányzott, mint ura a távoli fővárosban. Ő szedette az adókat, ő vezette a helyi hadsereget és őt is megfelelő udvartartás és hivatali apparátus vette körül. A szuverenitás jelképe a hívők pénteki közös fohászkodása, a *hutba* volt; akiért imádkoztak benne, azt tekintették uralkodónak, és megesett, hogy fennhatóságának már csak ez volt az egyetlen jele. A helytartók nagyfokú szabadsága könnyen csábított önállósulási kísérletekre, és a tartományok lázongása olyan gond volt, amellyel minden keleti államnak szembe kellett néznie. Időnként voltak kísérletek arra, hogy szétválasszák a katonai és a civil közigazgatást — azaz a tartományi hadsereget külön parancsnokokra bízák — és ekképpen jobban ellenőrizzék a helyi hatalmakat, ezek a törekvések azonban hosszabb távon mindig megfeneklettek. Az állam szilárdsága végül is azon múltott, mennyire sikerül az uralkodó személyéhez hű vezetőket találni az udvar és a hadsereg élére. Volt olyan ősi recept, amely segített ebben: lehetőleg meg kell akadályozni, hogy az uralkodó körül örökletes vagyonú és tekintélyű arisztokrácia formálódjék ki, ha pedig mégis született ilyen, a hatalmat másokra kell bízni, olyanokra, akiknek a társadalomban nincs semmiféle támaszuk. Innen van, hogy a keleti udvarokat — Bizáncot sem kivéve — minden időben elárasztották „gyökértelen” társadalmi csoportok: külföldi zsoldosok, rabszolgák és eunuchok, akikkel a mindenkori uralkodó kénye-kedve szerint rendelkezhetett. Ebben a megvilágításban fontos körülmény, hogy az európai udvarok légkörét a népvándorlás óta nagy vagyonú és öntudatos főnemesség jelenléte határozta meg.

A kora középkori világgazdaság

A nagyvárosok zsibongó elevenése, a sok ezer hivatalnokot és léhűtőt foglalkoztató fejedelmi udvarok pazar fénye a jólét benyomását keltette, noha valódi jólétben természetesen csak egy vékony réteg élt. A Kelet mesés gazdagsága mindenesetre olyan közhely, amely a napi tapasztalatból született. Gazdasági életének fő vonása, hogy — szemben a kora középkori Európával — élénk pénzforgalomra épült, enélkül az adóztató mechanizmus nem is működhetett volna. A falu, a

város és az állam egymást tartották el. A népesség zöme természetesen a mezőgazdasághól élt, de nem tudott volna adózni, ha terményei nem találnak állandó piacra a városokban. Ezek lakossága zömmel kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozott, de legfőbb vásárlója nem a nyomorgó parasztság volt, hanem az udvar, illetve az állami jövedelmekből élő vezető réteg. Ennek legfőbb bevételi forrását viszont a terményeit eladó parasztság adója jelentette.

Az ilyképpen vázolható belső piacot a távolsági kereskedelem kapcsolta be a nemzetközi piac vérkeringésébe. A Kelet prosperitásának végső forrása az a hatalmas árutömeg volt, amely nagyvárosainak piacain keresztül áramlott a világ egyik végéből a másikba. Mert a világ gazdaság akkoriban is működött, ha nem is ugyanúgy, mint ma, és magába foglalt barbár népeket és civilizációkat egyaránt. Határai egybeestek a földrajzi ismeretek határaival, azaz Amerika, Ausztrália, Oceánia, Dél-Afrika és a sarkvidékek kivételével minden földrészt felölelt. A forgalmat karavánokba és flottákba tömörült vállalkozók bonyolították le, akik minden kockázatra hajlandók voltak a busás haszon érdekében. Különösen a muzulmán kereskedők piaca volt széles körű, a Baltikumtól Zanzibárig, Timbuktutól Kantonig és az indonéz szigetvilágig mindenfelé kiismerték magukat. Japánnal viszont már csak a kínaiak kereskedtek, ezért erről az országról a Nyugatnak csak bizonytalan sejtelmek voltak a felfedezések koráig.

A forgalom mindenféle árucikket felölelt, amit az akkori világ kínálni tudott, de a magvát olyan áru fajták tették ki, amelyek fajlagosan nagy hasznot ígértek, azaz mindenekelőtt a fényűzési cikkek. Létezett tehát olcsó tömegáru is, kereskedtek borral, gabonával, gyümölcscsel, épületes fával, rézzel, ónnal és egyébekkel, de nem a tömegfogyasztás volt, mint a modern korban, a profit fő forrása, hiszen ehhez a vásárlóerő is hiányzott, hanem a vezető rétegek luxuszüksége. A cél sem az volt, hogy minél több árut adjanak el, hanem az, hogy minél drágábban. Ennek megfelelően természetesen összehasonlíthatatlanul kisebb volt a forgalom volumene, mint manapság. A kereskedelem aktív, meghatározó elemei a civilizációs központok voltak, mindenekelőtt a Közel-Kelet, Kína és India. Általában az itteni városok vállalkozói keresték fel a barbárokat kínálatukkal, nem pedig fordítva. A gazdaságilag fejlett és fejletlen térségek között ki is alakult olyasmi, ami a gyarmati függés viszonyaira emlékeztet. A kereskedők nyersanyagot vásároltak fel olcsón a primitív népektől és cserébe a városi kézműipar remekait, valamint távoli, csak általuk hozzáférhető országok kincseit ajánlották.

A világkereskedelem vázát ilyenformán azok az útvonalak alkották, amelyek a legfejlettebb régiókat egymással kötötték össze. Az egyik legfontosabb a nevezetes „selyemút” volt, amely Kínából a Tarim medencéjén és Szamarkandon át vezetett Iránba és onnan Konstantinápolyba. Az útvonalak azonban érzékenyen igazodtak a politikai és gazdasági változásokhoz, amit tanulságosan mutat a másik főút sorsa, amely Indiát kapcsolta össze a tengeren át a Közel-Kelettel. Amíg Róma virágzott és „minden út oda vezetett”, az indiai forgalom is egyenesen Itáliába tartott a Vörös-tengeren végig, és az ókorban fontos tényezője volt Egyiptom gazdasági prosperitásának. Amint a római birodalom súlypontja Bizáncba tevődött át, ez lett az indiai út végcélja is, ennek megfelelően ezentúl a Perzsa-öböl kikötőin és Bagdadon át haladt Konstantinápoly felé, megalapozva az iraki régió páratlan fellendülését az Abbászida-korban, és leértékelve Egyiptom gazdasági súlyát. Amikor viszont Európa 1000 körül újból virágzásnak indult, az indiai kereskedelem is nyomban érzékelte ezt, és visszatért a vörös-tengeri útvonalra.

A „selyemút” elnevezés is mutatja, hogy a forgalomban milyen jelentős helyet kaptak a civilizációk luxustermékei. A nagyvárosokban, Kínától az Atlanti-óceánig sajátos kézműipari ágazatok alakultak ki, amelyekre számos, részben ma is közismert „márkanév” emlékeztet, így Damaszkusz és Moszul textiliparára a *damaszt* illetve a *muszlin*, vagy a córdobai cserzővargákra a *kordován*. A speciális eljárások fortélyát éppoly féltve őrizték, mint a mai nagyipar. A selyemhernyót egy legenda szerint bambusz nádba rejtve csempészték Justinianus idején Kínából Bizáncba, amely azután hosszú időre a közel-keleti selyemipar központja lett. Egy másik történet szerint a papírgyártás titka Belső-Ázsiában ejtett kínai hadifoglyok révén jutott el az arabokhoz a 8. század közepén.

Az iparcikkekhez az értékes nyerstermékek közvetítő forgalma társult. Minden régióknak megvolt a maga jellemző kínálata, amelyet a városi vállalkozók vásároltak fel és juttattak el a Föld másik

végébe. Az európai gazdaság szempontjából az egész középkoron át a trópusi fűszer- és illatszerimport volt a legfontosabb, amely a jobbra délkelet-ázsiai termelőktől az indiai főútvonalon érkezett. Ennek cikkei — köztük is első helyen a bors — hozták minden egyéb termékhez képest a legnagyobb fajlagos hasznót. Kevésbé jövedelmező, de keresett cikk volt — különösen a növényzetben szegény Közel-Keleten — a fa, amit mindenekelőtt a hajóépítő ipar igényelt. Európa ebben a korai időszakban főleg két jellegzetes termékcsoporthal jelentkezett a világpiacon. Az egyik a kelet-európai, főként oroszországi erdőségek kínálata volt: a méz és viasz, mindenekelőtt pedig a rágsálóállatok — coboly és hermelin — prémje, amelyek mind a dnyeperi és volgai vízi utakon jutottak el Bizáncba, illetve a Közel-Keletre, karavánnal pedig az Aral-tó melletti muzulmán Horezmen át Belső-Ázsiába. A másik fő exportcikk, legalábbis a 11. századig, a rabszolga volt, elsőrendű forrása pedig a közép- és kelet-európai szlávtság. A szláv hadifoglyok olyan tömegben kerültek nyugati és keleti piacokra, hogy a nyugati nyelvekben a „szláv” ma is rabszolgát jelent (pl. *Sklave, esclave, slave*). A fő rabszolgavásár a 10. században Prága volt, ahol arab, zsidó, magyar, frank, skandináv kereskedők csereberélték őket. Ebből az árucikkből különösen a muzulmán világ volt nagy fogyasztó, és a hiányzó mennyiséget leginkább szudáni néger törzsektől szerezte be.

A nemzetközi kereskedelemben a felsoroltakon kívül számos fontos és kevésbé fontos cikk cserélt gazdát, az előbbieik közé kell például sorolnunk a fémeket: vasat, ónt, rezet, higanyt, amelyeket részben Európa is szállított. Különös figyelmet érdemelnek azonban a nemesfémek, hiszen a Kelet egész gazdasági vérkeringése függött az arany és az ezüst kielégítő mennyiségétől. Nos, mind a kettőből volt bőven. Róma, majd Bizánc aranypénze a diocletianusi reformok óta, hétszáz éven át a 4,5 g súlyú *solidus* volt, amelyet nagy tömegben és változatlan minőségben vertek a 11. század derekáig. Az arab pénzforgalom, amelyet az Omajjádok szerveztek meg, a valamivel könnyebb arany *dináron* és a 3 g-os ezüst *dirhemen* nyugodott. Ezüstművekben a Kelet nem volt szegény, aranyban viszont igen. A kora középkorban a fő utánpótlás úgy látszik Indiából érkezett, a 10. századtól pedig az arabul *Szudánnak* (a feketék földjének) nevezett Nyugat-Afrikából, ahol — a mai Mali területén — mesés gazdagságú lelőhelyek váltak ismeretessé.

Míg ekképpen a Kelet pénzforrásai biztosítva voltak, a nyugat-európai gazdaságé nem. Érdekes és sokat vitatott jelenség, hogy 700 után az aranypénz fél évezredre eltűnt a nyugati országokból, ott kizárólag ezüstpénzt vertek, azt sem sokat, aranyból csak bizánci és arab érmék kerültek néha forgalomba. Az aranyhiányt a történészek általában Európa passzív kereskedelmi mérlegével magyarázták, vagyis azzal, hogy a keleti árucikkekért kénytelen volt — megfelelő ellentétel híján — arannyal fizetni. Egy újabb, talán meggyőzőbb magyarázat szerint mind a kalifátus, mind Bizánc századokon át mesterségesen magasán tartotta az arany árfolyamát az ezüsthöz képest, és ezzel a pénzügyi manipulációval mintegy „kiszivattyúzta” Európa aranykészletét.

VI. A steppe népei és a magyar honfoglalás (500–900)

Az iszlám világtól és Bizánctól északra, a Kárpát-medencétől Kínáig nomád népek és birodalmak váltogatták egymást térben és időben, ezekben a századokban éppúgy, mint korábban és később. Némelyikük írásos emlékeket is hagyott maga után, legtöbb ismeretünket róluk mégis annak köszönhetjük, hogy a műveltebb szomszédok, akiket általában zaklattak, kíváncsiak voltak rájuk. Bizánci követek és államférfiak, arab és perzsa tudósok, utazók és kereskedők, kínai hivatalnokok útijelentéseiből különböző részletességű és értékű feljegyzések maradtak fenn, amelyekből a steppei népek sorsa főbb vonalaiban rekonstruálható. Sok mindent, ami ezekből nem derül ki, a nyelvtudomány és a régészet segít megvilágítani. Sajnos, tudásunk ennek ellenére roppant hiányos és bizonyára az is marad. A tudományok művelői gyakran eltérően értékelik adataikat, az egykorú feljegyzéseknek pedig talán az a legfeltűnőbb tulajdonságuk, hogy sűrűn ellentmondanak egymásnak. Ezért végeredményben aránylag kevés az, ami az ekkori nomád népekkel kapcsolatban szilárd ismeretnek tekinthető, és lényegesen több a bizonyíthatatlan feltevés.

A steppe népei a honfoglalás előtt

Kétségtelen tény, hogy a hunok megjelenése után a steppe feletti uralmat hosszú évszázadokra török kultúrájú népek ragadták magukhoz. Nem mindegyik volt török származású, de ők voltak túlsúlyban, olyannyira, hogy a kultúrájukat más nyelvű népek is — így a finnugor magyarok és az iráni alánok — átvették. Magyar szempontból fontos tudni, hogy a kora középkori törökség nyelvileg két nagy ágra oszlott. A nyugati ág nyelvei közül mára egyedül a *csuvas* maradt fenn, amelyet a Volga mentén, Kazany környékén beszélnek, minden más ma létező török nyelv — a kirgiztól egyebek között az üzbégen és azerin (azerbajdzsáni) át Törökország nyelvéig, az oszmán-törökig — a keleti ágból vált ki.

A nomád népek történetének kutatását több sajátos körülmény nehezíti. Elsősorban az, hogy amit népnek nevezünk, aránylag bomlékony együttes volt, hiszen törzsek átmeneti szövetségéből állt. A nomadizálás viszonyai között elegendő volt egy elsőprő erejű támadás, hogy a szövetséget szétrobbantsa és a szilánkjait messzire röpítse egymástól. Ilyenkor előfordulhatott, hogy a nép egyszerűen eltűnt, mert a töredékei más népekhez csatlakoztak, de előfordulhatott az is, hogy többfelé vált és a rokon törzsek, különböző irányba menekülve, messzire szakadtak egymástól. További nehézség, amely összefügg az előzővel, hogy a népeknek több nevük volt és olykor az is változott. Általános, nemcsak a nomádok körében ismert jelenség, hogy egy nép másképp nevezi magát, mint ahogyan a szomszédai, és nyilvánvaló, hogy a szomszédok sem mind ugyanazt az elnevezést használták. A bizonytalanságnak egy további forrása a bizánci szerzőknek az a már említett sajnálatos szokása, hogy kortárs népek jelölésére előszeretettel kerestek elő divatjamúlt neveket, a török népeket például időnként szkítáknak vagy szarmatáknak emlegették, jóllehet egyik kihalt néphez sem volt semmi közük.

A dél-oroszországi steppe hatalmas füves-ligetes síkság volt, amely a Kaspi-tenger partvidékétől és a Kaukázus lábaitól a Fekete-tenger, az ókori Pontus Euxinus mellékén az Al-Dunáig nyúlt. Északról végtelen erdőségek határolták, amelyekben szláv és finnugor törzsek éltek. A nomádok rendszeresen adóztatták őket, de sohasem telepedtek meg az erdőhatáron túl. A steppeövezetben, amelyről az alábbiakban szó lesz, közvetlenül a hun birodalom felbomlása után, a 460-as évektől kezdve számos új nép merült fel a bizánciak látóhatárán, némelyek hosszabb, mások csak rövid időre. Legkorábban az ogurok, a tíz ogur törzsből álló onogurok (tíz ogur), a szaragurok (fehér ogurok), szabirok és bolgárok szerepelnek, a 6. században átmenetileg az utrigurok (uturgurok) és a kutrigurok (kuturgurok) is. E furcsa nevű népek közül az onogurok és bolgárok biztosan, a többiek valószínűleg a csuvasal rokon török nyelvet beszéltek, szokás ezért a törökségnek ezt a nyugatinak mondott ágát bolgár-töröknek is nevezni.

Bolgárok és kazárok

A bolgár-törökök a 6. századtól nagy kiterjedésű, de bomlékony nomád birodalmak kötelékébe tartoztak. 552-ben alakult meg a belső-ázsiai türköké, amelynek központja ugyan a mai Mongóliában, az Orkhon folyó vidékén volt, de a kínai határtól messze nyugat felé, kezdetben egészen a Fekete-tengerig terjedt, tehát voltak bolgár alattvalói is. A türkök a törökség keleti ágához tartoztak, élükön *kagán* (nagyfejedelem) állt. Az iráni népektől eltanulták a betűk használatát, és a kagánok 700 körül török nyelvű rovásírásos feliratokat vésettek kőbe dicsőségük megörökítésére.

A türkök elől menekülő avarok 558-ban jelentek meg a Volgánál és tíz év múlva, mint láttuk, megszállták a Kárpát-medencét. Steppei fennhatóságuk kezdetben a türkökével érintkezett, tehát ők uralkodtak a bolgár-török népeknyugati csoportjai felett. 630 körül mind a türk, mind az avar fennhatóság meglazult, és a pontuszi steppe onogur-bolgár népei egy rövid időre függetlenedtek Kovrat (Kurt) nevű fejedelmük vezetése alatt, aki Hérakleiosz bizánci császár szövetségese lett. Kovrat országát halála után, 670 körül megsemmisítette egy új steppei hatalom, a kazároké, és az

onogur-bolgár törzsek a négy világtáj felé szóródtak szét.

Egyik csoportjuk délnyugatra menekült és 680-ban — mint már említettük — az Al-Duna mellett alapított államot, a majdani Bulgáriát. A hódító „dunai bolgárok”, ahogyan ezt a török néptörédket ma nevezik, valószínűleg kevesen voltak a bennszülött szlávokhoz képest és egy-két évszázad alatt szinte nyomtalanul feloldódtak benne, akárcsak az itáliai langobardok vagy a spanyolországi gótok a latin őslakosságban. Emléküket szinte csak a nevük őrzi, amely átszállt az ottani szláv népre. Másik nevük a bizánciak szerint onogundur volt, amiből a magyar nyelvben *nándor* lett. Az Árpád-korban még így hívták nálunk a bolgárokat, amiről egyebek között Belgrád középkori neve, Nándorfehérvár tanúskodik, amely latinul Bolgárfehérvárnak (*Alba Bulgarica*) hangzott.

Egy másik, jelentős onogur-bolgár népcsoport nyugatra, a Kárpát-medencébe költözött és egyesült az avarokkal. A bolgár hagyománynak ezt az állítását a régészet is megerősíti. A 670-es évektől kezdve az avarok mellett kimutatható egy másik nép jelenléte, amelynek régészeti hagyatéka jól felismerhetően különbözik az avarokétól.

Emellett a 8. századi, késő avar leletanyagot a korábbtól különböző, „griffes-indás” díszítőelemek használata is jellemzi. Részben ezekhez a régészeti megállapításokhoz kapcsolódik az ún. kettős magyar honfoglalás elmélete, amelyre a maga helyén még visszatérünk.

A bolgárok egy harmadik töredéke északabbra, a Volga melletti Kazany vidékén talált menedéket, ahol 10-13. századi források gyakran emlegetik őket. A „volgai bolgárok” idővel muzulmán hitre tértek, főfoglalkozásuk a földművelés lett, de a sátorlakó életmódról nem tudtak leszokni. Egyik csoportjuk az *eszgel* (iszgil, eszegel, eszkil) nevet viselte, amit több kutató kapcsolatba hozott a székelyek nevével. A berszil (barszil), akiknek a neve a magyarországi *Bercel* helynevekben fedezhető fel, szintén a volgai bolgárok egyik népe volt.

Az onogur-bolgárok szétszóródása után a kazárok maradtak a délorosz steppe urai. Egyes források úgy tudják, hogy azonosak voltak az 5-6. században emlegetett szabiakkal. Tulajdonképpen hazájuk a Kaspi- és Fekete-tenger közötti síkságon volt, de fénykorukban messze északnyugatra, az oroszországi szláv törzsekre is kiterjedt a hatalmuk. Nyelvük korábbi vélemény szerint a keleti török népekéhez állt közel, ma ezt is bolgár jellegűnek tartják. Élükön — a muszlim szerzők közlése szerint — két fejedelem állt: a kagán, akit szakrális tiszteletben részesítettek, de csak névleg engedelmeskedtek neki, és az alkirály, aki ténylegesen uralkodott. Ez az ún. kettős fejedelemség nem elszigetelt jelenség, időnként más népeknél is fellelhető. (Legismertebb változata a japán, ahol a „szent” császár helyett 1192–1868 között sógunnak nevezett régens gyakorolta a hatalmat.) A kazárok eleinte pogányok voltak, mint a többi steppei nép, de a 9. században a vezető réteg a fejedelmekkel együtt zsidó hitre tért. Ezt a meglepő választásukat feltehetően az a törekvés motiválta, hogy ne kerüljenek se a keresztény Bizánc, se a muzulmán Kelet kulturális és politikai befolyása alá. A kazár nép és birodalom a 10. században megsemmisült, de tudománytörténeti érdekességgé megemlíthető az ismert író, Arthur Koestler igen merész elmélete, ő ugyanis a kazároktól származtatta a kelet-európai zsidóságot.

A magyar–török együttélés

A magyar népet először a 830-as években említi írott adat, és a történetét csak azóta ismerjük viszonylag pontosan, amióta 895-ben a Kárpát-medencébe költözött. Ha csak annyit tudnánk róla, mint az avarokról, a dunai bolgárokról vagy a besenyőkről, az őstörténet nem merülne fel problémaként. Feltételeznők, hogy a 9. században alakult néppé különböző törzsek egyesüléséből, a múltját pedig feltárhatatlannak kellene minősítenünk. A honfoglalás utáni magyar történelem azonban két igen fontos tényre bizonyít. Az egyik, hogy a magyarság képes volt viszonylag sűrűn benépesíteni a Kárpát-medence lakható tájait, és rövid idő alatt beolvasztotta a térség minden más etnikumát. Ez azt mutatja, hogy jelentős lélekszámúnak kellett lennie. Nemcsak egy volt tehát a steppe sokféle néptörédké közül, hanem a 9. században a kazárok mellett annak messze legnagyobb népcsoportja lehetett. A másik fontos tény, hogy ez a népes törzsszövetség nem török és

iráni népelemekből verődött össze, mint a többi, hanem finnugor nyelvet beszélt és magyarnak nevezte magát. Előttörténete ezért csakis úgy képzelhető el, hogy valamikor különálló népként vált le a távoli finnugor népek tömbjéről, és etnikai azonosságát megőrizve sodródott a steppei népek között a 9. századig. Vándorútját keresni nem délibáb tehát, hanem az őstörténeti kutatás reális feladata.

A finnugor nyelvi örökséghez képest szembeötlő a steppei magyarság kultúrájának kifejezetten törökjellege. Bölcs Leó bizánci császár 900 körül írt *Taktika* c. értekezéséből és elbeszélő kútfőkből egyaránt tudjuk, hogy harcosaik a lovas nomádok szokásos harcmódját követték. A vezető réteg nemcsak a török előkelők módjára élt, hanem a személynévanyag bizonyossága szerint beszélt is törökül. Noha iszlám forrásokban korán felbukkan a *madzsgir* név is, a legkorábbi írott adatok *türk* és *ungri* (*Hunguri*, *Ungaren*, *vengri*) néven említik a magyarokat, és mint tudjuk, az utóbbi vált a magyar nép közkeletű idegen megnevezésévé. A türk a kazárok egyik neve volt, az *ungri* név pedig kétségtelenül a bolgár-török onogurok nevéből keletkezett. A magyarság tehát nyilván ezzel a két török néppel állt közelebbi kapcsolatban, ezt igazolja az az igen erős török nyelvi hatás is, amely ekkoriban érte. Az együttélés folyamán, amely minden bizonnyal több száz évig tartott, több mint kétszáz, zömmel bolgár-török eredetű jövevényszó épült be a magyar nyelvbe. Természetesen nem minden kölcsönzó jelenti egyúttal új fogalom vagy ismeret átvételét, némely területen azonban a török kulturális hatás nyilvánvaló. Feltűnően nagyszámú szó utal az állattartás fejlettebb formáira (*ól*, *karám*, *vályú*), elsősorban a tejgazdálkodásra (*túró*, *író*, *köpű*), a szarvasmarha- (*ökör*, *bika*, *tinó*, *ünő*, *borjú*), juh- (*ürü*, *kos*, *gyapjú*), kecske- és sertésenyésztésre (*disznó*, *ártány*, *serte*), amelyek megtelepedett, legalábbis félnomád életformára utalnak. Jelentős hatást mutat a földműveléssel kapcsolatos szavak köre (*arat*, *búza*, *árpa*, *ocsú*, *komló*, *kender*, *eke*, *sarló*, *őröl*, *tarló*, *szérű*), és bizonyos, hogy török közvetítéssel ismerkedett meg a magyarság a kertkultúrával (*gyümölcs*, *alma*, *körte*, *dió*), és a szőlőműveléssel (*szőlő*, *bor*, *szűr*, *seprő*). Szinte felbecsülhetetlen a politikai szervezetre és a szellemi műveltségre (*ok*, *ész*, *idő*, *kor*, *betű*, *ír*, *szám*, *törvény*, *tanú*, *gyűl*, *bér*, *bilincs*, *orv* [tolvaj], *bélyeg*, *sereg*, *kapu*, *árok*), valamint a vallási hiedelmekre gyakorolt török hatás (*egy* = szent, pl. *egyház* és *egy* = nap/ünnep szavainkban; *erő*, *örök*, *bű*, *báj*, *ige*, *kép*, *boszorkány*, *bölcs*, *bűn*, *gyón*, *tűr*, *búcsú*, *érdem*, *bocsát*, *gyász*, *koporsó*).

A bolgár-török együttéléssel nagyjából egy időben számolnunk kell egy kisebb mértékű, de nem jelentéktelen iráni hatással is. Azután, hogy az iráni szarmaták és alánok által lakott pontusi sleppét a 4–5. században török népek özönlötték el, a Kaukázustól a Kárpátokig felbukkannak alán néptöredékek a steppe különböző pontjain egészen a késő középkorig. Mozgékonyosságuk jele, hogy egy csoportjuk a vandálokkal együtt Észak-Afrikába sodródott el. A magyarok *varsánnak*, a törökök *oszlárnak*, a szlávok *jásznak* nevezték őket. Jóllehet ők is „törökös” jelleget öltöttek, a nyelvüket szívósan őrizték, és azok a jászok, akik a 13. vagy a 14. században a magyar Alföldre költöztek, még iráni nyelven beszéltek. A steppei alánoktól kerülhetett a magyar nyelvbe néhány fontos iráni jövevényszó (pl. *vért*, *kard*, *özvegy*, *gazdag*, *méreg*), köztük a politikai berendezkedés néhány alapszava (*asszony*, eredetileg „fejedelem- vagy királyné” jelentésben, *vár*, *vám*, *vásár*, *híd*, *ezer*).

A nyelvészeti tényekkel három írásos forráscsoport adatait kell a tudománynak összeegyeztetnie. Az egyik a 9. századi muzulmán kereskedők tudósítása a steppei népek életmódjáról és politikai berendezkedéséről, ezeket 920 körül a Szamanidák buharai udvarában működő arab tudós, Dzsajhání gyűjtötte össze és egészítette ki a saját adataival. Dzsajhání műve nem maradt fenn, csak kivonatait ismerjük az arab Ibn Ruszta (930 körül), a perzsa Gardízi (1050 körül) és más iszlám szerzőktől. A 9–10. századi magyar történet másik fő forrása Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár 950 körül írott politikai kézikönyve *A birodalom kormányzásáról*, amelyben részletesen beszámol a Bizánccal szomszédos népekről. Az antikvárius hajlamú uralkodót láthatóan érdekelte a magyarok múltja is, és erről szóló értesüléseit főként az udvarában járt követektől merítette. Szembeötlő, hogy az arab és bizánci értesülések, noha lényegében egykorúak, számos ponton ellentmondanak egymásnak. Ismereteink — és főleg problémáink — további forrása a magyar hagyomány, amelyet részint az 1200 körül író Anonymus, részint későbbi krónikák tartottak fenn.

A magyarság steppei szálláshelyei

Több körülmény arra utal, hogy a magyarság első európai szállása a Déli-Urál hegyvonulatai és a Volga között terült el, a mai Baskíria környékén. Fontos bizonyíték erre a területtel észak felől szomszédos permi finnugor nyelvek (a zürjén és votják) hatása. Ezekből a magyar nyelvbe valamikor olyan nyelvi elemek kerültek (egyes számneveink *-nc* és *-van/ven* végződése, a *-ni* főnévi igenévképző, a kenyér szó), amelyek a többi ugor nyelvben nem találhatók, és azt bizonyítják, hogy a magyarság az ugoroktól elválva huzamos ideig permi népek szomszédságában élt. Ezen a vidéken feküdt továbbá — mint majd látni fogjuk — *Magna Hungaria*, azaz Nagy-Magyarország, amelyet a 13. században az őshazának tekintettek (erre utal a „régí” jelentésű „nagy” jelző), és amelynek lakossága valóban magyarul beszélt. Baskír földön emellett olyan régészeti leletek kerültek felszínre (nevezetesen bizonyos típusú ezüst szemfedők), amelyek megfelelőivel csak honfoglalás kori magyar temetőkben találkozunk. Az sem mellékes körülmény, hogy a 10. századi magyar leletek a Baskíriával szomszédos volgai bolgárok régészeti hagyatékához állnak legközelebb, bár feltűnő, hogy e magyar leletanyag közvetlen steppei előzményeit eddig nem sikerült feltárni.

Arra nézve, hogy mikor éltek az ősmagyarok ezen a területen, felettébb megoszlanak a vélemények. Közelítőleg sem lehet tudni, mikor és milyen körülmények között hagyták el előző, dél-szibériai lakóhelyüket, ahol — mint emlékszünk — kb. a Kr. e. I. évezred közepéig mutathatók ki. Kézenfekvő feltenni, hogy a nagy steppei népvándorlások valamelyike taszította őket nyugat felé, az Urál hegység túlsó oldalára, de ennél pontosabb meghatározás egyelőre nem adható. Felmerült, hogy iráni népek kötelékében sodródtak át Európába még időszámításunk kezdete előtt, de az is, hogy erre csak az 5-6. századi népmozgások idején került sor.

Az őstörténet következő szakaszainak problémakörében nem akad olyan nézet, amely minden tekintetben megnyugtató lenne. Az ellentmondó adatok összeegyeztetésére nagyjából minden kutató más módon tett kísérletet, és mindegyik elméletnek megvannak a gyenge pontjai. Eleve szerfelett bizonytalan, hogy a magyarok mikor hagyták el baskíriai hazájukat és költöztek át a Volga nyugati partjára. Két itteni szálláshelyüknek Levédiát és Etelközt szokás tartani, mindkét nevet csak Konstantin császártól ismerjük. Etelköz, ahonnan a Kárpát-medencébe költöztek, kétségtelenül az Al-Dunáig terjedt, a rejtélyes Levédia pedig valahol tőle keletre feküdt, gyakori, de korántsem meggyőző vélekedés szerint a Don vidékén. Egy itteni szálláshelyre utal a magyar hagyományban fenntartott őshaza, Dentü-Mogyer neve, amelynek előtagjában a „Don-tő”, azaz a Don torkolatának vidéke rejlik. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy ez a terület azonos volt Levédiával. Ellenkezőleg, forrásunk szerint ez egy Chidmasz, más néven Chingilusz nevű folyó mellett terült el, amelyhez hasonló nevű folyócskákat viszont csak a Dontól jóval nyugatabbra, a Dnyeper és a Déli Bug vidékén sikerült fellelni. Etelköz neve ugyanakkor kifejezetten a Donhoz vagy a Volgához kapcsolódik, mert ezt a két nagy folyót nevezték a bolgár-törökök Etilnek. Mint látjuk, az őshazák kérdésköre már-már kibogozhatatlanul összekuszálódott.

A magyar törzsek Levédiába költözését általában a 8. századra, továbbvándorlásukat Etelközbe a 9. század második felére szokás tenni. Tekintet nélkül az említett gondokra, a dátumokkal kapcsolatban feltétlenül aggasztó körülmény, hogy e vándorlásoknak sem az oka, sem a hatása nem mutatható ki. Az ismert steppei népmozgásokat a 4. századtól a 13. századig törvényszerűen keleti irányú támadás váltotta ki, és a következmény minden esetben a Balkán vagy a Kárpát-medence nomádok általi előzölése volt. Mármost 700 után nem ismeretesek olyan népmozgalmak, amelyek a magyarságot szállásaik elhagyására készítették volna, és még feltűnőbb, hogy a jelentős tömegű magyarság állítólagos steppei vándorlása nem járt semmilyen következménnyel. 700 tájától a magyar honfoglalásig nem érte nomád támadás Kelet-Európa népeit. Úgy tetszik, mintha a területek, amelyeket megszálltak, minden esetben lakatlanok lettek volna, ez viszont kevésbé valószínű, hacsak fel nem tesszük, hogy a magyarság a steppe „kiválasztott népe” volt. A probléma tehát nyilvánvaló, de a megoldására e pillanatban semmilyen elfogadható elmélet nem áll rendelkezésre.

A steppe bármelyik részén volt is a hazája, a magyarság hosszú időn át kétségtelenül török környezetben élt, a 6-7. században bizonyára onogur–bolgár politikai alakulatok, ezután pedig a kazár birodalom kötelékében. Ennek a környezetnek tulajdonítandó az a török nyelvi és kulturális hatás, amelynek a jeleit fent számba vettük. Az is kétségtelen, hogy a 830-as években a magyar

törzsek már a pontuszi sleppén, a Fekete-tenger északi partvidékén tanyáztak, amelyet az ókori szerzők és az ő nyomukban középkoriak is Szcítiának, a szkíták — magyarul szittyák — országának neveztek. Valamikor ebben az időben váltak függetlenekké a kazároktól és szervezték meg törzsszövetségüket, amelyhez ekkoriban egy török nyelvű kazár néptöredék is csatlakozott, a *kabarok* három törzse. A nomádok a hozzájuk csapódott idegen etnikumokat katonai segédnépként szokták alkalmazni, azaz háború esetén az első vonalba küldték harcolni. Ez történt a kabarokkal is, akiket a magyarok egy nyolcadik törzsbe egyesítettek. A függetlenné vált és megerősödött magyar törzsek jelenlétével hamarosan egész Kelet-Európában számolni kellett. 862-ben indultak először nyugati portyára a távoli frank birodalom ellen, majd ezt többször megismételték. 894-ben Bölcs Leó császár szövetségeseiként hátba támadták és legyőzték a Bizáncot fenyegető Simeon bolgár cárt. Ezalatt következett be az a támadás, amely új haza keresésére kényszerítette őket.

A honfoglalás

A magyar törzsek utolsó költözését előidéző inváziót a steppe mozgástörvényei irányították. A Szamanidák hadserege elől menekülő török úzok nekizúdultak a Volga és Ural között sátorozó besenyőknek, akik viszont a Donon átkelve a magyarokat támadták meg. A roham olyan megrendítő erejű volt, hogy a magyarok évtizedek múlva is rettegve emlékeztek rá. Meg sem próbáltak ellenállni, hanem pánikszerűen menekülve előzönlöttek a Kárpát-medencét. Nyomukban a besenyők másfél évszázadra birtokba vették a Don és az Al-Duna közötti síkságot.

A magyar törzsszövetség élén ekkoriban kazár mintára két fejedelem állt: a *kende* és a *gyula*. Az előbbi szakrális tiszteletnek örvendett, akárcsak a kagán, a gyula pedig a törzsek tényleges vezetője volt. A rangban harmadik vezért, a *harkát* (karkha) csak Konstantin császár említi. A honfoglalás idején a két első méltóságot Árpád és Kuszán (Kurszán) viselte. A 10. század közepén úgy tudták, hogy Árpád atyja, Álmos volt a magyarok első fejedelme, és fennmaradt annak emléke is, hogy a Pannóniába költözés előtt feláldozták. A különös rítus valószínűleg annak a jele, hogy Álmos volt a kende, a szakrális uralkodó, akit a kazárok hite szerint bizonyos idő elteltével meg kellett ölni. Más szakértők azonban úgy tartják, hogy Álmos és Árpád eredetileg a gyula méltóságát töltötte be. Akármint van is, a kettős fejedelemség rendje Kurszán halála (904) után megszűnt. 10. századi bizánci és későbbi magyar források már csak Árpádot és fiú utódait emlegetik a magyarok vezéreiként, és Árpádtól származott az a dinasztia, amely két kivétellel az 1301-ig Magyarországon uralkodó fejedelmeket és királyokat adta.

A honfoglalás történetét három évszázaddal később Anonymus írta meg, részletesen beszámolva mindama fényes győzelmekről, amelyeket Árpád és vezérei arattak az itt talált idegen főnökök, a bolgár Salán, a „vlach”, azaz román Gyeló, a kazár Ménmarót és társaik felett. Előadását sokáig mérvadónak tekintették, feltételezve, hogy az eseményekről mégis csak többet kellett tudnia, mint nekünk ezer évvel később. Ma már világos, hogy Anonymusnak a szó szoros értelmében sejtelve sem volt semmiről. A 10. századból az ő korában már csak néhány magyar vezér és vitéz neve élt az emlékezetben, főként olyanoké, akiknek leszármazottai sokra vitték a későbbiekben. Ezeket a szóbeszédből összegyűjtött emlékfoszlányokat egészítette ki Anonymus kerek történetté olyképpen, hogy benépesítette a Kárpát-medencét 12. századi népekkel és kitalált személyekkel, akikhez az ötleteket nemegyszer helynevekből vette. Így került például a történelem lapjaira Zobor vezér, szerinte a Nyitra melletti Zobor hegy névadója, holott a helynév valójában a szláv *zbor* (gyűlés) köznév származéka.

Ami a valóban megtörtént eseményeket illeti, Árpád hadai hihetőleg 895 folyamán nyomultak be az Alföldre és Erdélybe, és 900-ra fejezték be a Kárpát-medence hódoltatását. Az ellenállás, amelybe ütköztek, nem volt számottevő, de azok, akikkel ténylegesen meg kellett küzdeniük, nem fordulnak elő Anonymus történetében. Nagy Károly óta, aki az avarok erejét megtörte, a Kárpát-medence nagyobb része a frank és a bolgár birodalom végvidékének számított, de egyik hatalom ellenőrzése sem volt szoros. A Dunántúl nagy részét a 9. században szláv fejedelmek kormányozták a frankok vazallusaiként, székhelyüket a mai Zalavárott, akkori nevén Mosaburgban (mocsárvár)

tartották. A frank határ elvben a Duna mentén húzódott, ettől keletre a bolgárok voltak az urak, de az ő uralmukról alig tudni valamit. A Dunától északra a mai Nyugat-Szlovákia egy északi szláv nép, a morvák fennhatósága alá tartozott, akik a 9. században államot alapítottak Csehország területén és sokat harcoltak a frankok ellen. Fénykorát a morva „birodalom” közvetlenül a magyarok bejövetele előtt Szvatopluk (870–894) fejedelemsége idején élte, amidőn az etelközi magyarok is kapcsolatba kerültek vele nyugati portyáik során. Szövetségekötésük emléke lehet a magyar krónikákban fennmaradt monda, amely szerint országát egy felszerszámozott fehér lóért cserébe „vásárolták meg” tőle, majd legyőzték és megölték. Valójában a magyarok csak Szvatopluk fiaival kerültek összeütközésbe, de tény, hogy a morva fejedelemséget 902-ben földig rombolva megsemmisítették. Mikor a honfoglalás véget ért, a magyar uralom Morvaországra és Ausztria keleti határvidékére is kiterjedt.

Meglepő tény, hogy a honfoglalók a jelek szerint nem találtak számottevő avar népességre. Az avarok 6. századi *varkun* neve ugyan megőrződött néhány *Várkony* helyneveinkben, de ez minden, ami kimutatható. A hiányuk azért feltűnő, mert a régészet tanúsága szerint a 8. században még sűrűn lakták mind az Alföldet, mind a Dunántúlt. Hirtelen eltűnésüket a szakértők többsége a frank támadás okozta katasztrófával magyarázza, de ez azért nem teljesen kielégítő. További zavaró körülmény, hogy a Balatontól a Nyírségig nem került elő ebből a korból olyan régészeti leletanyag, amely az avarokon és a honfoglaló magyarokon kívül más etnikumhoz volna köthető, fel kell tehát tételezni, hogy az ország közepe az avarok kiirtása után a szó szoros értelmében lakatlanul maradt, ami szintén kevésbé valószínű. Ezért újabban elhangzott az a vélemény, hogy a késői avarok többsége voltaképpen magyar etnikumú volt, ők lakták az Alföldet a 9. században is, és a honfoglalás után összeolvadtak a jövevényekkel. Az elmélet a 670 körül lezajlott onogur vándorláshoz kapcsolja a magyarok „első bejövetelét”, és nekik tulajdonítja a késői avarság említett „griffes-indás” kultúráját. Mondani sem kell, milyen mértékben változtatná meg a korai magyar történelem megítélését, ha feltesszük, hogy a Kárpát-medencében a 8. század eleje óta magyar nyelvű népesség jelenlétével kell számolnunk. Ez idő szerint azonban a „kettős honfoglalás” elméletének mind régészek, mind történészek körében több ellenzője, mint támogatója van.

Az itt talált szlávok főként a Dunántúl egyes tájait és az ország peremvidégeit lakták, mint a tőlük örökölt helynevek fekvése mutatja (pl. Pécs = mészégető kemence, Tapolca = hévíz, Kanizsa = fejedelmi birtok). Nem lehettek sokan, mert egy-kétszáz év alatt beolvadtak a magyar többségbe, de valószínűleg az ő nyomukat őrzi a magyar nyelv nagyszámú, művelődéstörténetileg fontos szláv jövevényszava.

A magyar társadalom az államalapítás küszöbén

A korai időkről nincsenek megbízható hazai tudósításaink, hiszen a legkorábbi és csak töredékesen fennmaradt történeti visszaemlékezések a 11. század közepén születtek. Fontos ismeretforrásunk ezért az ország későbbi állapota. A középkori ember megrögzött konzervatív volt: mindent úgy talált jónak, ahogyan ősei alkották és ahhoz ragaszkodott, amit megszokott. A mai emberre jellemző hajlam az újdonság, új tárgyak, új intézmények iránt mindenestül hiányzott belőle. Míg manapság mindent tökéletesíteni, továbbfejleszteni, megreformálni akarunk, a középkori ember irtózott minden változtatástól, és az újításokat eleve károsnak ítélte. Ezért viszont mind a szokások, mind az intézmények sokkal tovább éltek, mint az újkorban, és néha évszázadok alatt is alig módosultak. Így hát a 11. század írott forrásaiból — például a törvényekből — némi biztonsággal következtethetünk a megelőző évszázad világra is.

A későbbi korokból való visszakövetkeztetésnek egy speciális ága a helynévkutatás. A középkori magyar iratanyagban sok ezer település, vízfolyás, hegy stb. neve őrződött meg, többek között igen sok olyan falu neve is, amely ma már nem is létezik. A nyelvészet segítségével többnyire megállapítható, hogy ezek a helynevek milyen eredetűek, azaz milyen nyelvű lakosságtól származnak, és mi volt az eredeti jelentésük. (Bármilyen valószínűtlen, minden településnévnek van ésszerű magyarázata, még ha ezt nem mindig ismerjük is.) Pontosan természetesen nem lehet tudni,

hogy az elnevezések mikor keletkeztek, sikerült azonban elkülöníteni egyes helynévtípusokat és nagyjából meghatározni a korukat. Tudjuk például, hogy az összetett nevek későbbiek, mint az egyszerűek: *Németfalva* például újabb falunév, mint *Németi*, bár mindkettő németek lakta falut jelent. Nagyszámú település neve ősi magyar személynévből keletkezett, pl. *Miskolc*, *Debrecen*, *Győr*. Ez a jellegzetesen magyar névadás korai, 10-12. századi eredetre mutat. A helynévanyag tehát kellő óvatossággal forrásként használható a honfoglalás utáni kor történetéhez.

A 9-10. századi magyar társadalom, mint általában a hasonló társadalmak, törzsi szervezetben élt és apajogú (patriarchális) nemzetségekből épült fel. A nép egésze eredetileg hét törzsre oszlott, ennek emlékét tartotta fenn a hagyományban megőrzött *hétmagyar* név, amely eredetileg az adott számú törzs szövetségét jelentette ugyanúgy, mint a hasonló szerkezetű nomád népnevek. (Emlékezzünk rá, hogy az onogur név „tíz ogur” jelentésű.) A törzsekről magukról azonban a későbbi magyar irodalom érdekes módon nem tesz említést, a nevüket is egyedül Konstantin császártól tudjuk. Mai kiejtés szerint a következők voltak: Nyék, Megyer, Jenő, Tarján, Kürtgyarmat, Kér és Keszi. A Kürtgyarmat törzs a Kürt és Gyarmat nevű hajdani törzsek egyesüléséből keletkezett, eredetileg tehát nyolc volt a törzsek száma. Mind a nyolc törzsnév számos helynévben maradt fenn szerte a Kárpát-medenyben, és ezeket a helyneveket kétségtelenül a legősibbek közé kell számítanunk.

A törzsszövetség élén a fejedelem állt, aki Árpád nemzetségéből került ki. A későbbi emlékezet tudni vélte, hogy a méltóság kezdettől fogva apáról fiúra szállt, Árpádról a fiára, Zoltára, unokájára, Taksonyra, majd dédunokájára, Gézára, olyképpen, ahogyan a 12. századi Árpád-házi királyok igyekeztek a trónjukat átörökíteni. Valójában az eredeti örökösödési rend a nomád szokásokhoz igazodott és a *seniorátus* elvét követte, azaz a vezetés mindig a legöregebb (*senior*, idősebb) férfit illette meg. Ezt egyebek között Bíborbanszületett Konstantin művéből tudjuk, aki feljegyezte Árpád négy elhalt fiát, Tarhost, Üllöt (Jelech), Jutast és Zoltát, valamint öt unokáját, akik közül azonban 950 körül nem Taksony, hanem Jutas fia, Fajsz volt a fejedelem. A császár informátora egyébként mind ebben, mind a magyarok egyéb dolgaiban „barátja”, Tormás herceg volt, Tevel fia és Tarhos unokája, aki Bulcsú harkával együtt meglátogatta Konstantinápolyban.

A tudomány régen felfigyelt rá, hogy nemcsak a törzsek, hanem az előkelők — Árpád-háziak és mások — neve is megtalálható későbbi helységnevekben. Egy Árpád nevű falu például ma Pécs külvárosa, Taksonyt és Fajszot ma is találunk a Duna mellett, Üllöt Budapest közelében és így tovább. Alig kétséges, hogy ezeknek legalábbis némelyike az illető személy egykori szálláshelyének emléke, különösen azok, amelyeket a nomád fejedelmek ízlésének megfelelően folyóparton vagy városromok közelében találunk. Egy-egy név azonban többször is előfordul az ország különböző tájain, Fajszé például hat helyen Erdélytől a Kisalföldig. Ez bizony már tág teret nyit a képzeletnek. Valamenynyi Fajsz fejedelem szálláshelye volt? Ha igen, egy időben vagy egymás után? Ha egymás után, akkor netán megrajzolható Fajsz egész „életpályája” abból, hogy hogyan váltogatta szállásait? Megtudhatjuk, mikor uralkodott Erdélyben és mikor Győr vidékén? Mily kecsesítő, ha egyszerre kísérnök figyelemmel az összes Árpádfi mozgását! Ebből kikerekedhet a 10. század „belpolitikai” fejleményeinek olyan részletes története, amiről nem is álmodhattunk! A kísértésnek nemigen lehel ellenállni, különösen olyan forrásszegény kor esetében, mint a 10. század, és a — biztosan vagy feltehetően — vezéri eredetű helynevekre valóban impozáns történeti rekonstrukciók épültek. Bármennyire elgondolkoztató azonban sok elem ezekben a szellemi építményekben, nem szabadulhatunk attól a ténytől, hogy a szerkezetük végül is szerfelett ingatag: feltevés épül olyan feltevésre, amelynek alapja maga is gyakran feltevés. Kétségtelenül bizonyosságot adnak alkotóik invenciójáról és kombinatív képességéről, ám az eredmények mégsem tűnnek elég szilárdnak ahhoz, hogy a jelen munka keretébe beilleszthetők legyenek.

A fejedelem elsősorban a saját törzsének parancsolt, szállásterülete valószínűleg a Kárpát-medence közepén, a Duna két partján volt és talán ő ellenőrizte a nyitrai és a bihari részeket. Másutt kevés hatalom volt a kezében. A törzsfők, akik az *úr* címet viselték, megannyi fejedelemként uralkodtak saját öröklődő *úrságuk*, vagy ahogy ma mondjuk, „országuk” felett. Rangban még mindig a *gyula* volt a második közöttük, az ő országa Erdélyt ölelte fel, a *horkáé* pedig alighanem a

Dunántúl nyugati felét. A tévesen vezérként emlegetett hét úrról a magyar krónikák is tudnak, sőt névsorukat is megőrizték, de többféle, részben kétségtelenül hibás változatban. A népmesék *hét országa* is a hét törzsfői tartomány emléke lehet. Feltehető, hogy ezek mindegyike egyben egy-egy törzs szállásterületét is jelentette, de hogy az egyes törzseké mely területre esett, azt mind ez idáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A törzsek megtelepedésének kérdéskörében külön probléma a kabarok sorsa. Konstantin szerint saját fejedelmük volt és a három törzs együtt a magyarság nyolcadik törzsét alkotta. A törzsek nevét sokféleképpen próbálták megfejteni, kettő közülük valószínűleg a sok helynévből ismert Berény és Őrs volt. A magyar törzsek között azonban a kabarokat nem vették számba és „országukról” sincs tudomásunk. Csatlakozásuk emléke mindamellett még élt Anonymus korában, aki kunnak nevezte őket, noha a kunok csak 1055 körül jelentek meg az európai steppén. Felsorolta hét állítólagos „vezérüket” is (voltaképp csak háromnak kellett volna lennie), akik szerinte az ország északkeleti részén — a Zagyvától a Bodrogig — telepedtek le. Feltűnő, hogy a 10. századon túl nincs említés a kabarokról, mintha a föld nyelte volna el őket. Helyettük a 12. századtól két másik népelem bukkan fel a forrásokban, a *besenyők* és a *székelyek*. A funkciójuk ugyanaz volt, mint a kabaroké, azaz háború idején az elő- vagy utóhad szerepét töltötték be, és többnyire együtt is emlegették őket. Jellegzetes nomád könnyűlovas harcmodorukat évszázadokig megtartották. A besenyőkről tudjuk, hogy a steppe uralkodó népének egy töredékeként 960 körül költöztek be és az ország különböző pontjain kaptak szállást, elsősorban a határvidékeken, de egy összefüggő tömbjük — legalábbis a 12. század végétől — a Sárreten lakott, Székesfehérvártól délre.

Ami a székelyeket illeti, eredetük problémája ma sem tekinthető lezártnak. Tudnivaló, hogy mai lakóhelyükre, Erdély délkeleti szegletébe 12-13. századi királyaink telepítették őket, előzőleg az ország más határvidékein volt a szállásuk, többnyire besenyő telepek közelében: a háromszékieknek és aranyosiaknak Erdély déli határán, a későbbi Szászföldön, az udvarhelyieknek és csíkieknek Biharban, az Erdélybe vezető Királyhágó bejáratánál. Voltak székely kerületek Pozsonytól északra, a morva határon, meg Szigetvár közelében, Nagyváty körül is. Mindabból, amit tudunk róla, úgyszólván kétségtelen, hogy a székelység eredetileg a magyarságtól etnikailag és társadalmilag világosan elkülönülő csoport, magyarán különálló nép volt. Krónikáink egybehangzóan állítják, hogy a honfoglaláskor már itt éltek, sőt azt is, hogy volt valami közülük a hun birodalomhoz, bár ez azért kevésbé valószínű. A kazárokhoz vagy a türkökhöz ellenben bizonyosan volt, mert az ezeknél használatos rovásírástípus Magyarországon egyedül a székelyek körében volt használatban, ott viszont még a 16. században is ismerték. A székelyek írása nem azonos ugyan a türkökével, de nem is független találmány, mert jónéhány betűjük közös. Egészen véve kézenfekvő volna, hogy a sok steppei török néptöredék egyikének tartsuk őket, de a kérdésben mégis elgondolkodtató, hogy idegen hatásnak semmi nyoma sincs sem a mai nyelvükben, sem, ami még feltűnőbb, középkori helynévanyagukban. Úgy látszik, hogy az a lakosság, amely a mai Székelyföldet a 12-13. században megszállta, már színmagyar volt. Ez azért különösen érdekes, mert olyan apró közösség, mint a sárréti besenyőké, még 1400 körül is használta ősi török személyneveit. Magyarázatul azt szokás feltételezni, hogy a székelyek magyar környezetbe kerülve „igen korán” — azaz mintegy száz-kétszáz év alatt — elmagyarosodtak. Nem könnyű belátni, hogyan, hiszen amennyire megítélhető, korábbi lakhelyeiken is népes, összefüggő területű tömbökben, vagyis saját környezetükben éltek, emellett minden egyéb tekintetben láthatóan ragaszkodtak őseik hagyományához. A probléma tehát, úgy tűnik, továbbra is várja elfogadható megoldását.

A székelyek eredetileg marhatenyésztésből éltek, és ennek emlékeként még a 16. században is a hagyományos „ökörsütéssel” adóztak. Így nevezték azt az ajándékot, amivel minden háztartás köteles volt a királyt meglepni koronázásakor, esküvőjekor és a trónörökös születése alkalmából, a nevét pedig onnan kapta, hogy a beszolgáltatandó állatra rásütötték az uralkodó tulajdonbélyegét. Hasonlóképpen a középkoron túl megőrizték ősi eredetű, katonai jellegű berendezkedésüket. A székely nép még a 16. században is három élesen elkülönülő rétegből állt: az egész közösség élén álló „főemberek” (*primor*), az altiszteket és bírakat adó „lófők” (*prinipilus*) és az engedelmeskedő „község”, azaz a közrendűek nemzetségeiből. Szervezetileg 6 „nemre” és nemenként 4-4 „ágra” voltak osztva, háború esetén minden ágnak száz lovast kellett kitűllítania. Földjükből azt, amit

használtak, úgy osztották fel, hogy minden ág egyenlően részesült belőle, a többi a nem közös tulajdonában maradt. Az ágak — és később a falvak — népe szintén földközösségben élt, azaz sem a legelőt, sem a szántót nem adta családi tulajdonba, hanem a jogosultak között nyílvonással sorsolta ki egy vagy több évi használatra.

Későbbi adatokból következtetve a honfoglaló magyafok társadalmi tagozódása — *bőség, jobbágyság, ínség* — nagyjából a székelyekének felelt meg, és ugyanezt a képet mutatják a 10. század feltárt temetői. Az előkelő és vagyonos nemzetségfők, a *bők*, akik egy-egy „ország” vezető rétegét alkották és megyényi területeket kormányoztak, külön szálláson telepedtek meg nyájaikkal, feleségeikkel és rabszolgáik hadával. Gazdag mellékletekkel, mívés fegyverekkel és ékszerekkel temették el őket, különösen becses lehetett az ezüst tarsolylemez, amely talán a fejedelmi ház híveit illette meg. A székely lófőknek egy harcos középréteg felelt meg, a törzs- és nemzetségfők fegyveres kísérete, amelynek tagjait a 11-12. században *jobbágnak* nevezték. Ők az előkelőktől eltérően faluszerű településekben éltek, együtt néhány szolgáljukkal meg a szolgálatukra rendelt köznéppel, az *ínekkel*.

Valószínű, hogy a törzsi kötelékbe tartozó és szabad állapotú magyarságnak ez volt a tipikus településformája, és ilyennek kell elképzelnünk azokat a falvakat, amelyek egy-egy törzs vagy csatlakozott nép nevét viselik. Volt azonban rajtuk és a szolgálkon/rabszolgákon kívül a 10. századi társadalomnak egy további jelentős rétege: a *szolgálónépek*. Emléküket többszáz, foglalkozást jelentő helynév tartotta fenn, néha -i képzővel megtoldva; ezek arra utaltak, hogy a település lakossága azonos szolgálatra volt kötelezve. Egyes nevek, mint *Ács(i)*, *Fazekas*, *Halász(i)*, *Kovács(i)*, *Lovász(i)*, *Szakács(i)*, *Szántó*, *Szekeres*, *Szücs(i)*, *Vadász* jelentése ma is többé-kevésbé világos, de ugyanígy foglalkozást jelentett a fejedelmi tárházakat (raktárakat) őrző *tárnok*, a *födémes* (méhész), a *hódász* (hódvadász), *hőgyész* („hölgyész”, azaz menyétvadász; a hölgy szó eredeti jelentése menyét), *horó* (szakács), valamint a szláv eredetű *bocsár* (kádár), *csitár* vagy *csatár* (fegyvergyártó), *esztergár* (esztergályos), *gerencsér* (fazekas), *peszér* (kutyapécér), *taszár* vagy *teszér* (ács) stb. Mint látjuk, mindegyik település népe vagy valamely kézműipari tevékenységet végzett és annak termékével adózott, vagy meghatározott szolgálattal tartozott, a Somogy megyei Nagyszakácsi népe például a középkor végéig a királyi udvar szakácsait állította ki. Mindeme sokféle népelem gyűjtőneve *udvarnok* volt, amiből kiolvasható, hogy eredetileg a fejedelem (később a király) szolgálatára voltak kötelezve. A szolgálónépi falvak párhuzamait a szomszédos szláv népeknél, elsősorban Cseh- és Lengyelországban találjuk meg, és valószínű, hogy a magyarországiak többsége is szláv eredetű volt. fellelhető, hogy a honfoglaláskor „foglyul ejtett” népességet szervezték meg ezen a módon, erre mutat, hogy az udvarnokok eredetileg szolgai állapotúak voltak és a késő középkorig szolgarendű, tehát nem szabad réteggént tartották őket számon.

Az őstörténet három problémája

Az olvasó ebben a fejezetben három megoldatlannak nyilvánított kérdéssel találta magát szemben: a steppei őshaza, a „kettős honfoglalás” és legutóbb a székelyek eredetének problémájával. Feltehető, hogy a fejezetet éppen ezek miatt olvasta el, és most eljutott arra a következtetésre, hogy az olyan szerzőnek, akinek nincs véleménye történelmi kérdésekről, nem kellene történelemkönyvet írnia.

A szerzőnek eredetileg csakugyan nem volt véleménye, mivel a korszakkal sohasem foglalkozott behatóan. Csupán az olvasó kedvéért tájékozódott most alaposabban és ismertette minden elkötelezettség nélkül azokat a tényeket és következtetéseket, amelyeket a tengernyi sok közül a legfontosabbnak érzett. A harmadik probléma után azonban még az ő kíváncsisága is felébredt, mert az a sejtés derengett fel benne, hogy a három kérdés talán összetartozik és együtt vizsgálándó. Most úgy érzi, köteles töprengései eredményét megosztani az olvasóval, mielőtt az a kételyek tengeréből esetleg a sumer–magyar rokonság biztosabbnak látszó révjébe evez, noha a szerző tisztában van vele, hogy újszerűen hangzó nézetek kifejtésére nem a jelen összefoglalás a megfelelő

fórum. Ezért az alábbi gondolatmenet mintegy a magánvéleményeként kezelendő.

Az őshazákat illetően nem tartja hihetőnek, hogy a pontusi steppén 700 és 895 között nagyobb népmozgásra került sor. Ezért kénytelen feltételezni, hogy a magyar törzsek 700 óta egyfolytában a Don (Etil) és az Al-Duna közötti térségben nomadizáltak, eleinte kazár fennhatóság alatt és a később hozzájuk csatlakozott kabar törzsekkel együtt. Úgy gondolja, hogy ez lehetett az a terület, amelyet Etelköznek neveztek. Ebből következően azt kell hinnie, hogy a Levédiáról szóló hagyomány az előző, Volgán túli szálláshely emlékét tartotta fenn. Elképzelhetőnek tartja, hogy a Levédia folyójának nevezett Chidmasz/Chingilusz a mai Szamara és Kinyel folyóknak felel meg.

Az avarok sorsát illetően a szerző képtelen elhinni, hogy a frankok és bolgárok teljesen kiirtották vagy beolvasztották őket, tekintettel igen jelentős számukra a frank támadás előestéjén. Ettől függetlenül sem tudja elképzelni, hogy a magyar Alföld évtizedeken át lakatlanul maradt. Így viszont kénytelen azt gondolni, hogy továbbra is avarok éltek ott viszonylag jelentős számban, és megérték a magyar honfoglalást. Ugyanakkor a szerző tisztában van vele, hogy idegen etnikum a feltételezett létszámban nem csatlakozhatott a beköltöző magyarsághoz, mert ennek nincs semmi nyoma. Ezért ismét csak kénytelen feltételezni, hogy az ott maradt avarok magyar etnikumúak voltak. Mivel előzőleg már más okból feltételeznie kellett, hogy a magyar törzsek 700 körül a Kárpátok keleti lejtőjéig jutottak el, egy nagyobb magyar néptöredék egyidejű bevándorlását a Kárpát-medencébe nem tartja elképzelhetetlennek.

A harmadik kérdést illetően a székelyeket ugyanúgy a magyarságtól megkülönböztetendő népnek tartja, mint a besenyőket vagy a kunokat, de a maga részéről lehetetlennek véli, hogy eredetileg török nyelvűek voltak. Ezért kénytelen csaknem bizonyosra venni, hogy az etnikumuk magyar volt. Kizártnak tartja, hogy a honfoglaláskor költöztek be, mert sem a török nyelvű kabarokhoz, sem a magyar törzsekhez nem sorolhatók, más akkor beköltöző népről pedig nincs tudomása. Azt is kétségtelennek látja, hogy a székelyeket a magyar törzsekétől eltérő, hozzájuk képest sajátos kapcsolat fűzte a türkökhöz, esetleg a kazárokhoz. Mindezért nem látja okát, hogy kételkedjék abban a hagyományban, amely szerint a honfoglaláskor már itt tartózkodtak.

Mivel pedig egyfelől arra a következtetésre jutott, hogy jelentős számú magyar nyelvű avar népesség élt a Kárpát-medencében a magyarok bejövetelkor, másfelől meg arra, hogy a magyar nyelvű székelyek is itt éltek, a legegyszerűbb azt gondolnia, hogy a késő avarok és a székelyek azonosak. Hogy a magyarok az itt talált magyar nyelvű, magát székelynek nevező népességet nem magyarként, hanem csatlakozott népként kezelték, azt a helyzet szabályos következményének tartja.

VII. Kalandozások és államalapítás (900–1038)

A honfoglalással jutottunk el a magyarság történetében ahhoz a ponthoz, amelytől kezdve szorosan összekapcsolódik nemcsak közvetlen szomszédai, hanem egész Európa múltjával. Ezért a honfoglalást követő évtizedek talán a leginkább meghatározók tárgyunk szempontjából ekkor dőlt el, követi-e a magyar nép a Kárpát-medence korábbi lakóinak végzetét, azaz eltűnik-e örökre a történelem süllyesztőjében, avagy képes megtalálni tartósan a helyét Európa ekkoriban formálódó államrendszerében. A kedvező válasz a kor legnagyobb egyéniségeinek egyikéhez, Szent Istvánhoz fűződik.

A „kalandozások”

A magyarság európai beilleszkedése nem indult biztatóan. A Kárpát-medencébe való beköltözés után rendszeressé váltak a nyugati területek elleni, addig szórványos támadások. 899-ben, még mielőtt befejeződött volna a Dunántúl meghódítása, magyar seregek jelentek meg Észak-Itáliában, és a Brenta folyó mellett nagy győzelmet arattak I. Berengár király felett. 900-tól Németországot is látogatták, és 911-től kezdve fel-feltűntek a Rajnán túl, Franciaország keleti tartományaiban. A to-

vábbiakban is ez a három ország maradt a kedvenc célpontjuk, de időnként messzebbre is eljutottak: 924-ben a Pireneusok lábához és egy ízben, 942-ben spanyol földre. Nem tudjuk, milyen sűrűn látogatták a Balkánt és az északi szlávokat, csupán a bizánci szerzők tudósítanak néhány nagyobb offenzíváról Konstantinápoly és környéke ellen.

A jelek arra mutatnak, hogy a hadjáratok évente ismétlődtek, és volt úgy, hogy egyszerre két irányban is hadak indultak. Komoly ellenállással eleinte nem kellett számolni, főképp a meggyengült és belviszályokba merült Karoling-utódállamok részéről nem. A németek egyetlen ellentámadási kísérlete 907-ben még osztrák földön, az Enns mellett katasztrófába torkollott. A lakosság rettegve várta a soron következő csapást, és Istenhez imádkozott, hogy „mentse meg a magyarok nyilaitól”. A fejedelmek, ha csak tehették, évi adó fizetésével váltották meg átmeneti nyugalmost. 934-ben maga a bizánci császár is kénytelen volt így tenni. Egyesek, főleg a trónért vetélkedő itáliai uralkodók, nemcsak védekezni voltak gyengék, hanem nem átalították a magyar hadakat szövetségesül behívni és ellenfelükre úszítani.

Az első nehézségek Németországban merültek fel a szász dinasztia trónra lépése után. 924-ben I. Henrik királynak sikerült adó árán kilenc évi békét vásárolnia szűkebb hazája, Szászország részére, és ezalatt megszervezte az ellenállást. 933-ban megtagadta az adófizetést és a benyomuló ellenséget Merseburg közelében, egy Riade nevű helyen szétverte. Néhány további kudarc után a magyarok végleg elkerülték a szászok földjét, és nemsokára ugyanígy kellett tenniük Dél-Németországban is. Itt a fordulat Henrik fia, Nagy Ottó idején következett be, aki megszilárdította a királyi hatalmat, 942-től kezdve rendre visszaverte a keleti támadásokat, sőt fivére, a bajor herceg 951-ben már ellenakciót vezetett Pannóniába. A magyarok utoljára 955-ben tettek próbát, amidőn a birodalomban lázadás tört ki Ottó ellen. Nagy haddal vonultak fel, amelyet Bulcsú harka és két másik *úr*, Lél (Lehel) és Súr vezetett. Az ostromlott Augsburg mellett, a Lech folyó síkságán csatába szálltak Ottóval és augusztus 10-én döntő vereséget szenvedtek. A menekülőket halomra gyilkolta a környék népe, a foglyul esett vezéreket pedig Regensburgban felakasztották. A csatából a magyar hagyomány szerint csak hét megcsónkított „gyászmagyar” tért vissza. A nyugati hadjáratok kora ezzel lezárult. A balkáni akciók még tizenöt éven át folytatódlak, de egy 970. évi vereség után nincs több hír róluk sem.

Az elbeszélte vállalkozásokat a magyar történetírás a reformkor óta „kalandozásoknak” becézi, mintegy kiemelve bátor, regényes és kalandkereső jellegüket. A nemzeti ébredés és a függetlenségi mozgalmak korában nyilván jól esett tudni, hogy ettől a „kis néptől” valaha egész Európa rettegett. Igazán közismertté azonban az egész eseménysorozatból egyedül a 926. évi „sankt-galleni kaland” vált, Dél-Németország leggazdagabb bencés kolostorának kedélyes kifosztása. Az eleven leírásból, amely egy társaitól otffelejtt félnotás szerzetes beszámolójaalapján készült, egy alapjában véve jóindulatú, erősen italozó és kissé zabolátlan, de fegyelmezhető vidám rablóbanda képe bontakozik ki. Van azonban számtalan egyéb leírásunk, amelyek kevésbé hangulatosak. Ezek másról sem szólnak, mint pusztításról, városok, falvak, kolostorok kifosztásáról és felgyújtásáról, bestiális kegyetlenkedésről, öldöklésről és nemi erőszakról, fiatal nők és gyermekek rabláncra fűzéséről — mindezt évtizedeken keresztül, már-már monoton egyhangúsággal ismételve. Ez különben természetes, hiszen ugyanezeket a szörnyűségeket művelték a hunok, az avarok, a normannok és később a mongolok, vagyis minden olyan társadalom, amelynek elitje a harcot, a rombolást és a fosztogatást tekintette főhivatásának. Nem is lett volna szükséges a banális részletekre emlékeztetni, ha sok olvasóban nem élne ma is a kalandozásoknak valaminő idealizált képe.

A leírások egy pillanatnyi kétséget sem hagynak afelől, hogy a hadjáratok elsődleges, gyakorlatilag egyedüli célja a zsákmányszerzés volt. Ez is olyan nyilvánvaló, hogy említeni sem kellene, ha nemmerülne fel időnként egyéb vélemény is. Az az állítás, hogy az akciók védekező vagy preventív jellegűek voltak és esetleges támadások kivédésére irányultak, eleve komolytalan, hiszen mindvégig a magyarok kezdeményezték őket, de ha ettől eltekintünk is, a 10. század első felében Európa egyik országa sem volt abban a helyzetben, hogy a Kárpát-medence lerohanására egy pillanattig is gondolhatott volna. Látszólag megalapozottabb az a felfogás, amely a „kalandozások” ötletszerű csapongása mögött határozott külpolitikai koncepciót vél felismerni, de a forrásadatok ezt sem eléggé támogatják. Annak alapján, amit a magyar belső viszonyokról tudni

lehet, eleve nehéz elhinni, hogy a vállalkozásokat egységes központi elgondolás irányította volna, sokkal inkább egy-két határmenti törzs közös akciójára gondolhatunk. (Emlékezzünk rá, hogy a fejedelem még a nagy augsburgi hadjáraton sem vett részt.) A vezérekben nyilvánvalóan megvolt a hajlandóság, hogy kihasználják a nyugati fejedelmek viszályait és ezáltal a maguk dolgát megkönnyítsék, ezt a törekvésüket azonban nemigen nevezhetjük külpolitikának. Bármilyen, amit tettek, egyébként is eszköz volt csupán a végső cél eléréséhez, amely vitathatatlanul mindvégig a rablás maradt.

Nem kell persze azt gondolnunk, hogy a kalandozó hordák a magyarság egészét és annak erkölceit reprezentálták. Valójában a zsákmányszerző harcokban, mint más hasonló népeknél is, csak az arisztokrácia és a hivatásos harcosok rétege, a *jobbágyság* vett részt.

A sírmellékletekből világosan kitűnik, hogy a zsákmány csakis őket, nem pedig a köznép tömegét gazdagította, ez továbbra is ugyanolyan szegény maradt, mint addig. A *jobbágyság* viszont megtollasodott és feltehetően meg is követelte, hogy évről évre újabb kalandra vezessék, hiszen enélkül az élete szinte unalomba fulladt volna.

Az államalapítások kora

Nagy Károly hódításai után, 800 táján a keresztény Európa határa egy időre megállapodott az Elba, az Érhegység és a Duna vonalán. Ettől a vonaltól északra és keletre, tehát Európa nagyobbik felén ekkoriban törzsi szervezetű és pogány skandináv, balti és szláv népek laktak, az utóbbiak tömbjébe 900 körül a nomád magyarság is beékelődött. A 9. században — mint már beszámoltunk róla — a balkáni szlávok bizánci kezdeményezésre görög hitre tértek. Térítőik jelentek meg ugyanekkor a morvák földjén is, ennek azonban nem volt következménye, mert a magyar támadások folytán a morva fejedelemséggel együtt a morva egyház is megsemmisült.

A 10. század második harmadától hirtelen fordulat köszöntött be. Észak- és Közép-Európa népei, mintha csak egyszerre ébredtek volna rá, hogy Krisztus hiténél hathatósabban semmi sem segíti elő földi és túlvilági boldogulásukat, vállvetve fogtak hozzá, hogy nyugati mintára keresztény fejedelemségeket és királyságokat alapítsanak. Az átalakulás, ahhoz képest, hogy mennyire különböző népeket érintett, meglepően hasonlóan ment végbe. A pogány törzsfők egyike magához ragadta országában a kezdeményezést, lehetséges vetélytársait félretolta, olykor családjukkal együtt kiirtotta, majd külföldről térítő papokat hívott be, akik megteremtették az új hit szervezeti kereteit. Arról, hogy ezt mindenki meggyőzőnek találja, a fejedelem fegyveres kísérete gondoskodott. A műbefejezéséhez rendszerint két nemzedékre volt szükség. A régi rend lerombolását, mondhatni a „piszkos munkát” elvégezte az első, a másodikra már jobbára hálásabb feladat, az országépítés hárult. Északon először a dánok léptek erre az útra, keresztény királyságukat és egyházukat Nagy Ottó kortársa, Kékfogú Harald szervezte meg 950–970 között, egyúttal felszámolva a Balti-tenger békéjét veszélyeztető viking kalózfészkeket. Norvégia megtérítését, amely 995 körül kezdődött, Szent Olaf (1015–30) király fejezte be, Svédországa ekkorindult és elhúzódott a század végéig. Politikai tekintetben mindhárom ország meg tudta védeni függetlenségét, de egyházaik kezdetben német befolyás alá kerültek, a skandináv püspökök főhatósága a brémai érsek lett, és csak a 12. század folyamán alakultak meg sorra a dán (1104), a norvég (1152) és a svéd (1164) érseki egyházmegyék.

Kelet-Közép-Európában Csehország későbbi védőszentje, a 929-ben mártírhalt Szent Vencel fejedelem volt az első keresztény uralkodó. Az ország politikai egysége és püspöki szervezete mindazonáltal csak a 10. század végére formálódott ki a Vencel öccsétől származó és 1306-ig uralkodó Přemysl-dinasztia uralma alatt. Az ország fekvésénél fogva hamar erős német befolyás alá került. Hercegeinek 1198-ig nem sikerült tartósan királyi címet szerezniük és kénytelenek voltak elismerni a birodalom fennhatóságát. Csehország és melléktartománya, Morvaország 1041-től végleg német vazallusállam volt, sőt később, királyság korában is egyike a német-római birodalom fejedelemségeinek. A cseh egyház úgyszintén sokáig a mainzi érseknek volt alávetve és csak későn, 1344-ben szakadt ki a német kötelékből a prágai érsekség felállításával.

A német befolyás veszélye fenyegette eleinte Lengyelországot is, ahol az országegyesítés, a nyugati kapcsolatfelvétel, a térítés és az 1370-ig uralkodó Piast-dinasztia megalapítása egyaránt I. Meszó (Mieszko, †992) nevéhez fűződik. Eredményeit fia, Vitéz Boleszló (Boleslaw, 992–1025) teljesítette ki, aki hosszú háborúban a lengyel függetlenség elismerésére kényszerítette II. Henrik császárt, és élete végén, 1024-ben koronához is jutott. Az ekkor szervezett lengyel érseki egyház központja Gniezno lett, ahol az északi szláv térítés egyik vezéralakja, Szent Adalbert 997-ben vértanúságot szenvedett. Az uralkodói székhely viszont hamarosan Krakkóba került és ott is maradt a 16. századig. Boleszló sikerei ellenére Lengyelország egyelőre nem alakult királysággá. Utódai kénytelenek voltak lemondani a frissen szerzett királyi címről, sőt a 11-12. században időnként a német hűbéri felsőséget is el kellett ismerniük.

Még egy fontos kelet-európai államalakulásról kell megemlékezni, s ez Oroszország. Egy előző fejezetben szó esett arról, hogy a svédek, azaz a varégok, eltérően a dán és norvég normannoktól, délkeleti irányban folytatták 9. századi kalandozásaikat. Flottilláik a Balti-tengerbe ömlő folyók mentén mélyen behatoltak a főként szlávok lakta erdőségekbe, s onnan fatörzsből kivájt csónakjaikon leereszkedtek a Dnyeperen a tengerig, sőt 860 óta meg-megjelentek Konstantinápoly falai alatt. Másik útjuk a Volgán a kazárokhoz és Horezmbe vezetett. Főleg ők tartották kézben Európa legértékesebb exportcikkeinek, az oroszországi állatprémeknek és szláv rabszolgáknak a kereskedelmét, és hogy mekkora intenzitással folyt ez, arról 9-10. századi arab ezüstdírhemek tízezrei tanúskodnak, amelyek skandináviai leletekből kerültek elő.

A legrégebb orosz történeti mű, a 12. század eleji Nesztor-féle „öskrónika” szerint az első orosz fejedelemséget egy varég kalandor, Rurik alapította 860 táján a messze északon, Novgorodban. Utódai, Oleg (879–912), Igor (912–945) és Szvjatoszláv (945–972) a 10. század folyamán sorra hódoltatták a szláv törzseket és hatalmas fejedelemséget hoztak létre, amely délen a steppe széléig ért és új központja Kijev lett. Szvjatoszláv 965-ben megdöntötte a kazár kánságot, majd kísérletet tett a dunai Bulgária elfoglalására, de Bizánctól vereséget szenvedett és visszatérőben a besenyők megölték. Fia, Nagy Vladimir (980–1015), aki bíborban született hercegnőt kapott nőül hálából a Bizáncnak nyújtott katonai segítségért, 988-ban népével együtt megkeresztelkedett. Az új egyház, amelynek élére a kievi metropolita került, természetesen bizánci hatás alatt állt és a balkáni szláv kereszténység nyelvét és liturgiáját vette át.

Az orosz állam megalakulása körül a 18. század óta szenvedélyes vita dúl. Az „antinormann” elmélet hívei, akikről nem nehéz kitalálni, hogy főleg orosz tudósokból kerültek ki, az államalapítást kezdettől fogva nemzeti ügyként kezelték, tehát a szlávoknak tulajdonították és a legszívesebben tudomást sem vettek volna a varégok egykori jelenlétéről. A szovjet érában a kérdés nemcsak nemzeti, hanem időnként politikai töltési is kapott. Számos tény mégis arra mutat, hogy a normann tényező igen fontos, ha ugyan nem döntő szerepet játszott az államszervezésben. Alig kétséges például, hogy az orosz (*rusz*, *rósz*) név maga is eredetileg a skandinávokat jelölte és — mint a bolgár — csak később szállt át a leigázott népre. Varég, azaz svéd nevet viseltek Rurikkal az élen a legkorábbi orosz fejedelmek és kíséretük tagjai is. A megkeresztelkedési hullám, amely a 10. században előntötte Európa peremvidékeit, hosszú távra meghatározta a földrész arculatát. Olyan új keresztény népek és államok sora született, amelyek azóta is állandó részesei az európai történelemnek. Nagyjából az is kialakult már ekkor, hol végződik a latin egyház befolyása és hol kezdődik az orthodox keletié. Végül többé-kevésbé eldőlt, mi lesz a sorsa ama néhány népnek, amely helyzeténél fogva nem tudta, esetleg nem is volt hajlandó igába hajtani a fejét. Közéjük tartoztak az Elba menti szláv törzsek, a balti népek és — a magyarokat kivéve — a finnugorok. Mindezekből egyedül a balti litvánoknak sikerült később, a 14. században behozni az ekkor keletkezett hátrányt és csatlakozni a keresztény államok közösségéhez. A többiek vagy kipusztultak, vagy idegen népek uralma alá jutottak, mint a szláv szorbok, a balti lettek, az észtek, finnek és az oroszországi erdők finnugor népei. Ki ismeri ma már az obodritok vagy a ljuticsok nevét? Pedig a 10-11. században népes törzseik tanyáztak még az Elba és a Balti-tenger között, arrafelé, ahol ma Berlint meg Lübecket találjuk. Ki tudja, hogy a porosz valamikor egy balti, a litvánal rokon népet jelentett a Gdańsk és Kalinyingrád közötti mocsaras, homokdűnés tájon?

Géza és Szent István

Magyarországon a nép megtérítése és a királyság megalapítását Szent István műve volt, ezt azonban apja, Géza fejedelem készítette elő. Géza alakját később elhomályosította Istváné, és az ő nevéhez fűztek minden intézkedést és újítást, ami a királyság megalapításával volt kapcsolatos. Bizonyos azonban, hogy a változtatások egy részét már Géza végrehajtotta, vagy legalábbis elkezdte.

Géza Taksony fejedelem fia, Árpád dédunokája volt, és 970 körül került a magyar törzsek élére. Mindjárt trónra lépte után kapcsolatba lépett Nagy Ottó császárral, 972-ben követeket küldött udvarába és térítő papokat kért tőle. Ő maga nem vált igazából kereszténnyé és továbbra is hódolt ősei pogány szokásainak, de családját megkereszteltette és keresztény hitben neveltette. Később a fia, Vajk részére megszerezte Ottó unokahúga, Gizella bajor hercegnő kezét. Uralkodása folyamán a fejedelmi hatalmat az egész országban elismertette. Azokat az urakat és előkelőket, akik szembe szegültek vele, valószínűleg kiirtotta. Harcainak részleteiről nem maradt fenn tudósítás, csak annyit tudunk, hogy kegyetlen uralkodó volt és „a kezéhez vér tapadt”. Egyedül a délkeleti országrész ura, valamint az erdélyi Gyulafehérváron székelő gyula őrizhette meg egyelőre különállását, az utóbbi alkalmasint azért, mert leánya, Sarold (Sarolt) Géza felesége volt. A későbbi hagyomány még emlékezett rá, hogy Sarold nővérét Karoldnak hívták, ez a névpár („fehér menyét”, ill. „fekete menyét”) a 10. századi magyar vezető réteg török nyelvismeretének legfőbb bizonyítéka.

Géza szakított a trónöröklés szeniorátusi rendjével és Vajkot jelölte ki örökösévé, ami a *primogenitúra*, vagyis az elsőszülöttségi öröklés Nyugat-Európában már terjedő elvének az elfogadását jelentette. Vajk megkeresztelése óta az István nevet viselte, és ezen a néven lett fejedelem 997-ben. Uralkodása nyitányaként legyőzte Árpád-házi rokonát, Koppányt, a somogyi részek urát, aki a szeniorátusi elv alapján magának követelte a fejedelmi trónt. Holttestét felnégyeltette és a darabjait hatalma szilárdságának jeléül Veszprém, Győr és Fehérvár kapujára függesztette ki. A negyediket, mintegy tájékoztatásul, a gyulának küldte el Erdélybe.

Röviddel ezután megtörtént István uralkodásának legdöntőbb, hatásában legmaradandóbb lépése: a keresztény királyság megalapítása. A fejedelem koronát kért II. Szilveszter pápától és ezt 1001 újév napján Esztergomban ünnepélyesen a fejére tétette. A koronázás után befejezte az országegyesítés művét. 1003-ban meghódította Erdélyt és nagybátyját Magyarországra internálta, majd hamarosan legyőzte a Marosvárott (a mai Csanádon) székelő Ajtonyt, az ország délkeleti részének urát. A törzsek különállásának korszaka egyszer s mindenkorra véget ért, a királyi hatalom egységesen és oszthatatlanul kiterjedt a Kárpát-medence minden tájára.

A koronázás szertartása, amely az ún. mainzi ordó szerint folyt le, lényegében azt a mintát követte, amely szerint ekkoriban Európa keresztény uralkodóit koronázták, és hasonló volt a hatalom jellege is, amit közvetített. A királyi méltóság ekkoriban még szakrális, tehát félig-meddig papi jellegű: a koronás uralkodót nemcsak világi személynek tekintették, hanem felszentelt papnak is, és ebből eredő különleges hatalmánál fogva ekkor még az egyház ügyeiben is dönthetett, ami később már csakis a pápát illette. Ennek tulajdonítható, hogy a kor államalapító királyai egyúttal országuk egyházának megszervezői is lehettek.

A Rómából kapott korona nem maradt fenn. A Szent Koronát, amelyet a hagyomány István személyéhez kapcsol, csaknem kétszáz évvel később, a 12. század vége felé állították össze két részből. Ekkor készülhetett felső része, az ún. latin korona, míg az alsó, görög feliratú rész korábbi, az 1070-es évekből származik, és a későbbiekben szó esik még róla. Hasonlóan nem maradtak ránk az eredeti felségjelvények sem, amelyeket a pápa a koronával együtt küldött. A későbbi királykoronázások kellékei közül a palást István-kori ugyan, de 1031-ben készült, a jogar talán 13. századi, az országalma biztosan 14. századi készítmény.

Az új uralkodó neve szláv megjelöléssel *király* lett. A szó annak idején Nagy Károly nevéből keletkezett, és így méltón kifejezte István különleges hatalmát. Feleségét kezdetben iráni eredetű szóval *asszonynak* címezték. Az új körülmények között megváltozott az *úr* szó jelentése is, és a továbbiakban elsősorban a királyi család hercegeit illette meg.

Az egyház és a társadalom új rendje

Az, amit ma államalapításnak nevezünk, egy sor fájdalmas, de elkerülhetetlen intézkedést jelentett, amelyek együttesen a királyság békéjét és a keresztény hit jövőjét voltak hivatva biztosítani. Egészen véve arról volt szó, hogy az országot a lehetőségeken belül hasonlatossá kellett tenni a Nyugat keresztény királyságaihoz. Ehhez főképpen három dolgot kellett megteremteni, ami addig nem létezett: a földesúri jogok szilárd rendjét, valamint a világi és egyházi kormányzás intézményrendszerét.

Az egyházszervezés nyomban a koronázás után kezdetét vette és a király haláláig tartott. Emlékezve Skandinávia és Csehország példájára, különösen fontosnak kell tartanunk, hogy Szent Istvánnak sikerült a németországitól független magyar egyházat teremtenie. Két érseki egyházmegyét is alapított: az esztergomit és a kalocsait, és nyolc püspökséget Veszprémben, Pécsen, Győrött, Egerben, Vácott, Csanádon, Biharban — ez nemsokára Váradra, a mai Nagyváradra került át — és az erdélyi Gyulafehérvárra. Ezekhez 1100 körül a zágrábi és nyitrai, majd a 13. században két Dráván túli, a szerémi és a Diakováron (a mai Djakovón) székelő boszniai járult, amivel a püspöki székek száma tizenkettőre nőtt. Az esztergomi érsek kezdettől a magyar egyház rangban első főpapjának, *prímásának* számított és különleges előjogok illeték meg, köztük a király megkoronázásáé. A székesegyházak mellett a 11. század végére káptalanok létesültek, és alakult néhány társaskáptalan is, a legelőkelőbb közülük Szűz Mária tiszteletére Székesfehérvárra. Szent István ide helyezte át székhelyét Esztergomból, halálakor az itteni bazilikába temették, és azontúl itt koronázták a királyokat és feleségüket. A középkor folyamán úgyszintén a fehérvári káptalan őrizetére voltak bízva a királyi ház legféltettebb kincsei, köztük a 15. század elejéig a Szent Korona is. Az egyházszervezettel párhuzamosan megjelentek az első kolostorok. A bencés rend leggazdagabb magyarországi apátsága, a pannonhalmi István egyik legelső alapítása volt, amelyet később még több követett Pécsváradon, Zalavárott és másutt. Görög apácák részére alapította a veszprémvölgyi kolostort, amelynek alapítólevele a magyarországi görög oklevéladás egyetlen fennmaradt emléke. Ez és más tények tanúsítják, hogy a 11-12. században a görög rítus korántsem volt idegen nálunk.

Az egyház egyik létalapja a tizedjövedelem volt, aminek szedését már István elrendelte. Az egyházi hatalom megalapozása azonban, mint mindenütt Európában, elsősorban azt jelentette, hogy hatalmas földterületek jutottak a tulajdonába. A legnagyobbakat vélhetően Szent István ajándékozta az általa alapított püspökségeknek, káptalanoknak és monostoroknak, de példáját a 13. század elejéig sokan követték. A legtöbb Árpád-házi uralkodó kötelességének érezte, hogy legalább egy monostort alapítson, ami természetesen földbirtok adományozásával járt együtt. Emellett a leggazdagabb világi — és olykor egyházi — urak is alapítottak monostort, részben mert így illett, részben mert oda kívántak temetkezni.

Az egyházi vagyon megteremtése új elemet hozott a magyar társadalomba: az uradalmi szervezetet. Ennek csírái már a honfoglalást követően megjelentek, amikor a fejedelem, a törzsfők és az előkelő nemzetségek szolgálkával és méneseikkel megtelepedtek, az így megszállt föld azonban még nem volt uradalom, mert az emberek és állatok fölötti tulajdonjog a mozgáshoz szokott népnél eleinte fontosabb volt, mint a föld birtoklása. Ha az úr arrébb költözött, a tulajdonát is magával vitte. Ehhez az állapothoz képest az egyházi vagyon merőben új minőséget jelentett, valódi földtulajdont, amelyet nem lehetett „elköltöztetni”. Emellett kezdettől fogva oszthatatlan és elidegeníthetetlen volt — nyugaton épp ezért „holt kéznek” nevezték —, és a terjedelmét, majd nemsokára a határait is írásban rögzítették. Ez oly szokatlan volt, hogy a világiak még sokáig, a 13. századig nem igényelték, a birtokügyletek szóban történtek és a keletkezett jogokat a szokás meg az emlékezet tartotta épségben.

Az államalapítás során az ország messze legnagyobb földesura az Árpádok királyi nemzetsége lett. Mindenekelőtt az ő alattvalói maradtak továbbra is az udvarnokok szerte az ország minden zugában, földjükkel együtt, amelyen éltek. A királyi birtokok népeit uradalmakba tömörítették,

amelyek központjául egy-egy királyi udvarház épült. Néhol megyényi területek voltak királyi tulajdonban, mint például a Csepel-sziget, ahol eredetileg a dinasztia ménését tartották. (Ma is erre emlékeztet a sziget déli csúcsán fekvő Lóré helység, eredeti nevén a lovak átkelőhelye, „lórév”.) Ugyancsak királyi uradalmaknak nyilvánították az ország legnagyobb erdősegeit a Felvidéken, Biharban, a Bakonyban, a Pilisben és másutt. A király és családja ezeket elsősorban a legúribb szórakozáshoz, a vadászathoz igényelte, hiszen ekkoriban még inkább medvék és bölények, mint emberek lakták őket. Az erdők rendjét speciális szolgálatonépek, *ardók* (erdőővők) és *darócok* (vadfogók) vigyázták. A királyon kívül a királynénak és az uralkodóház más tagjainak is voltak saját népei, amelyeket szintén az Árpád-nemzetség magánvagyonához számítottak.

A világi nagybirtok, az ország majdani fő politikai ereje még csak csírájában létezett, de már ekkor sem volt jelentéktelen. A törzsi arisztokrácia ama *nemei*, azaz nemzetségei, amelyek az Árpádok hívei voltak vagy idejekorán melléjük álltak, megtarthatták vagyonukat vagy legalábbis annak egy részét. A legelőkelőbbnek azok számítottak, akiknek őse a hét *úr* egyike volt, bár ezek nevére később egyre bizonytalanabban emlékeztek. Az egyikük mindenesetre Szabolcs lehetett, akinek földvéra romjaiban ma is áll a Tisza partján, és feltehetően tőle származott a hatalmas Csák nem, amely Csákvárt és a Vértes hegység erdeinek nagy részét birtokolta és a vértesszentkereszti apátságot alapította. Őnd „vezértől” az alföldi Bárkalán nemzetséget eredeztették, amely Szeren (Ópusztaszer) építtetett magának monostort. Nem kevésbé volt tekintélyes a Mátra déli lejtőjén birtokló Aba nem, amelynek Patán (Gyöngyöspata) volt a vára, Sáron (Abasár) pedig a monostora. Más előkelők ehhez képest elszegényedtek, ha nem is feltétlenül István korában. Bulcsú harka leszármazói például igen közepes jólétben éldegéltek később a Balaton-felvidéken, és a magát LÉI vezértől származtató Zovárd nemzetség sem számított a leggazdagabbak közé.

Tudni lehet, hogy a törzsi arisztokrácia némely tagjai is tevékenyen közreműködtek az új rendszer megszilárdításában, az Abák feje például a király nővérét vette el. István politikájának fő támaszai azonban a német földről és máshonnan bevándorolt „jövevény” (*advena*) lovagok voltak. Mint az egyház, ők is hatalmas birtokadományokban részesültek, és leszármazottaikat később egyenrangúnak tekintették az őshonos magyar nemzetségekkel. Ilyen jövevény volt Hont és a testvére, Pázmány, akik már a Koppány elleni csatában is vitézkedtek. Szent István az Ipoly vidékén adott nekik földeket, ahol a tőlük származó Hont-Pázmány nemzetség, illetve az ebből kiágazó nemesi családok évszázadok múlva is birtokoltak. Később, a 11-12. század folyamán számos lovag érkezett még, legtöbbször az idegen származású királynék kíséretében, és úri nemzetségek hosszú sorát alapították.

Várispánságok és vármegyék

Ami a politikai szervezetet illeti, a királyság az országegyesítés óta elvben az egész Kárpát-medencét magába foglalta, de ekkor még jórészt lakatlan volt. A magyarság az ország szívében, lehetőleg sík vidéken, folyók és patakok mentén telepedett meg, ahogyan steppei vándorlása idején megszokta, a határvidéken pedig csak szórványosan élt némi szláv lakosság. Az ország tényleges határát a *gyepűk* képezték, így nevezték azokat a természetes vagy mesterséges akadályokat, amelyeket az ország szélein, a *végeken* az ellenség távoltartására alakítottak ki. A gyepeket és a rajtuk átvezető, *kapunak* nevezett átkelőhelyeket székelyek, besenyők és magyar etnikumú *őrök*, azaz határőrök telepei védték. A nyugati határvédelem István-kori eredetű szervezetére ma is emlékeztet egyebek között az Őrség, a burgenlandi Alsó- és Felsőőr és Kapuvár neve. A kapukon túl lakatlan terület, a *gyepűelve* következett, amely néhol több napi járóföldre terjedt. A mai Szlovákia hegyvidékei és Erdély jókora határterületei gyakorlatilag néptelenek voltak.

A királyi hatalmat mind az országon belül, mind a gyepevonalon várak biztosították. A vár a kora középkori Európában még nagyjából ugyanazt jelentette, mint később a város, azaz fallal körülvett (váras) lakott helyet. Ilyenek voltak Itália és a Nyugat *civitasai* — innen a francia *cité* és az angol *city* — és ilyen volt a szláv *grad* (*gorod*) is. Amikor a 11. századtól kezdve nyugaton megerősített főúri lakóhelyeket, „lovagvárakat” kezdtek építeni, a két fogalom többnyire kettévált.

Magyarországon is ez történt a 12. század után, de némely szláv nyelvnek ma sincs külön szava várakra és városra. Visszatérve az István-kori várakra, egy-két új létesítményt, mint Esztergomot vagy Fehérvárt kezdettől kőfalak védtek, de a zömük földvár volt, mint a szlávok és más barbár népek legtöbb ekkori „városa”. Hatalmas, több méteres, fából ácsolt palánkból álltak, amelyet földsáncsal erősítettek meg. Többségüket feltehetően Géza és István emeltette, de lehettek köztük szláv eredetűek, mint — nevéből ítélve — Csongrád (fekete vár), és elkobzott törzsfői szálláshelyek, mint Szabolcs vára.

Az új várakra épült a királyság katonai szervezete, és társadalmi bázisa a felbomló törzsek szabad magyarsága lett. A kalandozó harcos *jobbágyság* és a közrendű magyarok társadalmi funkciója és éles megkülönböztetése a régi maradt, de falvaikat a király a várak szolgálatára rendelte és népüket katonás módon *századokba*, azaz száz háztartásból álló egységekbe szervezte, élükre pedig *ispánnak* (*coznes*), pontosabban *várispánnak* nevezett tisztségviselőt állított. A várhoz tartozó *várföldek* — falvak és egyelőre lakatlan erdős területek — nem összefüggő területként, hanem elszórtan feküdtek, többnyire a vár környékén, de sokszor igen nagy távolságra tőle. A harcosból lett *várjobbágyságok* jelentették bizonyára kezdettől az új hatalom fő támaszát. Ők adták a hadsereg gerincét, emellett rájuk volt bízva a vár védelme és a köznép igazgatása. Közülük kerültek ki a várszervezet tisztségviselői, elsősorban a *századosok*, a *hadnagy* és a *várnagy*. A közrendű eredetű *várnép* jogi tekintetben megőrizte szabad állapotát, de örökösen a vár szolgálatához volt láncolva. Zömmel földművelő és állattenyésztő lévén, a szolgálat számára elsősorban pénz- és terményadót jelentett. Egy kisebb részük hadba vonulásra is kötelezve volt, és egyeseket közülük később a várjobbágyságok közé soroztak be. A társadalmi állapot azonban, mint más barbár népeknél, öröklődő és lemoshatatlan volt, a hadakozó parasztból éppúgy nem lehetett nemes, mint a szolgából szabad ember. A várnépből várjobbágysági szolgálatra kiemelt *keltjobbágyságiakat* még a 13. században is szigorúan megkülönböztették az „igazi és nemes” várjobbágyságtól, azoktól, akik Szent Istvántól eredeztették jogállásukat és ezért a „szent király szabadjainak” nevezték magukat.

A várak katonai szervezetét egy területi, ma úgy mondanánk közigazgatási szervezet egészítette ki és tagolta bele a kormányzás rendszerébe: a *vármegyék* intézménye. A szlávoktól átvett „megye” szó eredetileg „határt” jelentett, a vármegye sem jelentett mást, mint a vár illetékességének határát, amelyen túl egy másik vár megyéje kezdődött. A vármegye tehát, szemben a szórtan fekvő várföldekkel (a várispánsággal), kezdettől fogva összefüggő terület volt, amelynek határain belül nemcsak várnépek, hanem mindenféle egyéb népelemek, királyi, egyházi és világi birtokosok alattvalói éltek. A várispánságok száma a 12. században 72 körül volt, a vármegyéké eredetileg, Szent István korában 45 lehetett és később sem volt sokkal több. Nem mindegyik várhoz tartozott tehát megye. Ami mármint a vármegye rendeltetését illeti, sok tekintetben megfelelt a frank grófságnak, és az élén álló *megyéspán* körülbelül ugyanazt a funkciót látta el, mint a frank utódállamokban a *gróf*: kerületének ő volt a legfőbb bírója, ő hajtatta be a megye jövedelmeit, és hadjárat meghirdetésekor ő vezette hadba saját hadijelvénye alatt a vár hadinépét, „zászlóalját”. Egyébként a magyar *ispán* a feltehetően avar eredetű szláv *zsupán* szóból származott, és tulajdonképpen nemzetségfőt jelentett. Némely adatból úgy látszik, hogy a magyar úri nemzetségek fejét szintén ispánnak címezték az Árpád-kor végéig, ami — tekintettel a szó amúgy is kiterjedt használatára — néha elég zavarba ejtő.

A várhoz és megyéjéhez tartozó jövedelmeken az uralkodó és ispánja osztozott. Joguk volt kíséretükkel együtt megszállni a várnép falvaiban és eltartatni magukat, ha pedig ezt nem tették, helyette *szállásadót* (*descensus*) követelhettek. Őket illették a „szabadok dénárjai”, az a pénzdadó, amelyet a megye határai közt élő szabad állapotú népek, köztük mindenekelőtt a várnép volt köteles fizetni. Emellett az ispán emberei a megye határain útvámot, a folyók átkelőhelyein pedig hídvámot szedtek. A várfalon kívül, a *váralján* a hét meghatározott napján vásárt, *hetipiacot* tartottak, ahol a kereskedők felkínálták áruikat. Ez eleinte vasárnapon (azaz vásárnapon) történt, majd, mivel ez ünnep volt, az egyház óhajára szombatra tették át. Idővel a megye más falvaiban is vásárt nyitottak, lehetőleg úgy, hogy mindegyik a hét más napjára essék, és a kereskedők végiglátogathassák őket. Ezeknek az ősrégi piacoknak az emlékét őrzi *Vásárhely*, *Hetvehely* (azaz hétfőhely), *Kézhely* (keddhely), *Szerdahely* stb. helyneveink. Az adókból, valamint a vám és vásár pénzjövedelméből a

király kétharmadrészt (a *királykettejét*), az ispán egyharmadrészt kapott.

A vármegyék és velük az ország kormányzását a király kíséretének tagjaira bízta, és az újonnan épített királyi várak legtöbbjét később az általa állított ispánról nevezték el. A sváb Hont lovag nevét jelen századunkig őrizte az azonos nevű vármegye, amelynek központja Hont Ipoly melletti földvára volt. Marosvár, Ajtony székhelye az őt legyőző Csanádról, István rokonáról és hadvezéréről kapta az új nevét, egy erdélyi vár és megyéje pedig Csanád apjáról, Dobokáról. Egy-egy ispán mind ekkor, mind később rendszerint több vármegyében parancsolt, az ispánok száma tehát jóval kisebb volt, mint a megyéké. A legelőkelőbb ispánságoknak az egész középkoron át a katonailag legfontosabb határmenti vármegyéket tekintették, különösen a nyugati és déli határon fekvőket.

A királyság vezető testülete Szent István uralkodása óta a *királyi tanács* volt, amely ekkoriban a püspöki kart és az ispánokat foglalta magába. Senki sem vitatta, hogy a királyt koronázása erejénél fogva különleges előjogok és hatalom illeti meg, de ez a hatalom sem ekkor, sem később nem volt abszolút. Az uralkodónak minden döntésében illett — és egyben célszerű is volt — kikérnie legfőbb támaszainak véleményét, ami gyakorlatilag a beleegyezésüket is kívánatossá tette. A kormányzás művészetét kétségtelenül megkönnyítette, hogy mind a főpapokat, mind az ispánokat ő maga nevezte ki, de ez semmit nem von le az intézmény jelentőségéből. Végére sem a püspökök, sem az ispánok nem váltak kinevezésükkel a király szolgálivá, sőt személyükben voltaképp az egyház, illetve a nemzetségi arisztokrácia egészét képviselték. Az államalapítással járó legfontosabb intézkedéseket István két törvénykönyvben szabályozta, és ezekben többször is hivatkozott a *senatus*, azaz a tanács hozzájárulására, mint döntésének fontos kellékére. A tanács két vezető személyisége kezdettől fogva a püspöki kar feje, az esztergomi érsek, valamint az ispánok legtekintélyesebbje, a *nádorispán* (*comes palatinus*, később röviden *nádor*, illetve *palatinus*) volt. A nádor annak köszönhetett különleges súlyát, hogy a királyi magánbirtok népei, az udvarnokok felett is ő bíraskodott, amire szláv eredetű neve is utalt („na dvor zsupan”, azaz udvari ispán).

Szent István állama

Szent István királysága a legtekintélyesebb és valószínűleg a legerősebb államalakulat volt mindazok között, amelyek a 10. század folyamán létesültek Közép- és Észak-Európában. Királyi címre ugyan a skandináv uralkodók is szert tettek, de egyházi téren a Rómától való közvetlen függést — vagyis gyakorlatilag egyháza függetlenségét — ekkor még egyedül a magyar királynak sikerült elérnie. Külpolitikai helyzetét sokáig megkönnyítette, hogy Bizánc császárával, II. Baszileiosszal szövetséget tartott és segítette a bolgárok ellen, a másik császár, II. Henrik pedig Gizella királyné testvére volt. Élete vége felé támadtak ugyan nehézségei, de Henrik utóda, II. Konrád 1030. évi támadását könnyedén elhárította. Az igazi gondot a trónöröklés kérdése jelentette.

István eredetileg a fiát, a később szintén szentté avatott Imre herceget szánta utódául, és gondos nevelésben részesítette. Az ő részére fogalmazta meg *Intelmeit*, amelyekben a bölcs kormányzás alapelveit foglalta össze. Tanítását a kor egyik legműveltebb főpapjára, a velencei származású Gellértre bízta, akit csanádi püspökké nevezett ki. Miután azonban a szent életűnek mondott fiatal trónörökös vadászbaleset áldozata lett, a királynak új utód után kellett néznie. A nemzetségi szokás azt diktálta volna, hogy örököse apai unokatestvére, Vazul legyen, őt azonban — mint később írták, rossz tanácsadók sugallatára — megvakíttatta. Tudnivaló, hogy a megvakítás nem büntetés volt, hanem a bizánci udvarban használatos, a maga módján emberséges politikai fegyver trónkövetelők hatástalanítására. István ezt annyiban fejlesztette tovább, hogy — nyilván a nagyobb biztonság kedvéért — Vazul „fülét ólommal dugaszolta el”. Vazul három fia, András, Béla és Levente Lengyelországban keresett menedéket. István végül egyik nővérének fiát, Pétert, a Velencében uralkodó Orseolo-család tagját jelölte ki utódául. 1038. augusztus 15-én halt meg, hatvanegynéhány éves korában, és Imre herceggel együtt a fehérvári bazilikában helyezték örök nyugalomra.

Szent István kétségtelenül a magyar történelem egyik meghatározó egyénisége. Nevéhez fűződik

a keresztény magyar királyság, a tulajdonképpeni Magyarország megalapítása, első törvényeinek kibocsátása és nem utolsósorban az egyházszerkezet megteremtése. Mindennek ellenére alig ismerjük valójában. A középkori történelemnek ebben a korai szakaszában az egyénítő ábrázolás vajmi ritka, akár írásban, akár képben, a szereplők tetteiről pedig ritkán tudunk annyit, hogy azokból következtessünk a jellemükre. Szent Istvánról sokkal később azt írták, hogy „termete alacsony volt, de a lelke nagy”, ez azonban csupán egyike a középkori szerzők kedvelt közhelyeinek. *Intelmei* az egyetlen emlék, amely hitelesen közvetíti számunkra legalább eszmevilágának egyes elemeit, ezek azonban túl elvontak ahhoz, hogysem itt részletezhetők lennének. Értjük be annyival, hogy István gondolkozása az akkori idők viszonylatában meglepően „modern” volt. Tevékenységét a keresztény egyház azzal honorálta, hogy halála után 45 évvel, 1083-ban szentté avatta. Ezután a nép sokáig csak „a szent király” néven emlegette, és a tiszteletére szentelt középkori templomok *Szentkirály* nevét ma is számos település őrzi a Kárpát-medencében. Úgy tartották, hogy a társadalmon belül ő jelölte ki minden csoport végleges helyét, és akaratára úgy hivatkoztak, mint minden jog legbiztosabb forrására. Az újkorban, amikor a modern értelemben vett magyar államszerkezet kialakult, ugyancsak Istvánban látták ennek megteremtőjét, az „állam-alapítót”, és gyakran olyan intézmények alapítását is neki tulajdonították, amelyek jóval később keletkeztek. Műve egészen röviden azt jelentette, hogy Magyarország véglegesen és visszavonhatatlanul a keresztény Európa része lett.

Évszázadokat természetesen akkor sem lehetett átugorni még a leghelyesebb politikai döntésekkel sem. Ha az új magyar királyságot gondolatban egybevetjük azokkal, amelyek nyugaton már korábban kialakultak, látnunk kell, hogy intézményrendszere nem tartozott a legkorszerűbbek közé. Egészen véve nem úgy festett, mint mondjuk a németek vagy az angolszászok királysága, hanem úgy, mint a 8. századi Karolingoké. Természetesen nem István és tanácsosai döntésén múlt ez, hanem az ország akkori viszonyain. A félnomád kultúrából a kereszténységbe átlépő társadalom szervezete nem válhatott egyszerűen olyanná, mint a több száz éves fejlődésre visszatekintő Karoling utódállamoké. Bármily kezdetlegesek voltak is még az akkori nyugati királyságok intézményei, összehasonlíthatatlanul gazdagabb és sokrétűbben tagolt társadalomra épültek, mint István Magyarországa. Mindaz, amit elmondtunk, ugyanígy érvényes persze a 10. század többi újdonsült keresztény államára. Valójában már ekkor két régióra különült el a latin egyház Európája: arra a fejlettebb belső magra, amely a 800 előtt megtérített országokból állt, és a 10-11. században hozzá csatlakozó külső burokra, amelynek Magyarország is tagja volt. A közös latin nyelv és a közös vallás szilárdan összekapcsolta ezt a két tájat, de a periféria eredendő lépéshátránya sok-sok évszázadon keresztül megmaradt és a társadalmi szerveződés minden területén megnyilvánult. Azt, hogy ebből a hátrányból ki is lehet törni, Csehország fellendülése bizonyítja először a középkor vége felé, újabb, modern példát pedig Skandinávia szolgáltattat majd rá a 19. században.

VIII. Európa felvirágzása (1000–1200)

A Szent István korát követő három évszázad, amelyet ez és egy későbbi fejezet tárgyal, Európa gyors, látványos felvirágzásának korszaka. 1000 és 1300 között mentek végbe a társadalomban, a gazdasági szerkezetben és kiváltképp a gondolkozásban azok a mélyreható változások, amelyek előkészítették és lehetővé tették az európai kultúra újkori diadalútját. Ezekről a változásokról vált a szubkontinens azzá, ami: a világtörténelem legdinamikusabb civilizációjának szülőföldjévé. A mai nyugati kultúra, amely ebből a dinamizmusból kialakult, természetesen alig emlékeztet már a gyökereire, de ezek a gyökerek éppen ezekig az évekig nyomozhatók. Az alábbiakban látni fogjuk, hogyan születtek meg akkoriban, a középkor „virágzóinak” nevezett századainak bonyolult erjedésében a mai nyugati civilizáció anyagi és szellemi csírái.

Az érett középkor új jelenségei

Nyugat-Európa korábbi századainak két legfeltűnőbb jelensége a külső inváziók ismétlődése és a kereszténység lassú térnyerése volt. A népvándorlástól a magyar kalandozások koráig újra meg újra pusztító hadak dúlták végig szinte minden csücskét, de láttuk, hogy eközben fokozatosan új területek tagolódtak be a keresztény világba: előbb a hajdani Germánia és Britannia, majd a 10. században Észak- és Kelet-Európa is. Azt is tapasztaltuk, hogy a népvándorlás előidézte zűrzavarból időközben új társadalmi és politikai rend bontakozott ki, az uradalmi rendszerre épülő hűbériség. A középkor ezentúl vagy kétszáz évig elsősorban lovagok, papok és a földesúri függésükbe taszított parasztok világa.

Az átalakulás fontos tudati változásokkal járt. A germán harcosmindenekelőtt törzse tagjának vallotta magát, annak szokásaihoz igazodott és egész életvitelét ez a tudat formálta. A hagyományos társadalmi rend és a törzsi alapon nyugvó királyságok felbomlásával a gondolkodás is átalakult. A falusi nép körében tovább élt a régi etnikai tudat valamiféle maradványa, számára továbbra is fontos tájékozódási szempont volt, hogy ki milyen nyelven beszél, de a középkori lovag már nem a régi kategóriákban gondolkodott. Az ő kötelekeit és lojalitását mindenekelőtt az határozta meg, kinek tett hűbéresküt. Etnikai hovatartozása másodlagos, olykor szinte közömbös, mert viselkedésében immár nem népének szokásaihoz, hanem a hűbéri világ normáihoz kell igazodnia, amelyek Európaszerte azonosak és egyetemlegesen kötelezők. A középkori lovagság ezért nemzetek feletti intézmény, a lovag nemcsak, sőt talán nem is elsősorban királyának vazallusa, hanem egy arisztokratikus öntudatú és a magafajtaival szemben szolidáris érzületű úri osztály tagja.

Nem kevésbé fontos jelenség a vallásos hit növekvő szerepe és a nyomában egy újfajta, egész Európát átfogó keresztény öntudat jelentkezése. A gyengülő etnikai és erősödő társadalmi kötődések mellett egyre fontosabb, majd meghatározó tudatformáló tényezővé válik a vallás. A középkornak ebben a szakaszában lesz mindenki, még a köznép előtt is nyilvánvalóvá, hogy valamennyien, rendi különbségre való tekintet nélkül ugyanazon keresztény egyház tagjai, a lélek dolgaiban pedig ebből következően a legfőbb tekintély az egyház földi feje, a pápa. Ugyanennyire kézzelfogható, hogy a legfőbb ellenségnek nem az azonos hitű szomszéd fejedelmet kell tekinteni, hanem a máshitűeket, legyenek azok pogányok, muzulmánok vagy eretnekek.

A hit ilyenén megújulásának legfontosabb következménye az egyház felemelkedése. A pápaság ekkor vívja ki függetlenségét a világi hatalmaktól, különösen a császári hatalomtól, mégpedig nem világi fegyverekkel, hanem erkölcsi súlyával, azzal, hogy a keresztény világ elismert fejeként léphet fel. Ténylegesen ekkor válik a nyugati világ egységének megtestesítőjévé, és ekkor formálódik ki egyházi és világi hatalom kettősségének az a sajátos egyensúlya, amely Európát a továbbiakban jellemzi. Nem véletlen, hogy ekkor bomlik fel véglegesen a nyugati és keleti kereszténységnek régóta ellentététől terhes egysége is. Ami Európa és a külső világ kapcsolatát illeti, az inváziók kora végleg elmúlt, amiben a Kárpát-medence új helyzete különösen jelentős tényező. A keletről jövő támadások ezután sem szűnnek meg, de a súlyukat most már Közép- és Kelet-Európa új keresztény államai, elsősorban Orosz- és Magyarország viselik. Ezentúl a Nyugat népei indulnak majd támadásra közeli és távoli vidékek ellen. A 11-13. század mindenekelőtt a nyugati lovagság nagyszabású közel-keleti vállalkozásainak, a keresztes háborúknak a kora, de ekkoriban szorítják vissza a muzulmánokat Spanyolországban is és fejezik be északon a Baltikum pogány népeinek megtérítését.

Az új fejlemények háttérében nagy jelentőségű társadalmi és gazdasági változások tapinthatók ki. Nem tudni pontosan, miért és hogyan, de Nyugat-Európa ekkor lép be ismét fontos partnerként a világpiacba. Valóságos forradalom megy végbe a mezőgazdaságban, megnő a népességszám és fellendül a belső fogyasztás, visszaszorul a természeti gazdálkodás és újból megélénkül a földközi-tengeri kereskedelem. A nyomában szerte a Nyugaton új társadalmi, majd politikai tényező jelenik meg: a városi polgárság, amely egyre nehezebben emészthető idegen testként élkeződik be a hűbéri társadalom három rendjébe.

A gazdasági átalakulás

Az átalakulási folyamatok egyik első tünete a népesség hirtelen megnövekedése volt. Pontos számokat természetesen a 18-19. század előtt nem ismerünk, de léteznek becslések, és ezek szerint Európa népessége 1050 és 1300 között 46 millióról 73 millióra nőtt. A lakott terület hirtelen kiterjedt. Erőteljes belső kolonizáció kezdődött: a parasztok fejszét ragadtak és megkezdték az ősréngetegek irtását, másutt hozzáfogtak a lápvidékek lecsapolásához. Nyugat-Európa erdős síkságain és dombvidékein, ahol addig vadállatok tanyáztak, új irtásfalvak százai és ezrei születtek. A föld hamarosan nem is volt már elég, a népesség feleslege megpróbált más vidékeken új életet kezdeni. A 12. század elejétől a Nyugat legsűrűbben lakott vidékei, elsősorban a Párizs és a Rajna közti területek népes rajokban bocsátottak ki vallon (francia), flamand és német telepesekeket keletre, az Elbán túlra és a Kárpát-medencébe, ahol még bőven volt feltörhető és termékeny talaj.

A népességnövekedéssel kölcsönhatásban ment végbe a mezőgazdasági termelés sokoldalú átalakulása, amelyet egyes szakértők az első „agrárforradalomnak” neveznek. (A második a 18. században következik majd be.) A telepítések folytán természetesen megnőtt a megművelhető földterület, de a változás elsősorban nem ebben állt. Megjavult a művelés technikája, amitől jóval bőségesebb lett a termés és változatosabb a táplálkozás. A javulást mindenekelőtt egy új eszköz, a fordító eke hozta magával, amellyel a földet mélyen és alaposan lehetett megforgatni, emellett alkalmas volt kemény, addig művelhetetlen földek felszántására. Az új eke nyomán új területmérték született: a hold, vagyis az a szántóföldmennyiség, amelyet egy ekefogattal egy nap alatt lehetett nmegművelni. Új eszköz volt a borona is, amely a vetőmag eloszlását tette egyenletesebbé. Egy újítás folytán megnövekedett az igaerő: a szügyhám helyett a fogatolás új módjait alkalmazták, a lovaknál a vállhámot, az ökröknél a homlokhámot, amelyekkel az állatok teherbírása négy-öttszörösére nőtt. A lovat a patkolás tette alkalmassá a földművelő munkára. Az addig szokásos kétkerekű kordé helyett megjelent a nagy teherbírású négykerekű szekér, amely elé már nyolc ökröt fogtak be. Fontos volt a vasszerszámok elterjedése a faeszközök helyett, különösen az ekevasé.

A földhasználatban a két-, illetve háromnyomásos művelés elterjedése hozott döntő változást. Addig a vad (szabályozatlan) talajváltó rendszerek uralkodtak: mivel bőven volt föld, a falu környékén egy-egy darabot addig műveltek, amíg ki nem merült, s utána újat törtek fel. A szabályozott rendszerben sikerült megoldani az immár korlátozott méretű faluhatárnak viszonylag ésszerű művelését. A háromnyomásos rendszer esetén például három egyforma részre, nyomásra osztották fel: az elsőbe ősszel gabonát (búzát, rozsot) vetettek, a másodikba tavasszal kölest, árpat, zabot és zöldséget, a harmadik nyomást ugaron hagyták. A következőkben ezt a vetéstervet évente váltogatták, így mindegyik nyomást azonos ideig pihentették, ami által megmaradt a talaj termőereje.

Mivel csökkent a parlagföld aránya, megnövekedett az egységre eső terméshozam, a jobb módszerekből pedig a korábbinál magasabb termésátlag következett. A korai középkorban kétháromszoros volt a gabona szokásos hozama, a mezőgazdaság forradalmasodása után a négy-öttszörös hozam vált általánossá. Megszűnt az éhezés, amely a kora középkorban még az élet velejárója volt, sőt a termésből immár rendszeresen telt feleslegre is, amit piacra lehetett vinni. Fontos árucikké vált a gabona, de még inkább a bor, amely a szőlőtermesztés fellendüléséből származott. A felesleg már nemcsak a nemesség és a papság szükségleteire volt elég, hanem növekvő számú kézművest is eltartott. A városok piaca megélénkült, a pénzforgalom volumene szemlátomást megugrott. Nyugat-Európa gazdasági élete átalakult, a természeti gazdálkodás egyeduralma fokozatosan megtört.

Hasonlóan fontos fejlemény volt a textilipar ugrásszerű fellendülése a 11. század derekától. A Karoling-korban Nyugat-Európa egyetlen exportképes iparcikke a fegyver (kard és páncéling) volt, most a luxusfogyasztásra szánt szövetek léptek az első helyre. A legfontosabb iparágnak, a gyapjúból szőtt színes, finom minőségű posztó gyártásának központja Flandria lett, a legkedveltebb és legdrágább szöveteket az itteni városok, Gent (Gand), Brügge (Bruges), Ypres (Ypern) takácsai állították elő, elsősorban angliai gyapjúból. A termelés felfutását a 11. század óta technikai újítások sora tette lehetővé: a kallómalom, a lábítószövőszék és a kártolási eljárás bevezetése. A gyapjú

mellett szerephez jutott a len is, ebből elsősorban fehérített vásznat készítettek. A legfinomabb vászonfélének a Kölnről nevezett gyolcsot (kolisch) tartották. Később kedvelt árucikk lett a barhend (gyapjúval átszőtt len). Lombardiában a 14. századra meghonosodott a selyemszövés is, amelynek technikáját korábban a bizánciaktól sikerült ellesni. A késő középkorban már nemcsak keleten, hanem itt is készültek különleges minőségű keleti selyemszövetek: damaszt, atlasz és brokát (arannyal-ezüsttel átszőtt selyem), meg egy európai újdonság, a bársony.

Mindeme fejlemények oly mértékben hatottak a *nemzetközi kereskedelemre*, hogy a változás szintén forradalminak nevezhető. A lényegét abban lehet összegezni, hogy Európa sok évszázad után ismét fontos piaccá vált a Kelet számára, mert volt pénze és volt árukínálata. A kereskedelem állandó jegyei persze továbbra sem változtak. Mindvégig elmondható volt róla, hogy elsősorban távolsági kereskedelem volt és a fényűzési cikkek — fűszerek, drága szövetek, elefántcsont stb. — álltak benne az első helyen, amelyek a vezető elit szükségleteit voltak hivatva kielégíteni, és e cikkek jó része továbbra is Ázsiából származott. A 10-11. századtól azonban a fő útvonalak nyugati végpontja újból az európai kontinens lett. Az áru zömét olasz kereskedők flottái szállították haza Konstantinápolyból illetve Alexandriából, ennek köszönhette rohamos felvirágzását a három fő kikötő, Velence, Genova és Pisa. Innen szárazföldi úton jutott tovább az Alpokon túlra, mindenekelőtt a legfejlettebbnek számító francia és nyugatnémet területekre. Ebből a tranzitforgalomból viszont a lombardiai városok gazdagodtak, főként Milánó, amely a legfontosabb alpesi hágók bejáratát ellenőrizte. A nyugat-európai és itáliai kereskedők fő találkozóhelyei a 12-13. században Champagne grófság nevezetes vásárai voltak, Troyes, Provins és mások, ahol a keleti importcikkek flandriai szövetekkel és a Nyugat más termékeivel cseréltek gazdát.

A belső piac és a nemzetközi kereskedelem élénkülésének hatására az addig kezdetleges *városiasodás* 1050 táján hirtelen virágba szökkent. A gazdasági fellendülés elsősorban azokat a francia és Rajna-vidéki településeket élénkítette meg, amelyek a rómaiak óta helyi központok és többnyire püspöki székhelyek voltak, de a hatása minden irányban szerteszágazott. Néhol valósággal a semmiből bújtak ki új városok, például Flandriában, amely textilipara folytán kezdettől a fejlődés élére került.

A középkori társadalom viszonyaihoz képest merőben új fejlemény volt a városlakó népesség hirtelen támadt öntudata. Igaz, a távolsági kereskedők körében ez nem volt újdonság, ők korábban is egy kissé a társadalmon kívül éltek. Valamennyien szabad emberek voltak, országok között jöttek-mentek, és környezetük véleményével nem sokat törődve a saját szokásaik szerint éltek. *Burgusnak* nevezett külön telepeik a városfalon kívül feküdtek, az itteni „polgárok” (latinul *burgenses*, franciául *bourgeois*, „burzsoá”) egyletszerű szövetkezésekbe, *gildékbe* tömörültek, és összetartozásukat időnként közös lakomákkal ünnepelték meg. A 11. században azonban másfajta szövetségek kezdtek formálódni, amelyekben szintén a kereskedőké volt a vezető szerep, de immár egy egész város szabad állapotú lakosságát foglalták magukba. Szervezett közösséget, *kommunát* alakítottak és tagjaik esküvel fogadtak egymásnak szolidaritást. Céljuk mindenütt nagyjából ugyanaz volt: önkormányzatot szerezni, vagyis megszabadulni a város urának — püspöknek, grófnak — földesúri hatalmától és bíraskodásától. Eleinte sok helyen harcot kellett vívniuk ezért, de viszonylag hamar elérték, hogy sajátos jogállásukat már senki sem vonta kétségbe. A fejedelmek ráébredtek, hogy polgáraik virágzó kereskedelméből és iparából anyagi hasznuk származik, így hamarosan maguk is új városokat alapítottak, és ezek leendő lakosait már eleve felruházták azokkal a „szabadságokkal”, azaz különleges jogokkal, amelyek a régieknek már mindenütt kijártak. A 13. századra már egész Európát sűrűn behálózták a régi és új, nagyobb és olykor egészen kicsiny városias települések, amelyekből elindult Európa polgári fejlődése. Megszületett a középkor egyik legfontosabb vívmánya: a városi önkormányzat.

Európa országai a 11–12. században

A nyugati világ vezető hatalma ezekben az időkben vitán felül a *német-római birodalom* volt. II. Henrikkel (1002–1024), aki, mint emlékszünk, Szent István sógora volt, kihalt az Ottók szász

dinasztiája, és választás útján új uralkodóház, a „száli”, azaz frankföldi — közép-németországi — császárok követték a trónon. II. Konrád (1024–1039) és fia, III. Henrik (1039–1056) idején állt delelőjén a császári hatalom. Konrád megörökölte a burgundi (más néven arelati) királyságot, a Karoling-birodalom egyik utódállamát, ezzel hatalmát a Rhône völgyére, Marseille-ig kiterjesztette. III. Henrik szilárdan kézben tartotta mind német vazallusait, mind Észak-Itáliát és a pápaságot, udvarába hódolattal járultak az újszülött keresztény fejedelmek: a dán, a cseh és a lengyel uralkodók, és Szent István halála után Magyarország sem állt messze attól, hogy a birodalom hűbéreseinek sorába álljon.

Az *itáliai királyság* is a birodalom része volt azóta, hogy Nagy Ottó a királyává koronáztatta magát, itt azonban a távoli német uralkodó hatalma sohasem volt olyan szilárd, mint otthon, és igazán érezhetővé olyankor vált, amikor hadaival megjelent a Pó síkságán. A félsziget északi felének társadalmi és politikai fejlődése sajátosan alakult Európa más tájaihoz képest, mert sem a hűbéri, sem az uradalmi szervezet nem öltötte fel a megszokott formát. Itt a rómaiak óta a városok maradtak a politikai szerveződés központjai, akárki uralkodott a falaik között. A hatalom mind Lombardiában, mind Közép-Itáliában mindenkor azé volt, aki a városokat kézben tartotta, előbb a langobard hercegeké, majd a frank király grófjaié. A 10. század folyamán a legtöbb helyen a püspök nyerte el a grófi méltóságot, ő képviselte távoli hűbérura, a német király hatalmát. Ekkoriban már régóta a nemesség volt Itáliában is a társadalom meghatározó eleme, de az idegenek megdöbbenve észlelték, hogy itt a nemes a városban lakik és onnan kezeli a földjeit, és ami még különösebb, kereskedéssel is foglalkozik. Valószínű, hogy a városi közösség ókori eredetű szolidaritás-érzete sohasem halt ki teljesen, de a gazdagodó városi arisztokrácia öntudata a 11. századra vált politikai súlyú jelenséggé. Maga kívánt dönteni a saját ügyeiben, és egyre nehezebben tűrte a nyakára ültetett főpapokat. A városi autonómia utáni törekvés tehát itt jelentkezett a legkorábban.

Mintaként azok a városok kínálkoztak, mindenekelőtt Velence, amelyek valaha Bizánc itáliai birtokait képezték és az idők folyamán gyakorlatilag független államcskákka szerveződtek. Berendezkedésük arisztokratikus volt, a hatalmat a nemesség birtokolta, de valamennyi *nobile* a tengeri kereskedelemről élt. A legsötétebb időkben is szállítottak fát és rabszolgákat mind Konstantinápolyba, mind Alexandriába. 832-ben a velenceiek az utóbbi helyről szereztek meg Szent Márk evangélista hamvait, és azóta védőszentjüként tisztelték. A hercegnek címzett bizánci helytartó lassanként átvedlett a nemesi közösség fejévé, a latin *duxból* olasz *dózsé* lett. Velencében utoljára az Orseolo család — Szent István olasz rokonsága — próbált meg örökletes monarchiát kiépíteni, de 1032-ben megbuktatták, ezóta a városállam egyre inkább köztársaság jellegét öltötte. Arisztokratikus alkotmánya évszázadokon át szilárd belső rendet biztosított. A város feje az élethossziglan választott dózsé volt, de az állami szuverenitást a nemesi családok fejeiből álló *Nagytanács* testesítette meg, a napi politikát pedig ténylegesen a dózsé szűkebb tanácsadó testülete, a *Signoria* irányította. Mellé később, a 14. században megteremtették a hírhedt *Tízek Tanácsát*, amely titkosrendőrség módjára örökölt a köztársaság belső biztonságát.

A 11-12. század folyamán a német-római birodalom észak-itáliai városaiban is hasonló irányt vett a fejlődés. A tengeri kereskedelemben Genova és Pisa lett Velence fő vetélytársa, mindkettő igen korán önkormányzatra tett szert és azontúl maga intézte a dolgait. Flottájuk a 11. századtól komoly katonai tényező lett és hamarosan éppúgy kiszorította a szaracénokat a Tírrén-tengerről, miként Velence is az adriai vizek vitathatatlan ura lett. Mindhárom kereskedőváros már ekkor hozzáfogott gyarmatok szerzéséhez, Velence a dalmát tengerparton terjeszkedett, a másik kettő pedig közösen Korzikát hódította meg. A lombardiai városok is sorra lerázták püspökeik uralmát és tanácsokat alakítottak, amely ügyekben döntött. Az élen a leghatalmasabb, Milánó járt, amelynek népe már 1035-ben fellázadt érseke ellen. Noha a több tucatnyi lombard városköztársaság csaknem folyvást torzsalkodott, együttes fellépés esetén olyan erőt képviseltek, amellyel, mint utóbb kiderült, a császárságnak is számolnia kellett.

Itália déli része merőben más világ volt. Itt évszázadokon át bizánciak és helyi langobard hercegek vetélkedtek az elsőségért, majd versenybe léptek az észak-afrikai arabok és a 9. században elhódították Szicíliát Bizánctól. A 11. század közepén új, váratlan tényező jelent meg a színen normandiai francia lovagok képében, akik zsoldosként érkeztek oda, de a zavaros viszonyok között

magukhoz ragadták a kezdeményezést. Felszámolták a langobard fejedelemségeket, a helyükbe normann hűbéri államokat alapítottak, végleg elűzték a görögöket és 1090-re Szicíliát is elfoglalták. Fejedelmeik, akik közül Guiscard Róbert (t1085) volt a legnevezetesebb, bátran harcba szálltak a német-római császárokkal, sőt Bizánc balkáni birtokaira is szemet vetettek. Az új normann államokat nemsokára Szicília grófja, II. Roger (1127–1154) egyesítette és királyi címet vett fel. Ezóta az új királyság székhelye Palermo volt, berendezkedésében és kultúrájában nyugati, bizánci és arab elemek ötvöződtek, úgyhogy a korabeli Európa egyedülálló képződményének lehetett mondani. Kalandorokból lett normann bárók uralkodtak benne itáliai parasztok felett, de az uralkodó bizánci alapossággal szervezte meg államapparátusát, hadserege derékhadát pedig szaracén alattvalóiból toborozta.

Itália legfontosabb helye mindamellett nem Lombardia és nem Szicília, hanem Róma volt. A 10. század elejétől a hatalom itt is főnemesi dinasztiák kezében volt, amelyek vidéki uradalmaikra és magánhadseregeikre támaszkodva véres háborúkat vívtak egymással a város utcáin. A pápai trón, egyike lévén a téteknek, elvesztette minden méltóságát és a hadakozó pártok játékszere lett. A főpapság sehol Nyugat-Európában nem állt ekkoriban hivatása magaslatán, de az ekkori pápák többsége még ebben a világban is képes volt kitűnni erkölcstelen életmódjával. Az egyház európai tekintélye forgott veszélyben és a császárok, akik a megóvásában maguk is érdekelve voltak, időnként közbe is léptek, de a távozásukkal minden folyt tovább a régiben. A hosszú történetre végül III. Henrik tett pontot, midőn türelméből kifogyva 1046-ban a sutrii zsinaton leváltott három civakodó római főpapot, akiknek mindegyike pápának állította magát, és kinevezett egy negyediket. A császári önkény eme megnyilvánulása ugyan nem kis megrökönyödést keltett a kortársakban, de végül is ez az esemény indította el az egyház megújulását.

Ami *Franciaországot* illeti, ez az időszak igazi mélypont a királyság történetében. A Karoling-birodalom tartományait kormányzó hercegekből és grófból már a 9. század folyamán örökös hűbérurak lettek, akik a nyugati frank királyság felbomlása idején gyakorlatilag függetlenedtek a Laonban, majd Párizsban székelő királytól és hovatovább tudomást sem vettek róla. 987-ben, az utolsó Karolingot leváltva maguk közül az egyiket, Capet Hugót választották utódául, aki az 1848-ig uralkodó francia királyok, a Capet-, Valois- és Bourbon-dinasztiák közös ősatyja lett. A Capetingek Párizs környékének, a ma Ile-de-France-nak nevezett Francia tartománynak voltak a hercegei, és királyi fennhatóságuk is hosszú ideig csak erre a területre szorítkozott. Az észak-francia tartományok urai: Normandia és Burgundia hercegei, Anjou, Champagne, Flandria, Bretagne gróffai hatalmukat tekintve egyenrangú partnerei voltak a Capeting királynak, akit csupán a király-avatási szertartás presztízse emelt fölébük, meg az az állítólagos képessége, hogy Isten felkentjeként kézrátétellel tud betegeket gyógyítani. A déli vidékek nagyhatalmú fejedelmeit, Aquitánia (Guyenne) hercegét, Toulouse gróffát ez aligha érdekelte, mert volt saját orvosuk, ők jóformán azt sem tudták, ki ül a párizsi trónon. Mindamellett a királyság megmaradt valamennyi tartományúr legfőbb hűbérurának, és amikor eljött az ideje, ezt az elméleti fennhatóságot a gyakorlatban is érvényesíteni tudta. Ehhez a kezdő lépéseket VI. Lajos (1106–1137) tette meg, aki vesződséges aprómunkával maga alá gyűrte a korona kisebb, Párizs környéki vazallusait. Fia, VII. Lajos (1137–1180) idején apránként másfelé is erősödni kezdett a királyság tekintélye, nem utolsósorban kiváló minisztere, Suger saint-denis-i apát körültekintő bölcsessége folytán. Nem mintha Lajos máris parancsokat osztogathatott volna Toulouse, Champagne vagy Flandria gróftjainak, de a talaj már ki volt egyengetve egy erős hűbéri monarchia megalapozásához.

A francia király hatalmát ekkoriban messze túlszárnyalta az új angol-normann királyságé. *Angliában* a 9. század óta Nagy Alfréd angolszász utódai uralkodtak, 1016–1035 között pedig az ország egy északi hódító, Nagy Kanut dán király birodalmába tartozott. Vilmos normandiai herceg, a francia király nagyhatalmú vazallusa 1066-ban lovagjai élén átkelt a Csatornán, a hastingsi csatában legyőzte II. Harold angolszász királyt és néhány év alatt maga alá gyűrte az egész országot. Ilyképpen a La Manche csatorna két partja, Anglia és Normandia jó néhány nemzedékre egy fő alatt egyesült. A normann hódítás az angol történelemben olyasféle jelentőségű esemény lett, mint a mi számunkra a honfoglalás: tőle számítják az angol királyság létét. Vilmos, a Hódító, ahogy később nevezték, gyökeresen átszervezte és hűbéri mintaállammá alakította Angliát. Az angolszász

nemességet elűzte, földjüket a parasztokkal együtt saját francia lovagjai között osztotta szét, pontosan előírva vazallusi szolgálatuk mértékét. Hódító Vilmos nagyszabású országszervezésének páratlan emléke az 1086-ban elkészült *Domesday Book*, az új hűbéri Anglia uradalmi rendszerének részletes összeírása. Később az angol-normann királyoknak időnként meggyűlt a bajuk túl hatalmas *bároikkal* — így nevezték a normannok a király nagyhűbéreseit —, de a hűbéri rendszer egészen véve működőképesnek bizonyult és hosszú időn át a királyi hatalomnak inkább támasza volt, mint ellenfele. A francia nyelvű normann nemesség és a vele egyívású főpapság élesen elkülönült az uralmának alávetett paraszti őslakosságtól, nemcsak társadalmi, hanem kulturális tekintetben is. Míg ugyanis a nép megőrizte angolszász nyelvét, az udvar és az előkelők évszázadokon át franciául beszéltek. A köznépben parázsló gyűlölet élt irántuk, közhírnem emléke ennek Robin Hood históriája, eredetileg egy népi hős köré szövődött ballada, amely a 12. század végének eseményeiből merítette tárgyát.

A 12. században az angol királyság fölénye a franciával szemben még nyomasztóbb lett. II. Henrik (1154–1189) személyében egy újabb francia nagyhűbéres, Anjou grófja lépett az angol trónra, és francia tartománya ezzel gyakorlatilag az angol korona fennhatósága alá került. Emellett Henrik nőül vette a francia király másik leghatalmasabb vazallusának, az aquitaniai hercegnek az örökösnyőjét, és így további területeket csatolhatott országához. A középkori angol királyság ekkor volt a legerősebb és a legnagyobb kiterjedésű, mert immár Franciaország nagyobbik, nyugati felét is magába foglalta. A hűbéri rendszer furcsaságaiból következett, hogy Henrik ezeket a tartományokat egy nála jóval gyengébb uralkodótól, VII. Lajostól bírta hűbérként. Ezt a körülményt nem is vitatta, de vonakodott úgy viselkedni, ahogyan egy francia vazallushoz illik.

Éppen ellenkezőleg, II. Henrik politikai törekvése egy erős, jól szervezett angol-francia monarchia kiépítésére irányult. Ennek kapcsán került, midőn királyi fennhatóságát az angol egyházzal is éreztetni kívánta, összeütközésbe ennek fejével, Becket Tamás canterburyi érsekkel. Effajta konfliktusok ekkoriban elég gyakran adódtak Európa más országaiban is, Henriké azáltal vált különösen emlékezetessé, hogy négy túlbuzgó lovagja az oltár előtt meggyilkolta a főpapot, ami azért nem volt szokás, és ezzel a voltaképp banális ügyet európai méretű botrányná dagasztotta. A király végül, bármily hatalmas uralkodó volt, engedni kényszerült. Hogy megértsük, hogyan juthattak a dolgok idáig, vissza kell tekintenünk a kor legjelentősebb eseménysorozatára, a pápai és világi hatalom összeesésére.

A kereszténység megújulása

A Karoling-birodalom széthullását követő belső zűrzavar, tanácstalanság és erkölcsi züllés, amit még tetéztak Isten különös csapásai, melyek a szaracén, normann és magyar pusztítások képében érték Európát, széles körben ébresztették fel a vágyat valamiféle béke és rend után. A 10-11. század folyamán addig ismeretlen vallásos buzgalom kerítette hatalmába az embereket, különösen Franciaországban, lévén annak állapotai a legsiralmasabbak. A lelki megtisztulás vágya szinte mozgalommá nőtt, központja Cluny 910-ben alapított bencés monostora lett, amelynek megreformált szabályait a Nyugat számos apátsága tette magáévá. A clunyi szerzetesek nem voltak sem valódi aszkéták, sem tudósok, viszont rengeteget imádkoztak Istenhez, és akkor erre volt a legnagyobb igény. Példájuk azt a meggyőződést sugallta, hogy a földi világ bajaira egyedül az áhítat nyújt orvosságot, és képesek voltak hatni a világiak tömegére is. Ekkoriban váltak szokássá a fáradságos és korántsem veszélytelen zarándokutak a kereszténység szent helyeire, elsősorban Jeruzsálembe, Rómába és Szent Jakab apostol sírjához, a Pireneusi-félsziget északnyugati csücskében fekvő Santiago de Compostelába. A megszállottság olyan példáival találkozunk, mint Ördög Róbert normandiai hercege, Hódító Vilmos bátyjéé, aki háromszor is megfordult a Szentföldön. Ennek látogatása különösen azután lendült fel, hogy Szent István a Duna menti szárazföldi utat is megnyitotta a nyugati zarándokok előtt.

Addig nem látott mértékben terjedt a szentek és ereklyék kultusza. Szentként eredetileg a vértanúkat és az egyházatyákat tisztelték, de a kora középkor folyamán a számuk igen megnőtt, és

hovatovább alig volt város, amelynek ne lett volna saját védőszentje. A csodás tetteiket elbeszélő legendák a középkor legkedveltebb olvasmányai voltak. Jézus anyja, Mária, a Boldogasszony kultusza szintén ekkoriban kezdett népszerűvé válni. A szent, úgy tartották a hívők, kiválasztott lény, akit az égiek nyomban a halála után örök élettel jutalmaztak, ezért képes rá, hogy az úrnál közbenjárjon az érdekükben. Meg voltak győződve, hogy földi maradványaiban tovább él közöttük, ezért templomokat emeltek a tiszteletére, és hogy ottani jelenlétét biztosítsák, igyekeztek megszerezni legalább egyetlen porcikáját ereklyéül. A 11. században a pápaság vette kézbe a kissé anarchikus szentkérdés szabályozását. Ezóta a kultusz nem a hívők spontán gyakorlatából fakadt, hanem kanonizációhoz, formális szentté avatási eljáráshoz volt kötve szigorú kritériumok — példamutató élet, a szentségre utaló csodák — alapján. A minősítésről később, a 12. századtól kezdve szabályszerű pert folytattak le, amelynek során kijelölt szakértő, „az ördög ügyvédje” (*advocatus diaboli*) volt hivatott cáfolni a szentség ama bizonyítékait, melyeket „Isten ügyvédje” (*advocatus Dei*) a törvényszék elé terjesztett.

A szerzetességben megszűnt a bencés rend egyeduralma. A 11. században ismét elterjedt a remetemozgalom, sőt új remeterendek keletkeztek, mint a kamalduliaké Itáliában és a némasági fogadalmukról közismert karthauziaké Grenoble környékén. A legnagyobb társadalmi szerepe azonban két másfajta új szerveződésnek lett, a cisztercieknek és a premonstreieknek. Az első a bencés rendből ágazott ki és 1098-ban Cîteaux-ban létesült, a második az ekkoriban terjedő kanonokrendek egyike volt és egy német vándorprédikátor, Xanteni Norbert alapította 1120-ban. Mindkét rend előírásaiban különös súlyt kapott a fizikai munka, és ugyan később erről többnyire lemondtak, szerepük igen fontos volt a 12-13. század telepítési mozgalmában, Kelet-Európában talán még inkább, mint nyugaton. Hatalmas uradalmaikon, amelyeket többnyire szűzföldeken szereztek, korszerű mintagazdaságokat alakítottak ki, amelyekkel a korabeli mezőgazdasági technika vívmányainak terjedését segítették elő.

A hitbéli megújulást más változások is kísérték, amelyek — akár kapcsolatban álltak vele, akár nem — egy új Európa irányába mutattak. Franciaországból indult útjára 1000 körül az *Isten békéje* mozgalom, és a század folyamán Európa nagy részét elérte. A nagy- és kishűbéreseket szüntelen háborúskodását kívánta megfékezni, és azt az általános óhajt fejezte ki, hogy legyen végre rend és nyugalom. Célját úgy próbálta elérni, hogy korlátozta az erőszakos cselekedeteket és a hét bizonyos napjaira fegyverszünetet írt elő. Ez volt az első olyan társadalmi mozgalom, amely — központi hatalom nem léteiben — helyi és spontán kezdeményezésből született, elsősorban egyes püspökök igyekezetéből, akik tartományi zsinatokon hozták meg erre vonatkozó határozataikat, felelősként rá a világi nagyokat és egyházi büntetéssel — vezekléssel, kiközösítéssel — fenyegették azokat, akik megszegik a hozott rendelkezéseket. A mozgalom hatása igen nagy volt. Széles körben erősítette azt a meggyőződést, hogy a társadalom normális állapota a béke, hogy a vitás kérdéseket békés úton, törvény előtt kell elintézni, és azt is, hogy a rend és a közbéke megteremtése és fenntartása az uralkodó feladata, sőt legfontosabb kötelessége.

Mindeme előzmények után, egy hitében megújult, az egyháztól erkölcsi tisztaságot követelő Európában következett be a 11. század legjelentősebb fordulata, a pápaság reformmozgalma, amelynek élén a kor legnagyobb egyénisége, VII. Gergely állt.

Az egyház szabadságharca

A reform eleinte a római egyház erkölcsi jobbítására szorítkozott, de hamarosan messze túllépett ezen. Ekkor, 1054-ben történt meg a régóta esedékes szakítás a bizánci orthodox egyházzal, miután a pápa és a konstantinápolyi patriarcha kölcsönösen eretneknek nyilvánították és kiátkozták egymást. Ezután az események felgyorsultak. A Szentszék, amelynek sorsáról III. Henrik még nemrég teljhatalommal döntött, most egyszeriben hadat üzent a császárnak. Ezt mindenestre megkönnyítette, hogy IV. Henrik (1056–1106) személyében egy hatéves kisfiú került a birodalom trónjára. A pápai trón betöltéséről 1059-től egy új rendelet értelmében egyedül a római egyházmegye papjaiból álló bíborosi testületnek volt joga dönten, vagyis a császártól megvonták

addigi beleszólási jogát. A *kúria* — a pápai udvar — egyúttal nyílt harcot hirdetett mindama jelenségek ellen, amelyeket az egyház erkölcsével és törvényeivel összeférhetetlennek ítélt. A harc szellemi irányítója Hildebrand bíboros volt, 1073-tól VII. Gergely néven pápa, aki immár korlátlan hatalmat igényelt magának az egész keresztény egyház felett, sőt elsőbbséget a világi hatalommal szemben. Előírta a papi nőtlenséget, a *cölibátust*, ami addig csak a szerzetesekre volt kötelező, és ami sokkal fontosabb volt, szigorúan megtiltotta papi tisztségeknek anyagi javak ellenében történő megszerzését, a *szimóniát*. Mindenekelőtt ilyennek minősült a magánegyház intézménye, de egyúttal tilossá vált a világi *invesztitúra* is, vagyis az egyházi méltóságok hűbérként való átruházása világi személy által. A bonyolult megfogalmazás nem kevesebbet jelentett, mint szakítást a főpapi hűbérek intézményével, amin a német–római birodalom belső rendje nyugodott. Nagy Ottó óta a püspökök voltak a császár legszilárdabb támaszai, grófságok és uradalmak tömege volt a kezükön, vazallusok ezrei szolgálták őket. A birodalom összedőléssel fenyegetett, ha a pápa kívánsága teljesül.

Gergely törekvései tehát csakis összeütközéshez vezethettek. Az időközben felcseperedett Henrik a hozzá hű püspökökkel letétette a pápát, aki viszont kiátkozta ellenfelét, és híveit felmentette hűségesküjüktől. Ekkor tűnt ki, milyen óriásivá nőtt időközben az egyház tekintélye. Európa leghatalmasabb uralkodója kénytelen volt meghajolni az átok súlya alatt, és 1077. januárban három napon át vezekelt mezítláb és szőrcsuhában a fagyos télen Canossa vára alatt, amíg a pápa végül kegyeskedett feloldozni. Az „invesztitúraharc” ezzel nem ért véget, Henrik túlélte a megaláztatást, ellenpápát választatott és Rómába is bevonult, Gergely pedig száműzötként halt meg 1085-ben pártfogójánál, a normann Guiscard Róbert hercegnél. Hosszú távon mégis a pápaság bizonyult erősebbnek. Miután sorra keresztülvitte akarát Európa katolikus királyságaiban, 1122-ben V. Henrik császár is kénytelen volt megkötni a wormszi konkordátumot, amelyben kicsikart ugyan némi engedményt, de a vesztes egyértelműen a birodalom volt. Sikerült megtalálni a formulát, hogyan maradhasson fenn továbbra is az egyházi hűbér intézménye, de az egyezmény egyszer s mindenkorra megvonta a császártól azt a jogot, hogy országának főpapjait maga nevezze ki. A jövőben a káptalan volt jogosult a püspök megválasztására, miként más királyságokban is.

VII. Gergely ambiciózus célja, az Európa összes koronájának parancsoló pápaság végül is nem vált valóra, de a küzdelem egyetemes történeti jelentősége így is rendkívül nagy. A római Szentszék igazából ekkor vált a katolikus hívők legfőbb hatalmává. Ha azt nem is tudta elérni, hogy az egyház döntsön világi kérdésekben, azt igen, hogy a maga ügyeit lényegében világi befolyástól mentesen intézze. Az egyházi testületek szerte Európában olyan intézményekké váltak, amelyek maguk választották fejüket és saját dolgaikban egyedül Rómától kaphattak utasításokat. A pápaság olyan független erővé vált, amely a latin kereszténység minden országában jelen volt, és véleményével minden világi uralkodónak számolnia kellett. A Nyugat országaiban ezáltal olyan sajátos politikai rendszer, olyan kettős hatalom keletkezett, amelyhez hasonlóra még nem volt példa a történelemben. Végére az egyház, földbirtoka és hűbérei révén, továbbra is mindenütt a királyok alattvalója maradt, és közreműködése az ország irányításában továbbra sem volt nélkülözhető. Hogyan egyeztethető akkor össze a kétféle lojalitás? Hogyan szolgálhatja a püspök hűségesen királyát, ha egyidejűleg egy külső hatalomnak is engedelmeskedni tartozik? Hogyan leheta Szentszék engedelmes alattvalója, ha közben világi hűbérura szavára is köteles hallgatni? Nagyon kényes voltez az egyensúly és könnyen felborult. Elég volt, hogy bármelyik fél kissé nyomatékosabban hivatkozzék a maga vélt jogaira, és máris újból állt a harc világi és egyházi hatalom között. Becket Tamás vértanúsága mutatta, hogy az effajta összeütközésben a másutt bevált brutális eszközök nem vezetnek célhoz. A barbár királyok utódai kénytelenek voltak megtanulni, miképpen lehet politikai konfliktusokat civilizált módon kezelni.

A két nagyhatalom következő nagy összecsapásában már új vezetés állt Németország élén. Az 1125-ben kihalt száli dinasztia trónjáért harc tört ki a két legtekintélyesebb fejedelmi ház, a bajor–szász Welfek és a sváb Staufok között. A trónt végül 1138-ban választás útján III. Konrád, a Staufok feje foglalta el, de a két család ellentéte még többször fellángolt a következő század elejéig, így Konrád unokaöccse, a Barbarossának (Rótszakállú) nevezett I. Frigyes (1152–1190) uralkodása idején is. Ekkoriban Oroszlán Henrik, Bajorország és Szászország hercege állt a Welf-ház élén, és

hatalmi törekvései évtizedekig gondot okoztak a császárnak. Közép-Európa jövője szempontjából fontos fejlemény volt, hogy Frigyesnek végül sikerült a herceg hatalmát szétzúznia. 1156-ban elcsatolta a Babenberg-család osztrák örgrófságát Bajorországtól és hercegséggé emelte. 1180-ban engedetlenség címén megfosztotta Oroszlán Henriket összes hűbérétől, a szász hercegséget. feldarabolta, Bajorországot pedig új hercegre bízta, aki az 1180-ig uralkodó Wittelsbach-család őse lett. A Welf–Stauf ellentét emléke mindamellett oly eleven maradt, hogy Itáliában, ahol voltaképp nem is jelentkezett, a 13. században pártjelszóvá alakult, és még akkor is élt, amikor a két családot már mindenki elfeledte. A császár ellenfelei *guelfnek* nevezték magukat, párthívei pedig *gibellinnek*. (Az utóbbi név valószínűleg a Staufok egyik svábföldi várának nevéből származott.)

Barbarossa Frigyes, a pápaság új ellenfele a kor lovagideálját testesítette meg, és mindmáig a német középkor legnépszerűbb alakja. Ugyanakkor azonban oly mértékben hatalmába kerítette az ókor szelleme, hogy Nagy Konstantin és Justinianus örökösének látta magát, és a birodalom elkallódott itáliai jogait kívánta helyreállítani. Akciója természetesen mindenekelőtt az észak-itáliai autonómiák ellen irányult. 1158-ban a roncagliai gyűlésen ünnepélyesen kihirdette Lombardia új államrendjét, amelyben szó sem volt többé önkormányzatról, a városok élére helytartót, *podestát* kívánt állítani és gondosan számba vette, mivel tartoznak törvény szerint a császári felségnek. Amikor pedig a bíborosi kollégium, nem tudván megegyezni, két pápát választott, Nagy Konstantin módjára zsinatot hívott össze, amelyen maga lépett fel döntőbíróként és a császárpárti jelöltet nyilvánította győztesnek.

A következő két évtized eldöntötte Itália jövőjét. Frigyes fellépése heves ellenkezést váltott ki mind a városokból, mind a törvényes pápából, III. Sándorból, úgyhogy a bekövetkező háborúban természetes szövetségesüknek tekintették egymást. A mérleg nyelve eleinte Frigyes felé billent, „gibellin” híveivel 1162-ben földig romboltatta fő ellenfele, Milánó falait és a helyét felszántatta. A városfal azonban újjáépült, a köztársaságok megalakították fegyveres szövetségüket, a Lombard Ligát, és 1176-ban a legnanói csatában döntő vereséget mértek a császárra. Frigyes kénytelen volt itáliai álmait feladni, s előbb Velencében a pápával (1177), majd Konstanzban a városokkal (1183) békét kötni. Utolsó útja, mint vérbeli középkori lovaghoz illett, a tengeren túlra vezetett, ahol — mint hamarosan látni fogjuk — már évtizedek óta folyt a küzdelem a kereszténység szent helyeinek birtoklásáért.

A szellemi megújulás

Az investitúraharc erősen hatott a világi gondolkozásra. Mindvégig legalább annyira vívták tollal, mint fegyverrel, és az egyház mindjárt az elején nagyon világos jogi formulákba öntötte az igényeit. Világi körökben a politika elméleti kérdésein addig nem volt szokás töprengeni, egyszerűen tudomásul vették, hogy a király vagy császár Isten kegyelméből uralkodik népei felett, beleértve papjait is. Most megtörtént a kihívás és egyszeriben új kérdések sora merült fel. Honnan is ered valójában az uralkodó hatalma? Milyen címen és milyen határig illeti meg beleszólás az egyház dolgaiba? Egyáltalán, melyek azok a jogok, amelyek felett rendelkezik? A választ természetesen nem lehetett megtalálni sem a germán törzsek szokásjogában, sem Nagy Károly kapitulárenak nevezett törvényeiben, ezek a mindennapi életet szabályozták különösebb elméleti igény nélkül. Világos fogalmakra, ésszerű érvek és szabályok rendszerére volt szükség, és mindezt az itáliai városokban addig sem ismeretlen *római jogban* fedezték fel. Az olasz Irnerius és követői, a *glosszátorok* 1100 körül megalapították a bolognai jogi iskolát, kivonatolták a *Codex Justinianusból* azt, amire szükség volt, és az értelmét széljegyzetekben, *glosszában* világították meg. Megszületett a középkori jogtudomány és rövid időn belül valóságos bölcsék kövévé vált; nemcsak egyház és állam, király és alattvalók viszonyára kerestek benne választ, hanem az élet szinte minden kérdésére. A gyorsan szaporodó jogászság gyönyörűségét lelte benne, hogy amit csak lehet, a jog világos nyelvén fogalmazzon meg és kodifikáljon, a hűbéri intézmények rendszerétől kezdve a városi közösségek statútumain át a paraszti élet, hétköznapijaiig, sőt akadtak túlbuzgók, akik a szerelem szabályait is kódexbe foglalták.

Mindennek az lett a legfőbb következménye, hogy a kora középkor kezdetleges királyságai jelentősen modernizálódtak. A római jogból olyan, addig ismeretlen fogalmak kerültek például elő, mint *állam* és *alattvaló*. A királyról és udvaráról elvont módon kezdtek gondolkozni, és gyökeret vert az az elképzelés, hogy a király akkor is dönthet vagy bírászkodhat, ha fizikailag nincs jelen, feltéve, hogy valamely jelkép — például pecsétje vagy koronája — hitelt érdemlően helyettesíti. Ezzel vált lehetővé, hogy a király legfőbb bírósága, a *kúria* — eredetileg az udvar neve — valamely állandó helyen folyamatosan működjék és ítéleteket hozzon, miközben az uralkodó a távolban csatározik; hasonlóképpen az is, hogy távollétében irodája, a *kancellária* iratokat bocsásson ki az ő nevében, kincstára, a *kamara* — eredetileg a király hálósobája — pedig teljes felhatalmazással behajthassa az uralkodói jövedelmeket. Az effajta elvont királyfogalom merőben új gondolat volt, de nélkülözhetetlen bármilyen modern értelemben vett hivatal működéséhez. Immár pontosan meg lehetett fogalmazni, melyek a *regáliák*, azaz a király (*rex*) különleges jogai, de azt is, hogy melyek a kötelességei. Az igazságosságot, a jog és a törvény tiszteletét, a béke és a közrend fenntartásáért való felelősséget egyre inkább közéjük sorolták.

Kiderült az is, hogy a *nép* nem azokat kell érteni, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, hanem azokat, akik ugyanazon korona uralma alatt élnek. Azt mindenesetre világossá kell tenni, hogy a nép fogalmán ekkor még csak a „józanabb részt”, azaz a társadalom legszűkebb elitjét értették. De érdemes volt immár vitatkozni róla, kell-e az ő beleegyezésük új törvények meghozatalához, vagy sem. Akadtak, akik már ekkoriban azt állították, hogy az uralkodó hatalma nem Istentől, hanem anéppel kötött „szerződésből” ered, és az olyan uralkodó, aki ezt nem tartja meg, zsarnoknak minősül és elűzhető. Ha visszagondolunk arra a korlátlan hatalomra, amelyet Bizánc és az iszlám uralkodói élveztek, látnunk kell, milyen messze jutott Európa a modern politikai gondolkodás útján már ebben a korai időszakban.

Mindez, amiről most szó esett, része volt egy általános szellemi megújulásnak, amit 12. századi „reneszánsznak” szokás nevezni. Ennek sokszínűségét számba venni is nehéz, de egyik jellemzője kétségkívül az arisztokrácia újszerű életfelfogása. A kora középkori nemesség eszményképe — emlékszünk rá — az erős, bátor és hűséges germán harcos volt, akinek bárdolatlanságát alig-alig takarta a keresztény vallás vékony máza. A Nagy Károly-mondakörből eredő nevezetes *Roland-ének* még jobbra ennek a nemességnek az ízlését foglalta irodalmi formába. A változások egyik első jele volt, hogy az eposzt 1050 táján immár érdemesnek tartották lejegyezni, vagyis lassanként ebben a világi rétegben is terjedt az írni-olvasni tudás. Erre az időre formálódott ki — mint emlékszünk — a hűbéri társadalom harcosainak rendje, a lovagság, és a képében egy új típusú arisztokrácia tűnt fel a színen, amely már jóval igényesebbnek mutatkozott elődjénél. Az egyház arra buzdította, hogy istenfélő és könyörületes legyen, az özvegyek, árvák és elesettek gyámolítója. Kialakult egy világi illemkódex is, amely lassanként kötelezővé tette — persze csak a hasonszőrűekkel szemben — a „lovagias”, ma úgy mondanánk, sportszerű viselkedést. Ezt a sajátos *lovagi kultúrát* DélFranciaország fejedelmi udvarai képviselték a legpregnansabban. Innen indult útjára a *trubadúrok* szerelmi lírája, amely az 1200 körüli német lovagköltők, a *Minnesängerek* műveiben folytatódott. Angol, francia és német uralkodók környezetében szintén ekkoriban születtek — részben ősi kelta hagyományból, az 500 körül élt legendás brit király, Artus és „lovagjai”: Tristan, Parsifal és mások személyéhez kötődve — azok a nevezetes eposzok, amelyeknek tárgya ma már jobbra csak Wagner operái révén ismert. A lovagi költészet maradandó hatással volt a nemek viszonyára. A nők külsődleges tisztelete, a velük szemben kötelező „udvariasság”, amely a legutóbbi időkig az európai kultúra sajátos jegye maradt, arra a rajongó hódolatra megy vissza, amellyel a délfrancia trubadúrok vették körül szívük imádott és gyakran — de azért nem mindig — elérhetetlen hölgyét.

A 12. század legfeltűnőbb és legmesszebb ható eredménye talán mégis a racionális gondolkodásnak, az emberi értelem erejének az újrafelfedezése volt. Láttuk, ez munkált végső soron a jog világi alkalmazásában is, de legalább ugyanilyen fontos volt az a hatása, amelyet a valláson keresztül fejtett ki. Az antikvitás óta uralkodó vakhitet és tekintélytiszteletet egyszeriben töprengés, kritika és érvelés váltotta fel, megszületett a hit tudománya, a *teológia*. Elsőként 1100 táján VII. Gergely híve, Szent Anzelm canterbury-i érsek tett fel halk kérdéseket Istenről és próbált rájuk

válaszolni a logika szabályai szerint. A 12. századi Franciaország már hangos volt a szenvedélyes hitvitáktól, különösen a legnépszerűbb egyházi iskolák, Chartres és Párizs termeiben. Róluk kapta nevét a *skolasztika*, amely a teológiai vitatkozás — a dialektika — új, tudományos módszerét jelentette, kérdések és válaszok világos megfogalmazását, az ellenfél érveinek szétszedését, tehát mindazt, ami azóta is megtalálható minden tudomány eszköztárában. A kíváncsiság szelleme azonban kiszabadult a palackból, és hamarosan semmit sem tisztelt. „Törpék vagyunk, de óriások vállán állunk” — a szerénykedő mondás itt hangzott el először, és az egyházatyák írásaiban, sőt a Bibliában található ellentmondások kimutatása követte. A kérdések hamarosan ki-kiléptek a teológia medréből és már a világi filozófia alapproblémáit feszegették. Nem véletlenül ekkoriban, 1140 tájától kezdtek arabról latinra fordítani egyebek között Arisztotelész addig ismeretlen munkáit, majd a spanyolországi arab szabadgondolkodó, Averroes (Ibn Rusd, 1126–1198) hozzájuk fűzött kommentárjait. Elképzelhető, hogy az új gondolatok milyen megtermékenyítően hatottak ebben a forrongó szellemiségű közegben.

A kor szellemi irányzatait mintegy megtestesíti két fő képviselőjük. A skolasztika legnagyobb egyénisége, voltaképpen megalapítója a francia-breton Pierre Abaelard (1079–1142) volt, független és kritikus szellemű gondolkozó, egyben a vitatkozás mestere, egyszerűen az első igazi entellektüel a középkorban, mint ahogy tanítványához, Héloïsehoz fűződő tragikus kapcsolata is alighanem az első igényes, intellektuálisan is megélt szerelem Európa történetében. Némiképp komoran tornyosul mellé ellenpólusa és könyörtelen ellenfele, Clairvaux-i Szent Bernát (1091–1153) ciszterci apát, a fenntartás nélküli hit fanatikus apostola és nagy hatású „mézszavú tanítója”. A 20. század szemüvegén át kevés rokonszenves vonás fedezhető fel egyéniségében, kivált ha azokra a közelmúltból is ismerős módszerekre gondolunk, amelyekkel Abaelard-t legyőzte, pontosabban félreállította. Nyílt vitára nem mert kiállni ellene, viszont beszédeiben eretnekként és az ifjúság megrontójaként „leplezte le”, feljelentő leveleket írt ellene főpapokhoz, bíborosokhoz és a pápához, s végül elérte, hogy Cluny kolostorába száműzzék. Eljárását, ha nem is menti, de magyarázza a jogos aggodalom, amely a keresztény hit jövőjéért eltöltötte. Valóban, a 12. század racionalizmusától már egyenes út vezetett a felvilágosodás koráig és a hit hagyományos formáinak eltűnéséig. Szent Bernát ezért a kornak Abaelardnál nem kisebb jelentőségű alakja. Miként ugyanis a modern tudományos gondolkodás Abaelard és tanítványai módszerében gyökerezik, a vallásosság modern formáinak előképét, a *misztika* irányzatát viszont ellenfele teremtette meg, ember és Isten egyedi, bensőséges, a kölcsönös szereteten alapuló kapcsolatát hirdetve.

A 12. század szellemi megújulása nem hagyta érintetlenül a művészeteket sem. Erre a korra esik a „váltás” a középkor két nagy stílusirányzata, a *romanika* és a *gótika* között. Suger apát, VII. Lajos tanácsadója építtette 1150 körül a legelőkelőbb francia bencés monostor, Saint-Denis apátsági templomát, ezt szokás az új, később gótikusnak nevezett építészeti irány első jelentkezésének tekinteni. Az új stílus a következő száz év folyamán, 1250 tájára hódította meg a katolikus Európa többi országát, és először foglalta valamennyit ebben az értelemben is szoros kulturális egységbe. A román stílus még nem volt sem annyira egységes, sem oly jellegzetesen nyugati, mint utóda. A gótika elterjedési területe már pontosan egybeesett a latin kereszténység határaival, és azóta találjuk szinte természetesnek, hogy Európa egymást követő új művészeti irányzataiban a reneszánsztól a modern korig mindenkor megnyilvánul a kontinens kulturális egysége. Szemben a sötét és komor méltóságú román katedrálisokkal, a magasba törő, belül fénytől áradó „gót” székesegyházak és kolostorok mintegy a vallásos gondolkodás új irányait jelképezték, éppúgy, mint a következő századokban a gótikus városházák, paloták és plébániák építése jelzi majd a polgári rend gazdagodását és előretörését.

A keresztes háborúk kezdete

Nyugat-Európa lovagjainak két évszázados harca Jeruzsálemért és a Szentföldért az érett középkor szellemének talán legismertebb megnyilvánulása. A keresztes háborúk történetében, kivált ha nem tudunk róla eleget, sok minden van, ami megragadja a képzeletet: a lelkesedés, a

bátorság, a kalandvágy, és nem utolsósorban a Kelet és a lovagkor együttes romantikája, ami különösen akkor vonzó, ha a jellegzetesen nem európai tájban a „frankok” — így nevezték ott a nyugatiakat — európaias örökségét, helyenként ma is álló pompás lovagvárait szemlélhetjük.

Mindez a benyomás részben igaz is. A keresztes vitézek vállalkozásai valóban nagyszerű kalandok voltak, amelyeken a hűbéri kor újdonsült lovagsága tette próbára az erejét. Talán mindabból, amit a középkorról olvasni lehet, a keresztesek harcainak krónikája a legizgalmasabb a szó köznapi értelmében. Sem az utazások, sem az ottani események nem szűkölködnek regényes részletekben és meghökkentő fordulatokban: egy maroknyi lovagcsapat minden várakozás ellenére megfutamít sokezer muzulmán, a legválságosabb pillanatban felbukkan a távolban egy ismeretlen flotta, és lám, a norvég király érkezett váratlan segítségül... A hősie és néha valószínűtlen események közti hétköznapiak pedig mindvégig megüli, mintegy díszletként, a hűbériség virágkorának ünnepélyes méltósága, komoly szertartásossága. Ámde ugyanezek a krónikák beszámolnak a hebehurgia elbizakodottság, gyávaság és árulás, főképp pedig a türelmetlenség és fanatizmus riasztó példáiról, és elbizonytalanodunk, vajon oszthatjuk-e a keresztesek ujjongó lelkesedését Jeruzsálem elfoglalásán, amikor azt olvassuk, hogy lovaik a legyilkolt lakosok vérében gázoltak.

A Kelet politikai viszonyai időközben, gyökeresen megváltoztak. Amikor utoljára vettük őket szemügyre, Bizánc nagyhatalom volt, a bagdadi kalifátus pedig már arab és perzsa utódállamokra esett szét, amelyek közül a kairói Fátimida-kalifáké volt a legtekintélyesebb. A 11. században Bizánc ismét válságba került, ahhoz hasonlóba, aminőt 600 körül már egyszer átélt. 1056-ban, 31 évvel II. Baszileiosz halálaután a makedón dinasztia palotaforradalmak és tartományi lázadások sorozata közepette kimúlt, és a határon rövidesen új ellenségek tűntek fel. A legnagyobb horderejű esemény a szeldzsuk-törökök benyomulása volt. Törökök eddig az iszlám történetében csak akkor szerepeltek, amikor a 9. században az Abbászidák rabszolga-testőrségét szolgáltatták. A 10. században azonban a belső-ázsiai steppén is elterjedt az iszlám, és 1040 körül a szeldzsukok török törzse már szunnita muzulmánként rohanta le a Közel-Kelet államait. 1055-ben elfoglalták Bagdadot, 1071-ben az örményországi Mantzikertnél foglyul ejtették a bizánci császárt és nemsokára Jeruzsálem is a kezükön volt. Az 1070-es években kiszorították a görögöket az anatóliai fennsíkról, ott ezentúl szeldzsuk-török fejedelmek uralkodnak majd. Egy másik, a szeldzsukokkal rokon nomád nép, az úzok ez idő tájt benyomultak a délorosz steppére és a besenyőket nekiszorították a birodalomnak. Mintha mindez nem lett volna elég, nyugat felől a dél-itáliai normannok próbálták elragadni Bizánc balkáni tartományait. Az 1081-ben trónra lépő új császár, a dinasztiaalapító I. Alexiosz Komnénosz megállta ugyan a helyét ennyi baj közepette is, de szorultságában mégis segítség után nézett. Követeket küldött a pápához, felajánlotta az uniót, azaz a görög és latin egyház egyesítését, és cserébe fegyveres támogatást kért. Ha tudta volna, mi következik, bizonyára jobban meggondolja.

1095. november 27-én II. Orbán pápa a franciaországi Clermontban újszerű módon, szabad ég alatt prédikálva fegyveres zárandoklatot hirdetett: felszólította a hívőket Krisztus sírjának visszafoglalására. A kereszténység hangulata olyan volt ekkor, hogy felhívása váratlan erejű visszhangra talált. „Isten akarata!” — zúgta lelkesen a tömeg és máris szedelőzködött. Hercegek, püspökök, nemesek, parasztok ezrei keltek útra. Aránylag rendezett lovagseregek és gyülevész nép sokasága külön oszlopokban hömpölygött végig Európán szövetből varrt kereszttel a vállán és a hitetlenek iránti égő gyűlölettel a szívében. Miért mentek? Bizonyára sokan a zsákmány reményében, mások a nyomorból és kilátástalanságból menekülve; sok lovag kelt útra azért, mert az elsőszülöttségi öröklés rendjében, ami a hűbériséggel terjedt el, már nem kapott földet, csak páncélt. A nagy tömegeket mégis nyilván a korra oly jellemző vallásos rajongás mozgatta meg.

A mozgalom „népi” szárnya, magyarán a csőcselék a francia és Rajna-vidéki városok zsidóságának kifosztásával és lemészárlásával csillapította első dühét, középkori módra bosszút véve Krisztus megfeszítéséért. Zsidók a kora középkor óta éltek minden jelentős város falai között, nyugaton éppúgy, mint keleten, külön utcájuk vagy városnegyedük zárt közösségében őrizték ősi vallásukat és kultúrájukat, de a helyi lakosság nyelvét beszélték. (Megjegyzendő, hogy elzárkózásuk ekkoriban önkéntes volt, mint minden más közösségé, és a kor szokásaiból következett. Gettókba, azaz hatóságilag kijelölt zsidónegyedekbe a 16. századtól kezdve

kényszerítették őket.) Mivel többnyire el voltak tiltva minden más mesterségtől, kereskedelemmel és pénzüzletekkel foglalkoztak, amivel időnként felébresztették környezetük irigységét. Ahhoz azonban, hogy ez pogrommá fajuljon, arra a felfokozott fanatizmusra volt szükség, amit a keresztes háború szelleme ébresztett fel. Ezóta időről időre ismétlődtek a hasonló atrocitások, jöllehet a fejedelmek és a városi tanácsok általában védelmükbe vették a hitközségeket, mert adójukban és kölcsöneikben fontos jövedelemforrást láttak. Elvi okokból ugyanígy tettek a pápák is, mindamellett a IV. lateráni zsinat 1215-ben megkülönböztető viseletet írt elő a zsidók számára. A leghisztérikusabb zsidóüldözésre legközelebb 1350 körül Németországban került sor, a keletre menekült tömegekből ekkoriban alakult ki Lengyelországban Európa legnagyobb zsidó etnikai közössége, a jelen századig megtartva zárt kultúráját és héber szavakkal kevert középkori német, *jiddis* nyelvét.

Alexiosz császár döbbenetesen szemlélte a Konstantinápolyba áramló keresztesek tömegét, tudós leánya, Anna Komnené pedig később leplezetlen viszolygással emlékezett vissza az udvarban fogadott „frank” lovagokra, akiket mocskosnak és arcátlannak talált. Kelet és Nyugat kultúrája ekkor találkozott először népesebb közegben, és ami a társas érintkezés civilizált formáit illeti, a jövevényeknek még valóban volt mit tanulniuk. A kölcsönös ellenszenv, amit a nyelv és felekezet különbsége csak növelt, a következő hadjáratok során további tápot nyert és századokon át, Bizánc fennállásáig leküzdhetetlenül megmaradt. A birodalomnak különben is, kevés haszna lett a keresztesekből, mert mint kiderült, nem azért érkeztek, hogy a császárt segítsék. Kis-Ázsián át továbbvonultak Palesztina felé, útközben bevették Antiochiát, majd 1099-ben az áhított Jeruzsálemet is. Az egyház, mondták, most lett teljesen szabad, mert már Krisztus sírja is az övé.

Európa expanziója

A keresztes háború kollektív vállalkozás volt, ami az eredményét is meghatározta. A francia, német és normann lovagseregeket tekintélyes nagyurak vezették: Bouillon Gottfried lotharingiai herceg és testvére, Balduin, Saint Gilles-i Rajmund toulouse-i gróf, Bohemund, a dél-itáliai Taranto normann fejedelme és unokaöccse, Tankréd. Koronás uralkodó nem volt közöttük. Ennyi akaratot nehéz volt összehangolni, és a torzsalkodás mind ekkor, mind a továbbiakban jellemző volt a Szentföld életére. A vezérek kezdettől nyugati módra rendezkedtek be és valóságos hűbéri mintaállamokat teremtettek, lovagvárakkal, templomokkal, kolostorokkal. Balduinból Jeruzsálem királya lett, a többiek Antiochia fejedelmének, Edessa (a mai Urfa), illetve Tripolisz grófjának címezték magukat és hajlandók voltak hűbéresköt tenni a királynak, de egyébként független uralkodók módjára viselkedtek. A négy keresztes fejedelemség kezdetben még jól együttműködött és sikerült hódításukat összefüggő területté kikerekíteniük, de végül is az, amit együttesen a magukénak mondhattak, alig volt több, mint a Földközi-tenger keleti partjának keskeny sávja. A muzulmán fejedelmekkel szemben nyilvánvalóan elenyésző kisebbségben voltak, és minden háború, akár győztek, akár veszítettek, újabb vérveszteséggel járt. Időről időre érkezett ugyan kisebb-nagyobb utánpótlás Nyugat-Európából, de az újonnan jöttekkel mindig bajok voltak. A szentföldiek az idők folyamán beilleszkedtek új környezetükbe, keleti szokásokat vettek fel, keleti leányokat vertek feleségül, megtanultak türelmesen bánni máshitű alattvalóikkal és lehetőleg békében kívántak együttélni muzulmán szomszédaikkal is. A jövevények mindezt gyanakodva nézték, égtek a türelmetlenségtől és azonnal az ellenséget keresték. Végeredményben legalább annyi kárt okoztak, mint hasznot.

1144-ben elesett Edessa, és a váratlan csapás újjáélesztette a keresztes szellemet. A második szentföldi hadjáratot 1147-ben III. Konrád német és VII. Lajos francia király vezette, az eredmény azonban ennek ellenére egyenlő volt a nullával. Különösen veszélyesre fordult a Szentföld helyzete, amikor a közel-keleti muzulmánok élére kiemelkedő egyéniség került Szaladin damaszkuszi szultán személyében, aki 1171-ben megbuktatta a Fátimida-kalifátust és egyesítette Szíriát Egyiptommal. Ezentúl minden erejét a keresztesek ellen fordította, 1187-ben Hattinnál végzetes csapást mért rájuk és visszafoglalta Jeruzsálemet. Egyik város a másik után esett el, a szentföldi királyságból már

szinte csak Akkon vára tartotta magát. A Nyugat lelkiismerete ismét felébredt és ezúttal, 1189-ben a három leghatalmasabb keresztény uralkodó kerekedett fel: Barbarossa Frigyes császár, II. Fülöp Ágost francia és Oroszlánszívű Richárd angol király, II. Henrik fia és örököse. Frigyes útközben egy törökországi folyóba fulladt, Fülöp hamarosan hazatért, de az angol uralkodónak sikerült úgyahogy rendbe tennie a Szentföld dolgait. Akkont felmentette, néhány várat visszafoglalt és Szaladintól olyan békét szerzett, amely lehetővé tette a muzulmán kézen maradt Szent Sír látogatását. A jeruzsálemi királyság — így hívták továbbra is — még kapott egy évszázadnyi haladékot.

A szentföldi keresztes mozgalom sajátos termékei, egyben a keresztény lovageszmény megtestesítői a 12. században alapított egyházi lovagrendek. A templomos rend eleve a Szentföld — pontosabban a jeruzsálemi Szent Sír temploma — védelmére alakult, míg a Szent János-lovagoké — más néven johannitáké vagy ispotályosoké — eredetileg ispotályok, azaz kórházak fenntartására, de hamarosan szintén katonai jelleget öltött. Mindkettő szerzetesi fogadalmat és engedelmisséget kívánt tagjaitól, de a hitetlenek elleni harcot is kötelességükké tette. A rendek mindegyikét nagymester irányította, anyagi alapjukat óriási birtokadományok és jövedelmek képezték, nemcsak a Keleten, hanem Európa legtöbb országában. Ezekből tartották fenn hatalmas váraikat, amelyek a szentföldi keresztény uralom legfőbb támaszai voltak. A templomos rendet a Szentföld eleste után felszámolták, az ispotályosok rendje 1310-ben Rodosz szigetére, onnan 1535-ben Máltára tette át székhelyét. Innen vette mai nevét, de már régen visszatért eredeti karitatív tevékenységéhez. A harmadik hasonló szervezet, a Német Lovagrend 1190-ben Akkon védelmére alakult, de rövidesen Európa más tájaira helyezte át működését, és még többször találkozunk majd vele.

Nem a Szentföld volt persze az egyetlen hely, ahol szaracénokat lehetett aprítani. Már előbb, 1063-tól kezdve a Pireneusi-félszigeten is feltűntek francia vitézek, hogy a mórok ellen harcoljanak. A cordobai kalifátus már nem létezett ekkor, 1031 óta független arab „részkirályok” uralkodtak Sevilleban, Zaragozában, Granadában és másutt. Észak-Spanyolország hegyei között a hajdani vizigót állam romjaiból ekkorra négy királyság szerveződött, Kasztília, León, Aragónia és Navarra. A keretükben formálódott az ibériai népek története a középkor végéig, és az ő teljesítményük volt — kivéve a pireneusi hegyek közé zárt Navarrát, de hozzájuk véve a 12. században alakult Portugáliát — e történelem központi eseménylánca, a *reconquista*, a félsziget több száz évig folyó „visszahódítása” az iszlámtól. Ennek kezdetén élt a mór-keresztény határvillongások epikus hőse, a „harcos” Rodrigo Diaz, arab nevén a *Cid* (†1099), akinek alakja később is alkotók sorát ihlette meg. 1085-ben keresztény kézre jutott Toledo, a vizigót királyok hajdani székhelye, de ettől kezdve a reconquista akadozva haladt, mert a félsziget iszlám területeit két ízben is észak-afrikai szultáni dinasztiák kebeleztek be, Toledo bukása hírére az Almoravidák, 1144-től pedig utódaik, az Almohádok. Ennek ellenére 1118-ban elesett Zaragoza, 1147-ben egy Szentföldre tartó angol keresztes had közreműködésével Lisszabon, és a század végére a félsziget északi fele már a keresztény királyok ellenőrzése alatt volt.

Európa terjeszkedésének harmadik, nem kevésbé fontos színtere az Elbától keletre, a Balti-tenger mellékén élő pogány szláv és balti törzsek földje volt. Mi sem nyilvánvalóbb, mint hogy ez a hatalmas terület, amely egészen a Finn-öbölíig nyúlt, elsősorban a legerősebb szomszéd, a németek zsákmánya lett. Nem egyszerre, mert a keleti hódítás és gyarmatosítás aprómunkája, a *Drang nach Osten* századokat vett igénybe és 1200 körül még a kezdetén tartott, de az eredmény annál tartósabbnak bizonyult, mert a szlávok kiirtása illetve beolvasztása után a németiség maradt a térség uralkodó etnikuma a második világháborúig, és a leigázott balti népeket szintén a maga kultúrájával itatta át.

A keleti irányú német terjeszkedést is keresztes hadjáratok és térítő akciók kísérték, de alapjában véve merőben más jellege volt, mint a szentföldi háborúknak. Egyik megnyilvánulása volt annak a hatalmas 12-13. századi telepítőmozgalomnak, amelyben Európa népféleslege keresett magának életteret. A harcosok nyomában parasztok tömege érkezett az elfoglalt területekre, és a néptelen vagy azzá tett földön falvak ezreit teremtette meg. Ebben és a harcok irányításában az észak-német fejedelmek és főurak játszották a vezető szerepet, saját hadaikkal folytatták a hódítást, majd

igyekeztek foglalásaikra császári jóváhagyást nyerni és telepéseket gyűjteni. A 12. század derekán Oroszlán Henrik, Barbarossa ellenfele vezette az első nagy keresztes háborút a vendek, azaz a szlávok ellen, ő alapította egyik váruk helyén 1158-ban Lübecket, amely nemsokára a balti-tengeri kereskedelem központjává nőtte ki magát. A továbbiakban főleg az 1157-ben elfoglalt Brandenburg őgrófjai voltak a kezdeményezők, a 13. században nekik köszönhető az alapítását sok más város között Berlin is.

IX. Szent László és Kálmán kora (1038–1116)

Az a mintegy három emberöltő, amely Szent István halálát követte, meghozta a végleges választ az előző korszak kérdéseire. Néhány viharos évtized alatt eldőlt, hogy a fiatal magyar királyság keresztény és egyúttal szuverén ország marad, mert képes volt egyidejűleg megbirkózni mind a pogányság restaurációjára irányuló törekvésekkel, mind azzal a veszéllyel, amit Nagy Ottó utódainak szomszédsága jelentett. A korszakra mégsem azok a királyok, István közvetlen utódai nyomják rá a bélyegüket, akiknek mindez köszönhető, hanem két nagy uralkodói egyéniség, Szent László és Kálmán, akik a Szent István-i államrendszert kiépítették és belsőleg megszilárdították.

Közép- és Kelet-Európa a 11. században

A közép-európai térség 11-12. századi történetét elsősorban a német–római császárság nagyhatalmi törekvései jellemzik. Csehország és Morvaország III. Henrik korától a birodalom vazallusa volt, de Lengyel- és Magyarországnak is sokáig megvolt az esélye, hogy azzá legyen. A császárok, bármennyire lefoglalták őket itáliai dolgaik, mindig szakítottak időt, hogy beavatkozzanak e két ország ügyeibe, és nemegyszer sikerült is elérniük, hogy hozzájuk hű jelöltet juttassanak a trónra. Ebből egyik esetben sem alakult ki olyan szoros, intézményesült függés, mint a cseh fejedelemségek esetében, de azért a lengyel és magyar uralkodók pozíciója nemegyszer súrolta a vazallitás határát.

A tőlük keletre elterülő *Oroszország* független birodalom volt, amely Szent Istvánnak és első utódainak kortársa, Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem (1019–1054) idején élte fénykorát. Székhelye, Kijev ekkortájt fejlődött a nemzetközi kereskedelem új csomópontjává, és élénk kapcsolatai alakultak ki Nyugat-Európával Krakkón és Magyarországon át. Jaroszláv egyik leánya a francia király felesége lett, egy másik a norvég, egy harmadik I. András magyar királyé. úgy látszott tehát, hogy az új orosz állam bizánci-orthodox egyházi kötődése ellenére zökkenőmentesen beépül az európai államrendszerbe. Ez a tendencia azonban hamarosan megszakadt és a 18. századig nem lett folytatása. Jaroszláv a Rurik-dinasztia kezdettől meglevő szokása szerint felosztotta birodalmát hat fia között, és ezzel kezdetét vette Oroszország több százados szétaprózódása „részfejedelemségekre”. Mindegyik fiú külön országreszt kapott, saját fővárosában székelte és lényegében független volt. Az ország egységét a nagyfejedelemi cím volt hivatott biztosítani, amely a székhellyel, Kijevvel együtt a legidősebb testvérnek járt, és Jaroszláv terve szerint a szeniorátus szabálya szerint öröklődött volna tovább. A történelem hamarosan semmissé tette ezeket az elképzeléseket. Az örökhagyó fiai nyomban viszályokba bonyolódtak, harcba kezdtek a nagyfejedelemi méltóságért, és az eredmény több évszázados politikai káosz lett, amelytől csak elvétve emelkedett ki olyan jelentősebb uralkodói egyéniség, aminő a 12. század elején II. Vladimir Monomah nagyfejedelem, Kálmán magyar király apósa volt. Az oroszországi zűrzavart végképp áttekinthetatlenné tették a további családi osztozkodások, mivel az öröklés szabálya változatlan maradt, s ezért Jaroszláv számtalan unokájának és dédunokájának egyre újabb meg újabb „részeket” kellett juttatni. A temérdek nagyobb és kisebb, születő és megszűnő részfejedelemség közül két viszonylag stabil államalakulatot kell csak megjegyeznünk, a Magyarország északkeleti határán elterülő Halicsot (Galíciát) és a vele északról határos Volhíniát, amelyet utóbb székhelyéről

Vladimirnak — magyarul Lodomériának — neveztek. Az Árpád-kor folyamán mindkettő gyakran szerepel majd a magyar külpolitikában.

A részekre tagolt Oroszország semminő veszélyt nem jelentett szomszédai számára, ellenkezőleg: az orosz fejedelmek maguk folyamodtak rendszeresen külföldi segítségért vetélytársaik ellen, úgyhogy az orosz föld ekkoriban inkább idegen, köztük magyar beavatkozások színtere volt. A viszályok hevésségét egyedül a steppei török nomádok fenyegetése tudta időnként mérsékelni, az ellenük való védekezés volt az orosz fejedelmek másik fő elfoglaltsága. Mint emlékszünk, a besenyőket 1055 körül az úzok szorították nyugat felé, majd hamarosan megjelentek a kunok — orosz nevükön polovecek — és másfél évszázadra ők vették át az uralmat a Volga és az Al-Duna között. A déli Kijev a 12. század végére háttérbe szorult és inkább csak az orosz egyház központjaként volt nevezetes, helyette az északi, Volga-Oka vidéki fejedelemségek, Szuzdal és a másik Vladimir emelkedtek fel. 1169-től a nagyfejedelmi cím is Vladimirhoz kapcsolódott. Ennek első fejedelme, Jurij Dolgorukij, Monomah fia alapította 1156-ban Moszkvát.

Ha visszaemlékszünk, hogy a Balkán-félszigeten ugyanebben az időben a gondokkal küszködő bizánci császárság volt az úr, felvázoltuk azt a külpolitikai környezetet, amely az új magyar királyságot a 11. század folyamán körülvette.

Szent István utódai

A velencei származású Péter király (1038–1041, 1044–1046) természetesen ragaszkodott az új valláshoz, és folytatta Szent István művét. Ő alapította az óbudai társaskáptalant és alatta fejeződött be a pécsi székesegyház építése. Már is jelentkezett azonban az államalapítás egyik jellemző problémája: a törzsi öntudatból fakadó etnikai ellentét. Már István támaszai között is sok volt az idegen lovag, a térítő papság pedig szükségképpen külföldiekből állt. Korábban ezt nem volt célszerű szóvá tenni, de Péternek már felhánytorgatták a magyar urak, hogy „ordító németekkel” és „fecsegő olaszokkal” veszi magát körül, és 1041-ben elkergették. Helyébe maguk közül választottak utódot, Abát, aki a keresztségben egykor a Sámuel nevet kapta, és István nőági rokona, valószínűleg szintén unokaöccse volt. Aba Sámuel (1041–1044) sem uralkodhatott sokáig. Az előzőtt Péter III. Henrik császárhoz fordult segítségért, és ennek fejében hűbéri kötelezettséget vállalt. 1044-ben a császár hadsereg élén Székesfehérvárra jött és védencét személyesen ültette vissza a trónra. Aba Győr közelében, Ménfőnél csatát veszített és menekülés közben megölték. Végso nyugvóhelyet nemzetsége, az Abák sári monostorában talált. (Ma is emlékeztet rá Abaújvár helység, amelynek földvárát [Aba új vára] ő építtette, és Abaúj megye, amely később erről a várról kapta a nevét.)

Péter trónját 1046-ban a pogányság híveinek népmozgalma döntötte meg, amely egyaránt irányult az új hit szimbólumai és képviselői ellen. Élén egy tiszántúli úr, Vata békési ispán állt. Szerte az országban számos püspök és pap veszett el a feldühödött pogányok fegyverétől, köztük Gellért püspök, akit a Duna kelenföldi révjénél, a mai Gellért-hegy lábánál gyilkoltak le, de számos világi úr is, mint a Szolnok várnak és megyéjének nevet adó Szolnok ispán. István keresztény királysága azonban szilárdnak bizonyult és túlélte a válságot. Az urak, és végül is ők voltak azok, akiknek a véleménye számított, nem kívántak visszatérni a pogánysághoz, csupán éltek az alkalommal, hogy az Árpádok nemzetségét visszahelyezzék jogaiba. Sürgősen hazahívták Lengyelországból Vazul két idősebb fiát, Leventét és Andrást, magyar nevén Endrét, majd a pogány szokásoknak hódoló Levente mellözésével öccsét választották királlyá. Céljuk nyilvánvalóan a kereszténység megmentése volt. A felkelők természetesen azt követelték I. Andrástól (1046–1060), hogy állítsa helyre a pogány hitet, ő azonban csak színleg volt erre kapható. Segítségükkel legyőzte a menekülő Pétert és megvakíttatta, de nyomban ezután keresztény hívei élén a zendülők ellen fordult és őket is leverte.

A császár reakciója nem maradt el. Mihelyt hozzájutott, két komoly kísérletet is tett, hogy a Pétertől kicsikart hűbérúri fennhatóságát érvényesítse. András öccse, Béla közreműködésével sikerrel verte vissza mindegyiket. 1051-ben III. Henrik csaknem Székesfehérvárig nyomult előre, de

a magyarok minden élelmet elpusztítottak előtte és serege végül kiéheztetve fordult vissza. A hadjárat felért egy vereséggel, és a hagyomány később úgy tartotta, hogy a Vértes hegység a visszavonuló németek eldobált vértjeiről kapta a nevét. 1052-ben Pozsony határvárát vette ostrom alá a császár, de itt is kudarcot vallott. A krónikák szerint főszerepe volt ebben a magyar Zotmund vitéznek, aki a német hajókat a Duna vize alatt megfúrta. Henrik kénytelen volt letenni hódító terveiről és finomabb eszközökkel igyekezett a befolyását biztosítani. Kibékült Andrással és a leányát hozzáadta a hatéves magyar trónörököshöz, Salamonhoz, akit András már előzőleg megkoronáztatott.

Először az Árpádok történetében, de nem utoljára, a trónöröklés kérdéséből családi viszály keletkezett. A szeniorátus elve szerint Bélának járt volna az utódlás joga. Erre készítette elő a hazatértekor, 1048 körül számára kreált *úri*, azaz hercegi méltóság, a dukátus is. Akkor, mint ez a korábbi Árpádoknál és a szomszéd országokban is szokás volt, András megosztotta öccsével az országot felett, és a harmadát — lényegében az északi és keleti megyéket, egyéb kisebb földekkel és népekkel — átengedte neki kormányzásra. Most, hogy a szokás ellenére Salamont szerette volna utódává tenni, nehézségei támadtak Bélával.

Ezeneken úgy próbált úrrá lenni, hogy országrészeik határára, Tiszavárkonyba találkozóra hívta öccsét és rábírta, hogy lemondjon trónöröklési jogáról. A krónikák szerint elébe tette a királyi és a hercegi méltóság jelképeit, a koronát és a kardot, és nyájasan felajánlotta neki, hogy válasszon közöttük, de Bélának megsúgták hívei, hogy halál fia, ha a korona után nyúl. A herceg ezután beérte a karddal, de nyomban Lengyelországba menekült és csapatokkal tért vissza, legyőzte bátyját és maga foglalta el a trónt. Andrást súlyos sebekkel zirci udvarházába vitték, ahol rövidesen meghalt. Kisfiát hívei Németországba menekítették. A királyt az általa alapított tihanyi bencés apátságban temették el, ahol sírja ma is látható. Az apátság 1055-ben kelt alapítólevele egyébként a legkorábbi magyarországi irat, amely eredetiben fennmaradt, és különösen nevezetes arról, hogy benne, a monostornak adott földek határának leírásában található a legrégibb összefüggő — néhány szóból álló — magyar nyelvű szöveg (*Feheruvaru rea meneh hodu utu rea*, azaz „a Fehérvárra menő hadútra”).

I. Béla (1060–1063) rövid uralkodását a pogányság utolsó nyílt fellépése tette emlékezetessé. Székesfehérvárott, ahol törvényt napot tartott, közrendű szegények óriási tömege sereglett össze és zavarba ejtő kérésekkel állt elő: valamennyi pap megkövezésére, karóba húzására és általában lemészárlásukra óhajtották elnyerni a király felhatalmazását. Béla három napi gondolkozási időt kért, ezalatt összeszedte hadait, majd szétverte a gyülekezetet. A kereszténység győzelme tehát biztosítva volt.

1063-ban IV. Henrik császár nagyszabású offenzívát indított, hogy sógorát és védencét, Salamont uralomra juttassa. Béla a támadás előestéjén baleset áldozata lett dömösi udvarházában. Fiai, Géza, László és Lampert Lengyelországba menekültek, és Salamon (1063–1074) akadálytalanul elfoglalta a trónt. Hamarosan kibékült unokatestvéreivel és átengedte Gézának apja hercegi tartományát, és a rokonok ezután egy darabig csakugyan egyetértően uralkodtak. 1068-ban közösen vertek vissza az erdélyi Kerlésnél egy besenyő betörést és 1071-ben Nándorfehérvárt (Belgrádot) is együtt ostromolták meg a bizánciaktól, akiket a besenyők segítségével gyanúsítottak. Ekkor azonban nézeteltérések támadtak köztük a zsákmány elosztásáról, és rövidesen kirobbant az esedékes testvérharc. Gézáék ezúttal cseh segédcsapatokat hoztak, míg Salamont német sereg támogatta. A király 1074-ben a Pest környéki Mogyoródnál csatát veszített és nyugatra menekült. IV. Henrik mindent megtett, hogy visszasegítse a trónra, egészen Vácig hatolt be az ország területére, de végül csak Pozsony és Moson várát tudta megőrizni védenca számára. Az ország többi része az új királynak, I. Gézának (1074–1077) hódolt, aki a hercegi hatalmat öccsére, Lászlóra ruházta.

Mivel Salamon magával vitte kincstárát, Géza a Szentszékhez fordult új koronáért, de az új pápa, VII. Gergely az elűzött királyt tekintette törvényes uralkodónak. Elvszerű szigora akkor enyhült meg, amikor a következő évben harcba keveredett Salamon pártfogójával, IV. Henrikkal. Ekkor azonban Géza már segített magán. Kibékült Bizánccal, talán görög származású felesége közvetítésével, és VII. (Dukasz) Mihály császártól új koronát kapott, amely alkalmasint szebb volt, mint a régi, és egyebek közt rajta volt mind Gézának, „Turkia hívó királyának”, mind magának

Mihálynak a remekművű zománcképe. (Száz évvel később ebből lett a Szent Korona alsó része.)

Szent László és Könyves Kálmán

A fiatalon, 1077-ben elhunyt Gézát kiskorú fiai, Kálmán és Álmos helyett öccse követte a trónon, ami megfelelt a szeniorátus elvének. I. László (1077–1095) uralkodása első éveit nagyrészt kitöltötte a Salamon-kérdés rendezése. Sikerült rábírnia az elűzött királyt, hogy lemondjon jogáról és hazatérjen, de aztán kénytelen volt elzáratni, mert intrikálni kezdett. Visegrádon tartotta őrizetben, a téves hagyomány szerint az ún. Salamon-toronyban, amely azonban jóval később, a 13. század közepén épült. István király szentté avatása alkalmából szabadon engedte, mire Salamon, miután a felesége tudni sem akart róla, a besenyőknél húzta meg magát. A segítségükkel még egyszer betört az országba, de hasztalan, és 1087-ben az oldalukon Bizánc ellen harcolva fejezte be kalandos életét valahol a Balkánon. Noha ez annak idején köztudott volt, személye köré utóbb mégis legendák szövődtek, némelyek tudni vélték, hogy az Isztriai-félszigetre vonult vissza remetének, és állítólagos sírját ma is mutogatják Pulában.

Amilyen kesztyűs kézzel bánt László a fő ellenfelével, olyan könyörtelenül lépett fel mindazokkal szemben, akik a királyság új rendjét veszélyeztették. Minden törekvése arra összpontosult, hogy a Szent István által megalapozott berendezkedést megszilárdítsa. Ennek érdekében járta ki VII. Gergely pápánál István király, Imre herceg és a vértanú Gellért püspök szentté avatását. Lépése nem nélkülözte a nagyvonalúságot, ha belegondolunk, hogy a szerencsétlen Vazul a tulajdon nagyapja volt. István személye azonban mindazt jelképezte, ami Magyarországon új és megőrzendő volt, és a pápa sem támasztott nehézségeket, noha a bizonyító anyag, főleg ami a csodákat illeti, eleinte meglehetősen szegényes volt. A király testének „felemelése”, azaz ünnepélyes szentté nyilvánítása 1083. augusztus 20-án történt meg fehérvári sírjánál. Jobb kezét nem találták, de hamarosan teljes épségben előkerült, és azóta külön kultusz tárgya volt, tiszteletére létesült Nagyvárad környékén a Szent Jobb bencés apátsága.

László legmaradandóbb tette Horvátország megszállása volt. Megjegyzendő, hogy a középkorban csak azt a területet nevezték így, amely a Kapela-hegységtől a tengerpartig terjedt és nagyrészt kopár hegyek borították. A kicsiny ország a 10. század elején alakult királysággá és a római egyházhoz tartozott, szemben keleti szomszédaival, az orthodox hitű szerb és bosnyák törzsekkel. A magyar korona szempontjából az volt a terület jelentősége, hogy kijárást biztosított az Adriai-tengerre, tehát Itália felé. Szent István és utódai beérték azzal, hogy pártfogolták a horvátokat ellenségeikkel szemben, amikor azonban a horvát királyi ház kihalt, elérkezett az idő a tartomány annektálására. Ezi Szent László 1091-ben hajtotta végre anélkül, hogy komoly ellenállása ütközött volna.

A mai Horvátország szíve, a Kapela és a Dráva közötti, szintén szlávok — magyarul tótok — lakta vidék a 12. századtól Szlavónia nevet viselte. (Nem tévesztendő persze össze a mai Szlovéniával, amely ekkoriban Krajna néven a német-római birodalom egyik örgrófsága.) Ma is tart a vita, elsősorban horvát és magyar történészek között e terület múltjáról. A horvát álláspont szerint a horvát királysághoz tartozott, a legtöbb magyar kutató szerint viszont a honfoglalás óta — legalábbis nagyobb részben — Magyarországhoz. Az a legvalószínűbb, hogy a 11. századig a Száva volt a határ a két állam között. Szorosabban mindenesetre csak azóta tagolódott be a vidék a magyar királyságba, hogy Szent László Zágrábban megalapította az ország kilencedik püspökségét.

Lászlónak, akárcsak Szent Istvánnak, nem maradt fiú örököse. Utóda I. Géza idősebb fia, Kálmán (1095–1116) lett, míg az ifjabbik, Álmos, aki László idején Horvátországot kormányozta, a hercegi országrészt kapta meg. Mint emlékszünk, Kálmán uralkodásának legelejére esett az első keresztes hadjárat, és 1096 folyamán a hadak nagyobb része Magyarországon át vonult a Szentföldre. Két csapatot meg kellett semmisíteni, mert fosztogatásaikat magyar földön is folytatták, de a többiekkel nem volt sok gond. Amikor a legelőkelőbb vezér, Bouillon Gottfried érkezett meg, a király személyesen fogadta a határon és Zimonyig kísérte. Igaz, a testvérét, a későbbi jeruzsálemi királyt ezalatt túszként udvarában tartotta.

Nemsokkal ezután, 1099-ben került sor az első fegyveres beavatkozásra orosz földön, Halicsban. Az epizód azért érdekes, mert az ellenség által segítségül hívott kunok ugyanazzal a nomád taktikával győzték le a magyarokat, amelyet annak idején ők alkalmaztak sikerrel nyugati ellenfeleikkel szemben.

Kálmán idején kezdődött Magyarország négy évszázados küzdelme a velencei köztársasággal Dalmácia birtoklásáért. Ezt a középkorban külön „országnak” tekintették, de sohasem volt önálló politikai egység, inkább földrajzi és művelődéstörténeti fogalom. Földrajzilag akkor is azt a keskeny, helyenként kiszélesedő parti sávot jelentette, amely többszáz kilométer hosszúságban nyúlt el az Adriába szakadó hegyek lábánál, és beleértették a part menti szigetvilágot is. Ez a vidék azonban nemcsak klímájában ütött el a mögötte elterülő horvát hegyvidéktől, hanem kultúrájában is. A városiasodás itt már másfél évezredre tekintett vissza, és sohasem szakadt meg. Trogirt (Traud) és Hvar (Fara) még a görögök alapították, Salonát, Zárát, Skradint (Scardona), Rabot (Arbe) a rómaiak. A 7. századi avar és szláv pusztítások kora Dalmácia fölött sem múlt el nyomtalanul, de a városi kultúra szívósabbnak bizonyult. Salona elnéptelenedett, de lakosai a szomszédos császári palota romjain, ahol Diocletianus lakott lemondása után, megalapították Spalato, horvát nevén Split városát. Délebbre más menekülők szintén ekkortájt vetették meg Raguza, a mai Dubrovnik alapjait. A középkorban ez a kettő és Zára volt a legfontosabb hely a dalmát tengerparton, mindhárom igen korán érseki székhely lett. A lakosság a hajózásból és kereskedeleméből élt, főként a Balkán belseje és a Kelet közti forgalmat bonyolította le. A fokozódó szláv bevándorlás ellenére az újkorig megőrizte latin-olasz nyelvét, és egyházfőnek is a pápát ismerte el. Az írásbeliség mindennapi szükséglet volt errefelé, a világiak körében is, és a városok hozzászoktak, hogy főpapjaik és saját tanácsuk kormányozza őket. Egyszóval Dalmácia merőben más világ volt, mint a hegyeken túli vidék.

Amikor Kálmán szemet vetett rá, nem annyira a városokkal, mint a velencei köztársasággal és Bizánccal találta magát szemben. Az utóbbi az ókor óta egyfolytában Dalmácia ura volt, de tényleges befolyása már régen megrendült. Szerepét lassanként adriai alattvalója, Velence vette át, amely a keleti kereskedelem monopóliumára vágyott és a dalmát városokat vetélytársainak tekintette. 1000 körül Orseolo Péter dózse, Péter magyar király nagyapja kezdte magát Dalmácia és Horvátország hercegének címezni, és azóta a köztársaság sohasem tett le róla, hogy a partvidéket ténylegesen birtokba vegye, bár ezt egyelőre megakadályozta a bizánci fennhatóság.

Kálmán 1105-ben vonult be Dalmáciába, rövid ostrom után kapitulációra bírta Zárát, mire a többi város harc nélkül elismerte uralkodójának. Figyelemre méltó körülmény, ha meggondoljuk, mekkora volt a társadalmi, intézményi és kulturális szakadék a dalmát polgárság és a jövevények között. Kálmán azonban készségesen tudomásul vette és megerősítette a helybeliek különleges szokásait, csupán felsősége elismerését és némi pénzt kívánt tőlük. Hogy ez politikai bölcsesség volt-e, kényszer avagy valamiféle respektus a magasabb civilizáció iránt, nehéz eldönteni. Mindenesetre tény, hogy a magyarok sem ekkor, sem később nem hódító módjára viselkedtek a tengerparton, nem sarcolták meg a lakosságot és nem ültettek helytartókat a nyakára. Ilyesfajta veszély inkább Velence részéről fenyegetett, ezért a városok kereskedő patriciátusa a magyar király uralmát feltétlenül a kisebbik rossznak tekintette.

A hódítások eredményeképp Kálmán és utódai ezentúl nemcsak Magyarország, hanem Dalmácia és Horvátország királyainak is címezték magukat, tekintet nélkül arra, hogy a városokkal ők, Velence vagy más rendelkezett. Akét tartományt összetartozónak tekintették és a köznyelvben a 13. század végéig együtt *Tengermelléknek* nevezték. Mi volt végeredményben a terület viszonya Magyarországhoz? Semmiképpen sem a beolvadás. Sőt, a legelején olyasféle perszónálunió indult, amilyen például Németország és Itália között állt fenn, és Kálmán 1102-ben külön megkoronáztatta magát Horvátország királyává. A továbbiakban ettől eltekintettek, a két ország a magyar korona tartozékává, „elválaszthatatlan” részévé vált, és a székesfehérvári koronázással a király ezeknek is automatikusan uralkodója lett. Közjogi különállásuk azonban megmaradt, nem ispán, hanem magasrangú királyi helytartó került az élükre, akit a horvátoktól kölcsönzött avar eredetű szóval *bánnak*, a 13. században időnként hercegnek címeztek. Emellett az 1370-es évekig többször lesz rá példa, hogy a tartományokat a királyi család valamelyik tagja kapja meg

kormányzásra széles körű uralkodói jogokkal.

Horvátország és Dalmácia meghódítása új fejezetet nyit a magyar külpolitikában: a nagyhatalmi ambíciók háromszáz éves időszakát. A 11. század folyamán — mint láttuk — Magyarországnak még többször kellett szembenéznie a német császárság terjeszkedési kísérleteivel, noha végül is tény, hogy ezek komolyan és tartósan soha nem veszélyeztették a királyság függetlenségét. 1100 után ilyesmi alig fordul elő. László és Kálmán korával új korszak kezdődik, amely az oszmán-török betörések kezdetéig tart majd: a magyar expanzió, a terjeszkedő törekvések időszaka. Ez alatt a hosszú időszak alatt Magyarország a közép-európai térség vezető hatalmának számít, csak kivételes esetben kell komoly külső támadás ellen védekeznie, ellenben szinte állandó veszélyt jelent szomszédai számára. Mindamellet már most érdemes megjegyezni, hogy a magyar nagyhatalmi törekvések nem annyira kézzelfogható eredményekben, mint inkább a királyi cím szakadatlan bővülésében realizálódnak. Az utolsó Árpádok már nem kevesebb, mint tíz ország, „Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Halics, Lodomeria, Szerbia, Bulgária és Kunország királyának” vallják majd magukat — akárcsak valamennyi utóduk 1918-ig.

Kálmán uralkodásának utolsó évtizedét az öccsével, Álmossal folyó viszály keserítette meg. A király kifejezetten előnytelen külsejű volt, elfogult emlékezés szerint „félvak, púpos, sánta és dadogó”, és eredetileg püspöknek szánták. A harcias Álmos sokkal jobban megfelelt a kor királyeszményének és ezt ő maga is így látta. Nem szívesen érte be a dukátussal, mindenáron király akart lenni, és 1105-től kezdve lengyel, majd német segítséggel újra meg újra fellázadt bátyja ellen. Kész volt akár a hűbérurának elismerni V. Henrik császárt, ha a trónra segíti. Valahányszor bocsánatot nyert Kálmántól, előbb-utóbb megint kísértésbe esett. „Nemde a varjú is megesküdné a héjának, hogy többé nem károg, ha elengedi!?” — magyarázta szenvedélyét kísérőinek. 1113-ban, amikor hatodszor készült fellázadni, Kálmán elvesztette a türelmét és megvakíttatta a kisfiával, Bélával együtt, akit „anyja öléből ragadtak el”. Álmos bukásával megszűnt a dukátus intézménye. Az anyaországot többé nem osztották fel a régi módon, az ifjabb családtagokra ezentúl többnyire Horvátország és Dalmácia, később néha Erdély kormányzását bízta.

A 11. századi „rendszer váltás”

Az államalapítás Szent István műve volt, de az új viszonyok megszilárdítása még eltartott három nemzedékig. Nem csoda, hiszen egy pogány és nemrég még félnomád társadalmat kellett keresztény életmódra és a tulajdon tiszteletére megtanítani, ez pedig nem ment egyik napról a másikra. Mindkét cél, ahogy ma mondanánk, politikai kérdés volt. A reformigyekezet magyarázza Szent László és Kálmán korának feltűnően szorgos törvényalkotását. Lászlónak három, Kálmánnak egy világi tárgyú törvénykönyve maradt fenn, ezenkívül a magyar főpapok két zsinata is hozott egyházi vonatkozású határozatokat, mindezek összesen több mint 250 cikkelyt tartalmaztak. Ha tekintetbe vesszük, hogy Szent István halálától (1038) az Aranybulláig (1222) egyéb jogalkotást nem ismerünk, nyilvánvaló, hogy az új rend megszilárdítása ekkor érkezett végső stádiumába.

A legfontosabb keresztény előírások megtartását már István elrendelte: a pénteki böjtöt, a halál előtti gyónást és a vasárnap megülnését. Később kötelező lett a 40 napos ún. nagyböjt, amely hamvazószerdától nagypéntekig tartott. Vasárnapon nem volt szabad sem dolgozni, sem vásárolni, de még vadászni, azaz szórakozni sem. I. Géza idején a heti vásárnapot evégett szombatra tették át. László korában pontosan megszabták a többi kötelező egyházi ünnepet, irigylésre méltóan sokat, a vasárnapokon kívül évente 37-38-at. A kereszténység elterjesztésének előfeltétele azonban templomok építése és látogatottságuk biztosítása volt. István úgy rendelkezett, hogy tíz falu építsen egyet és lássa el két háztartásnyi szolgálóval, lóval, kancával, hat ökörrel és két tehénnel, harminc aprómarhával. A rohamos építkezésre mutat, hogy 1100 körül már olyan templomokról kellett rendelkezni, amelyek a pogánylázadások idején, illetve „régiségük miatt” elpusztultak. A kezdetleges földművelés — a vadtalajváltó rendszer — miatt külöti tiltani kellett, hogy a falvak „elvándoroljanak” a templom közeléből, azaz a faluhatár más részére költözzenek. Mivel az új hit vállalását elsősorban a misehallgatás demonstrálta, erre különös súlyt fektettek. Már István király

külön fenyegetést helyezett kilátásba azoknak, akik a „szertartás alatt egymás közt mormognak és másokat zavarnak, haszontalan történeteket mesélgetve és nem figyelve a szent olvasmányokra”, az öregeknek csak dorgálás, a fiataloknak és közrendűeknek ellenben nyilvános vesszőzés járt ilyesmiért. Azoknak, akik távol laktak, később megengedték, hogy képviseltesék magukat, vagyis „mindnyájuk nevében legalább egy menjen el botra támaszkodva az egyházba”.

Szükséges, de nehéz feladat volt a pogány szokások és hiedelmek kiirtása. Teljesen nem is sikerült sohasem; vallási funkciójuk ugyan megszűnt, de Európa-szerte tovább éltek — és élnek ma is — babonák, ártatlan népszokások és gyermekjátékok alakjában. A 11. században persze még javában folyt a küzdelem. Harminc évvel az utolsó pogánylázadás után is szükséges volt törvényt hozni azok ellen, akik „kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékot visznek”, és tiltani a boszorkányok, kuruzslók, varázslók és jósok működését, habár bizonyos fajta boszorkányok üldözését Kálmán megtiltotta, „mivel ilyenek nincsenek”. Elrendelték, hogy a halottakat csak a templom kertjében, a cinteremben (*cimiterium*, temető) szabad elföldelni, és valóban a régészet bizonyossága szerint ekkoriban tűnnek el a hagyományos honfoglalás kori temetők a szokott pogány sírmellékletekkel.

Tekintettel a pogányok többnejűségére, a keresztény házasság és általában a nők védelme is politikai ügy volt. Elítélték a nőrablás hagyományát és büntették a házasságtörést, jogos volt viszont, mint a késő középkorban is, az *in flagranti* kapott asszonyt megölni. Az újmódi együttélést megszokni nem lehetett könnyebb, mint ma. Már István kénytelen volt büntetni azokat, akik „a feleségük elől külföldre szöknek”, és akadt olyan elvetemült, aki, hogy a házasságból meneküljön, „a gyűlölet miatt” inkább rabszolgának adta el magát. Az ilyennek az volt a büntetése, hogy soha többé nem lehetett újból szabad ember.

Az egyház létbiztonságát és tekintélyét minden lehető módon szilárdítani kellett. Vagyona sérthetetlen volt, sőt az odaígért adományokat sem lehetett visszavonni. Az egyházi személyek itt is, mint másutt, ki voltak véve a világi bíróság illetékessége alól, az egyházi törvényszékek viszont bizonyos kérdésekben, például házassági ügyekben ítéltettek világiak fölött is. A tized fizetését még István tette kötelezővé, behajtásának módját részletesen a század végén szabályozták. Eleinte, a 14. századig a termés tizedrészét szedték be, Magyarországon elsősorban borból és gabonából. A Gergely-féle reformok szele ide is eljutott, de érthető, hogy itt mások voltak a gondok és erőltetni az új eszméket nem volt tanácsos. A magánegyház intézménye, jóllehet a pápaság betiltotta, még sokáig fennmaradt, az urak a 13. században is zavartalanul adták-vették családi monostoraikat. Nem lehetett ekkoriban még a cölibátust sem számonkérni. A Kálmán-kori zsinat tudomásul vette, „tekintetbevéve az emberi gyarlóságot”, hogy püspökök és papok egyaránt feleségükkel élnek, csupán azt kívánta, hogy ezt „mérséklettel” tegyék, és az újbóli nősülést tiltotta.

A magántulajdon védelme nem kevésbé volt fontos, mint a kereszténység intézményeié, emellett össze is függött azokkal. Szent István és utódai hatalmas, gyakran összefüggő területeket hasítottak ki az ország testéből és adták át az újonnan alapított egyházaknak örökös tulajdonul. A pécsváradi apátság például 40 falut kapott, amelyekben a 11. század végén több mint 1100 parasztháztartást írtak össze. A püspökségek ennél is gazdagabbak voltak, az egrinek az uradalmi a Tiszáig nyúltak, a pécsi pedig egyebek között megkapta a Mecsek erdeinek nagy részét. Az adományok fennmaradása csak úgy volt lehetséges, ha az egész országban szilárd birtokviszonyok uralkodnak, és mindenki pontosan tudja, mi az övé és mi a másé. Ez különben azért is lényeges volt, hogy az egyházi vagyont magánosok is gyarapítani tudják ajándékaikkal. A tulajdon természetesen azelőtt sem volt ismeretlen, de a tárgyát nem föld, hanem állatok és szolgák képezték. Ezentúl a föld birtoklása vált elsődlegessé, és az új birtokhatárokat lassanként szóban vagy írásban pontosan rögzítették.

Az új viszonyok között gyökeresen megváltozott a hagyományos felfogás a szabad és szolgai állapot mibenlétéről. Addig egyedül a származás volt a különbség kritériuma, és a földhöz semmi köze sem volt, a szolga szolga, a szabad szabad maradt, bárhová költözött, hiszen állapota a születéskor eldőlt. Most kialakult az uradalmi rendszerre jellemző új felfogás, amit nyugaton körülbelül így fejeztek ki: „A levegő szolgává tesz”, azaz a birtokos joga nemcsak a földre terjedt ki, hanem mindazokra, akik rajta éltek vagy odaköltöztek. A 11. században nap mint nap előfordult,

hogy szabad ember olyan föld határain belül találta magát, amelyet az uralkodó eladományozott, és ha nem állt gyorsan tovább, a tulajdonos alattvalója lett. Nem a szolgája ugyan, hiszen született szabadságát nem veszíthette el, de nem is teljesen szabad többé, mert a földesúr bírói fennhatósága alá került. A parcellát, amit használt, megtarthatta, de ezentúl szolgáltatásokkal tartozott érte, tehát szabad állapota ellenére paraszti, alávetett sorba süllyedt.

Megszületett tehát az uradalom, amelynek keretében különböző állapotú, „kondíciójú” népek, hajdani szolgák és szabadok éltek együtt egy közös szervezetben. Az eredmény a pécsváradi apátság vagyonán illusztrálható. Az 1100 háztartásból 18%-ot szabad harcos jobbágyként írtak össze, ezek feladata továbbra is katonai jellegű volt, de többé nem a királytól, hanem földesuruktól, az apáttól kapták a parancsaikat. Az alávetett népekre felügyeltek és az úr fegyveres kíséretét szolgáltatták. A voltaképpeni parasztok részben szabad eredetű „lovasszolgák”, földművelők és halászok voltak, akik önállóan termeltek és termelvényük megszabott hányadával adóztak, emellett, ha volt nekik, lóval és szekérrel szolgáltak az uradalomnak. Voltak azután méhészek, kádárok, faesztergályosok, kovácsok, ácsok, tímárok, juhászok, pékek, szakácsok meg más szolgálónépek, sőt rabszolgyszerű cselédek is, akik a ház körül tevékenykedtek, az uradalom földjén annak ekéivel robotoltak vagy az apát szőlőjét művelték. A pécsváradihoz hasonló méretű és szerkezetű volt az Álmos herceg által 1108 körül alapított dömösi prépostság (társaskáptalan) földbirtoka, csak itt kevés volt a harcos jobbágy és igen nagy — kétharmadnyi — a saját földjüket művelő és „kenyéradásra” kötelezett udvarnokok száma. Az uradalmi viszonyokban mindamellett nem mosódott össze az egykori szabad- és szolgálóállapot. A prépostnak is tilos volt bárkit „a szolgák közül a szabadok sorába” átsorolni vagy megfordítva.

Ez a nagyszabású átalakulás, amely az államalapítás után a tulajdonviszonyokban végbement, olyanformán rendítette meg az erkölcsi normákat, mint a jelenkor államosításai. El kellett telnie néhány évtizednek, amíg a szolgasorba taszított lakosság beletörődött állapotába és hozzászokott az új körülményekhez. Addig folyvást tiltakozott, nem nyíltan, mert arra nem volt mód, hanem a tulajdon semmibevételével. Ha már a földhöz nem nyúlhatott, dühében és bizonytalanságában elemelt mindent, ami mozdítható volt, kiváltképp a lábasjóságot. Legalábbis ez tűnik ki Szent László törvényeiből, amelyeknek több mint a fele a tulajdon védelmével volt kénytelen foglalkozni. „Magyarország főurai megesküdtek, hogy a tolvajt nem kímélik és el nem rejtik” — olvassuk a legelső cikkelyben, és csakugyan, a rendelkezések embertelen szigorral büntették az „orvokat”, azaz a tolvajokat, tekintet nélkül társadalmi állásukra. (Az orv szó ma főleg az *orgyilkos* és *orgazda* szóösszetételekben él, az utóbbin eredetileg olyan személyt értettek, aki a tolvajt oltalmába fogadta.) Szent István korában a lopásért járó büntetéseket meghatározott tarifa szerint meg lehetett váltani tinóért, ami akkor a pénzt helyettesítette. Most, László idején minden lopásért kemény megtorlás járt, és a büntetések szigora idővel még fokozódott is, nyilván azért, mert az eredmény túl lassan mutatkozott. Néhány határozat is képes visszaadni a kor hangulatát: akit lopáson értek, felakasztották; ha a templomba menekült, megúsza megvakítással, de tízévesnél idősebb gyermekeit eladták rabszolgának. Liba- vagy tyúklopásért csak a félszemét tolták ki, ezen felül már kötél járt; más módzatokban divatos büntetés volt a csonkítás, különösen a kéz- vagy orrvágás és a nyelv kitépése. Annak, aki ellen csak gyanú merült fel, mindenesetre megengedték, hogy istenítéssel: tüzes vas hordozásával vagy víz alá merítéssel tisztázza magát. A bírót azonban a rendelkezések szigorra ösztönözték. Ha a bűnöst futni hagyta, mindenét elvették és őt magát eladták; ha ellenben ártatlant talált felakasztani, csak az áldozat vérdíját kellett megfizetnie.

Szent László eme törvényeit Kálmán emberséges módon enyhítette. A minősített tolvajlás most már számosállatnál kezdődött és már csak megvakítás járt érte. A bűnösnek csak nagykorú gyermekei lettek rabszolgákká. Pusztán gyanú ezentúl nem volt elég az eljáráshoz, sőt ilyenkor a gyanúsító került bajba.

A kor törvényeiben egyébként is olyan eleven még a barbár idők szelleme, hogy mai ésszel nem könnyen foghatók fel. Jellemző e tekintetben az a mód, ahogyan Szent István törvénye intézkedett azokról, akik a feleségüket ok nélkül megölték. Ha ezt ispán művelte, ötven tinót kellett fizetnie, ha vitéz, akkor tízet, ha pedig a „népből való”, akkor csak ötöt. Idáig rendben volna, elvégre ez volt a szabadok társadalmának hármas rendi tagozódása. Csakhogy az összeg nem büntetés volt, hanem

kárpótlás, és nem a királynak járt, hanem a feleség rokonainak. Az új idők szellemét az a mellékrendelkezés képviselte, hogy a tettes mindegyik esetben köteles volt vezekelni az egyház törvényei szerint. Ha nem asszonyokról volt szó, a szándékos emberölést már István idejében közbűnténynek tekintették és a fizetendő vérdíj fele a kincstárt illette. Ez azonban természetesen csak szabadokra vonatkozott. Ha valaki másnak a szolgáját ölte meg, az mai fogalommal élve polgári ügy volt, tehát az okozott kárt kellett a gazdájának megtérítenie. A saját szolgájával természetesen azt tehetett, amit akart. A rang szerint fizetendő vérdíj ősi hagyománya különben még századokon át élt, megváltozott viszonyok között is: a középkor végén a főrendűért 100, a nemesért 50, a parasztért 10 márka volt fizetendő.

Szent László nemcsak törvényeivel, hanem gazdag adományokkal is megnyerte az egyház jóindulatát. A kereszténység megszilárdításában elért eredményeiért 1192-ben szentté avatták és a késő középkorban a nép lovagkirályként tisztelte. Nem is annyira csodáiról, mint inkább legendás hőstetteiről volt nevezetes, mint például párviadaláról egy „kun”, azaz besenyő vitézzel egy elrabolt magyar leány kiszabadításaért, és ezeket a történeteket előszeretettel ábrázolták később falusi templomok falán. Kálmán sokkal fukarabb volt nála. Így hiába volt korának talán legműveltebb fejedelme, „könyves” király, ahogyan itthon mondták, és hiába volt Lászlónál irgalmasabb szívű, az egyház jóindulatába nem tudott beférkőzni. Emlékét emellett súlyosan terhelte Álmos és Béla megvakítása, kivált azután, hogy a trónt, mint látni fogjuk, Béla és leszármazói foglalták el.

X. Magyarország a 12. században (1116–1196)

A cím is tükrözi, hogy a 12. század a magyar történelemnek legszegényesebben dokumentált és — ezért? — legjellegtelenebb időszaka. Korábban szokás volt a bizánci beavatkozás koraként jellemezni, abból kiindulva, hogy a magyar királyság 1127-től az 1180-as évekig sűrűn össze-ütközésbe került déli szomszédjával. Ám ma már tudható, hogy ezek többsége inkább „magyar beavatkozás” volt, része annak az igen aktív, akár agresszívnek is nevezhető külpolitikának, amely a különböző szomszédok elleni, utólag bizony többnyire céltalannak tűnő támadásokban realizálódott. A század legjelentősebb királyegyénisége kétségkívül az utolsó, III. Béla (1172–1196), de az említett vonástól még az ő politikai vonalvezetése sem mentes.

Trónharcok és bizánci háborúk

Kálmánt a fia, II. István (1116–1131) követte a trónon. Az izgága és erőszakos fiatalember szinte minden évben hadakozott valamelyik szomszédjával, mégis alig lehet a sok esemény között emlékezeteset találni. Dalmácia mindjárt az elején elveszett és az ő életében nem is sikerült visszaszerezni. Orosz hadjáratát 1123-ban maguk a nagyok sokallották meg és kénytelen volt hazatérni, mert azzal fenyegették, hogy különben másik királyt választanak. 1127-ben Bizáncot támadta meg és kapcsolatba lépett a Bizánc ellen lázadó szerbekkel. Ekkoriban már a trónöröklés gondja foglalkoztatta, mert örököse nem volt. Álmos már nem élt, és midőn a király tudomására hozták, hogy a herceg fiát, Bélát a hívei Magyarországon rejtegetik, igen megörült, illő szálláshelyet utalt ki neki és összeházasította a szerb fejedelem, a nagyzsupán leányával. (A 12. századi szerb uralkodók székhelye, a mai Novi Pazar mellett feküdt Ras [rász] nevéből alakult ki a szerbek magyar neve, a *rác*.) Nem sokkal ezután, alig 30 éves korában meghalt, és a trónt a vak Béla foglalta el.

II. Béla (1131–1141) helyett valójában a szerb Ilona királyné uralkodott, akinek első teendője volt, hogy férje sorsát megtorolja. Aradra országos gyűlést hivatott össze, és csecsemő gyermekeivel a karján bosszúra hívta fel a jelenlevőket azok ellen, akiknek e kisdedek atyja a vakságát köszönheti. Sikerült is lincshangulatot keltenie, a tömeg 68 előkelőt azonnal legyilkolt, másokat megcsonkított. Az ellenzék megmaradt tagjai ekkor Kálmán állítólagos fiát, az orosz Boriszt hívták meg a trónra. Anyja, Vladimir Monomah leánya csakugyan Kálmán második

felesége volt, ám őt a krónika szerint a király házasságtörésen kapta és hazaküldte magzatával együtt. Amikor a trónkövetelő 1132-ben lengyel segédcsapatokkal megjelent Magyarországon, Béla a Sajó mellett legyőzte. A csata előtt ügyes húzással tette egységessé a táborát. Megtudakolta tanácsosai véleményét, hogy Boriszt fattyúnak kell-e tartani vagy sem, és mindazokat, akik haboztak a válasszal, a tanács többi tagja nyomban felkoncolta. A továbbiakban, ha hinni lehet forrásainknak, az uralkodó mindinkább az italban keresett menedéket szerencsétlen sorsa elől, és nem sokkal múlhatott harmincéves, amikor meghalt. Az ő uralkodása alatt, 1137-ben került először Bosznia magyar fennhatóság alá, Béla pedig felvette királyi címébe Ráma nevét, ami Bosznia egy részének akkori elnevezése volt.

A trónon legidősebb fia, az alig 12 éves II. Géza (1141–1162) következett. Gyámja és a kormány tényleges feje anyai nagybátyja, a szerb Belos bán volt, aki befolyását a király nagykorúsága után is megtartotta. Borisz még több ízben megpróbálta érvényesíteni trónigényét, eleinte német, majd bizánci támogatással, de sikertelenül. Sőt, maga Géza avatkozott be a Welfek oldalán a német belviszályokba, és 1146-ban nagy győzelmet aratott a Lajta mellett a Stauf-párti Henrik osztrák örgróf felett. (Ez a Henrik volt az, akit Barbarossa Frigyes tíz évvel később Ausztria hercegévé emelt). 1147-ben, amikor a második keresztes háború megindult, a magyar–német viszony még feszült volt, és III. Konrád király jóformán ellenséggé vált Géza kapcsolata, egyedül az vetett rá némi árnyékot, hogy a francia uralkodó nem volt hajlandó kiszolgáltatni a kíséretében tartózkodó Boriszt, hanem épségben eljuttatta Bizáncba.

A következő évtized eseményeit a nemzetközi diplomácia új erővonalai alakították. A meghatározó tényező Bizánc volt, amelynek ezeréves története során utoljára ebben a korban volt lehetősége nagyhatalmi szerepet játszani. Az élén ekkor I. Alexiosz unokája, a kiváló képességű Komnénosz Mánuel (1143–1180) állt, aki ismét programra tűzte a birodalom hajdani fényének visszaszerzését. Fontos újjátársa volt azonban, hogy a nyugati országokat, elsősorban Németországot, egyenrangú partnernek, sőt némely tekintetben mintának tekintette. Kivált a keresztes vitézek lovagi szokásai tettek a fiatal és harcias császárra olyan mély benyomást, hogy saját udvarában is igyekezett azokat meghonosítani. Görög alattvalói nem kis megrökönyödésére lovagi tornákat rendezett és „frank” előkelőket fogadott a szolgálatába. Fő ellenfelével, a szicíliai normann királysággal szemben a Staufokat igyekezett megnyerni szövetségesül és III. Konrád sógornőjét vette feleségül. A terv végül is megfeneklett, mert Barbarossa Frigyes személyében Mánuelhez hasonló formátumú uralkodó lépett a német trónra hasonló császári ambíciókkal, ami az együttműködésüket eleve kizárta.

Magyarország ezekben az évtizedekben mindenestre Mánuel és Barbarossa birodalmi tervei közé ékelődött, ami kijelölte a külpolitika irányát: együttműködést Bizánc és a német–római birodalom minden lehetséges ellenfelével. Mindebből az a benyomás keletkezhet, hogy a „kis magyar nép” akkor is nagyhatalmi törekvések hálójában vergődött, ez azonban csupán az újkor politikai viszonyainak visszavetítése a középkorra. Mint hangsúlyoztuk, a magyar királyság a közép- és kelet-európai térség aktív szereplője volt Szent László és Kálmán korától kezdve, és ha ambícióit mérsékelte is egy rövid ideig Bizánc és a Staufok túlsúlya, a külpolitika jellegét nem változtatta meg. Szó sincs tehát róla, hogy Magyarország a 12. században tartósan bizánci befolyás alá került volna, mint korábban gyakran tanították. Az Árpádok családi viszállyai valóban lehetővé tették Mánuelnek, hogy beavatkozzék a magyar belügyekbe, ez azonban nem az ország gyengeségéből fakadt és csak múló epizód volt.

11. Géza uralkodásának nagyobb részében ilyesmiről még nem volt szó. 1150 körül egy idetért arab világjáró éppenséggel úgy találta, hogy a magyar király „birodalma sokszorosan hatalmasabb, mint Bizánc uralkodójáé, és hadai megszámlálhatatlanok”. Az 1130-as évek alapos tisztogatásai után a királyi hatalom meglepően szilárd lett. Ahogyan a szemtanú Ottó freisingi püspök, Barbarossa nagybátyja és III. Konrád kísérelője írta némi irigységgel, „mindnyájan úgy engedelmeskednek a fejedelemnek, hogy bűnnek tartanak nemcsak nyílt ellenkezéssel felizgatni, hanem szinte még titkolt suttogással sérteni is”. A külpolitika sem utalt éppen megfélemlítettségre, a király „gonoszágától” — írta az említett arab utazó — „minden nép fél hadainak száma és nagy

ereje miatt”. Géza 1148 és 1152 között nem kevesebb, mint hat ízben küldött, illetve vezetett személyesen hadat Oroszországba, hogy felesége, Eufrozina királyné testvérét, a kijevi nagyfejedelmet megsegítse vetélytársai ellen. Mellette maradt elég ereje ahhoz is, hogy beavatkozzék a Balkán ügyeibe, és szövetséget kötve a Mánuel ellen fellázadó szerb nagyzsupánnal, 1149-ben megtámadta Bizáncot. Az összeütközést tehát nem Mánuel, hanem Magyarország kezdeményezte. A háború megszakítással 1155-ig elhúzódott, de a birodalom túl nagy falatnak bizonyult. A szerbeket a császár egyelőre leverte, és a magára maradt magyar király végül úgy látta helyesebbnek, ha békét köt.

Géza uralkodásának vége felé a szilárdnak tetsző belső rend felborult, egy évtizeden át trónviszályok következtek, amelyek meggyengítették a királyi hatalmat és elsősorban természetesen Mánuel terveinek kedveztek. Kevéssé ismerjük az akkori belpolitika viszonyait, de annyi világos, hogy a világi és egyházi nagyok egy csoportja nem értett egyet az addigi irányvonallal és inkább a közeledést javasolta Bizáncban. Királyjelöltként Géza egyik öccsét, Istvánt léptették fel, aki 1157-ben külföldre szökött és előbb Barbarossa Frigyes, majd Mánuel támogatását kereste. A példáját nemsokára bátyja, László is követte. Frigyeset sikerült Gézának maga felé hangolnia azzal, hogy segédcsapatot küldött lombardiai hadjáratára, de a függetlenség szempontjából aggasztó jel volt, hogy egyúttal döntőbírónak is felkérte a magyar trón kérdésében. A német orientáció azonban nyomban véget ért, midőn 1159-ben a kettős pápaválasztás kapcsán kirobbant a császár és a pápai szék új konfliktusa. A magyar egyház élén ekkor Lukács esztergomi érsek állt, aki elérte, hogy Magyarország III. Sándor táborához csatlakozott. Lukács, talán elsőként a magyar püspöki karból, Párizsban tanult, és a műveltség európai tájékozottsággal és az egyház új eszméi iránti hajlíthatatlan elkötelezettséggel párosult benne. A főpapságnak azt az akkor modern típusát testesítette tehát meg, amelyet Angliában kortársa, Becket képviselt.

Géza 1162 tavaszán meghalt, harmadikként a kor ama hat magyar királya közül, akik nem érték meg a negyvenedik évüket sem. Az utóda fia, III. István lett, de bizánci támogatással érkező nagybátyjai elől hat hét múlva Ausztriába kellett menekülnie Henrik herceghez, apja egykori ellenfeléhez. A trónt először II. László, majd korai halála után IV. István foglalta el. Lukács egyiküket sem volt hajlandó királynak tekinteni, sőt egyházi átok alá vetette őket, emiatt börtönbe csukták és a koronázást a kalocsai érsek végezte el. IV. István szinte vazallusi hűséggel igazodott Mánuelhez és hónapok alatt oly mértékben népszerűtlenné tudta magát tenni, hogy unokaöccsének nem volt nehéz megbuktatnia. 1163 nyarán, alig egy évvel elűzése után az országba nyomult, legyőzte a bitorlót és visszafoglalta a trónt. A császár felvonult a határon hadaival, de rövidesen belátta, hogy védencét „ejtenie” kell. Helyette újat talált magának, a gyermek Bélát, III. István öccsét, aki ekkor Dalmácia és Horvátország hercege volt. Annak fejében, hogy Mánuel elismerte királynak, István belement, hogy Béla Mánuel védnöksége alá, Konstantinápolyba kerüljön neveltetésre. Az alku érdekes távlatokat nyitott meg. A császár, akinek ekkor még nem volt fia, Alexiosznak keresztelte át és saját örököséként kezelte a herceget, eljegyezte leányával és az új *deszpotész* (despota, úr) címet találta ki a számára. István halála esetén fennállt tehát a lehetőség — veszély? —, hogy Magyarország egyesül Bizánccal egy magyar származású „császár és király” jogára alatt.

Az új helyzet azonban egyelőre inkább kiélezte, semmint normalizálta a bizánci–magyar viszonyt. A magyar király nem volt hajlandó Bélával együtt tartományát is a császárság kezére adni, sőt biztosítani igyekezett az uralmát Dalmáciában. Az eredmény háború lett, amely váltakozó sikerekkel 1167-ig folyt. A császár kétszer személyesen szállt hadba, egy alkalommal Bácsig nyomult előre és végül győzött. Sikerült elérnie, hogy a Szerémség és a dalmát városok Béla örökségeként bizánci fennhatóság alá kerültek, de ennyivel beérte és a továbbiakban nem foglalkozott a magyar ügyekkel. Az 1149 óta tartó viharos magyar–bizánci összecsapások korszaka lezárult. Nemsokára megváltozott Béla helyzete is, mert Mánuelnek 1169-ben fia született. A magyar hercegtől így megvonta trónörökösödési kedvezményeit és saját gyermeke helyett a sógornőjét, Châtillon Ágneszt (görög nevén Annát) adta hozzá nőül, az antiochiai „frank” fejedelem leányát.

III. Béla

1172-ben, III. István fiú utód nélküli halálával Béla lett a királyság örököse. Trónra jutása nem ment zökkenők nélkül, mert Mánuel ugyan készséggel hazabocsátotta, de Lukács érsek még pápai parancsra sem volt hajlandó megkoronázni, mert attól félt, hogy a görög neveltetésű uralkodóval az orthodox egyház jut majd uralomra Magyarországon. Az aggodalom azonban alaptalan volt, és III. Sándor keményen meg is dorgálta az érseket hajlíthatatlanságáért. III. Béla mindvégig lojális maradt ugyan Mánuelhez, de kezdettől fogva független királyként és a római egyház hű fiaként kormányzott.

Mánuel 1180-ban meghalt és a bizánci nagyhatalom szinte nyomban szétfoszlott. Utolsó Komnénosz-házbeli császárat 1185-ben a konstantinápolyi nép megbuktatta és a hippodromban halálra kínozták. A Balkán politikai földrajza néhány év alatt végleg átalakult. Szerbia független országgá vált Nemanja István nagyzsupán (1168–1196) vezetése alatt, akinek utódai 1217 óta királyi címmel uralkodtak a 14. századig. 1186-ban Bulgária rázta le a bizánci uralmat és lett ismét számottevő hatalom a kun eredetű Aszen testvérek cársága alatt.

Külön kell megemlékeznünk a bosnyák bánok kicsiny tartományáról, amely a félsziget legzordonabb hegyvidékén, a Drinától nyugatra ekkoriban formálódott fejedelemséggé. Bosznia lett ugyanis a központja a középkor legjelentősebb vallási mozgalmának, a bolgár eredetű bogumilok szektájának, amely a 10. század óta volt terjedőben és ez idő tájt már Nyugat-Európában is számos hívőt szerzett, főleg Lombardiában és Dél-Franciaországban. Követőit ott görög eredetű szóval katharoknak (tiszták) nevezték, egyik centrumukról, a francia Albi városról pedig albigenseknek. A bogumil-katharok Isten és a Sátán, a jó és a rossz birodalmára osztották a világot, de az egyház elsősorban nem ezért látott bennük veszélyes eretnekeket, hanem mivel egyebek között elvetették a papi hierarchiát, a szentségeket és a házasság intézményét.

A balkáni változásokat a magyar király sem késett kihasználni. Nyomban Mánuel halála után birtokba vette Dalmáciát és a Szerémséget, amelyek Béla trónra lépte után is bizánci kézen maradtak. A szövetséget azonban az új Angelosz-dinasztiával is fenntartotta és a leányát II. Izsák császárhoz adta nőül. Ő maga első felesége halála után, 1186-ban VII. Lajos francia király leányát, Margitot, az angol trónörökös özvegyét vette el. A királyi pár 1189-ben vendégül látta esztergomi palotájában a harmadik keresztes hádjáratra vonuló Barbarossa Frigyes császárt. Ekkor szabadult ki hosszú fogságából, Margit és a császár közbenjárására Béla öccse, Géza, aki korábban összeesküvést szőtt ellene. A herceg a császár kíséretében Bizáncba távozott, ahol a fiaival később II. András királynak alkalmat volt találni. Ezekben az években Béla figyelmét elsősorban Halicszal kapcsolatos tervei kötötték le. 1188-ban egy belviszály ürügyén beavatkozott az ország ügyeibe és ifjabbik fiát, Andrást ültette a fejedelmi székbe. A próbálkozás balul ütött ki, a magyar megszállók erőszakoskodtak és orthodox templomokat szentségtelenítettek meg, úgyhogy orosz alattvalói már két év múlva hazakergették a magyar királyfit, de valószínűleg ennek az akciónak tudható be, hogy Halics megszerzése Andrásnak később, király korában szinte a szenvedélye lett.

Bélát 1196-ban első felesége mellé temették a székesfehérvári bazilikába. Jóllehet a királysírokat a török időkben széthányták, az övék véletlen folytán épségben maradt és 1848-ban napvilágra került. Innen tudjuk, hogy Béla az akkori fogalmak szerint óriás termetű, 190 cm magas volt. Halálával a Kálmán utáni korszak legnagyobb formátumú uralkodója szállt a sírba. Az Árpádok magyar királysága ekkoriban állt hatalma tetőpontján, a következő század már a lassú szétesés és a nagy átalakulások időszaka.

A 12. századi Magyarország képe

Míg az előző évszázad belállapotaira főleg a szegényes hazai forrásanyagból tudunk következtetni, a 12. század közepének Magyarországról több egykorú külföldi leírás is tájékoztat. 1147-ben Ottó freisingi püspök, akiről már megemlékeztünk, rögzítette benyomásait, 1150 és 1153 között egy spanyolországi mór utazó, Abú Hamíd tartózkodott itt huzamosabban, és körülbelül ugyanekkor azok az információk, amelyeket az arab Idríszi, II. Roger szicíliai király udvari geográfusa gyűjtött össze nagyszabású világföldrajzi művében. Adataik nem mindenben egybe-

hangzók, de a segítségükkel és egyéb forrásokból viszonylag szemléletes kép rajzolódik ki a 12. századi Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyairól.

Freisingi Ottó magasztalta ugyan a táj szépségét és termékenységet, de kevés szimpátiát érzett lakosai iránt. Szóvá tette kis termetüket és „rút ábrázatukat”, és úgy vélte, „csodálandó az isteni elnézés, amely ilyen emberi szörnyetegeknek ily gyönyörűséges országot adott”. Lehetett ebben némi elfogultság, legalábbis az araboknak nem voltak hasonló aggályaik. Mind ők, mind a bizánciak elsősorban a föld páratlan gazdagságát dicsérték, a szépen művelt földeket, a dús legelőket, ménesek és gulyák sokaságát, halban és vadban bővelkedő vizeket és erdőket. Leírásukból valóságos Kánaán tárul a szemünk elé, ahol olcsó a búza, mert sok van belőle, a lakosok tehetősek, a vásárok népesek, a városok virágzóak, egyszóval mindenki „teljes bőségben” él. Nehezen hihető, hogy ez a társadalom minden rétegeire vonatkozott volna, de a kép minden túlzása mellett bizonyára a valóságból merített. Valószínűnek látszik, hogy Magyarországot ekkoriban éppúgy, mint később, elkerülte a középkori Nyugat oly gyakori csapása, az éhínség. Ennek az lehetett a fő oka, hogy az ellátás sokkal nagyobb mértékben függött az állattenyésztéstől meg a halászatától, mint másutt, tehát kevésbé volt kitéve az időjárás szeszélyeinek is.

Az életmódról az írott és tárgyi emlékek egyformán vallanak. Ottó püspök fanyalogva állapította meg, hogy „a falvakban és helységekben igen silány, azaz csak nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből való lakásaik vannak, ezért az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak”. A régészet az említett faházak cölöpnymait, valamint földbe mélyített és náddal fedett, ezért nádépítménynek látszó, ablaktalan, földpadlós kunyhók maradványait tárta fel, ezek lehettek a falusi népesség, szabadok és szolgák megszokott szállásai. Némelyik egy, másik két helyiségből állt. A kemencét az egyik sarokba építették, kémény nem volt, a füst a házban terjengett és az ajtónyíláson távozott. Amíg az időjárás engedte, sátorban éltek, amit a ház mellett vertek fel. A házak szétszórt halmaza alkotta a falut, a házak között gazdasági udvarok és istállók álltak. A kőépület éppoly ritka lehetett, mint nyugaton a 10-11. századig — magyarán a templomok egy része, néhány udvarház meg palota épült kőből. Ez is mutatja, hogy a városok inkább nagyméretű falvak benyomását kelthették, erődítményeik nem voltak és természetesen hiányoztak még ekkor azok a tartalmi jegyek is, amelyek az új nyugati várostípust ezekben az évtizedekben kezdik jellemezni; vagyis nem volt önkormányzatuk.

Városias jelleget legfeljebb az a néhány település öltött, amelybe nyugati jövevények költöztek. Már történt rá utalás, hogy ekkoriban, a 12. században erősödött fel a nyugati telepések kirajzása kelet felé. Magyarországon, éppúgy mint cseh és lengyel földön, bőven volt még hely a számukra, különösen a Felvidék és Erdély lakatlan tájain, és mindenütt szívesen látott *hospesek*, azaz vendégek voltak. Elsőként a franciák és vallonok érkeztek, egyes rajaik már a 11. század derekán megjelentek. Itt szláv eredetű szóval *olasz* volt a nevük, ami ekkoriban bármilyen latin nyelvű népet jelenthetett. Elszórt telepeik nyomát ma is őrzi *Olasz(i)* és *Tállya* (irtásfalu) helyneveink, és keletkezett egy nagyobb tömbjük délen, a Szerémségben, ahol a Fruška gora (frank hegy) hegység tartotta fenn az emléküket. Kivált azonban a nagyobb helyeket kedvelték, és utcáik, illetve negyedeik hamarosan megtalálhatók voltak a legtöbb püspöki székhelyen. A két legfontosabb településük a király oltalma alatt, Esztergomban és Székesfehérvárott létesült, itt valósággal nyugati módra sikerült berendezkedniük, városfalat húztak és valamikor 1200 előtt széles körű kiváltságokban részesültek. Ezek voltak Magyarországon a nyugati típusú városfejlődés első csírái.

Hosszabb távon, mint egész Közép-Európában, sokkal jelentősebb volt a német bevándorlás. Magyarországon az első nagy germán nyelvű csoportot, amely még Flandriából jött, II. Géza telepítette le Dél-Erdélyben 1150 körül, de hamarosan Rajna-vidéki és más németek érkeztek utánuk, és nemsokára a lengyel határon, a Szepességben is megjelentek. Ezek a telepések, akiket itt válogatás nélkül *szász*nak neveztek, mindkét helyen megyényi vagy még nagyobb összefüggő területeket népesítettek be és részben máig megőrizték nyelvüket és sajátos, városias kultúrájukat. Az erdélyi szászok később hét kerületbe, *székbe* szerveződtek, amelyeket II. András 1224-ben különleges kiváltságokkal ruházott fel. Sokfelé voltak szórványtelepüléseik is, amelyek nyomai például a *Németi* és *Szász* helynevekben fedezhetők fel.

A 12. század eseményei kapcsán kell megemlékeznünk az erdélyi románság eredetéről is. Elég

közismert, hogy ebben a kérdésben régóta két nézet ütközik, az egyik a románokban őslakosokat lát, a másik középkori bevándorlóknak tartja őket. Első tekintetre az előbbi álláspont tűnik fel meggyőzőnek, hiszen nem tagadható, hogy a mai román nyelv, ha jelentősen keveredett is idegen, főleg szláv elemekkel, a latinból származik, a mai Románia nagy része pedig az ókorban Dacia néven római provincia volt. Mi sem volna tehát kézenfekvőbb, mint ennek latin nyelvű lakosságától származtatni a mai románokat, vagyis részben a beköltözött római telepeseiktől, főleg pedig az itt élő és romanizálódott dákok őslakosságtól. Ennek az elméletnek azonban egyszerűsége ellenére vannak gyenge pontjai. Gyakori ellenérv, hogy az alig 160 éves római uralom túl rövid volt ahhoz, hogy a dákok ilyen mérvű ellatinosodását eredményezze (bár a székelyek teljes elmagyarosodását sokan el tudják képzelni ugyanilyen rövid idő alatt). Nyomós cáfolatnak látszik az is, hogy a 3. és a 12. század között semmilyen hiteles forrás nem említ román nyelvű lakosságot a mai Románia területén. Anonymus ugyan szól róluk azon népek sorában, akikkel a honfoglaló magyaroknak meg kellett vívniuk, de láttuk, hogy az ő műve nem fogadható el forrásértékűnek a 9. század eseményeire nézve. Amennyiben azonban feltesszük, hogy a románság alávetett sorban élt, a források hallgatása nem meggyőző, hiszen — amellet, hogy igen gyérek — sohasem etnikumokról, hanem uralkodó népelemekről szólnak, aminők az avarok, a magyarok, a besenyők vagy a kunok voltak. Ezért például nem említenek Erdélyben szláv népességet sem, holott a helynévanyag tanúsága szerint nagyszámú szláv lakosságnak kellett élnie ott a honfoglalás körüli egy-két évszázadban. A románok őshonos volta ellen tehát nem annyira a fenti érvek szólnak, hanem elsősorban két további megfontolás. Egyfelől az, hogy a korainak minősíthető helynevekben, ellentétben a szlávokkal, nincs meggyőző nyomuk. Ha csakugyan ők alkották Erdély meghatározó etnikumát, úgy ez megmagyarázhatatlan. Másfelől kétségtelen tény, hogy a románok — mind Erdélyben, mind azon kívül — felbukkanásuk óta nem a latin, hanem a keleti egyházhoz tartoztak. Amennyiben tehát ők lakták Erdélyt a magyarok bejövetelekor, már akkor kereszténynek kellett lenniük, különben a magyarokkal együtt a katolikus vallást vették volna fel. Mivel a keleti egyházhoz csatlakozásuk csak a bolgárok megtérése, 864 után történhetett, nehéz elképzelni, hogy 896-ra tökéletesen be is fejeződött, meg azt is nehéz, hogy egy egész népet felölelő orthodox közösség semmilyen nyomot ne hagyott volna Erdély írott vagy régészeti emlékeiben. Márpedig tény, hogy nincs ilyen nyom a 13. századnál korábbi időből.

Mindezen okoknál fogva jóval valószínűbb a másik elmélet, amely a románság balkáni eredetét hirdeti. Ott a 10. század óta emlegetnek bizánci források hegyi pásztorkodó életmódot folytató román csoportokat, a *vlachokat*, magyarul oláhokat, sőt román nyelvjárást beszélő vlach közösségek máig élnek elszórtan a görög és jugoszláviai hegyvidéken. Balkáni eredet mellett szól számos nyelvészeti érv, különösen a román nyelv albán kapcsolatai, amelyek a legkönnyebben így magyarázhatók. Mindemellett nem hallgatható el, hogy ez a teória sem „hézagmentes”. A román pásztorközösségek északra vándorlása olyan feltételezés, amelyre — bármilyen valószínű — csupán következtetni tudunk, mert sem az idejéről, sem a lefolyásáról nincsenek adatok. Erdélyben legkésőbb a 12. században kellett megjeleníteniük, mivel 1200 körül már zárt közösségben lakták a Fogarasi-havasok északi lejtőit. Anonymus Kolozsvár vidékére helyezi az „országukat”, errefelé azonban más írott forrásokból csak sokkal később mutathatók ki.

A királyság jövedelmei

A 12. századi telepítések alaposan átformálták az ország etnikai és gazdasági képét. Addig lakatlan területek kerültek eke alá, jelentősen megnövelve a királyság erőforrásait. Ezekről III. Béla korából van először átfogó képünk. Egy párizsi kéziratban fennmaradt egy kimutatás arról, hogy milyen forrásból mekkora bevételek illették meg ekkoriban a magyar királyt. Összeállítására talán 1195 táján, a trónörökös, Imre herceg aragóniai házasságával kapcsolatban került sor, mindenesetre csaknem biztos, hogy egy idegen udvar tájékoztatására szolgált. Az egyes jövedelemforrások értéke ezüstben volt megadva, összegük a jegyzék szerint elérte, sőt meghaladta az angol, illetve a francia uralkodókét, amiből a magyar történészek korábban Magyarország páratlan anyagi felvirágzására

következtettek. Az összeg azonban magasabb annál is, mint amennyi három évszázad múlva Hunyadi Mátyás évi jövedelme lehetett a legoptimistább becslés szerint, márpedig józanul mérlegelve ez nemcsak valószínűtlen, hanem egyenesen lehetetlen. Ezért a mai történettudomány egyetért abban, hogy a számok irreálisan magasak, és akármi volt is a jegyzék rendeltetése, nem a tényleges helyzetet kívánták benne rögzíteni. A királyi jövedelmek *arányairól* azonban a számadatok bizonyára hiteles felvilágosítást adnak, és így közvetve a gazdaság szerkezetéről is.

Sajnos, ezen a ponton nem kerülhetjük el, hogy legalább dióhéjban vázoljuk a középkori pénzügy fő problémáit, mert enélkül sem a korabeli állapotok, sem további fontos fejlemények nem lesznek majd érthetők. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a pénz Európában a 18. századig kizárólag ércpénzt jelentett, és a papírpénz elterjedése, noha Kínában már régen ismerték, itt az utolsó kétszáz év fejleménye. Ez azonban nem elég. Azt is tudnunk kell, hogy az „igazi” középkori, 1300 előtti ércpénzrendszerek egy lényeges vonásukban különböztek a későbbiektől: abban, hogy — legalábbis elméletben — csakis teljes értékű nemesfémérméken alapultak. Viszonylag késői, 14. századi eredetű tehát az a számunkra magától értetődő felismerés, hogy egy pénzdarab nagyobb értéket képviselhet, mint amennyit az anyaga ér, sőt, mint a mai bankjegyek esetében, a kettő között már nincs is semmiféle kapcsolat. Csakis ezóta vált szokássá, hogy a kibocsátó hatóságok olyan ezüstérméket hoztak forgalomba, amelyek a piacon többet értek, mint amennyi ezüstöt tartalmaztak, vagyis az ezüstértéküktől különböző *névértékük* volt. Ezt olyképpen érték el, hogy az ezüsthöz meghatározott mennyiségű rezet kevertek. Idővel azután megjelentek a piacon olyan aprópénzek is, amelyek már kizárólag rezet tartalmaztak. Mindez azonban már a modern pénzügy történetéhez tartozik.

A 14. századig Európa-szerte olyan pénzek voltak forgalomban, amelyeknek ezüstsúlya és ezüstértéke azonos volt, vagy legalábbis annak illett lennie. Az ilyen pénzt tekintették jónak, ahogy akkoriban mondták, „fehérnek”. A gyakorlatban persze sok rossz, „fekete” pénz volt forgalomban, olyan érmék, amelyek anyagához a hatóság rezet kevert. Ez a „pénzrontás” meglehetősen gyakori jelenség volt, mindamellett törvénytelennek számított, voltaképp nem volt egyéb, mint „hivatalos” pénzhamisítás abból a célból, hogy a kibocsátót törvénytelen haszonhoz juttassa. Voltak valódi hamispénzverők is. A korabeli technika nem tette lehetővé, hogy a vert érmék tömegét azonos minőségben bocsássák ki, akadtak köztük nagyobbak és kisebbek, súlyosabbak és könnyebbek. Ezen alapult a hamisítók működése: „körülnyírták” a nagyobb darabokat, esetleg beolvasztották őket és veretlen ezüstként vagy utánzattá, hamis pénzzé verve hozták őket újból forgalomba.

A pénzverés eredetileg mindenütt regálejog, azaz uralkodói felségjog volt, nyugaton azonban igen korán szétaprózódott, és a késő középkorra már számos egyházi és világi fejedelem, főúr és város szerezte meg azt a jogot, hogy saját verésű pénzt bocsásson ki. Magyarországon ez a fejlemény nem következett be, itt az érméket mindvégig a királyi kincstár, a *kamara* nevében verték. A pénzmonopóliummal együtt járt a nemesérc-lelőhelyek monopóliuma. Közép-Európa hegyvidékei igen gazdagok voltak ezüstlelőhelyekben, különösen Csehország, Ausztria, Kelet-Németország, nem utolsósorban pedig a magyar királyság, amely részint a Felvidéken, részint Erdélyben birtokolt nagy hozamú bányákat. Mindezek az Árpádok idején kizárólag királyi magántulajdonban voltak, olyanformán, mint a dinasztia erdőségei és családi uradalmi, és ha netán másnak a birtokán bukkantak lelőhelyekre, úgy a kamara vette magának a jogot, hogy ezeket kényszercserével kisajátítsa.

A kibányászott fémeket, vagy annak egy részét a királyi kamara pénzzé verte. Joggal kérdezhető, hogy mi volt ebben az üzlet, ha a pénznek teljes értékűnek kellett maradnia, hiszen ez esetben nem történt más, mint hogy az ezüstöt fáradságos munkával fel kellett aprítani. Miért vállalkoztak rá és ki fizette a költséget? Nos, a megoldást Európa-szerte egy sajátos adóztatási módszerben, a *pénzüjtásban* találták meg, és a 14. századig ez maradt általános. Magyarországon ez olyképpen alakult, hogy a kamara minden évben új pénzt bocsátott ki, amiből minden megye és város köteles volt a rá kirótt mennyiséget megvásárolni. Az új pénz azonban 50%-kal drágább volt, mint a régi, és az árkülönbözetet a *kamara hasznának* (*lucrum camerae*) nevezték. Ez tette a pénzverést nyereséges vállalkozássá, hiszen a haszon lényegesen magasabb volt, mint amennyit az üzemi költségek, a forgalmazást is beleértve, kitettek. Minthogy a magyar vezető réteg tagjainak nem volt jártasságuk a

számolásban, meg valószínűleg méltóságukon alulinak is tartották, hogy ilyesmivel foglalkozzanak, az üzletág kezdettől fogva idegen pénzbemberek kezében volt, akik fix összegért évente bérbe vették a kincstártól a kamara minden jogát és zsebre vágta a hasznot. A 11–13. századi kamarabérlők a jelek szerint főleg keleti kereskedők voltak: belső-ázsiai, horezmi eredetű muszlim kálizok, továbbá kikeresztelkedett muzulmánok, magyar ejtés szerint *böszörmények*, akiket latinul izmaelitáknak mondtak, és természetesen zsidók.

A bérleti rendszer ellenére a pénzjövedelem volt a legjelentősebb III. Béla bevételei között, és azoknak mintegy 36%-át tette ki. Hasonlóképpen királyi monopólium volt — és maradt az újkorig — a sóbányászat, amelynek ekkoriban Erdély volt a központja. Itt sorakoztak a király kimeríthetetlen gazdagságú sóaknáit Déstől Kolozson és Tordán át Vízaknáig, amelyek terméséből a bevételek további 10%-a eredt. A sónak a középkorban sokkal nagyobb volt a jelentősége, mint ma, mert a hús és hal tartósítására is használták. Kockára vágva hozták forgalomba, de az egész középkoron át közvetlen fizetőeszközként is éltek vele, vagyis a királyi kincstár sókockákban fizette ki a királyi alapítású monostoroknak kiutalt évjáradékot és később a katonák zsoldját.

A bevételek nagyobbik fele, 54%-a különböző forrásokból tevődött össze: a vásárok és vámok jövedelméből, a 72 ispánság adójából és ispánjuk kötelező „ajándékából”, továbbá Horvátország és az erdélyi szászok pénzbeszolgáltatásából. Amennyiben mindezt csakugyan ezüstben fizették, mint az említett jegyzék állítja, nem pedig terményben, akkor a pénz jelentős részének a kereskedelmi forgalomból kellett származnia, hiszen pénzadót csak pénzbevételből lehetett fizetni. Nem kell persze feltétlenül pénzérmeforgalomra gondolnunk. Magyarországon a 13. századig az érménél elterjedtebb volt a „rúdvaluta”, azaz a veretlen fémbe történő fizetés, és a legfejletlenebb gazdaságú területeken, például Erdélyben csak a 14. század folyamán szűnt meg. Bizonyos, hogy III. Béla jövedelmei jelentős hányadban még ezüstrúdban, illetve ezüsttárgyakban realizálódtak.

Az írásbeliség elterjedése

Béla korának újításaként szokás számon tartani a kancellária felállítását, ez azonban minden jel szerint már elődei alatt megtörtént. Addig a kevés számú oklevelet a királyi kápolna mellett működő papok állították ki, a 12. század második felében erre a célra külön testület alakult, amelyet nyugati, elsősorban pápai mintára kancelláriának neveztek. „Mivel az emberi természet fogyatékosága folytán az idők múlásával könnyen belopózik a feledés az elmúlt dolgok emlékezetébe, méltó írással védelmezni és megerősíteni mindazt, amiben a jogi személyek szerződést kötöttek, azért, hogy ez sértetlenül és háborítatlanul megmaradjon az írás erejével és alkalmas férfiak tanúbizonyságával” — olvassuk Béla egy 1181. évi oklevelében. Ettől kezdve mutatkoznak sűrűsödő jelei annak, hogy a jogok írásos rögzítése nemcsak az egyház, hanem a világiak számára is szükségletté vált. A reform eredményeként 1200 körül a szóbeliséget felváltja az írásbeliség időszaka, amelyről az ismereteink már összehasonlíthatatlanul alaposabbak és részletesebbek, mint az Árpád-kor első két évszázadáról. A magyar királyság ekkor kezd igazából betagoledni a keresztény Európába.

A kancellária az uralkodói hatalom iratkiállító szerve, mai kifejezéssel élve „segédhivatala” volt. Vezetője, a kancellár általában a főpapok közül került ki, ő őrizte a király címeres pecsénnyomóját, amellyel az iratot hitelesítették. Az általános írástudatlanság korában a pecsét, mint jól azonosítható szimbólum nem csupán a hitelesítést, hanem a hatalom gyakorlását is szolgálta. A pecsétet kezdetben szalagon vagy zsinóron függesztették rá az iratra. Amennyiben ez az ún. függőpecsét nem a szokásos módon viaszból, hanem kivételesen fémből készült, akkor bulla volt a neve, ami átvitt értelemben magát az iratot is jelentette. Az elképzelhető legünnepélyesebb iratforma természetesen az aranyból készült függőpecsétellátott irat volt, az ún. aranybulla. Az ólombulla ezzel szemben a pápai kancellária specialitása volt.

A középkor hivatalos iratait — sőt tágabb értelemben mindenféle iratot, tehát a magánlevelet is — a tudományban közmegegyezéssel oklevélnek nevezik. (Az 1526 utáni hasonló dokumentumok neve irat.) 1200 előtt főképp az egyházi intézmények fektettek rá súlyt, hogy jogaik írásban is

pontosan rögzítve legyenek, ezután azonban egyszerre megsokasodik a világi birtokosok részére kiállított oklevelek száma. Az iratokat szinte kizárólag latin nyelven készítették. Egyedüli kivétel a városok írásbelisége, amely a 14. századtól helyenként — például Sopronban vagy Pozsonyban — német nyelvű volt. Nemcsak a jog és az igazgatás nyelve maradt latin egészen a reformkorig, hanem eleinte a nem hivatalos magánlevelezés is latinul folyt. (A legkorábbi ismert magyar nyelvű levelek 1480 tájáról származnak.)

Az írásbeliség elterjedése azzal járt, hogy magánosok is mind gyakrabban írásban rögzítették egymás közti ügyleteiket, szerződéseiket vagy rendelkezéseiket. Erre a célra 1200 táján egy sajátosan magyar jogintézmény született meg, az ún. *hiteleshelyek* gyakorlata. Ezek egyházi testületek — káptalanok, bencés apátságok, premontrei prépostságok — voltak, ahol mindig volt megfelelően képzett személy iratok kiállítására. Számukat később mintegy negyvenben állapították meg, így a legtöbb megyében létezett legalább egy. A helybeli birtokosok, bármi írásban rögzítendő ügyük támadt, a legközelebbi hiteleshelyet keresték fel, amely a kívánt tartalmú iratot megfelelő díjért kiállította és hitelesítette, sőt hajlandó volt a sekrestyéjében „örök időkre” megőrizni. A hiteleshelyek a 19. századig működtek, és levéltárukban többszáz esztendő irdatlan iratanyaga halmozódott fel. A legjelentősebbek közülük a káptalanok voltak, amelyek birtokügyekben kimeríthetetlen információval rendelkeztek, ezért a tudás megtestesítőiként emlegették őket.

Az iratokat eleinte kizárólag pergamenre, régi nevén hártýára írták, és mivel az anyag drága volt, igyekeztek jól kihasználni. A pergamen mellett 1200 körül arab közvetítéssel megjelent Európában, legelőször Itáliában, a kínai eredetű olcsó papír. Ezt kezdeti idegenkedés után a kancelláriák is átvették, és ezentúl csak a fontosabb, örök érvényűnek szánt iratokat rótták „kutyabőrre”, azaz pergamenre, a mindennapi gyakorlatban a papírt használták. Magyarországon az első papíroklevél 1319-ből maradt fenn. Az olcsó alapanyag lehetővé tette az adminisztráció bővülését, és tetemesen megnőtt az irat kibocsátás. Különösen a bíróságok tevékenysége vált szakszerűvé; immár írásban rögzítették a temérdek per minden fázisát, írnokok serege ontotta az idézéseket, perhalasztásokat és más mulandó iratokat. A hiteleshelyeket is bevonták az igazgatási tevékenységbe. Amikor az uralkodó birtokot adományozott valamely hívének, a területileg illetékes hiteleshelyet bízta meg azzal, hogy a megjutalmazott birtokba juttatásáról, „beiktatásáról” bizonyáglevelet állítson ki. Amikor valakit sérelem ért, erről is a hiteleshely tett bizonyágot, ennek a bizonyáglevélnek a birtokában lehetett azután bírósághoz fordulni. A bírói idézéseket is a hiteleshelyek útján kézbesítették. (Az az iratmennyiség, amit a magyarországi kancelláriák, bíróságok és hiteleshelyek a középkor folyamán [1526-ig] kibocsátottak, csak milliókban számolható. A zömük természetesen elpusztult a történelem viharában, igen sokat — a nem időtállókat — kiselejtezték. Ami fennmaradt, nem tehető többre az eredeti iratmennyiség egy-két százalékánál. Ennek ellenére az 1526 előtti századokból ma összesen mintegy 300 ezer irat ismert. Értékük a tudományos kutatásban felbecsülhetetlen. A közhiedelemtől eltérően ugyanis nem az elbeszélő művek, krónikák, gesták a történész legfontosabb és legmegbízhatóbb forrásai, ha a régi korokat meg akarja ismerni, hanem az iratok és levelek.)

Az érdemi munkát mind a kancelláriákban, mind a hiteleshelyeknél szakképzett jegyzők, *nótáriusok* végezték, az ő dolguk volt az iratok megfogalmazása, többnyire a leírásuk is. Ez a munka azonban nem igényelt egyetemi végzettséget. A jegyzők zöme a káptalanok mellett működő iskolákban szerezte tudását, ami részint latin fogalmazásból, részint a szükséges jogi ismeretekből állt. Míg az Árpád-korban az írás csaknem kizárólag egyházi személyek kiváltsága volt, a 14. századtól egyre nagyobb számban találunk a pályán világiakat is, eleinte különösen a királyi kancelláriában. Ezóta „deáknak”, latinul *litteratusnak* (írástudó) nevezték azokat a világiakat, akik képesek voltak latin iratokat szakszerűen megfogalmazni, tehát tudtak „deákul”. Belőlük született meg lassanként a mai értelemben vett értelmiség.

A 12. századi szellemi megújulás parti hullámai Magyarországot is elérték. Egyre több pap végezte tanulmányait nyugati iskolákban, elsősorban Párizsban, és próbálta hazapléntálni az újfajta szemléletet, amelyre odakünn szert tett. Itthon természetesen magas pozíciókba, a kancellária élére, majd püspöki székekbe kerültek. A párizsi diákok sorából került ki ama titokzatos Anonymus, azaz a Névtelen, aki megírta a honfoglalás regényes történetét. A mű a 12. századi nemzeti vezető

réteg ideológiáját foglalta írásba. Szerzője mindenekelőtt előkelő kortársai hírnevét kívánta emelni azáltal, hogy állítólagos őseiket megtette a honfoglalás szereplőinek. Azt is hangsúlyozta, hogy a királyi hatalom korlátozott, a „vezérek” utódainak, vagyis az arisztokráciának törvényes joga van a kormányzásban való részvételre ama „vérszerződés” alapján, amelyet őseik Arpáddal kötöttek. Az író egyébként munkája előszavában P. mesternek, a megboldogult Béla király jegyzőjének nevezte magát, olyan rejtvényt adva fel az utókornak, amelynek megfejtése körül időnként ma is fellángol a vita. Sokáig vitatott volt, hogy egyáltalán melyik Bélát kell érteni a négy közül, de manapság a tudomány szinte egyhangúlag III. Béla mellett tette le a voksát. Megoldatlan viszont, talán örökre, hogy mi volt a szerző valódi neve, noha az idők folyamán a kornak szinte minden főpapja gyanúba került, hogy Anonymusszal azonos.

XI. Európa: a középkor delelője (1200–1300)

Vannak az európai fejlődésnek olyan jegyei, amelyek sajátlagosan és mindenekelőtt a középkor középső, „érett” szakaszához, a 11–13. századhoz kapcsolhatók. Ami a társadalmat illeti, ilyen a lovagság mint életforma; ami az ideológiát: a keresztény hit egyeduralma; ami a politikát: a keresztes hadjáratok, illetve a császár és a pápa versengése az európai hegemoniáért. Vannak továbbá olyan jegyei, amelyek már határozottan az újkorral kötik össze: elsősorban a rendi parlamentarizmus és a városok, a városi polgárság megerősödése. Mármint akár innen, akár onnan szemléljük, a 13. század mindenképp az az idő, amikor a középkor sajátos jegyei utoljára meghatározók: ez az utolsó „igazi” keresztes hadjáratok, az utolsó „igazi” császárok, az utolsó trubadúrok kora, ekkor ismeri el a latin Európa utoljára és feltétlenül a pápát legfőbb lelkiatyjának. Egyben ez a század a tanúja az első „igazi” országgyűléseknek, az első — ekkor még eretnekek ellen viselt — vallásháborúknak, de az első — természetesen itáliai — bankárok feltűnésének is. Egészen véve elmondható tehát, hogy az „igazi” középkor ekkor ér véget, és a következő két, késő középkorinak nevezett század már felig-meddig az újkor születését jelenti.

III. Ince és a pápai világalom

VII. Gergely és IV. Henrik harcának eredménye — mint láttuk — az egyház felszabadításával ért véget. A pápaság meg tudta őrizni kivívott pozícióját a második összecsapásban is, amely Barbarossa Frigyes és III. Sándor között zajlott le. 1200 körül nem volt többé reális veszély, hogy a német-római császárság bizánci módra igájába tudja hajtani a nyugati kereszténység fejét, a római egyház függetlensége tehát befejezett tény volt. Feltárult ellenben egy újabb, addig komolyan számba nem vett lehetőség: az, hogy a pápai hatalomnak sikerül majd a Nyugat országait világi hatalma alá kényszerítenie és Európát a saját vezetése alatt álló teokratikus monarchiává átfórmálnia. Ez azzal járt volna, hogy, mint a Kelet országaiban, ismét egy kézben egyesül az ideológia és a politika irányítása. Ha az első változat, a bizánci típusú cezaropapizmus veszélyt jelentett Európa sajátos politikai és társadalmi berendezkedésére, úgy ez a második változat, a teokratikus állam, amelynek feje Isten nevében egyedül uralkodik, nem kevésbé volt aggasztó. Ehhez, a világalom megszerzéséhez a pápaság III. Ince (1198–1216) uralkodása idején került viszonylag a legközelebb.

A német császári hatalom ekkoriban nem volt abban a helyzetben, hogy a pápai törekvések elé akadályt gördítsen. Barbarossa Frigyes halála után tovább erősödött ugyan, de azután hirtelen válságba került. Fia, VI. Henrik (1190–1197) a szicíliai királyok örökösét vette el feleségül, és 1194-ben rövid háború után Palermóban megkoronáztatta magát. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a Stauf-dinasztia hatalma Itália déli csücskétől Dániáig érvényesült, úgyhogy Henriket világalmai ábrándok kezdték foglalkoztatni. Mielőtt azonban ezeket megkísérelhette volna valóra váltani, fiatalon meghalt, és országa olyan megpróbáltatásoknak lett kitéve, amelyeket soha többé

nem hevert ki. A német-római birodalom nagyhatalmi szerepe voltaképp az ekkor kezdődő zűrzavarokban ért véget.

Helyette *Franciaország* kezdett, éppen ekkoriban, az európai politika fontos tényezőjévé válni. Váratlan felemelkedése VII. Lajos fia, II. Fülöp Ágost (1180–1223) nevéhez fűződik, akit joggal tekintenek a francia királyság voltaképpeni megeremtőjének. Fülöp kezdettől fogva az angol-normann hatalom megtörésében látta fő célját, és kihasználta Anglia meggyengülését, ami II. Henrik két fia idején köszöntött be. Az elsővel, Oroszlánszívű Richárddal (1189–1199) még nem boldogult. A kalandos kedvű uralkodó, aki a Szentföldről visszatérve VI. Henrik fogságába került és óriási összegben kellett országának kiváltania, hazatérte után sikerrel védte meg franciaországi tartományait. Öccsével, Földnélküli Jánossal (1199–1216) azonban Fülöp meglepően könnyen elbánt. Mint vazallusát, megidézte törvényszéke elé, és midőn nem jelent meg, megfosztotta hűbéreitől és végrehajtotta az ítéletet. A franciaországi angol uralom 1204-ben szinte hónapok alatt összeomlott, Normandia, Anjou és más tartományok egyetlen diadalmas hadjáratban a francia király kezére kerültek. János király csak Bordeaux vidékét volt képes megtartani. Fülöp ezzel a villámháborúval Észak-Franciaország ura lett és egyszeriben fölébe kerekedett összes többi hűbéresének is. Egyetlen nagyúr sem engedhette meg többé magának, hogy ne vegyen tudomást a párizsi király óhajáról. A dinasztia a továbbiakban tudatosan törekedett a nagyhűberek bekebelezésére, ami a középkor végére elvezetett a francia nagyhatalom megalapításához.

A birodalom ezenközben anarchiába . Henrik császár szicíliai trónjának örököse kisfia, II. Frigyes (1197–1250) volt, akí fölött a gyámságot III. Ince pápa vette át. Németországban ezalatt még egyszer fellángolt a Welf- és Stauf-párt harca, kettős királyválasztás, majd tízéves polgárháború következett, amely Barbarossa ifjabbik fia, Fülöp király meggyilkolásáig, 1208-ig tartott. A pápa eleinte a Welf-ház fejét, IV. Ottót, Oroszlán Henrik fiát támogatta, de amikor ő túl hatalmassá vált, szembefordult vele és védencét, az időközben felcseperedett Frigyeszt léptette fel trónkövetelőként. A háború európai méretűvé szélesedett, amidőn Ottó János angol királlyal, Frigyes pedig Fülöp Ágosttal szövetekezett. A német trón és egyben a francia királyság sorsát 1214-ben a bouvines-i csata (Lille közelében) döntötte el, amelyben Fülöp megsemmisítő győzelmet aratott az angol-német koalíció felett. Ottó lemondott és II. Frigyes 1215-ben a szicíliai mellé a német koronát is megszerezte. A két korona egyesítése nem volt éppen veszélytelen a pápaság számára, mindazonáltal a zsenge korú Frigyes addig az egyház hű fiának mutatta magát, és reméltni lehetett, hogy a jövőben is az marad.

III. Ince mindeközben úgy parancsolgatott Rómából Európa királyainak, mint holmi imperátor. Hogy miként döntött a német trón sorsáról, azt az imént láttuk. Fülöp Ágostot rákényszerítette, hogy vegye vissza első feleségét, akit egy szerelmi házasságért eltaszított. Az angol királyt kiátkozta és francia invázióval fenyegette, ha nem hajlandó elismerni canterburyi érseknek az ő jelöltjét. János makacsul ellenállt, de olyan kétségbeejtő helyzetbe került, hogy végül kénytelen volt országát hűbérül felajánlani a Szentszéknek. Ekkor viszont Fülöpöt utasította a pápa, hogy álljon el a tervezett angliai partraszállástól. Erre az időre már Róma vazallusának vallotta magát a szicíliai, a portugál és az aragóniai király, és lépten-nyomon érezték a pápa kezének súlyát Közép-Európa uralkodói, köztük Magyarországé is.

A Szentszék növekvő tekintélyét mintegy betetőzte Európa addiglegnagyobb egyetemes zsinata, amely 1215-ben ült össze az ekkoriban szokott helyen, a római Laterán-palotában, a Vatikán elődjében 1300 főpap részvételével. A sorban negyedik lateráni zsinat legfontosabb programpontja az eretnekmozgalmakkal való leszámolás volt. A 12. században — mint említettük — a kathar-albigens szekta volt a legelterjedtebb, de voltak más irányzatok is, így a valdenseké, amelyet 1170 táján egy lyoni kereskedő, Petrus Valdes alapított. Az eretnekek üldözésére a 11. század eleje óta voltak szórványos példák, de egészben véve mind ez idáig háborítatlanul követhették hitüket. A Szentszék csak 1184-ben lépett fel határozottan ellenük. Általában véve eretneknek és szigorúan üldözendőnek nyilvánított minden olyan hitbeli véleményt, amely a római egyház hivatalos felfogásától eltért, és elrendelte „kinyomozásukat”, az *inkvizíciót*, amit egyelőre a püspökök feladatává tett. III. Ince 1208-ban már keresztes hadjáratot hirdetett a délf francia katharok kiirtására. A feladat végrehajtását elsősorban északfrancia lovagseregek vállalták magukra és húsz évig tartó

hadjáratok során teljesítették is. Akár hiteles, akár nem, az albigensek elleni háborúk hangulatát jól érzékelteti egy szállóige, amelyet a pápa legátusának tulajdonítanak. Aggályosabb keresztesek Béziers elfoglalása előtt azt óhajtották tudni, miképp fogják majd megkülönböztetni az eretnekeket a hívőktől. „Üssétek agyon valamennyit — hangzott állítólag a válasz —, Isten majd megismeri az övéit!” A harcoknak, amellet, hogy tönkretették a francia Dél virágzó lovagi kultúráját, volt egy fontos politikai következményük is. Egyszer s mindenkorra megtörték a délfancia nagyhűbéresek különállását, megsemmisítették legnagyobbjuk, a katharok pártolásával vádolt toulouse-i gróf hatalmát, úgyhogy ettől fogva az országnak ebben a részében is a francia király volt az úr.

Keleten időközben világtörténelmi jelentőségű változások mentek végbe, amelyek szintén a pápaság tekintélyét növelték. A negyedik nagy keresztes hadjárat, amely főleg francia lovagokból állt és 1202-ben indult Velencéből a Szentföldre, útközben célt tévesztett és 1204-ben Konstantinápolyban kötött ki. Már az sem felelt meg az eredetiprogramnak, hogy Enrico Dandolo dózse a szállítási költségek fejében elfoglaltatta a keresztesekkel Zárát a magyar királytól. Ezután a korábban megvakított II. Izsák bizánci császár fia kérte tőlük, hogy ha már úgyis arra járnak, segítsék vissza apját a trónra. Ez meg is történt, de a keresztesek nem kapták meg a kialakított zsoldot, és ezen feldühödve megrohamozták a fővárost. Három nap alatt romba döntöttek mindent, amit a bizánci kultúra évszázadok alatt teremtett. „Mióta a világ fennáll, ekkora zsákmányt még egyetlen város sem nyújtott” — összegezte a tapasztalatokat Geoffroi de Villehardouin, a keresztesek egyik vezére és történetírója. Az igazi Bizánc megszűnt létezni, és bár később még feltámadt, korábbi jelentőségét soha többé nem nyerte vissza.

A keresztesek nem is folytatták útjukat, hanem berendezkedtek a kelet-római birodalom romjain. „Latin” császárt választottak maguk közül, aki hűbérura lett a görög földön alapított „frank” vazallusállamoknak. Thesszaloniké (Szaloniki) élére király került, Athénbe herceg, Achaiába, más nevén Moreába — ez volt a Peloponnészoszi-félsziget középkori neve — fejedelem. A velenceiek a birodalom területének három nyolcadát kapták meg, övék lett egyebek között Kréta, a Jón-szigetek és az égei szigetvilág nagy része, számos fontos támaszponttal a szárazföldön. Megszületett a velencei gyarmatbirodalom, és az oszmán-török hódításig a legerősebb tengeri hatalom maradt a Földközi-tenger keleti medencéjében. A keleti egyház élére egy velencei *nobile* személyében „latin” patriarcha került, III. Ince birodalma tehát most már a hajdani Bizáncra is kiterjedt. A görög uralom csak a korábbi peremvidékeken maradt meg. A császárság a Laszkarisz-dinasztia (1204–1258) vezetésével egy kis-ázsiai városból, Níceából folytatta a küzdelmet a betolakodók ellen, az albániai partokon, Epiruszban pedig különálló fejedelemség — despotátus — létesült egy másik görög dinasztia uralma alatt.

A konstantinápolyi latin császárság mindössze 57 évig állt fenn. 1261-ben VIII. Mihály níceai császár, Bizánc örököse visszafoglalta a keresztesektől a fővárost, ezóta a tőle származó Palaiologosz-dinasztia uralkodott benne a török hódításig. Ez a „birodalom” azonban már csak árnyéka volt a korábbinak, és legfeljebb a balkáni politikában maradt még egy darabig számottevő tényező. A görögországi frank fejedelemségek is sorra elenyésztek, a török kort egyedül az athéni hercegség érte meg. Moreát a 14. századtól a császári család fiatalabb tagjai kormányozták despota címmel az ókori Spárta közelében épült Misztrá várából.

II. Frigyes és a Staufok bukása

Mialatt a latin császárok a túlélésért küzdöttek a bolgárokkal és a görögökkel, nyugaton lezajlott a pápai és császári hatalom utolsó nagy összecsapása, amely végül mindkettőt romlásba taszította.

A kor vezéralakja kétségkívül a nagy Barbarossa nem kisebb unokája, II. Frigyes (1197–1250) volt, a középkor egyik legszínesebb uralkodói egyénisége, akiben gátlástalan célratörés párosult államférfiúi látókörrrel és tudósi ambíciókkal. Dél-itáliai királyságát olyan mintaállammá fejlesztette, amely már kevéssé emlékeztetett a korabeliekre. A római jogból levezetett abszolút hatalmat igényelt magának, országát fizetett hivatalnokgárdával irányította a szigorú központosítás és a célszerűség elvei szerint, és kizárta belőle az egyház befolyását. A pápa Antikrisztusnak

nevezte, amiben sok igazság volt, mert Frigyes az arab filozófusok hatása alá került és inkább lehetett vallástalannak tekinteni, semmint hívő kereszténynek. Ambivalens portréjához tartozik, hogy — mai szóval élve — empirikus kutatónak vallotta magát, és kitűnő szakkönyvet írt a solymászatról, ugyanakkor, elsőként Európában, minden fontos vállalkozása előtt kikérte a csillagjósok véleményét.

A császár tehát egész habitusánál fogva alkalmatlan volt rá, hogy elnyerje a Szentszék rokonszenvét, és ehhez az igyekezet is hiányzott belőle. A kor harcias pápái, IX. Gergely (1227–1241) és IV. Ince (1243–1254) életcélul tűzték ki, hogy megszabaduljanak tőle. Természetes szövetségesként ismét a lombard városok kínálkoztak számukra, amelyeket Frigyes, akárcsak nagyapja, a császári jogok felemlegetésével ingerelt fel. Eleinte ő került fölénybe és 1237-ben Cortenuovánál legyőzte az újjáalakult Lombard Liga hadseregét, a pápa pedig 1244-ben Franciaországba volt kénytelen emigrálni. Ezután azonban a Staufok és párthíveik, a gibellinek ügyét sorozatos csapások érték. A lyoni egyetemes zsinat 1245-ben trónfosztottnak nyilvánította Frigyeset, és a német fejedelmeket új király választására szólította fel, úgyszólván Németország gyakorlatilag elveszett a számára, és egyik fia, Enzo a bolognaiak fogságába esett. Halála (1250) után a pápaság és a guelf párt Itália-szerte diadalmaskodott.

Németország jövőjét ezekben az évtizedekben döntően befolyásolta a Welf–Stauf viszály és a szicíliai királysággal létrejött unió. A német trón, amelyet engedetlen egyházi és világi fejedelmek sokasága vett körül, egyre érdektelenebbé vált a Staufok számára. II. Frigyes, miközben Palermóban valóságos önkényuralmat vezetett be, német királyságát szinte tervszerűen leépítette. 1220-ban az egyházi fejedelmek nyertek tőle széles körű uralkodói jogokat, 1231-ben pedig a világiak is kicsikarták ugyanezeket. Ezóta a német–római birodalom egész fennállása alatt — a napóleoni időkig — voltaképp nem jelentett egyebet, mint több száz önálló, szinte független hercegség, grófság, érsekség, püspökség, apátság és egyéb uradalom laza együttesét, amelynek mintegy választott elnöke volt a német — ahogy nevezni kezdték, a „római” — király, elég nagy presztízzsel, de minimális jövedelemmel, hadsereg és tényleges hatalom nélkül. A Stauf-birodalom felbomlását követő zűrzavarban a fejedelmekkel nagyjából azonos jogokat vívott ki magának több tucat város is, az ún. *szabad birodalmi városok*, ám ők legalább fizettek némi adót az uralkodónak, és ha muszáj volt, szállást is nyújtottak neki. A teljes politikai széttagoztság állapotában leginkább az államfők gyűlékezete, a *birodalmi gyűlés* tartotta fenn az egység látszatát, csak ez volt ugyanis jogosult az egész „országot” érintő határozatokat hozni. VI. Henrik halála (1197) óta a trón nem öröklődött, hanem választással töltötték be, és a 13. század folyamán kialakult az a szokás, hogy ez a jog a sok közül hét tagállam fejét, az ún. választófejedelmeket illeti meg: a mainzi, kölni és trieri érsekeket, a szász herceget, a brandenburgi örgróft, a rajna-pfalzi palotagróft és a cseh királyt. A birodalom ekképpen kialakult alkotmányát véglegesen az 1356-ban IV. Károly császár által kibocsátott Aranybulla rögzítette.

II. Frigyes és a pápaság harcában Németország fejedelmei már saját belátásuk szerint foglaltak állást. 1246-tól kezdve ellenkirályokat választottak, köztük a kasztíliai királyt és az angol király öccsét, de valójában az egész birodalom közel három évtizedre a teljes fejtelenség állapotába süllyedt. Végül, miután már mindenkinek elege lett a kaósból, 1273-ban közös akarattal Habsburg grófját, Rudolfot emelték a trónra, hogy próbáljon rendet teremteni. Ez ugyan nem sikerült, de a család, amely a mai Svájc területén birtokolt hűbéreket és addig egyike volt a viszonylag jelentéktelen helyi kiskirályoknak, ezzel az aktussal lépett be a világtörténelembe.

A lovagkor vége

A német–római birodalom lehanyatlása folytán a Nyugat vezető hatalma a gazdaságilag felvirágzó és Fülöp Ágost által naggyá tett francia királyság lett, amely az albigens háborúk befejeztével a La Manche csatornától a Földközi-tengerig uralkodott. Épp ezért feltűnő az az új szellem, amelyet Fülöp unokája, a szentté avatott IX. Lajos (1226–1270) képviselt az európai politikában. Talán először fordult elő, hogy egy uralkodó, bár megtehetette volna, nem hatalma

gyarapítását és a katonai dicsőséget tekintette életcéljának, hanem a jogrend és a belső béke fenntartását. Amilyen határozottan örködött a királyi hatalom jogain, annyira kész volt a másokét is tiszteletben tartani, és fegyverhez csak a végső esetben nyúlt. Pártatlansága és erkölcsi tisztasága olyan tekintélyt szerzett neki, hogy mind az angol, mind a német belviszályokban döntőbíróként fordultak hozzá. Egyúttal azonban ő volt az utolsó és talán legigazibb keresztény lovagkirály is. Mélyen átélt vallásos meggyőződése arra is ösztönözte, hogy komolyan vegye a hitetlenek elleni harc parancsát, jóllehet ez már kezdett kimenni a divatból. Európa két utolsó nagy — és sikertelen — keresztes hadjáratát tehát Szent Lajos vezette, az elsőt 1248-ban Egyiptomba, ahol lovagjaival együtt fogságba esett és nagy váltságdíjért szabadult; a másikat élete legvégén, 1270-ben Tuniszba, amelynek során járvány ragadta el.

A két súlyos kudarc mintegy jelezte, hogy a fényes lovagkor a végéhez közeledik. A szentföldi keresztes államok már csak tengődtek ezekben az évtizedekben, Lajoson kívül szinte senki sem törődött velük. A végső katasztrófa azután következett be, hogy Egyiptomban 1250-ben Szaladin utódainak rabszolgatestőrei, a *mamelukok* vették át a hatalmat és maguk közül választottak uralkodót. A mameluk szultánokat ingerelték a birodalmukba ékelődő idegen államocskák és gyorsan végeztek velük. 1268-ban elesett Antiochia, 1289-ben Tripolisz és 1291-ben a keresztesek utolsó fellegvára, Akkon. A túlélők hazaköltöztek Európába, egyedül a johannita lovagok maradtak a közelben, a Bizánctól elfoglalt Rodosz szigetén. A 14-15. század pápái még többször próbálták feléleszteni a keresztes háború szellemét, és voltak is időnként így nevezett hadivállalkozások különböző „hitetlenek”, muzulmánok és pogányok ellen, de a Szentföld visszaszerzésére nem történt több kísérlet. Ezen a vidéken az oszmán hódításig (1517) a kairói mameluk szultánok maradtak az urak.

A Staufok szicíliai királyságának romjain a 13. század második felében egy új hatalom született. Alapítója, Anjou Károly Szent Lajos király öccse volt, de ahogyan már lenni szokott, semmiben sem hasonlított a bátyjára. Apai örökségként Anjou grófságot kapta, a felesége kezével Provence tartományt szerezte meg, és amikor a pápa Itáliába hívta harcolni a gibellinek ellen, meghódította Szicília trónját. 1266-ban a beneventói csatában legyőzte II. Frigyes fiát, Manfrédot, majd Tagliacozzónál elfogta és lefejeztette a fiatal Konradint, Barbarossa utolsó leszármazottját. Dél-Itáliában ezentúl a francia Anjouk voltak a normann és Stauf-királyok örökösei. Ők is Szicília királyának címezték magukat, de székhelyüket Nápolyban rendezték be, ezért országukat *nápolyi királyságként* szokás emlegetni.

Anjou Károly nem kevesebbre, mint földközi-tengeri hegemoniára tört. Felújította a normannok balkáni terveit, megszállta az albán partvidéket Durazzó (Durrës) városával együtt, továbbá felvette a Jeruzsálem királya címet. Bizánc elfoglalását is tervbe vette, de VIII. Mihály császár agyafúrt diplomáciával keresztülhúzta a számításait. 1282-ben lázadás tört ki Palermóban az idegen uralom ellen, a nevezetes „szicíliai vecsernye”, amelyet Bizánctól pénzeltek. A felkelők mindenkit legyilkoltak, aki a kiejtése alapján franciának bizonyult, és oltalmukra behívták az aragóniai királyt. A szigeten a továbbiakban, 1409-ig az aragón királyi család egyik oldalága uralkodott, amelynek tagjait szintén szicíliai királyokként emlegették, de országuk hivatalosan a *Trinacria* nevet viselte. A Földközi-tenger nyugati medencéjének sorsát ezentúl hosszú időn át, az 1440-es évekig a nápolyi-aragón vetélkedés alakította.

A spanyol félszigeten ekkoriban már erős keresztény királyságok léteztek. Az afrikai Almohád szultán 1212-ben csatát veszített Las Navas de Tolosa mellett, Jaén közelében, ami áttörést hozott a régóta folyó reconquistában. Kasztília uralkodója, Szent Ferdinánd (1217–1252) 1230-ban egyesítette országával a leóni királyságot, elfoglalta Córdoba (1236) és Seville (1248), s elérte a déli tengerpartot, mialatt szövetségese, az aragóniai Hódító Jakab (1213–1276) a Baleári-szigeteket és Valenciát „szabadította fel”. A mór uralomnak mintegy az emlékeként Granada kicsiny, de virágzó arab emirátusa maradt fenn továbbra is a félsziget délkeleti sarkában a középkor hátralevő két és fél századára.

Az érett középkor három évszázadát, mintegy jelképesen, a világalomra törő középkori pápaság bukása zárja le. A Stauf-császárság eltűnésével látszólag megszabadult örök ellenfelétől, de úgy látszik, mintha nemcsak vele, de nélküle sem tudott volna létezni. Nyomban az Anjouk

trónra ültetése után (1268) válságba került, mert a bíborosok három évig nem tudtak dűlőre jutni az új pápa személyéről. Ennek hatására hozta róluk a lyoni zsinat (1274) azt a nevezetes szabályt, hogy a választás megtörténteig lezárt helyen kell ülésezniük, és az eredményt (*Habemus papam!*) füstjellel tudathatják a külvilággal. A következő pápák többnyire az Anjou-királyok befolyása alatt álltak. Amikor pedig VIII. Bonifác (1294–1303) váratlanul világuralmi igényeit kezdte hangoztatni, kitűnt, hogy erre a megváltozott viszonyok között nincs többé közönség.

Bonifác, ma úgy mondanánk, „dogmatikus” volt, doktrinér megszállottja annak a régen ismert, de egészen komolyan soha nem vett elvnek, hogy az anyaszentegyház minden világi hatalom felett áll. Felfogását megpróbálta a gyakorlatban is érvényesíteni. *Clericis laicos* c. bullájában (1296) megtiltotta az uralkodóknak, hogy papságukra az ő beleegyezése nélkül adót vessenek ki, majd egy másik bullában (*Unam sanctam*, 1302) köntörfalazás nélkül megfogalmazta a kereszténység feletti pápai uralom legszélsőségesebb felfogását. Időközben azonban egy gyakorlati kérdésben összeütközésbe került IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) francia királlyal, Szent Lajos unokájával, és ez a középkori pápaság végét jelentette. Mintegy cáfolandó Bonifác elveit, egy kis francia csapat Anagninban foglyul ejtette, és a pápa hamarosan belehalt a megaláztatásba. Utódai megszívlelték a tapasztalatot, és noha a pápaság ezentúl is ideológiai és pénzügyi hatalmasság maradt, óvakodott tőle, hogy a világuralom kérdését feszegetse.

A rendi parlamentarizmus kezdetei

A 13. század több tekintetben mérföldkő az európai társadalom fejlődésében. Ekkor formálódottak a modern Európára jellemző alkotmányos berendezkedés csírái, és ezzel a politikai gondolkodás olyan sajátos útra terelődött, amelyről többé nem lehetett letérni. Az ekkor meggyökeresedett eszmék jelölték ki azokat a kereteket, amelyekkel a továbbiakban minden európai monarchiának így vagy úgy, akár elfogadva, akár elutasítva, számot kellett vetnie. Az új, mindent átformáló gondolat a rendi képviselőten alapuló *parlamentarizmus* volt.

Az alapeszme, hogy ti. az uralkodói hatalom nem korlátlan, igen régi volt. Emlékszünk rá, hogy — szemben az abszolút uralmat igénylő bizánci és iszlám uralkodókkal — már a barbár királyok is előkelőik tanácsával kormányoztak, és kénytelenek voltak ennek véleményét figyelembe venni. Mindinkább gyökeret vert az a nézet, hogy a grófok és püspökök voltaképp az egész országot, a „népet” képviselik, mint annak „minőségi” — ahogy akkor mondták: „józanabb” — része. Innen már csak egy lépés volt az a gondolat, hogy a tanács felelősséggel tartozik az ország törvényeinek épségeért, és az uralkodót akár erőszakkal is kényszerítheti azok megtartására. Ez történt Angliában 1215-ben, amikor a János király önkénye ellen fellázadt bárók kicsikarták a *Magna Charta Libertatum* nevű szabadságlevelet. Ez azonban még nem parlamenti keretek között történt, noha az angolok szívesen tekintik a nevezetes okmányt modern alkotmányuk talpkövének. A hatalom kizárólagos letéteményese egyelőre még ugyanaz a kör volt, mint a barbár királyok idején: a nagyok tanácsa, élén az uralkodóval.

Hamarosan, még a 13. század folyamán ehhez képest forradalmian új gondolatok fogalmazódtak meg. Először is az, hogy egy király alattvalóinak összessége jogi személy. Ezt ma nemzetnek mondanánk, akkor az ország „közösségének” (*communitas*), „egyetemének” (*universitas*), azaz összességének nevezték, filozofikusabban „polgári társadalomnak” (*societas civilis*) is. Úgy tekintették, hogy az alattvalók, az „országlakosok” (*regnicola*) egy „test” tagjai, amelynek feje a király, és ebben az organizmusban mindegyik összetevőnek sajátos szerep jut: a „fej” kormányoz, de a „tagoknak” jogaik vannak, amelyeket a „fej” köteles épségben tartani. Ehhez kapcsolódott az a szintén új gondolat, hogy az országlakosok számára időről időre gyűlést, vagy ahogy helyenként mondták, „megbeszélést”, *parlamentumot* kell tartani, ahol előadhatják panaszait és véleményt nyilváníthatnak aktuális kérdésekről. Noha elvben minden alattvalónak joga volt ezeken az *országgyűléseken* személyesen részt venni, könnyen belátható okból kezdettől fogva az volt az általános szokás, hogy fejenként csak a főpapok és főurak jelentek meg, akiknek véleményét feltétlenül ki kellett kérni, míg a népesebb közösségek — városok, tartományok, grófságok, testületek — beérték

azzal, hogy választott küldöttek, *követek* útján képviseltessék magukat.

A parlamentarizmus új eszméje a 13-14. század folyamán szerte a katolikus Európában behatolt a gyakorlatba, és szinte szakadékká mélyítette azt a különbséget, amely a nyugati és keleti államformák között eleve fennállt. Angliában, amely e tekintetben azóta is mintaállam maradt és a legtöbbet őrizte meg a középkori hagyományokból, ez a folyamat János fia, III. Henrik (1216–1272) uralkodása alatt kezdődött el és egy-két nemzedék alatt be is fejeződött. 1258-ban ismét fellázadtak a bárók Montforti Simon vezetése alatt, de ezúttal bevonták a mozgalomba a közrendűeket is, és 1265-ben olyan gyűlést hívtak össze, amelyen minden megye (grófság) és város két-két követtel képviseltette magát. Innen számítható az angol parlamenti monarchia kezdete. A király ugyan leverte a mozgalmat, de maga a *parlamentum* intézménye fokozatosan meggyökeresedett. Henrik fia, a „velsi tartományt” bekebelező I. Eduárd (1272–1307) és utódai idején lassanként összeállt ama főrangú uraknak, az egyházi és világi „főrendeknek”, *lordoknak* a listája, akiknek vagyonuknál és tekintélyüknél fogva minden gyűlésre személyre szóló meghívót illet küldeni. Akiknek ilyen nem járt, azokat a „közrendűek” sorába számították, őket testületileg hívták meg és választott képviselőik képében voltak jelen a tanácskozásokon. A két csoport elkülönülve, két „házban” ülésezett, az előkelők a „felsőházban”, vagyis a *Lordok Házában*, a követek pedig a közrendűekében (*House of Commons*), az „alsóházban”. Számos reformot élt meg az angol parlament az azóta eltelt hét évszázad alatt, és tartalmát tekintve a polgári átalakulás során a felismerhetetlenségig megváltozott, de némely formái napjainkban is szinte ugyanazok, mint a középkorban. Belőle ered és sok országban ma is hasonló hozzá a parlamenti rendszerek egyik ismert típusa, a két „kamarából” álló törvényhozó testület, amelynek alsóháza a nép közvetlenül választott képviselőiből áll, a felsőház pedig — ezt ma rendszerint szenátusnak nevezik — ettől eltérő összetételű, tagsága sok helyütt ma is személyi joga alapján alakul és mintegy a társadalom legtekintélyesebb elemeit egyesíti.

Mielőtt bárki azt gondolná, hogy a 13. században a parlamenti demokrácia született meg, világossá kell tenni, hogy demokráciáról szó sem volt. A középkori társadalom változatlanul az emberek egyenlőtlenségének, velük született „rendi” különbözőségének elvén alapult, és ez így maradt a 18-19. századi polgári átalakulásig. A „rend” fogalma azonban módosult. Emlékszünk rá, hogy eredetileg, 1000 körül a három rendet: a lovagok, papok és parasztok rendjét értették rajta. Az elv ugyanaz maradt továbbra is: a „rend” a társadalom olyan csoportját jelentette, amelynek sajátos, a többi rendétől eltérő jogai, más szóval rendi kiváltságai vannak, a változás abban állt, hogy a rendi tagozódást immár más módon, kissé bonyolultabban képzelték el. Hogy miként, az a helyi adottságokon múlt és ezért országoként, sőt olykor tájanként különbözött. Láttuk, hogy Angliában ez viszonylag egyszerű volt, a politikailag számba veendő népességet a 13. századtól fő- és közrendűekre osztották. Az utóbbiakba beleértették mind a megyék kisebb és nagyobb földbirtokosait, tehát későbbi fogalmakkal élve a *dzsentrit* és a szabad parasztságot, mind az alsóbb egyházi testületek tagjait, mind a városok polgárságát. E két rend tagjai voltak azok, akik politikai jogokkal rendelkeztek, akik tehát a parlamentben közvetlenül, mint a lordok, vagy közvetve, mint a többiek, beleszólhattak — legalábbis elvben — az ország dolgába. A lakosság zömét azonban ez a jog nem illette meg. Aki nem közvetlenül a királynak, hanem más személynek volt az alattvalója, az egyszerűen kívül rekedt „az alkotmány sáncain”, nem járt neki semmiféle rendi képviselő, mert nem tekintették teljes jogú „országglakosnak”. Ide számított egyebek között a földesúri hatalom alatt élő szabad- és szolgarendű parasztság egésze, tehát a mai értelemben vett felnőtt lakosság tömege. Úgy is mondhatnánk, hogy ők nem tartoztak bele az intézményesült ország fogalmába. A 13-14. századtól kialakuló új társadalmi és politikai forma, a *rendiség* tehát messze állt a modern értelemben vett demokráciától, egyrészt, mert a népesség elenyésző hányadának biztosított csak „állampolgári” jogokat, másrészt, mert még ezeket sem mérte ki egyenlően az egyes rendek között.

Az országgyűlés sehol sem jelentett egyebet, mint rendi gyűlést, a kiváltságolt testületek, azaz a rendek politikai képviselőit, és összetétele mindenütt a rendi társadalom felépítéséhez igazodott. A társadalom helyenként eltérő szerkezetének tehát Európa minden táján a parlamentarizmus helyi formái feleltek meg. Franciaországban három rend formálódott ki: a nemesség, a papság és a harmadik, a polgárság, ezek küldötteiből állt az „általános” rendi gyűlés (*Etats généraux*). (Meg-

jegyzendő azonban, hogy Franciaországban a parlament szó nem ezt a gyűlést, hanem a királyi és tartományi fő törvényszékeket jelölte. Ismeretes, hogy a nagy forradalom az egyenlő jogokat követelő „Harmadik Rend” megmozdulásával kezdődik majd több száz év múlva, 1789-ben.) Rendi szerkezetű volt a már tárgyalt német–római birodalmi gyűlés is, ennek keretében a fejedelmek, a grófok, a „birodalmi lovagság” (azaz a császártól közvetlenül függő kismemesség) és a „szabad birodalmi városok” alkottak egy-egy rendet. A parasztság csak kivételképpen jutott rendi képviselőhöz, ilyen kivétel volt Svédország, amelynek birtokos társadalma mind a közép-, mind az újkorban jelentős részben szabad parasztokból állt.

A parlamentarizmus fokozatosan bontakozott ki, és mire virágba szökkent, alaposan átalakult. Keletkezését nem úgy kell elképzelnünk, mint az újkor nagy társadalmi mozgalmait. A kezdeményezés igazából nem alulról, hanem legfelülről indult ki. Nem annyira a „tömegek” igényeltek maguknak nyilvános fórumot, mint inkább a monarchiáknak volt szükségük alattvalóik támogatására. A legnyilvánvalóbban Franciaországban mutatkozott ez meg, ahol az első országos rendi gyűlést — mert tartományiak előbb is voltak — 1302-ben Szép Fülöp hívta össze, hogy VIII. Bonifáccal támadt konfliktusában az egész népet maga mögé állítsa. A legtöbb országban a ki-kiürülő államkincstár készítette gazdáikat arra, hogy alattvalóik pénztárcájához folyamodjanak, és cserébe politikai jogokat ajánlottak fel. A fejlődés mindenütt azzal járt, hogy a „rendes” királyi bevételek már nem voltak elegendők a rohamosan növekvő kiadásokra, főként a háborúkra nem. A 13-14. századtól a hagyományos hűbéri szolgálaton alapuló lovagi hadakat Európa-szerte fizetett hivatásos katonák, *zsoldosok* váltották fel, az új hadsereg pedig temérdek pénzbe került. A rendi gyűlések egyik legfontosabb funkciója az lett, hogy időről időre új, „rendkívüli” adót szavazzanak meg, de ettől fogva természetesen tudni akarták, hogy a pénzük mire megy el. A megfelelő ideológiát a római jog szakértői, a *legisták* szolgáltatták. Ők bányászták elő Justinianus gyűjteményéből azt a jogelvet, amely akár a parlamenti mozgalmak jelszava lehetett volna: „Ami mindenkit illet, azt mindenkinek jóvá kell hagynia.” Ebből nemsokára az következett, hogy az országgyűlés minden fontos politikai döntéshez hozzá kívánt járulni, kiváltképp az ország törvényeinek megváltoztatásához. Így történt, hogy a 14-15. század folyamán a rendek mind nagyobb beleszólást nyertek országuk ügyeibe, és hovatovább szinte gúzsba kötötték uralkodójuk kezét. (Látni fogjuk a következő kötetben, hogy az újkori monarchiák megerősödése 1500 táján mindenütt a rendek visszaszorításával kezdődik majd el.)

A városok felemelkedése

Hogy mekkora változáson ment át Európa társadalma a 11–13. század között, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemrég még létükért küzdő városi közösségek szinte mindenütt tagjai, sőt mellőzhetetlen részesei az újonnan kialakuló rendi államformának. Európa gazdaságának az a sokoldalú felvirágzása, amely ezt eredményezte, 1200 és 1300 között teremtette meg a legérettebb gyümölcsseit. Ebben az évszázadban a Nyugat országai olyan csúcsára jutottak a fejlődésnek, amelyet legközelebb csak századok múlva érnek majd el. A népsűrűség folyvást növekedett, és egyes vidékeken kezdett az újkori számokhoz közelíteni. Földínség állt be, lassanként minden talpalatnyi föld művelés alá került, és Hollandiában már megtették az első lépéseket, hogy a tengertől hódítsanak el termőterületet. A telepések, főleg a német fejedelemségekből, továbbra is özönlöttek kelet felé, így válik a középkor végére színnémet lakosságúvá a Szudéta-vidék, Szilázia és a Balti-tenger déli partvidéke. A Nyugat egyes helyein olyan termelési eljárásokkal, művelési kultúrákkal kísérleteztek, amelyek igazi korszaka majd a 18. századi új „agrárforradalommal” köszönt be.

A falusi életmód sok helyen átalakult. A szolgaság nem tűnt el, sőt a növekvő népességszám helyenként meg is szaporította, de egészben véve megritkult. Az új telepéseket többnyire nagyfokú szabadsággal csábították: önkormányzatot kaptak, örökbe nyerték el parcelláikat, és a földesúrnak a megszabott pénzjáradékon felül semmi egyébbel nem tartoztak. Végeredményben olyasféle státuszuk lett, mintha szabad bérlők lettek volna, kivált, ha bírójukat is maguk választhatták. Nem volt ritka az

olyan, már-már városjogú paraszti település, amelyet polgármester és tanács irányított. Ott is többnyire megszelídült a földesúri hatalom, ahol a régi keretei továbbéltek. Általánossá vált, hogy a korábbi, szolgai eredetű terheket eltörölték vagy átváltoztatták pénzdórra. A földesúr háztáji gazdasága, allodiuma az idők folyamán összezsugorodott, robotra vagy nem volt már szüksége, vagy az esedékes munkát megbízhatóbban tudta bér munkásokkal elvégeztetni. Ezért a földesúrnak végzett ingyenmunka részint megszűnt, részint — a legtöbb helyen — évi egy-két napra csökkent le. Mindazonáltal továbbra is akadtak elmaradott vidékek, ahol a nép ugyanolyan viszonyok között élt, mint két-háromszáz évvel korábban, és sokfelé ismerték még Nyugat-Európa országaiban is az olyan szolgát, aki kora középkori módon tetszés szerint volt kötelezhető bármennyi és bármilyen alantas munkára. Ezek a maradványok csak fokozatosan tűnnek el nagyjából az újkor elejére.

A korszak legszembetűnőbb vonása a városok gazdasági, kulturális és politikai szerepének megnövekedése. A 13. század végére már akadtak, ha elvétele is, metropoliszok, amelyeket a Kelet nagyvárosainak mércéjével lehetett mérni. A katolikus Európa legvárosiasabb vidéke Észak- és Közép-Itália volt, legnépesebb települése pedig kétségkívül Milánó, mintegy kétszázezer lakosával, 12 500 házával, több mint ezer üzletével, sok-sok templomával és nem kevesebb, mint 25 kórházával! „Milánóban egyedül az állatok annyi kenyeret fogyasztanak, mint némely itáliai város egész lakossága” — állította büszkén az egykorú milánói krónikás. Százezer felett lehetett Velence, Genova és Firenze népessége is, és számos városé haladta meg a húszezret. Ha mai fogalmaink szerint nem is, a kor viszonyaihoz képest igen nagy számok ezek. Az Alpokon túl egyedül Párizs közelítette meg a százezres szintet, Flandria legnagyobb városa, Gent ötvenezer főt számlált, egyébként a húszezer lakosú városok — például London, Köln — már igen népesnek számítottak. Ám a városiasodás előrehaladása nem is annyira a méretekben mutatkozott meg, hanem a számokban. Különösen a fejlettebb tájakon, Itáliában és Flandriában volt igen sűrű a városhálózat, de a Loire és a Rajna közötti, aránylag tágas térségben is egymást érték a gyakran csak falnyi méretű, de városjellegű települések.

A várost a falutól elsősorban nem a lélekszáma és gazdagsága, hanem különleges *jogállása* különböztette meg. Bizonyos értelemben minden város, a legkisebb is, idegen test volt a környezetében. Míg a környező falvak parasztsága továbbra is az uradalmi rendszer keretei között élt, a városfalak között élő polgárság kivívta azt a jogot, hogy különös fajta szabad embernek tekintsék, akire sem a parasztság feudális kötöttségei, sem a nemesség hűbéri szokásai nem vonatkoznak. Szabadon választhatta meg lakóhelyét, szabadon rendelkezhetett tulajdonával, azt vehetett feleségül, akit akart, nem kellett sem szolgálnia, mint a parasztnak, sem hadakoznia vagy párbajoznia, mint a nemesnek, és általában saját városának jogrendszere szerint élhetett. Kialakult az a szokás is, hogy az a paraszt, aki a földesura elöl a városba szökik, egy év és egy nap elteltével szabad emberré lesz. „A városi levegő szabaddá tesz” — szólott erről az elterjedt szentencia.

Az a fok, amelyet a városok a politikai jogok szerzésében elértek, igen különböző volt. Csak kevesen jutottak odáig, hogy szuverén városköztársasággá formálódjanak, de bizonyos fokú bíraskodási és közigazgatási autonómiára az európai városok legtöbbször tett a 13. századra. A város szabadságjogának leglényegesebbje volt, hogy kivették ama terület bírāja alól, ahol feküdt, és ezóta sajátos jogi szigetet alkotott, amelyre nem voltak érvényesek a környezet törvényei. Megállapították, meddig terjed a város határa, és hol kezdődik az idegen joghatóságoké. Ezen a határon belül a város választott szervei voltak illetékesek, a saját jogrendszerük szerint ítéleztek és saját szabályaik szerint igazgatták a város népét. Gondoskodtak a városfal és a középületek — templomok, tanácsolóházak, hidak, rakpart — felépítéséről és karbantartásáról, ennek fedezésére rendszeresen adóztatták polgáraikat, és ami merőben új dolog volt, az adó nagyságát a vagyon mértékéhez szabták. Míg tehát az uradalmak parasztsága egy falun belül ősi szokás szerint általában háztartásonként azonos mértékű adót fizetett, a városokban megjelent az arányos közteherviselés modern elve.

A város egységét a piactér jelenítette meg, rendszerint itt állt a főtemplom és a városháza, amelyben a tanács tartotta üléseit. Itt határoztak a polgármester és a mellé választott tanácsosok — más néven esküdtek — a város törvényeiről és sorsáról. Sok helyen megvolt a népgyűlés intézménye is, amelyen minden polgár részt vehetett, de a funkciója inkább csak a tanácsai döntések

jóváhagyása, megtapsolása volt. A városi szabadság újfajta vívmány volt, végeredményben ez volt a modern értelemben vett polgári szabadságjogok őse. Egyenlőséget azonban nem jelentett. A lakosság sem ténylegesen, sem jogi értelemben nem számított egyenlő emberek közösségének. A kormányzás némely tekintetben a rendi államformára emlékeztetett: mindenki ki volt rekesztve belőle, aki nem rendelkezett polgárjoggal, azaz gyakorlatilag mindazok, akiknek nem volt saját ingatlanuk. Azok tehát, akik faluról beköltözve a városban vállaltak munkát, nem részesültek automatikusan polgárjogban, csak abban a valószínűtlen esetben, ha valamiképp sikerült megvagyonosodniuk.

Am még a háztulajdonos polgárok sem voltak egyenrangúak. Az önkormányzatot ebben az esetben sem szabad a modern demokráciák mintájára elképzelni. A 13. században minden európai várost egy szűk körű oligarchia irányított, és ez számos helyen később sem változott meg. Miként az ország egésze, a városi társadalom is elég élesen szétvált előkelőkre és a „népre”, közkeletű, antik eredetű szóhasználatnál élve *patrícusokra* és *plebejusokra*. Kikből állt ez a patríciátus? Természetesen a legvagyonosabb és legelőkelőbb családok fejeiből, általánosságban azt mondhatnánk, a leggazdagabb kereskedőkből és a legnagyobb telektulajdonosokból, akik különben gyakran nemesi származással dicsekedhettek. Volt, ahol törvény írta elő, hogy a polgárok meghatározott köréből kell választani a város vezetését, másutt csak íratlan szokás diktálta ezt, de az eredmény mindenütt egyforma volt. A köznépnek így is, úgy is kevés befolyása volt a dolgok menetére.

Egyetemek és kolduló rendek

Szemben a középkor korábbi szakaszával, a 13. századra a kultúra központjaivá is egyértelműen a városok váltak. Formai tekintetben a változást abban lehetne összegezni, hogy a magas szintű oktatás és a tudomány művelése a kolostorokból és káptalanokból egy új típusú és immár kifejezetten városi intézmény, az *egyetem* falai közé tevődött át. Voltak persze kolostorok a kora középkor óta a főpapi székhelyeken is, és ugyanott működtek a káptalani iskolák, azonban az akkori kultúra arculatát meghatározó régi, nagy apátságok mind vidéken, falvak magányában álltak. A 12–13. század új szellemisége kinőtte mind a szűk szerzetesi cellákat, mind a káptalani termeket, és tágabb helyet, világibb közeget igényelt. A skolasztikus teológia és a jogtudomány már egyaránt a városokban született meg, ahol egy-egy nagy tanáregyéniség köré új ismeretekre szomjas diákok tömege sereglett. Ez amolyan spontán mozgalom volt, amely hovatovább a helyi iskolától független közösséggé, „egyetemmé” (*universitas*) szerveződött. A legkorábban, a 12. század közepe táján a teológia hazájában, Párizsban és a jogtudomány bölcsőjében, Bolognában történt ez meg, de nemso-kára az angliai Oxfordban is létesült hasonló testület, majd a 13. század folyamán Cambridge-ben, Páduában és más városokban. Ekkor már a hatóságok is támogatták őket és szorgalmazták elterjedésüket. Nápoly egyetemét II. Frigyes, Toulouse-ét ellenfele, IX. Gergely alapította, és a következő századok egyetemei már túlnyomó részben fejedelmi kezdeményezésből jönnek majd létre.

Az egyetemnek kezdettől éppúgy lényegéhez tartozott az önszerveződés és az önkormányzat, mint az oktatási és tudományos tevékenység. Párizsban és a mintáját követő helyeken egyházi intézmény maradt, tanárai mind, hallgatói pedig zömmel papi személyek voltak. Testületük a professzori kar által választott rektor irányítása alatt állt, aki a pápát kivéve minden egyházi és világi hatalomtól független volt. A teljes körű egyetem — ilyen volt a párizsi — négy fakultást foglalt magába. Az egyéb tanulmányokra előkészítő „szabad művészetek” kara volt a legnépszerűbb, amely — minthogy az egyetemi oktatás akkoriban a 15. életév táján kezdődött és akár tíz évig is eltartott — mintegy a mai gimnázium és bölcsészkar vonásait elegyítette. Itt az alsó szintű egyetemi végzettséget — előbb a *baccalaureus*, majd a *magister* címet — lehetett megszerezni. (Az angolszász egyetemeken ma is ehhez hasonló fokozati rendszer — *bachelor* ill. *master* — van érvényben.) Jóval kevesebben látogatták már a felsőbb karokat: a teológiai, a jogi és az orvostudományit, amelyek sikeres befejezése a legmagasabb végzettséget, a doktori címet nyújtotta.

Különálló természettudomány és közgazdaságtan ekkoriban még nem létezett, műszaki ismereteket pedig a 18. századig nem oktattak sehol, mert amit tudtak belőlük, azt nem tudománynak, hanem alantás, kézműipari mesterségnek tekintették. (Végeredményben innen ered a műszaki egyetemek ma is meglévő szervezeti elkülönülése.) A párizsi mintától sokban eltért a bolognai, amelynek szintén akadtak követői, és bizonyára akadnának ma is. Ezt nem annyira egyháziak, mint világiak látogatták, az egyetemet csak a diákság alkotta és a maga köréből választotta a rektort, a tanárokat pedig munkáltatóként foglalkoztatta.

Az első egyetemekkel nagyjából egy időben, 1200 táján a kolostori életnek és a vallásosságnak is merőben új formái szerveződtek: a *kolduló rendek*. A két legerőteljesebbet az olasz Assisi Szent Ferenc (1181–1226) és a spanyol Caleruegai Szent Domonkos (1170–1221) alapította, róluk kapták követőik a közkeletű *ferences* (franciskánus), illetve *domonkos* (dominikánus) nevet, bár hivatalosan az előbbieket *minoritáknak*, az utóbbiakat *prédikátoroknak* nevezték. A két rend keletkezése mintegy reakció volt arra az elvilágiasodási folyamatra, amely a püspökségek és apátságok beilleszkedését kísérte a hűbéri társadalomba, de a körülmények megváltozására utalt, hogy a reakció merőben más természetű volt, mint a clunyi bencések 10. századi reformmozgalma idején, és a közege már nem a vidék volt, mint akkor, hanem az azóta született városi közösségek.

Az új rendek egy mélyreható szemléleti változást tükröztek, amely a kereszténység eszményeit és a szerzetesi hivatást egyformán érintette. Az Újszövetségből addig is tudni lehetett, hogy a szegény ember közelebb áll Istenhez, mint a gazdag, de a középkor korábbi századaiban ezt nem volt szokás felemlíteni. A világi papság soha nem kacérkodott a vagyontalanság állapotával, a *monasztikus* szerzetesrendek — a bencések és utódaik — pedig csak tagjaikat kötelezték rá, a testületet magát nem. Sőt, az egyház uralomra jutása, azaz Nagy Konstantin ideje óta úgy volt természetes, hogy a papi intézményeknek minél nagyobb vagyonuk legyen, hiszen erre nemcsak fennmaradásukhoz, hanem tekintélyük megővéséhez is szükségük volt. A gazdagság nemcsak leplezésre nem szorult, hanem éppenséggel az egyházi reprezentáció mellőzhetetlen kellékének tartották. A krisztusi szegénységet elsőként a 12. század városi eretnekmozgalmai, a katharok és valdensek kérték számon az egyháztól, és ami azt illeti, a kiirtásukat éppen ez indokolta. Csakhogy az új keresztény ideál sokkal népszerűbb volt már, hogysen minden hívét máglyára lehetett volna küldeni. Az új rendek ennek a tömegigénynek tettek eleget, amennyiben nemcsak maguknak, hanem kolostoruknak is tiltották a vagyonszerzést, és legalábbis eleinte kizárólag alamizsna koldulásából — innen a nevük — igyekeztek fenntartani magukat. A kezdeti szigorból utóbb engedni voltak kénytelenek, mert a nyomor a működésüket veszélyeztette, de számottevő vagyont később sem gyűjtöttek.

A kolduló rendek felléptével gyökeresen megváltozott az elképzelés arról is, hogy mi a kolostori élet célja. Addig a legistenfélőbb élet is bizonyos fokig öncélú volt, a cellájába zárkózott szerzetes éppúgy, mint az erdei remetének állt aszkéta elsősorban a saját útját kereste Istenhez, másoknak inkább csak példát mutathatott, esetleg imádkozhatott az üdvösségükért. A kolduló barátok merőben mást akartak: nem passzív, hanem cselekvő életet, nem példaként kívántak szolgálni, hanem a nép közé vegyülve egy új, elmélyültebb és igazabb vallásos hitet propagálni, avagy a hitetlenek között a békés meggyőzés eszközével téríteni. (Ezért a kolduló rendek kolostorai mind a városokban létesültek.) A hivatalos egyház, ha gyanakodva is, tudomásul vette az újfajta rendeket, szabályzattal látta el őket és hamarosan harcba küldte az eretnekek ellen. Már IX. Gergely a dominikánus barátok feladatává tette az inkvizíciót, amelynek nagy buzgalommal eleget is tettek, alkalmat adva a kortársaknak a *Domini canes* (az úr kutyái) szójátékra. A ferencesekkel jóval több gond volt, mert egy radikális szárnyuk — a *spiritualisok*, akiket később obszervánsoknak neveztek — annyira komolyan vette a szigorú szegénység fogadalmát, hogy az egész egyházat a maga képére kívánta formálni. A 13. és különösen a 14. századon végigvonul a meg-megújuló harc az egyre gazdagodó pápaság és az úton-útfélen ellene prédikáló minorita barátok között, akik gyakran vették igénybe világi hatalmak támogatását is, a Szentszék viszont nem átalította az inkvizíciót felhasználni, hogy letörje őket. Ezek a mozgalmak, amelyek a kereszténység megújulásának útját keresték, már a majdani reformáció előszelei.

Hit és tudomány problémája

Az új rendek a tudományban és az oktatásban is vezető szerephez jutottak. A kor szinte valamennyi számottevő tudósa kolduló barát volt, és többnyire vagy a párizsi, vagy az oxfordi egyetemen működött. Ők fejezik be 1250 tájára Arisztotelész és számos más ókori és arab tekintély műveinek latinra fordítását, és az előző században kibontakozó, most beérő skolasztika nekik köszönheti legnagyobb alkotásait.

A korabeli gondolkodás nagy kérdése hit és tudomány összeegyeztetése volt, ugyanaz, amely már Abaelard-t és kortársait foglalkoztatni kezdte. Ma már tudjuk, mennyire nehéz probléma ez. A skolasztikus teológia számára tárgyából következett, hogy a hit alaptételeit nem adhatta fel; ugyanakkor az is a lényegéből fakadt, hogy a világ jelenségeinek kuszaságában a kor fogyatékos ismereteivel isteni eredetű rendet próbált felfedezni, ennek megértésére pedig az emberi értelemhez fordult. Legfőbb fegyvere az Arisztotelészről tanult logika volt, módszere pedig a tételről tételre, premisszákról konklúzióra haladó logikus levezetés, a *dedukció*. A szillogizmusok szépségeiben Európában először a skolasztikusok gyönyörködtek. Ámde fontos hangsúlyozni, minden újszerűsége mellett mennyire középkori volt még ez a gondolkodás. Épp metodikájából következett, hogy idegen volt tőle minden eltérő látásmód, különösen pedig az, ami a modern tudományt utóbb naggyá tette: a tekintélyek elvetése, a jelenségek megfigyeléséből leszűrt tapasztalat és az ennek megfelelő *induktív* következtetési módszer. Ezeket a dolgokat majd a 17. század nagy úttörői, Francis Bacon és Descartes gondolják újra és igazítják hozzá az új világ szükségleteihez.

Amíg a tudományos érvelés a logikán kívül elsősorban tekintélyek citálásából állt, roppant nehéz volt az ismereteket áttekinteni. Elgondolni is iszonyú, mekkora könyvhalommal kellett a 13. század nagy elméinek megbirkózniuk: a teljes keresztény hagyománnyal, beleértve az egyházatyák munkásságát, a nagyrészt újonnan feltárt antik — sőt részben az arab — tudományosság egész hagyatékával, és nem utolsósorban saját koruk rengeteg új társadalmi és politikai jelenségével, amihez akkoriban a jogtudomány szolgált vezérfonalként. Ismerniük kellett tehát, mégpedig alaposan, a korabeli egyetem valamennyi karának teljes tananyagát. Erre a bravúrra csak egy-két olyan kivételes egyéniség volt képes, mint a legendás hírű német domonkos szerzetes, Albertus Magnus (†1280), aki mintegy 80 esztendőért ért meg teljes szellemi frissességben, de túl sokat tudott ahhoz, hogy enciklopédikus tudását összefoglalni merje. Ezért is bámulatos mindmáig a kor legnagyobb génuszának, a szintén dominikánus Aquinói Szent Tamásnak (1225–1274) a teljesítménye, aki aránylag rövid élete során nemcsak elolvasott, hanem át is gondolt mindent, és fő művében, *A teológia összegzésében* olyan logikus és összefüggő világnézeti rendszert alkotott, amelyből a modern katolikus filozófia is elsősorban táplálkozik. Neki sikerült a legjobban megtalálnia azt a kényes egyensúlyt hit és ráció, teológia és világi tudomány között, amelyre a jövő érdekében mindkettőnek oly nagy szüksége volt. Nála nemcsak a Szentírás és Arisztotelész került mindig a megfelelő helyre, hanem volt aktuális mondanivalója ember és társadalom, egyház és állam viszonyáról is. Más kérdés, hogy amit mondott, egyelőre nem felelt meg a pápaság igényeinek, ezért inkább csak később, az újkorban vált a katolicizmus legnagyobb tekintélyű gondolkodójává.

A kor szellemi küzdőterén Szent Tamás mintegy a frontok között helyezkedett el. Ma úgy találjuk, hogy szintézisében a tudománnyal szemben a teológia került az első helyre, de a maga korában nem így látták. Akkori szemmel nézve nem a hit, hanem az értelem bajnoka volt, és a hevesebb támadások azok részéről érték, akik — mint Szent Bernát Abaelard-tól — spekulációitól az egyszerű és feltétlen hit tisztaságát féltették. A másik szárny, a párizsi egyetem *averroistái*, akiknek Brabanti Siger volt a vezéralakjuk, inkább csak azt vetették a szemére, hogy gondolataiban megáll félúton és nem mer eljutni a kézenfekvő konklúzióig. Ők is Arisztotelész műveit tanulmányozták, de magukévá tették a már említett Averroes hozzájuk fűzött merész kommentárjait is, és végül arra a koraérett következtetésre jutottak, hogy hit és tudomány megélhet egymás mellett; ami hamis az egyikben, igaz lehet a másik szerint, és megfordítva. Ha észrevesszük, hogy e vélemény a „kettős igazságról” voltaképp nem kevesebbet hangoztatott, mint a világi tudomány

teljes autonómiáját, könnyen belátható, mennyi robbanóanyag gyűlt össze ebben az ártalmatlanul hangzó tételben. Az egyház is így látta, és 1277-ben eretneknek nyilvánította Averroes tanait, betiltotta oktatásukat, követőit pedig üldözőbe vette.

A másik szárnyon a ferencesek vették fel szenvedéllyel a harcot Szent Tamás és általában a dominikánusok spekulatív teológiája ellen. Érveik — mint láttuk — hasonlók voltak Szent Bernát aggályaihoz, és több száz év távolából hajlamosak volnánk azt hinni, ők képviselték a visszahúzó erőt a kor szellemi életében. Az európai gondolkodás történetében azonban a front vajmi ritkán olyan egyértelmű „haladás” és „reakció” között, mint amilyennek hinni szeretnénk. A ferences filozófusok, miközben az egyszerű és feltétlen hit nevében látszólag az értelemmel szálltak szembe, valójában sok tekintetben közelebb álltak a modern gondolkozáshoz, mint ellenfeleik. A matematikát ugyanis felettébb tisztelték, ugyanakkor a deduktív spekulációnál többre értékelték a tapasztalatot, noha tény, hogy ezen nemcsak érzéki, hanem bizonyos fajta misztikus, lelki tapasztalást is értettek. Mindenesetre, miközben a domonkos irányzat mereven elutasított mindenfajta kísérletezést, a ferencesek végezték Európában az első természettudományosnak nevezhető megfigyeléseket, és olyan eredményeket mutattak fel a fénytán, a meteorológia, a mágnesesség és más jelenségek vizsgálatában, amelyekre a 17. század tudósai is örömmel nyúlnak majd vissza. Szellemi műhelyük az oxfordi egyetem volt, és olyan kiemelkedő koponyák voltak köztük, mint Robert Grosseteste (†1253) és különösen Roger Bacon (1210 k.–1292), aki ma inkább csak arról nevezetes, hogy Verne-szerű fantáziával álmodta meg a legújabb kor technikai csodáit.

A középkor nem ért véget 1300 táján. Sokáig fennmarad még mindaz, ami hozzátartozott: a hűbéri világ díszletei, a katolikus egyház formális egyeduralma, és továbbra is vitatkoznak domonkosok és ferencesek a hit természetén... Egy nagy korszak mégis befejeződött: az, amely tanúja volt mind a császár és pápa meddő viszályainak, mind a városi civilizáció páratlan felvirágzásának, és amelyet talán mégis a keresztes lovagok hadai és — ami a mi szűkebb régióinkat, Kelet-Közép-Európát illeti — a Kelet felé igyekvő telepések szekérkaravánjai tesznek a legemlékezetesebbé. Ha Nyugat felől nézzük, a középkor utolsó szakasza némileg szomorúbb képet mutat majd; Kelet-Európa országai számára viszont ez lesz az az idő, amikor először és utoljára meghatározó szerepet játszhatnak a kontinens életében.

XII. Az Aranybulla kora és a tatárjárás (1196–1242)

A 13. század első felének viharos honi eseményeiből két dátum emelkedik ki és számít közismertnek: 1222, az Aranybulla és 1241, a „tatárjárás” éve. A kettő között semmiféle oksági kapcsolat nincs, de mindegyik a maga módján egy fontos fejleményt jelképez: a 11–12. századi, még jobbra „kora középkori” jellegű magyar királyság ekkor lép át egy új korszakba, amelyre már újszerű államszervezet, újfajta társadalmi mozgalmak és tagozódás, új típusú gazdasági berendezkedés lesz a jellemző, olyan jelenségek, amelyek valamiképpen mind közelítik Magyarországot a Nyugat akkori világához. Az Aranybulla a nemességnek mint társadalmi erőnek a jelentkezését jelzi; a tatárjárás nem „jelez” ugyan semmit (a mongol világbirodalom törekvésein kívül), de látni fogjuk, hogy a maga nemében korszakhatárnak számít. Ami előtte volt, inkább a régi, ami utána következik, jobbra már egy új világ része.

Kelet-Európa és a mongol veszély

A magyar királyság külpolitikai helyzete a 13. század első felében jelentősen megváltozott az előző időszakhoz képest. Azzal a két nagyhatalommal, Bizánccal és a német-római császársággal, amely korábban behatárolta a lehetőségeit, most nem kellett számolnia. A Mánuel halála után meggyengült Bizánc 1204-ben megsemmisült, a Staufok császársága pedig a pápasággal viaskodott, és a súlypontja amúgy is Itáliára helyeződött át. Németországot ekkoriban már, legalábbis Kelet-Európa irányában, nem a császári hatalom reprezentálta, hanem önálló fejedelmi dinasztiák,

amelyek közül Magyarország főleg az osztrák és stájer hercegséget birtokló Babenberg-családdal és a cseh Přemyslidákkal állt kapcsolatban. Az utóbbiak 1198-tól királyi címet viseltek és Közép-Európa számottevő hatalmává nőttek ki magukat. A többi szomszéd közül a Nemanjida-fejedelmek Szerbiája — 1217 tájától szintén királyság — és az Aszenidák bolgár cársága volt még az Árpádokkal azonos „súlycsoportban”. Lengyelország nem volt egységes. 1138-ban a Piast-ház tagjai — III. Boleszló fiai — felosztották, s ezóta ugyanúgy részfejedelemségekből állt, mint a kijevi Oroszország, urai pedig ugyanúgy családi viszályokkal voltak elfoglalva, mint az orosz Rurikidák. Időközben meg is kisebbedett, mert egyik tartománya, Szilézia, amely különben maga is egyre több hercegségre osztódott fel, 1163-tól a német-római birodalom vazallusának számított, és lassanként mind népességét, mind berendezkedését tekintve német területté vált. A lengyel fejedelmek közül az Árpádok elsősorban a krakkóiakkal, az ún. Kis-Lengyelország uraival álltak szorosabb, olykor házassági kapcsolatban, míg Nagy-Lengyelország, Mazóvia, Kujávia és a többiek általában kívül estek a magyar politika érdeklődési körén.

Végül is három szomszédos terület volt, amely megfelelő teret kínált a harcias magyar királyok tevékenységének: az orthodox egyházhoz tartozó orosz fejedelemségek: Halics és Lodomeria, a bogumil eretnekek hazája: Bosznia és a pogány kunok földje, egykorú nevén Kunország (*Cumania*), amely elvben a Volga és az Al-Duna közti steppét, a gyakorlatban a mai Románia Kárpátokon túli területeit jelentette. Egyik sem tartozott a katolikus egyház uralma alá, ezért itt a magyar terjeszkedés a római Szentszék jóváhagyásával, sőt többnyire aktív támogatásával folyhatott. Ez a körülmény nem volt mellékes, mert — mint láttuk — a pápaság éppen ekkoriban, III. Ince és utódai alatt állt tekintélye magaslatán, és sok függött attól, hogyan ítéli meg a magyar király politikáját. A pápák lépten-nyomon beavatkoztak a kelet-közép-európai országok ügyeibe, éppúgy, ahogyan ezt Nyugaton cselekedtek. Ami azt illeti, szokásukká vált, hogy nemcsak kül-, hanem a legszorosabban vett belpolitikai kérdésekben is határozott véleményt nyilvánítsanak, sőt nyomatékos „ajánlásokat” fogalmazzanak meg, akár kérték ezt tőlük, akár nem. Ha az ügy fontossága megkívánta, teljhatalmú pápai legátust küldtek a helyszínre, aki úgy hozta a döntéseit, mintha a képében maga a szentatya volna jelen. A beavatkozásokat persze maguk az érintett országok is megkönnyítették azáltal, hogy viszálykodó fejedelmek és előkelők rendszeresen a Szentszék támogatásáért folyamodtak ellenfeleikkel szemben.

Az 1230-as évek végére gyökeresen átalakult a külpolitikai helyzet. Messze Ázsiában megszületett a mongol világbirodalom, és viharosan gyors terjeszkedése során elérte Kelet-Európa országait.

1206-ban Temüdzsin törzsfő egyesítette a mongol törzseket, felvette a Dzsingisz kán nevet, és nomád alattvalóit katonailag megszervezve felkerekedett a négy világtáj meghódítására. Két évtized alatt elfoglalta Észak-Kínát és leigázta az Amu-Darján túli török és más népeket. Amikor 1227-ben meghalt, a mongol seregek előőrsei már elérték a Volgát és megjelentek Irán keleti határán. A birodalom már ekkor olyan kiterjedésű volt, hogy egy kézből nem lehetett irányítani, úgyhogy a tartományokat, mintegy használatra, felosztották a családtagok, Dzsingisz fiai és unokái között. A legfőbb hatalom Dzsingisz utódát, a mongóliai Karakórumban székelő *nagykánt* illette meg, ezt a méltóságot a családi tanács gyűlésén választással töltötték be. Az első nagykán az egyik fiú, Ögödej lett, akinek a fennhatóságát még mindenki elismerte, de ténylegesen a Kínától Oroszorszáig nyúló hadszíntereken a család más-más tagjai parancsnokoltak, ami majd az 1250-es évek végére a központi ellenőrzés fokozatos lazulását eredményezi. Ekkorra már a Közel-Kelet nagy része a mongolok uralma alatt áll Kis-Ázsiával és az 1258-ban elfoglalt Bagdaddal együtt, és előretörésüket csak a mamelukoknak sikerül Egyiptom kapujában megállítaniuk (1260). A világbirodalom akkor bomlik fel teljesen, amikor a Dél-Kínát és Burmát meghódító Kubiláj nagykán (1259–1294) Pekingbe teszi át székhelyét és a kínai császárok örökébe lép.

Az európai „frontra”, ahol a mongol jövevényeket tatároknak nevezték, még Dzsingisz irányította Dzsöcsi nevű fiát, aki azonban apja előtt meghalt, és a továbbiakban Dzsöcsi fia, Batu kán vezette az itteni hadműveleteket. Kelet-Európa országai tehát vele és alvezéreivel kerültek kapcsolatba. Az első roham a kunokat érte, akik az oroszokat hívták segítségül, de a Kalka folyó mellett 1223-ban vereséget szenvedtek. Ettől fogva a hódítók nem ütköztek komoly akadályba,

amíg el nem érték a magyar és lengyel területeket. 1240-ben elfoglalták Kijevet, mire az orosz fejedelemségek sorra meghódoltak és adófizetésre kötelezték magukat. Batu a neki juttatott *ulusból* — így hívták a Dzsingisz utódainak kormányzásra kiutalt részeket — 1250 körül megszervezte az Arany Horda tatár kánságát, a mongol birodalom európai utódállamát, amelynek élén leszármazottai a 14. század közepéig szilárdan uralkodtak a steppe népei felett az Al-Dunától a Kaukázusig és a Kaspi-tengerig. Oroszország is a tatár kánok uralmát nyögte, akik ügyesen kihasználták a számos apró fejedelem vetélkedését, hogy fennhatóságukat minél szilárdabbá tegyék.

Mindezeket csak a későbbi események jobb megértése végett volt érdemes itt előadni. Ami Ázsiában történt, ekkoriban még kívül esett Európa népeinek látókörén, őket a mongol terjeszkedés mindaddig nem érintette, amíg maguk nem kerültek veszélybe. Bármilyen különös is mai szemmel nézve, Magyarország is csak az 1230-as évek vége felé kezdte érzékelni a készülő vihar előszeleit.

A magyar külpolitika a 13. század első felében

III. Béla idősebb fia, Imre (1196–1204) uralkodását elsősorban öccsével, András herceggel folyó viszályai tették emlékezetessé. András csak pénzt örökölt apjától, de szeretett volna önállóan uralkodni, és előbb, 1198-ban Dalmáciát és Horvátországot csikarta ki bátyjától, majd a trón után is kinyújtotta a kezét. Úgy fest, mintha szépapja, Álmos nyughatatlan természetét örökölte volna. Harmadik lázadásakor Imre a krónikák szerint drámai jelenetben tette ártalmatlanná. „Majd meglátom, ki mer kezét emelni a királyi vérre” — szólt, miközben fegyvertelenül átment öccse táborába és hívei köréből fogolyként vitte magával. Nemsokára újból kibékültek, sőt Imre őt jelölte ki halála előtt kiskorú fia, III. László gyámjául. Amikor a gyermek nemsokára elhunyt, András végre fejére tétethette az áhított koronát.

II. András (1205–1235) külpolitikájának egyéni jelleget adnak Halics megszerzésére tett kísérletei. Már elődei is, láttuk, több ízben felvonultak az orosz fejedelemség ellen, de nála ez úgyszólván szenvedéllyé hatalmasodott. 1205 és 1233 között legalább tízszer jártak magyar hadak Galícia földjén, nemegyszer maga a király vezette őket. A célja nem is leplezetten az volt, hogy az országot tartósan megszerezze a maga vagy legalább dinasztiaja számára. Mindjárt uralma kezdetén felvette a „Galícia és Lodomeria királya” címet, és eleinte ottani védenceit, később, 1214-től saját fiait, Kálmánt, majd Andrást próbálta az „orosz” trónra ültetni. A halicsiak azonban láthatóan nem szívelték a magyarokat, II. András pártfogoltjai minduntalan bajba kerültek és állandó fegyveres támogatásra szorultak. Amikor az ifjabb András 1234-ben meghalt, a háborúk sorozata véget ért, anélkül, hogy bármi eredményt hozott volna azon kívül, hogy a halicsi „orosz király” félig-meddig a magyar királyság vazallusa lett.

Más természetű volt a *kun* kapcsolat, már csak azért is, mert merőben új elem volt a magyar külpolitikában. A kunok Kárpátokon túli földjére először II. András vetett szemet, és megszerzésére azt a módot választotta, hogy 1211-ben betelepítette Erdély déli határára, a Barcaságba (Brassó vidékére) a Szentföldről érkező Német Lovagrendet. Fő feladatukká a fegyveres térítést tette, és hűbérül nekik adta mindazt a területet, amit a Kárpátokon túl az Al-Dunáig meg tudnak hódítani. A rend a kunokkal nem húzott ujjat, viszont nagy energiával látott hozzá, hogy a jobbára még lakatlan erdélyi végvidéket gyarmatosítsa. Várat épített, falvakat alapított, és néhány év alatt annyira otthon érezte magát, hogy függetlenségre vágyott. Hogy ezt elérje, urának a magyar király helyett a pápát kezdte tekinteni. András tisztelte a Szentszéket, de ez nem terjedt odáig, hogy a helyzetbe belenyugodjék. 1225-ben hadsereggel vonult Erdélybe és a rendet kiostromolta váraiból. A lovagok ezután a mazóviai herceg meghívására a lengyel végekre, Mazóvia északi határára költöztek, és álmaikat ott váltották valóra. Tűzzel-vassal kiirtották vagy fennhatóságuk alá kényszerítették a még pogány poroszokat és letteket, a földjükön pedig megalapították saját független államukat, amely a 14. századra Gdańsktól a Finn-öbölíg terjedt és így a Baltikum legerősebb hatalma lett.

A kun program nem került le a napirendről a lovagok kiűzésével. Helyükbe a kolduló rendek léptek, amelyeknek az 1220-as évek óta Magyarországon is voltak kolostoraik. A fegyveres térítést a prédikáció váltotta fel, és amint a mongol nyomás erősödött, a kunok „készsége” is megnőtt a

keresztény hit befogadására. 1227-ben egy részük megtért, és a Kárpátokon túl, a dél-moldvai Milkóban missziós püspökség létesült a szükségleteikre. Ez azt eredményezte, hogy a magyar király a kun területeket a sajátjának tekintette, a meghódolt törzseket adóztatta és egyházi tized fizetésére kötelezte. A hatalmas kun szállásterület legnyugatibb csücskét közvetlen magyar fennhatóság alá vonták, az élére báni címmel helytartó került, akinek székhelye az Al-Duna-melletti Szörény (a mai Turnu-Severin) vára lett. Az új hatalmi igényeknek megfelelően András örököse, Béla királyfi 1233-tól Kunország királyának is címezte magát, ami a továbbiakban állandósult, jöllehet „Kunország” maga nemsokára eltűnt a tatár támadás okozta viharban.

A déli irányú magyar külpolitika kezdetben a Nemanjidák országát vette célba, és Imre király egy epizód jellegű szerbiai beavatkozás után merészen felvette a „Szerbia királya” címet (1202). Ezóta bármikor megvolt a „jogalap”, hogy az Árpádok és örököseik beleártsák magukat déli szomszéduk dolgaiba, egyelőre azonban az akciónak nem volt folytatása. A másik déli szomszéd, Bosznia kézenfekvőbb célpont volt, egyrészt mert „Ráma” néven II. Béla óta hivatalosan Magyarország melléktartományának tekintették, másrészt mert lakosai között túlsúlyban volt a bogumil szekta. A bosnyák bánt tehát bármikor vádolni lehetett azzal, hogy az eretnekeket pártolja, és az ellene indított akciókat a pápaság is lelkesen támogatta, sőt szorgalmazta. Imre meg is próbálkozott Bosznia meghódításával, de András letett róla, alighanem azért, mert a barátságtalan fekvésű, hadakkal alig járható hegyvidéki ország kevésbé volt hívogató. Ehelyett a térítő munkát itt is, az orthodox szerbek között is a kolduló barátokra bízta, és evégett két új püspökséget alapított, a szerémit (1229) és a boszniai (1233). A déli irányú terjeszkedés csak a század második felében válik majd újból politikai programmá.

Szólnunk kell végül, főleg a további fejlemények megértése végett, II. András családi viszonyairól. Az Árpádok külpolitikáját mindig jelentősen befolyásolták a *dinasztikus kapcsolatok*, vagyis a házasságok. Irodalmi alkotásokból eléggé közsímet, hogy ennek az intézménynek egészen a legújabb időkig a legtöbb társadalmi rétegnél vajmi kevés köze volt a szerelemhez. A párválasztás szempontjait a család rangja és érdekei diktálták: íratlan szabály volt, hogy egyenrangúak között kell köttetnie, és lehetőleg a család emelkedését kell szolgálnia. A jól megválasztott feleséggel jelentős hozomány, esetleg örökség is járt, de a kezével mindenképpen tekintélyes rokonokat, értékes szövetségeseket lehetett szerezni. A leányok kiházásításáról a családfő — vagy ha már nem élt, a gyám — döntött, és a cél mindenkor a család rangjának, vagyonának, befolyásának növelése volt. Ez éppúgy érvényes volt polgárookra és nemesekre, mint az uralkodókra, sőt a későbbi állapotok alapján feltehető, hogy a parasztok házasságkötéseit is, persze a maguk szintjén, hasonló szempontok szabták meg. Az uralkodóházakra mindez, amiről szoltunk, a leginkább volt érvényes, a dinasztikus kapcsolatok csaknem mindig hatással voltak a napi politikára, és nemegyszer országok jövőjét döntötték el.

II. András három házasságot kötött és egy sereg gyermekről kellett gondoskodnia. Első feleségét, Gertrúdot még herceg korában az isztriai (meráni) örgrófok délnémet fejedelmi családjából választotta. Halála után a konstantinápolyi latin császár leányával, a francia Courtenay Jolántával lépett frigyre, és élete végén még egyszer megnősült, ezúttal egy itáliai fejedelemnek, Este örgrófjának leányát, Beatrixot vette el. Gertrúdtól három fia született, elsőként a trónörökös, Béla, valamint számos leány, akiket bolgár, lengyel, német és orosz uralkodókkal házasított össze. Beatrix férje halála után külföldre távozott és ott szülte meg egyetlen gyermekét, az „utószülött” (*Postumus*) Istvánt, aki Velencében telepedett le és az utolsó Árpád-házi király, III. András apja lett.

II. András leányai közül Magyarországi Szent Erzsébet, Lajos tübingi örgróf fiatalon, 1231-ben elhunyt felesége a legismertebb. Személye körül érdekesen fonódnak össze a kor ellentétes kulturális áramlatai. Apósa kevésbé korábban építette székhelye, Eisenach mellett a nevezetes wartburgi várat, ahol 1207-ben a kor leghíresebb német dalnokai, Walther von der Vogelweide, Wolfram von Eschenbach és más *Minnesängerek* mérték össze művészetüket. Erzsébet lelkivilágára ezzel szemben férjének domonkos rendi gyóntatója, Marburgi Konrád volt döntő hatással, aki később hírhedt kegyetlenséggel vezette a németországi inkvizíciót 1233-ban történt meggyilkolásáig. A szelíd Erzsébetre semmi sem ragadt ebből a fanatizmusból, ő a világias udvartól elfordulva vezekléssel és a betegek istápolásával töltötte életét, és már 1235-ben szentté avatták.

Az István-kori berendezkedés felbomlása

A 13. század — beleértve a következő század első évtizedeit — a magyar királyság formálódásában legalább olyan fontos kor, mint Szent István évszázada. Ekkor bomlik fel az a berendezkedés, amelyet ő teremtett, és adja át a helyét valami gyökeresen újnak. A társadalom, a gazdaság, a politikai szervezet egyaránt döntő változásokat él át. Megszűnnek olyan intézmények, amelyek addig a társadalom kereteit szolgáltatták, mindenekelőtt a várispánságok és királyi udvarházak szervezete. Velük együtt eltűnnek azok a társadalmi kategóriák is, amelyek leginkább jellemzőek voltak e korai idősakra: a várnépek, a várjobbágyok, az udvarnokok, a különböző szolgálónépek; általában véve megszűnik az ősi megkülönböztetés szabadok és szolgák között. A sokféle, különböző állapotú réteg polarizálódásából új, jóval egyszerűbb felépítésű társadalom formálódik ki, amely elsősorban két jól elhatárolt elemből áll majd : a szabad birtokosokat magába foglaló nemességből és a földesúri hatalom alatt élő parasztok többé-kevésbé egységes tömegéből, a jobbágyságból.

Mindezek a folyamatok párhuzamosak, de nem teljesen egyidejűek, ezért nem is együtt tárgyaljuk őket. Legkorábban a politikai változások jelei mutatkoznak, az alábbiakban tehát először az átalakulásnak ezt az ágát próbáljuk követni. Az egységes jobbágyosztály kialakulása és az azt kísérő gazdasági folyamatok inkább a korszak második felét jellemzik, ezért leírásuk egy későbbi fejezetbe kívánczok.

Hogy az átalakulás természetét megértsük, idézzük fel röviden a körülményeket. III. Béla koráig a politikai berendezkedés jellemzője a királyi hatalom feltétlen hegemoniája volt, amely, mint emlékszünk, részint az egész országot átfogó várszervezeten, részint a dinasztia magánuradalmain alapult. Az alávetett lakosság zöme a szabad eredetű várnépek vagy a szolga eredetű udvarnokok „rendjébe” tartozott, és a királynak és az általa kinevezett tisztségviselőknek adózott. Ebből következően a királyság elitje a püspöki karból és a világi főméltóságokból állt, az előbbi az egyre gyarapodó egyházi vagyon és a tizedjövedelem zömével rendelkezett, az utóbbiak pedig a vármegyék jövedelmének — vámoknak, vásárvámoknak, a várnép adóinak — egyharmadát élvezték. Bár a királynak jogában állt bárkit kinevezni püspökké vagy ispánná, a gyakorlatban a vezető réteg — amennyire megítélhető — arisztokratikus összetételű volt, és származását tekintve túlnyomó részben a társadalom legelőkelőbb rétegéből, az őshonos vagy bevándorolt úri nemzetségek tagjaiból toborzódott.

A világi főméltóságokat Kálmán koráig ispánoknak nevezték, a 12. században egy darabig — még az Aranybullában is — különös módon „jobbágyoknak”. II. András idejében nyugati mintára új gyűjtőnevük jelenik meg: országbárok vagy röviden bárók, és a középkor végéig ez marad használatban. Egy sor új, ekkortájt kreált udvari tisztség is feltűnik közöttük, és kialakul, kiket kell az ország fő tisztségviselőinek tekinteni: a nádort, az országbíró (aki eredetileg a nádor helyetteseként a királyi udvar bíróját), az újak közül a tárnokmestert, asztalnokmestert, pohárnokmestert és lovászmestert, végül a tartományok kormányzóit. Ez utóbbiak élén a leghatalmasabbakat találjuk: az Erdély élén álló vajdát, valamint a déli melléktartományokat — Dalmáciát, Horvátországot, Szlavóniát, Szörényt — kormányzó bánokat, végül a legfontosabb „anyaországi” vármegyék ispánjait. A 13–14. század folyamán újabb bárói méltóságok is születnek majd, amelyek közül az ajtónállómester (más néven udvarmester) és a szerb határvidéken parancsoló macsói bán tisztsége bizonyul időtállóknak.

Később, a 16. században a *báró* örökletes főnemesi címmé válik, de ezzel most nem kell törődnünk. A középkori *bárónak* sem a címe, sem a hivatala nem volt öröklődő. Nagy hatalmú tisztségviselő volt, akit a király nevezett ki „tetszése tartamára”, azaz visszavonásig. Befolyása általában élethossziglan szólt, mert ha egyik hivatalából leváltották, úgy illett, hogy másik azonos értékűt kapjon helyette. Ha ez nem történt meg, az a kegyvesztettség jele volt, ilyenkor tehát bukott politikusnak lehetett tekinteni. Amíg viszont hivatalban volt, az ország első emberei közé számított és nemcsak a tisztségével járó jövedelmek illették meg, hanem különleges kiváltságok is. Egyrészt a

püspökökből és a bárókból állt a királyi tanács, amely az uralkodó mellett az ország ügyeiben dönteni volt hivatott. Másrészt egyedül a tanács tagjait illette meg az a jog, hogy háború esetén a csapatukat saját címeres zászlajuk — ahogyan a 14. századtól olasz eredetű szóval nevezték, *bandériumuk* — alatt vezessék hadba. A püspökök és bárók voltak tehát a királyság „zászlósurai”.

Visszatérve a korai államszervezetre, ebben a király és tanácsa voltak még az ország feltétlen urai, más társadalmi erő rajtuk kívül nem hallatta a szavát. Amennyiben, mint gyakran előfordult, mégis zavarok keletkeztek a kormányzás mechanizmusában, ez a tanács klikkjeinek belső, természetesnek mondható ellentéteiből eredt. A 11–12. század gyakori trónviszályaiban minden jel szerint ilyesfajta ellentétek jutottak kifejezésre, vagyis a trónkövetelők mögött egy-egy főúri érdekcsoport hatalmi törekvései sejthetők.

Az „új intézmények” és ellenhatásuk

Király és bárói kapcsolatában II. András trónra léptével döntő változás következett be, ami a hagyományos viszonyokat gyökerestől felforgatta. Addig a bárók hatalma — mint láttuk — *szolgálati* jövedelmeiken alapult. András hívei tartósabb hatalomra vágytak, és rávették királyukat a rendszer megváltoztatására, „új intézmények” (*nove institutiones*) bevezetésére. Az újdonság abban állt, hogy a király hozzáfogott a várföldek és az udvarnokföldek szétosztogatásához. Azt, ami eddig az ispáni tisztséghez tartozott és mint ilyen, visszavonható volt, most „örök adományként” adta oda híveinek, azaz olyan formában, hogy leszármazóikat is megillessen. Bőkezűsége nem ismert határt. „Az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség” — állította, és így is cselekedett. Nincs persze pontos képünk arról, hogy mi is történt valójában, hiszen az egykorú adományleveleknek csak kicsiny töredéke maradt fenn, de a későbbi birtokviszonyokból döbbenetes méretű földcsuszamlás képe rajzolódik ki. Hatalmas földterületek jutottak magánkézre az ország minden táján, részben a „gyepűelve” lakatlan erdőségei, amelyek majd ezután települnek be, de ugyanúgy vár- és udvarnokföldek sokasága is a rajtuk élő népességgel egyetemben. Feltehető, hogy a közép- és újkori Magyarország uradalmainak többsége, legalábbis magvában, ezekben az évtizedekben született. A nagy birtokszerzők elsősorban a bárók és a főpapok voltak, de bizonyára rokonaiknak és híveiknek is jutott a koncból. Az új vagyonok méretére enged következtetni egyebek között az is, mennyi földet voltak képesek gazdáik magánbirtokaikból az egyháznak juttatni. A középkori magyar építészet gyöngyszemei közé tartoznak azok a bencés apátságok, amelyeket II. András ekkor meggazdagodott bárói alapítottak hírnevük megörökítésére: Pat nádor lébenyi, vagy Márton ispán jáki temploma.

A *birtokreform* jelentősége nyilvánvaló, de sem értékelni, sem az okát megjelölni nem könnyű. András helyzetét feltehetően szilárdította, mert odaadó híveket szerzett általa, utódaiét azonban gyengítette, mert erős és öntudatos arisztokráciát hívott életre. Hosszabb távon tehát ártott a királyi hatalomnak, másfelől az is nyilvánvaló, hogy a világi nagybirtokos réteg megerősödésével „nyugatiasabbá” vált Magyarország társadalmi struktúrája. Szó sem volt azonban — mint régebbi történelemkönyvekben olykor olvasható — a hűbéri rendszer meghonosításáról. Világossá kell tenni, hogy sem András, sem utódai nem hűbértartásokat adományoztak, hanem örökbirtokot; más szóval a földet nem feltételes, a majdani szolgálat kötelezettségével engedték át, ahogyan ez a hűbéri rendszerben szokás volt, hanem *feltétel nélkül*, mintegy a már teljesített szolgálatok jutalmául. Az egész középkor folyamán ez maradt Magyarországon a királyi birtokadományok jellemző vonása, tehát a hűbériség itt sohasem vert gyökeret.

Az adományleveleknek volt különben egy sajátos, más kancelláriákban nem található jellemzőjük, amely az utókor számára nagyon lényeges: szokás volt azt is beléjük foglalni, melyek a birtokszerzőnek azok a tettei, amelyek a jutalomra érdemesítették. Mivel többnyire hadi érdemeiről volt szó, ezek elbeszélése ma is a legfőbb forrása annak, amit a középkori magyar királyok hadjáratairól tudunk.

Az „új intézmények” alapján rendítették meg az addigi politikai berendezkedést, és sokféle ellenkezést váltottak ki. A várföldek eladományozása „szabadokból” földesúri alattvalókká

süllyesztette a várnépeket, és tönkretette a várszervezetet, amin a várjobbágyság tekintélye nyugodott. A mértéktelen birtokadományok ugyanakkor hallatlanul megnövelték egy kicsiny főúri csoport hatalmát és arroganciáját. Az újítások mindenkit felháborítottak, aki nem részesült az áldásaiból, de a hagyományos intézmények gyökeres felforgatása olyanokban is aggodalmat keltett, akik maguk is az új rend hasznélvezői lettek. Emellett egyéb irritáló jelenségek is növelték az ellenzők táborát. Kezdetől fogva különös népszerűtlenség övezte például az idegen jövevényeket, Gertrúd királyné német rokonait és kegyenceit, akik valósággal elárasztották az udvart, s persze magas méltóságokhoz és nagy földbirtokokhoz is jutottak. Az idegen befolyást még a rendszer hívei is megsokallták, és 1213-ban, mialatt a király szokása szerint éppen Halicsba tartott, egy bárói összeesküvés a pilisi erdőben végzett a királynéval és kíséretével. András kellemetlen helyzetbe került, hiszen legfőbb támaszait kellett volna megbüntetnie. Így hát karóba húzatta Péter ispánt, az egyik főkolompot, de a többi résztvevőt megkímélte. Bánk bánt, a másik értelmi szerzőt egyelőre eltávolították az udvarból, de később megint részt kapott az ország kormányzásából. Nem növelte a király népszerűségét 1217. évi eredménytelen keresztes hadjárata sem. Dicsőséget nem hozott, viszont rengetegbe került, úgyhogy András a szokásos pénzforrásokon túlmenően — első ízben — rendkívüli adót kényszerült kivetni, megnyirbálta az egyháznak járó királyi támogatást, és a pénz minőségét is rontotta. Mivel a királyi pénzügyeket zsidó és izmaelita kamarabérlők kezelték, az ingerültség nem kis részben ellenük is irányult.

A keresztes háború kudarca után az ellenzék hangja megerősödött. Egy konzervatív bárói párté volt benne a legjelentősebb, amely a trónörökös, a majdani IV. Béla körül tömörült. Béla 1220-tól Szlavóniát, 1226-tól pedig Erdélyt kormányozta, s így megfelelő hatalmi bázissal rendelkezett ahhoz, hogy törekvéseinek nyomatékot adjon. Az ellenpárt nyomására András 1220-tól kezdve kénytelen volt több ízben megígérni, hogy felülvizsgálja adományait, és a „feleslegesen és haszontalanul” szétosztogatott vár- és udvarnokföldeket visszaveszi. 1228–1231 között Béla irányításával valóban sor került egy aránylag jelentős földvisszavételi akcióra, amely számos új birtokost érintett, a döntéseket azonban András utólag többnyire érvénytelenítette. Külön tényezőként lépett színre a papság is, amely főleg jövedelmeiben volt érintve, de elvi okokból is ellenezte, hogy a pénzügyeket nem keresztyének irányítják. Róbert esztergomi érsek, miután a királlyal nem boldogult, a legszigorúbb egyházi fenyegetésekhez nyúlt: 1232-ben az egész országot egyházi tilalom, *interdiktum* alá vetette, azaz bezáratta a templomokat és megtiltotta a szentségek kiszolgáltatását, a király legexponáltabb báróit pedig kiközösítette. A kínos helyzetben pápai legátus érkezett a helyszínre rendet teremteni, és Andrást rászorította a beregi egyezmény elfogadására, ami gyakorlatilag felért egy kapitulációval, mert a király szinte minden ponton engedni volt kénytelen (1233).

A sokféle indíttatású ellenzéki megmozdulás között volt egy aránylag múlandó, ám roppant jelentőségű. A királyi szerviensek, a majdani nemesség 1222. évi mozgalma volt ez, belőle született a nevezetes Aranybulla, a korszak legismertebb dokumentuma, mintegy jelképe.

A szerviensek és az Aranybulla

A királyi szerviens (*serviens regis*) szó szerint „a király szolgáját” jelentette, ténylegesen azonban szabad birtokost, a társadalom legfüggetlenebb elemét. A meglepő ellentétnek az a magyarázata, hogy a korai Árpád-kor rendszerében a szabad eredetű népesség zöme, társadalmi állásától függetlenül, földesúri alattvaló volt, a szolgarendűekről nem is szólva. Alattvalónak számított az a viszonylag előkelő, hadakozó „jobbágyi” réteg is, amely — mint láttuk — az uradalmi szervezeten belül az elitet alkotta és a vezetőket szolgáltatta. A várjobbágyság a vár, az udvarnokok „jobbágyságai” a királyi magánuradalom, a püspökök és apátok „harcos jobbágyságai” pedig az egyházi birtok kötelékébe tartoztak, mégha a beosztásuk jóval előkelőbb volt is, mint a paraszti szolgáltatásokra kötelezett tömegé. Rajtuk kívül azonban kezdetől fogva volt az Árpád-kori társadalomnak egy olyan, egyre népesebb eleme, amely „teljesen” szabad volt. Tagjai maguk is földbirtokokkal és részben alattvalókkal — szolgákkal, esetleg szabadokkal — rendelkeztek, és semmilyen földesúrnak nem voltak alávetve. Ők nevezték magukat a 13. század elejétől a „király

szolgáinak”, arra utalva, hogy senki másnak nem tartoznak szolgálattal és engedelmisséggel, mint egyedül a királynak, neki sem mint földesuruknak, hanem mint az ország legfőbb parancsolójának. Ebből következően kizárólag a király maga bírászkodhat felettük, szolgálatuk pedig nem lehet más, mint ami a társadalmi rangjukhoz egyedül méltó: a katonáskodás.

A szervienség eredete és összetétele vitatott. Általában úgy tartják, hogy kizárólag szabad *kisbirtokosokat* foglalt magába és a majdani köznemesség őseit kell értenünk rajta. Ez a nézet alighanem félreértésen alapszik. A magyar társadalom ugyanis a 15. századig jogi értelemben nem tett különbséget nemes és nemes között. Voltak vagyonos és koldusszegény, ősi eredetű és paraszti származású nemesi családok, de valamennyit egyformán nemesnek tekintették és így is nevezték. Fő- és köznemeseiket ezekben a századokban még nem ismertek, a megkülönböztetés csak a középkor végén alakult ki, a 13–14. század felfogásától merőben idegen volt. Forrásaink azt tanúsítják, hogy a szerviens, a „(királyi) szolga” ugyanazt jelentette, mint a későbbi nemes, és ugyanazt a kört ölelte fel: minden olyan birtokost, kicsit és nagyot, aki nem tartozott a bárók közé. A régi elnevezés az Árpád-kor végére feledésbe merült, de a legújabb időkig emlékeztetett rá a *szolgabíró* név, amellyel az autonóm nemesi közösségek — a későbbi nemesi vármegyék — választott bírait illették.

Kétségtelen, hogy a szerviensi mozgalom tömegét kisbirtokosok szolgáltatták, akiknek nem csekély része életmódját tekintve bizony paraszt volt, vagyis a saját házában (telkén) és néhány hold földön kívül nemigen volt semmije. A magyar nemesség zöme a későbbi századokban is belőlük áll, a 15–16. században „egyetlen” nemeseknek nevezik majd őket. Ez a réteg azonban a történelem során sohasem lépett fel önállóan, a hangadók minden nemesi mozgalomban a módosabb urak, nagy- és középbirtokosok voltak, olyanok, akiknek a földjén több tucat, olykor egy-kétszáz vagy még több parasztcsalád élt. Az 1222. évi megmozdulást is minden bizonnyal a szerviensek legelőkelőbbjei vezették, az úri nemzetségeknek azok a vagyonos tagjai, akik nem álltak kapcsolatban az udvarral és így nem részesültek a király mértéktelen adományából. Ennek a rétegnek volt az ideológusa Anonymus, aki azt bizonygatta, hogy a honfoglaló „vezérek” minden leszármazottja — vagyis minden előkelő nemzetség — egyformán jogosult az ország kormányában részt venni. Az elégedetlen előkelők mögött felsorakozott azonban a szabadok valamennyi rétege a kisbirtokosoktól a várjobbágyokon át a várnépekig, úgyhogy a megmozdulás tömegessé szélesedett.

Ilyén előzmények után került sor 1222-ben a szerviensek mozgalmára, amely megbuktatta a kormányzatot és kikényszerítette a 30 pontból álló szabadságlevél, az Aranybulla kibocsátását. A legtöbb cikkely valamilyen formában a király és lemondott bárói túlkapásai ellen irányult, és leszögezte, miféle káros jelenségeknek nem szabad a jövőben előfordulniuk. Megtiltotta egyebek között „egész ispánságok” eladományozását, és korlátozni igyekezett az idegenek befolyását. Az utókor számára azonban azok a pontok voltak a legfontosabbak, amelyek a szerviensek — vagyis a nemesség — előjogait tartalmazták. Ekkor mondták ki először, hogy a nemes birtoka mentes minden királyi adó és beszállásolás alól, vagyis hívatlanul sem az uralkodót, sem embereit nem kell a házában vendégül látnia; hogy a nemes nem köteles ingyen hadba vonulni, még a királlyal sem, csakis akkor, ha az országot külső támadás éri; hogy személyében nem tartozik a megyésispán bírósága alá, hanem csak a király vagy a nádor ítélni felette, továbbá, hogy érvényes bírói ítélet nélkül nem tartóztatható le. Mindezek olyan kiváltságok voltak, amelyek a szervienseket minden más társadalmi rétegtől megkülönböztették, elsősorban a nemes várjobbágyoktól és az egyházi birtokon élő nemesektől, mivel ezeket természetesen korlátlan katonáskodás terhelte, és pereikben földesuruk törvényszéke volt illetékes.

Az Aranybulla záradéka — mintegy utolsó cikkelye — nevezetes szankciót tartalmazott, amelyet később *ellenállási jogként* emlegettek. Arra az esetre, ha a király vagy utódai az előzőekben foglaltakat nem tartanák meg, felhatalmazta mind a püspököket, mind a világi nagyokat, hogy a királyi felségnek bármikor „ellenállhassanak és ellentmondhassanak a hűtlenség vétké nélkül” — magyarán jogukban álljon felmondani az alattvalói engedelmisséget. A szankcióra a középkor folyamán nemigen hivatkoztak, történelmi szerepe az újkorban válik majd jelentőssé, mint a magyar rendek fegyveré a Habsburg-házi királyokkal való összeütközéseik során.

Az Aranybulla igazi jelentősége nem saját korához, hanem utóéletéhez kapcsolódik. Az 1222.évi

mozgalom csak múltó epizód volt abban a viharos eseménysorozatban, amit András „új intézményei” kiváltottak. Néhány hónapon belül — ha ugyan nem hamarabb — elbukott, és a lemondott bárók újra magukhoz ragadták a kormányt. 1231-ben a főpapi ellenzék jelentős változtatásokkal újból kibocsátta a bullát a királlyal, de ezután úgyszólván feledésbe merült, és száz év múlva levéltárból kellett előásni. Cikkelyei emellett olyan fogalmaktól hemzsegték, amelyek jelentését néhány nemzedék múlva már senki sem értette. Ennek ellenére, mint jelkép, világos maradt: egy új korszak kezdetét, egy addig homályban levő társadalmi réteg, a nemesség öntudatra ébredését szimbolizálta. Bármilyen volt is az egyes paragrafusok pontos értelme, annyi később is világos volt belőlük, hogy a nemesi rend óhajait tartalmazzák, ezért azóta, hogy Nagy Lajos a nemesség kívánságára 1351-ben újból törvénybe foglalta és megerősítette, évszázadokon át a nemesi kiváltságok foglalatának tekintették.

IV. Béla és a tatárjárás

II. András reformjára igazi visszahatás csak halála után, 1235-ben következett be. Az új király, IV. Béla (1235–1270) elüldözte vagy börtönbe vettette apja tanácsadóit, elkobozta birtokaikat, megvakíttatta Ampodfia Dénes nádort, akit az első számú felelősnek tartottak, majd hozzálátott, hogy a változások következményeit helyrehozza. Fő gondja a vár- és udvarnokszerkezet bomlásának megállítása volt, ezért gondosan összeíratta mindazt, ami megmaradt belőle, az összezsugorodott birtokállomány növelésére pedig újból a korábbi birtokjogok felülvizsgálatához folyamodott. Hogy világossá tegye, ki az úr a házban, kihirdette, hogy a világi uraknak állva kell részt venniük a tanács „ülésein”, és a székeiket mintegy jelképesen elégettette. Elrendelte azt is, hogy a nemeseknek minden ügyükben írásbeli kérvényt, petíciót kell benyújtaniuk az országbírói hivatalhoz, és a tanács elé immár csak a fontosabb ügyek kerültek. A határozott, szinte önkényuralmi stílus látszólag megszilárdította ugyan az uralkodó tekintélyét, de a szemtanú Rogerius kanonok szavaival élve „gyűlölséget”, ahogyan ma mondanánk, társadalmi feszültséget idézett elő, épp a legrosszabbkor, a mongol támadás előestéjén.

Még apja életében — valószínűleg a kunországi térítés kapcsán — jutott el Bélához annak a híre, hogy messze „Szkítiában” szintén élnek magyarok, a Kárpát-medencébe szakadt nép keleten maradt rokonai. Egy hittérítő útbaigazítása alapján indult el 1235-ben Julianus domonkos rendi barát három társával, hogy felvegye velük a kapcsolatot, és hosszú nyomozás után, a végén már egyedül kutatva, rájuk is bukkant a Volgán túl, a Baskíria vidéki *Magna Hungariában*, „Nagy-Magyarországon”. Jóllehet legalább fél évezred telt el azóta, hogy a nép kettészakadt, nyelvi nehézségek állítólag nem merültek fel közöttük, és Julianus tudomást szerezhetett az Európát fenyegető tatár veszély nagyságáról. Visszatérte után, 1237-ben újabb misszió indult útnak, hogy keresztény hitre térítse a rokonokat, de csak az egyik orosz fejedelem székhelyéig, Szuzdalig jutott, mert Batu kán hadai időközben megindultak Oroszország ellen, és útközben megsemmisítették a keleti magyarokat is. Soha többé nem sikerült a nyomukra bukkanni, ezért később akadtak, akik kétségbe vonták — alighanem alaptalanul — Julianus beszámolójának hitelét.

A tatár előretörésnek hamarosan kézzelfogható bizonyítéka is lett. 1239-ben bebocsátást kért Magyarországra a mongolok elől menekülő Kötöny kun fejedelem és népe, természetesen vállalva, hogy felveszi a katolikus hitet. Béla örömmel fogadta őket, mert katonai erejükben támaszt remélt nyerni mind a közelgő tatárok, mind saját alattvalói ellen. Az Alföldön jelölt ki szállást a számukra, de ettől csak növekedett a feszültség. Mint várható volt, a nomád kunok nem egykönnyen találták bele magukat a megtelepedett társadalom szokásaiba, nem tisztelték a birtokhatárokat és napirenden voltak az összetűzések köztük és a szomszéd birtokosok között.

Időközben, 1240 végén elesett Kijev és a mongol hadak a tavasz kezdetén megindultak Magyarország ellen. A jobbszárny Lengyelországon átvágva 1241. április 9-én Legnicánál (Liegnitz) szétverte a sziléziai herceg lovagseregét és északról tört az országba. A balszárny az erdélyi hágókon át nyomult be. A derékhad, amelyet Batu személyesen vezetett, az ország szívéig vette célba. Március 12-én nehézség nélkül törte át a Vereckei-szoros gyepeit, megfutamította az

őrzésükre kirendelt Tomaj Dénes nádort, és előőrsei öt nap múlva már Vácot prédálták fel.

Az ország, jóllehet igazán szokva volt a harchoz, ezúttal képtelen volt ellenállni, sőt mindjárt kezdetben a pánik jelei mutatkoztak. Mialatt a királyi sereg Pest mellett gyülekezett és a közelben már feltűntek a tatárok, a városban pogrom tört ki a kunok ellen, akiket árulással, az ellenséggel való összejátszással vádoltak. A tömeg meglincselte Kötönyt és kíséretét, mire népe otthagyta a tábort és dűlva-fűlva kivonult az országból. Béla azonban így is tekintélyes haderővel rendelkezett, sőt a mongolok szerint túlerőben volt. Elég magabiztosan vonult fel tehát az oroszországi hadiúton kelet felé, és a Sajónál, Muhi mellett találkozott össze Batuval. Ott került sor április 11-én arra az ütközetre, amely Mohácsig a középkori Magyarország legnagyobb katonai katasztrófája volt.

A magyarok sík terepen, szekereiktől körülvéve foglaltak állást, Batu szerint „nyáj módjára szűk akolba zárkóztak”, ami lehetetlenné tette a megfelelő védekezést. Reggelre a tatárok fent és lent átúsztattak a folyón, minden oldalról körülfogták a tábort és a bennrekedteket egyszerűen halomra nyilazták. Ottpusztult csaknem az egész magyar sereg és vele az ország „vezérkara”: a nádor, az országbíró, mindkét érsek és számos más egyházi és világi úr. Kálmán „orosz király”, Béla öccse és szlavón helytartója sebeiben halt meg néhány hónap múlva. Maga a király, akire a tatárok elsősorban vadásztak, csodával határos módon siklott ki a csapdából, és váltott lovakon menekült nyugatra. Előbb Frigyes osztrák hercegtől próbált segítséget kérni, a herceg azonban kihasználta szorult helyzetét, hogy megzsarolja, és elfoglalt három nyugati vármegyét. Végül a király a dalmát tengerparton, Trogir (Traud) falai mögött pihente ki az izgalmakat. Ütközben segélykérő levelek özönével árasztotta el a nyugati uralkodókat, persze hiába, hiszen a pápa és II. Frigyes, akiktől a legtöbbet lehetett remélni, éppen egymással hadakoztak.

A segítség amúgy is késve érkezett volna, mert a mongol vihar, amilyen gyorsan keletkezett, olyan hamar ült el. 1242 elején a tatárok még átkeltek a befagyott Dunán, hosszan ostromolták Esztergomot, és Bélát egészen Dalmáciáig üldözték, de hamarosan visszafordultak és nyárra az egész sereg eltakarodott. Távozásukat azzal szokták magyarázni, hogy 1241 végén meghalt Ögödej nagykan, és Batu jelen akart lenni utóda megválasztásánál. A tatároknak azonban ekkor még valószínűleg nem állt szándékában, hogy Magyarországot végleg meghódítsák, hanem, mint más helyeken, csupán a későbbi hódítást akarták előkészíteni. Erre a legjobb mód a megfélemlítés volt, és ennek sikeréért valóban mindent megtettek. Kegyetlenkedéseikről az említett Rogerius váradi kanonok hagyott ránk eleven beszámolót *Siralmas énekében*, aki a fogságukba esett és így közelről gyűjthetett tapasztalatokat. Ezek lényege röviden összegezhető: a tatárok minden várost, amely az útjukba került, kifosztottak és felgyújtottak, a lakosokat pedig lemészárolták. Amikor eltávoztak, füstölő romhalmaz és temetetlen holtak ezrei maradtak utánuk. „Ebben az évben [1241-ben] Magyarországot, amely háromszázötven éven át fennállt, elpusztította a tatárok hada” — jegyezte fel lakonikusan egy német szerzetes, és ha a királyság túlélte is a katasztrófát, az ország többé csakugyan nem volt a régi. A tatárjárással kétségtelenül lezárult a magyar történelemnek egy korszaka, és az újjáépítéssel egyben egy új kor veszi kezdetét.

XIII. Az utolsó Árpádok (1242–1301)

A tatárjárás — mint említettük — nevezetes fordulópont Magyarország történetében, mégpedig inkább közvetett, mint közvetlen hatása miatt. A rombolás — látni fogjuk — korántsem vetette vissza tartósan az ország fejlődését. Ugyanakkor kétségtelen, hogy felerősített olyan tendenciákat, amelyek nélküle talán lassabban érvényesültek volna. Meggyorsította a korszerűtlen társadalmi szerkezetek felbomlását és azokat az átalakító folyamatokat, amelyek II. András korában jelentkeztek. Mindenesetre azt tapasztaljuk, hogy a következő évtizedek hihetetlenül gyors „modernizációt” hoznak magukkal, amelynek során a magyar királyság társadalmi és politikai berendezkedése sok tekintetben kezd majd a nyugatiakéhoz hasonlatossá válni. A modernizáció egyik legnyilvánvalóbb tünete mindenesetre a nagybirtokos arisztokrácia megerősödése, ami viszont szükségszerűen vezet majd az 1270-es évekre a királyi hatalom katasztrófális meggyengüléséhez és az ország lassú széteséséhez.

Az ország helyreállítása

A tatár pusztítás mértéke, egyetlen évről lévén szó, szinte felfoghatatlan. A távozó hordák foglyok ezreit hurcolták magukkal, és hogy mit hagytak maguk mögött, azt szemléletesen adja elő Rogerius, akinek néhány társával sikerült megszöknie tőlük. Egy hétig vándoroltak Erdélyben, „anélkül, hogy emberrel találkoztak volna”. A templomtornyok vezették őket helységről helysére, útjukban gyökereken éltek, és amikor beértek Gyulafehérvárra, „ott sem találtak egyebet, mint a meggyilkoltak tetemeit és koponyáit”. Valószínű, hogy bárhol, amerre az ellenség megfordult, hasonló kép fogadta volna őket. Még évtizedek múlva is sűrűn emlegettek szerte az országban olyan falvakat, amelyek „a tatárok ideje óta” lakatlanul álltak. Akik életben maradtak, többnyire nem tudtak vetni, így a következő évben éhínség dühöngött, a temetetlen holttestek pedig járványokat terjesztettek. Hogy mindez mekkora emberveszteséget jelentett, arról ma is folyik a vita. Következtetni rá elsősorban abból lehet, hogy egy-egy szűkebb területen az előtte említett településekből hány néptelenedett el, de ezek a következtetések azért nem teljesen szilárdak. Egyrészt nagyon hiányosan ismerjük a 13. századi faluhálózatot, másrészt korántsem biztos, hogy egy lakott hely lakatlanná válását minden esetben a tatárdúlásnak kell tulajdonítanunk. Végül kétségtelen, hogy a pusztítás elsősorban a ritkán lakott alföldi régiót érte, míg a legsűrűbb népességű országrészek — a Dunántúl és a Kisalföld — aránylag kevésbé voltak érintve. Van olyan, alkalmasint túl borúlátó vélemény, hogy a teljes népességnek átlagban közel a fele esett áldozatul, mások a veszteséget „mindössze” 15-20%-ra teszik. Biztosat aligha állíthatunk valaha is, de kétségtelen, hogy a hatás megrendítő volt.

Mindezt tekintetbe véve az ország bámulatosan hamar magához tért a csapásból. Még sokáig tartott a rettegés a tatárok visszatértétől, ez azonban végül is nem következett be, részint a mongol birodalom felbomlása miatt, részint azért, mert Batu és utódai inkább Iránban uralkodó rokonaikkal, az Il-kánokkal viaskodtak. Jóval később, 1285-ben volt ugyan egy „második tatárjárás”, ez azonban csak a keleti országrészt sújtotta és hatását sem lehet az elsőhöz hasonlítani. Magyarország tehát hamar visszanyerte belső és külső szilárdságát, és 1269-ben a nápolyi követ némi túlzással úgy találta, hogy „hihetetlen hatalma van a magyar királyi háznak, akkora hadereje, hogy a keleti és északi részeken nem akad senki, aki moccanni merne, ha a dicsőséges király hatalmas seregét mozgósítja”. A helyzet ilyenén alakulásában kétségkívül döntő szerepe volt IV. Béla rugalmas és józan politikájának.

A király erőfeszítései mindenekelőtt arra irányultak, hogy növelje az ország ellenállóképességét. A mongol invázióból sokat tanult. A támadásnak csak az a néhány hely — Esztergom, Székesfehérvár stb. — volt képes ellenállni, amelyet nyugati mintára épült védművek, azaz kőfalak, kapuk és tornyok védelmeztek. Az is világossá vált, hogy a várszervezetten alapuló haderő is elavult, s a jövő a nyugaton már régóta meghonosodott páncélos lovasságé, amelyet viszont — épp a mongol veszélyre való tekintettel — az ősi nomád taktikát követő könnyűlovas íjászokkal célszerű kiegészíteni. Béla felismerte tehát, hogy a rendszer, amelyet védelmezni kívánt, korszerűtlen, és korábbi politikája helytelen volt. Államférfiúi nagysága abban nyilvánult meg, hogy képes volt gyökeresen szakítani konzervatív elveivel, tudomásul venni a viszonyok megváltozását és új törekvéseit hozzájuk igazítani. Letett arról, hogy megpróbálja visszaszorítani a nagybirtok megerősödését, ellenkezőleg, a híveit immár ő maga is, mint egykor apja, dúsgazdag adományokkal árasztotta el. A 13. század második felének legfeltűnőbb jelensége épp ezért a bárók családi vagyonának addig elképzelhetetlen mérvű gyarapodása.

A nagy változások legnyilvánvalóbb, mindmáig észlelhető jele a *kővárak építése*. A *hajdani földvárak, amelyekre Szent István ispánsági szervezete épült, már régóta korszerűtlennek számítottak, kivált ha a nyugati vagy szentföldi lovagvárakkal vetjük össze őket, és valószínű, hogy a 13. század elejére egyre kevésbé használták már őket*. Az 1240-es évek végén Béla tudatos várépítési programot kezdeményezett. Részben maga emeltetett új típusú várakat a még megmaradt királyi birtokok központjául, részben híveit biztatta, hogy ugyanezt tegyék a nekik juttatott nagy kiterjedésű földeken. Mire meghalt, közel száz erődtípus emelkedett az ország különböző pontjain

a király, a világi urak és kis részben az egyházak földjén, készen dacolni a várt mongol invázióval, 1300 körül pedig már többszázal számolhatunk. A zömük hegytetőre épült, viszonylag kis alapterületű volt és nem állandó lakhelynek szánták, hanem főleg arra a célra, hogy veszély esetén menedéket nyújtson a vár urának, családjának és kíséretének. Szállásul ilyenkor többnyire egy nagyméretű lakótorony (elterjedt francia néven donjon) szolgált, esetleg egy palotaépület, és a várúr lelki szükségleteit számos várban kápolna elégítette ki. Ama hegyivárok, amelyek, többnyire csak romokban, ma is oly sok helyen idézik a középkort, alapjaikat tekintve túlnyomó részben ekkor és a következő évtizedekben keletkeztek, bár a későbbi századokban sokat változtattak és korszerűsítettek rajtuk. Ennek a típusnak egy nagyobb fajta, közismert példája Visegrád felsővára, amelyet 1260 táján Béla görög felesége, Laszkarisz Mária királyné építtetett a pilisi erdőuradalom székhelyéül.

Az erődítmények másik típusát a *fallal kerített városok* képviselték, amelyekből Magyarországon kettő-három volt csak Béla trónra léptekor, és vagy húsz a század végére. Magyarországon először IV. Béla idején találkozunk tudatos várospolitikával, a nyugatabbra már megszokott városi önkormányzat meghonosításával, amire a keletnémet, cseh és lengyel fejedelmek is törekedtek. Ezt a politikát fia, V. István is folytatta. A kelet-közép-európai városalapítások úgy történtek, hogy a városi rangra emelt közösségek — nemegyszer vadonátújt települések — az uralkodótól egy-egy tekintélyes „anyaváros” kiváltságait kapták meg, és polgáraik ezentúl annak „joga”, azaz törvényei és szokásai szerint éltek. Cseh- és Lengyelországban leginkább a nürnbergi, illetve a magdeburgi, a Baltikumban a lübecki jogot alkalmazták. Magyarországon a „fehérvári jog” lett a legelölkelőbb minta, ez volt a kiváltságoknak az a köre, amellyel az első „igazi” magyar város, Székesfehérvár vallon eredetű polgárai rendelkeztek már jó néhány évtizede. Ezt kapták meg IV. Bélától még a tatárjárás előtt Nagyszombat, 1244-ben Pest német lakosai. 1247 és 1255 között az erődítmény Pest polgárai a király utasítására a Duna túloldalán levő „pesti új hegyre” — a mai budai Várhegyre — költöztek át, és új várost alapítottak, amelyet falakkal vettek körül. Budának akkoriban az aquincumi katonaváros romjai melletti ősi települést hívták. Ennek neve szállt át rövidesen az új településre, és ezóta az eredeti Budát Óbudának kezdték nevezni.

A fehérvári jog európai fogalmak szerint igen széles körű volt: teljes önkormányzatot tartalmazott, a város ügyeiben a városi tanács önállóan döntött és a plébános választása is a polgárság hatáskörébe tartozott. Számos királyi falu kapott a városokéhoz hasonló, de korlátozottabb jogkört, ún. hospes-kiváltságot. A királynak a város egyetemlegesen meghatározott összegű évi adóval tartozott, amelyet a hatóság osztott fel a polgárok anyagi teherbíró képessége szerint. A városalapítások jellegéből fakadt, hogy Magyarországon éppúgy, mint Közép-Európa más országaiban, a polgárság jelentős része eredetileg német jövevény volt, és idegen etnikumát sok helyütt az újkorig megőrizte.

Béla nagy energiával látott hozzá a *hadsereg* fejlesztéséhez is. Korábban maroknyi báró és vitéz alkotta a királyi sereg nehézfegyverzetű magvát. A birtokadományok folytán megerősödött az a társadalmi réteg, amely megengedhette magának a lovagi felszerelést: a páncélt, sisakot, pajzsot, lándzsát és kardot, amit magyar sajtóként az ősi fegyver, az íj egészített ki. Elsősorban az új várbirtokosokat lehetett ehhez a réteghez számítani, de a király másokat is megpróbált mozgósítani. A Felvidék csaknem lakatlan királyi erdőségeiben szabad magyarokat juttatott földhöz olyan feltétellel, hogy hadjárat esetén meghatározott számú páncélost állítanak ki. E telepések utódaiból alakult ki a középkor végére a turóci medence kisnemessége és a szepességi „tízlándzsás” nemesek kerülete. Előírt számú páncélos hadba küldése az újonnan alapított városok és kiváltságos falvak közösségeinek is kötelessége volt.

A nomád típusú könnyűlovasságot a székhelyeken kívül a kunok voltak hivatva képviselni a magyar hadseregben. A megsértett kun népet Béla 1245 körül visszacsalogatta, és az Alföld néptelenné vált tájain jelölte ki végleges lakhelyüket. Azzal is igyekezett őket dinasztijához láncolni, hogy fejedelmük leányát, Erzsébetet saját legidősebb fiával, Istvánnal házasította össze. A kunok elsősorban két nagy tömbben, Szolnoktól keletre illetve a Duna-Tisza közén, az újkorban Nagy- illetve Kiskunságnak nevezett vidéken telepedtek le. Az itteni tágas legelőkön még folytathatták egy darabig megszokott nomád életmódjukat, de két-három évszázad alatt hozzáidomultak a Kárpát-

medence népeinek életformájához, „szállásnak” nevezett ideiglenes telepeik falvakká alakultak át, és lassanként török nyelvüket is a magyarral cserélték fel. Ezekben az időkben — talán a kunokkal együtt — vándoroltak be az iráni nyelvű jászok is, akik a 14. század első felében Heves megye területén, a mai Jászságban kaptak végleges szállásterületet, és szintén elég gyorsan elmagyarosodtak. Mindkét nép közvetlenül a király alattvalója volt, és harcosaik kezdettől fogva — akárcsak a székelyek és a hajdani várjobbágyok — állandó hadi szolgálatra voltak kötelezve. A nomád harcmodorú könnyűlovasság a magyar seregnek minden háborúban sajátosan „keleties” jelleget kölcsönzött.

Nagybirtok és familiaritás

A birtokadományozási politika a tatárjárást követő évtizedekben is folytatódott. Béla immár nem törekedett megállítani a várszervezet bomlását, sőt mint megfogalmazta, királyi tiszte arra készíti, hogy adományait „ne kisebbitse, hanem inkább növelje”. A várépítési program is úgy volt csak lehetséges, ha a nagyok jelentős földterületekhez jutnak, amelyek jövedelméből képesek várat építeni és azt fenntartani. Azok, akikre kegyét a legbővebben árasztotta, természetesen bárói voltak, csaknem mind régi és előkelő nemzetségek sarjai, és részben olyanok, akiknek elődei vezető szerepet játszottak II. András kormányában. Az adományok folytán az egy-két tucat família, amely Béla uralmának fő támasza volt, messze kiemelkedett az átlagos nagybirtokos családok közül. Példaként említhető a 12. század közepén Stájerországból bevándorolt Héder nemzetség egyik ága, amelynek vagyonát az „öreg” Henrik bán, IV. Béla utolsó nádora alapította meg az 1240-es évektől kezdve. Királyától hatalmas földterületeket kapott adományul az osztrák határszél hegyvidékén, és egyik várat a másik után emelte. Ezek egyikéről, Kőszegről kapták a nevüket utódai, akik nagy szerepet játszanak még a következő évtizedekben. A nevezetessé vált Csák Máté nagyapja, az ősi Csák nemzetség egyik ágából származó (I.) Máté nádor szintén a tatárjárás körüli években vetette meg a Vértes vidékén családja jövőjének alapjait. A többi bárók közül Gútkeled István bán Szlavóniában, Kán László nádor Erdélyben, Geregye Pál országbíró Biharban, Ákos Ernye bán Borsodban építette ki uradalmait és befolyási körzetét.

Az ország újjáépítését és a birtokadományokat mindenfelé nagyarányú telepítő munka, „népek gyűjtése” kísérte. Az elnéptelenedett földekre éppúgy lakosokat kellett szerezni, mint a lakatlan erdőségek feltörésére, mégpedig akár külföldről, akár az ország épebben maradt tájairól. Olyan nagyarányú népmozgás indult meg ezekben az évtizedekben, aminővel a 18. századi telepítő mozgalomig nem találkozunk. Már ekkor voltak szép számmal betelepülők a szomszédos országokból, de a telepések jelentős része szökevény volt. Gyakori panasz ekkortájt, hogy örökös szolgák, szolgáltatónépek és más kondicionáriusok tömegesen kerekednek fel, hagyják ott gazdájukat engedély nélkül, és keresnek szabadabb feltételeket más földesúr birtokán, az ország valamely távoli táján. Bár tilos volt befogadni őket és történtek kísérletek felkutatásukra, érthető, hogy ezek zöme eredménytelen maradt. A kézenfekvő megoldás az volt, hogy az ottmaradtak helyzetét kellett megkönnyíteni, és lassanként valamennyi birtokos erre kényszerült, ami — mint később látni fogjuk — a paraszti társadalom gyökeres átalakulását eredményezte.

A gazdag birtokadományok megváltoztatták a vezető réteg jellegét is, ennek következményei pedig hamarosan érződtek a politikában. A nagy vagyonú bárók fiai hovatovább úgy érezték, velük született joguk, hogy örököljék apáik helyét a királyi tanácsban és részüket a hatalomban. A nemességen belül kialakulóban volt tehát egy vékony felső, „főnemesi” réteg, amelynek ugyan — ezt fontos hangsúlyozni — nem voltak megkülönböztető kiváltságai, de vagyonánál és különleges presztízsénél fogva igényt tartott a bárói méltóságok betöltésére. Ugyanaz az igény volt ez, amelyet néhány évtizeddel előbb Anonymus is megfogalmazott a „honfoglaló” nemzetségek nevében, most azonban különös nyomatékot adott neki a birtokviszonyok megváltozása.

A vázolt átalakulás nem hagyta érintetlenül a nemesség alsóbb rétegeit sem. Ezekben az évtizedekben alakul ki Magyarországon a *kíséretnek* egy sajátos, késő középkori formája, amelyet a modern történetírás *familiaritásnak* nevezett el. Emlékszünk rá a kora középkor történetéből, hogy a

kíséretviszonyban — nyugati nevén a vazallításban — egy eléggé általános jelenség nyilvánult meg: az eltartás fejében való szolgálatvállalás. Nyugat-Európában ebből nőtt ki idővel a hűbériség intézménye akként, hogy a vazallus saját használatra földbirtokot, *hűbért* kapott. Magyarországon — és általában Kelet-Európában — ez a fejlődés nem következett be, vagyis a hűbériség intézménye itt nem honosodott meg, a kíséret megtartotta hagyományos jellegét, csupán hozzáidomult a megváltozott viszonyokhoz.

A latin *familiáris* szó, amely a 14–15. században volt elterjedve, körülbelül annyit jelentett, mint „a családhoz tartozó”, és magyarul *cselédnek* hangzott. A szó — amely különben ugyanabból a szláv szóból ered, mint a „család” — voltaképp két különböző társadalmi helyzetet jelölt: egyfelől az újkori értelemben vett *paraszt* cselédet, vagyis olyan szabad állapotú személyt, aki urának házában lakott és szolgálóként a ház körüli teendőket végezte; másfelől a *nemes* születésű „cselédet”, aki ugyancsak az úr háztartásához tartozott, de csakis a társadalmi rangjához illő „munkára” volt kötelezhető, elsősorban természetesen a fegyveres szolgálatra. Amikor a magyar középkorral kapcsolatban familiárisokról esik szó, rendszerint ezeket az utóbbiakat, tehát a „nemes” — és nem a „nemtelen” — „cselédeket” szokás érteni rajtuk. Eredetileg, a 13. században *szervienseknek* nevezték őket (nem tévesztendő össze a „királyi szerviensekkel”, akikről volt már szó), az újkorban pedig *szervitoroknak*.

A nemes familiáris szabad akaratából szegődött el, mégpedig olyan úr szolgálatába, aki társadalmilag magasan felette állt. Szerződése elvben megszabott időre szólt, de a gyakorlatban többnyire élethossziglan tartott, vagy legalábbis addig, amíg ki nem öregedett. Tagja lett ura háztartásának, többnyire egy asztalnál étkezett vele, „tartást”, azaz teljes ellátást és egyéb kialakított juttatást kapott tőle, aminek fejében hűséggel tartozott neki és állandó szolgálatára volt kötelezve. Békeidőben a familiárisok alkották az úr állandó kíséretét, háború esetén az oldalán küzdöttek, tanácsaikkal látták el, igazgatták birtokait és népeit, behajtották jövedelmeit, bíraskodtak helyette, meg a tudásuktól függően egyéb ügyeit is intézték, például megfogalmazták a leveleit vagy képviselték pereiben. Könnyű belátni, hogy a pálya annál előnyösebb lehetett, minél magasabb rangú volt az úr. Amennyiben országos méltóságot viselt, például egy tartomány vagy megye élére került, akkor háza népének legelőkelőbb familiárisai is magas állásokba jutottak, mert ők igazgatták a nevében a méltósággal együtt járó várakat és uradalmakat. A familiaritás tehát nem egyszerűen úr és „cseléd” magánügye volt, hanem a politikát is átszötte.

A magyar familiaritást — amelynek megfelelőit Európa nagy részében megtaláljuk — időnként úgy emlegetik, mint a hűbériség itthoni változatát, ez a párhuzam azonban több tekintetben félrevezető. A familiáris nem tekinthető hűbéresnek, mert nem volt hűbérbirtoka, saját nemesi földbirtokát pedig nem érintette a szolgálatvállalás. Jogállása teljesen azonos volt azon nemesekével, akik nem léptek szolgálatba, azaz megtartotta nemesi kiváltságait, és így tetteiért sem ura törvényszéke, hanem a királyi bíróság előtt tartozott felelni. Nem földjével együtt szegődött el, hanem csupán saját személyében, és mi sem volt gyakoribb, mint hogy ugyanazon nemesi család különböző tagjai más-más úrnak voltak a familiárisai. Ugyanakkor az is jellemző erre a viszonyra, hogy hiányzott belőle hűbérúrnak és hűbéresnek az a fajta társadalmi egyenrangúsága, amit a hűbéreskü ünnepélyes ceremóniája oly meggyőzően fejezett ki. A familiáris, akár mint nézzük is, végeredményben szolga volt, ha ugyan a legelőkelőbb fajtából is.

A királyi hatalom gyengülése

A vázolt folyamat — a váruradalmakra és a familiaritásra támaszkodó nagybirtok erősödése — még nem érezte hatását a tatárjárást követő két évtizedben. A bárók egyelőre hűek maradtak Bélához, a magyar királyság igen hamar erőre kapott, és külpolitikája visszatért a hagyományos elvekhez, azaz elsősorban a Balkán felé irányult. Egyebekben II. András korához képest az volt a fő újdonság, hogy Halics helyett a király érdeklődését most Ausztria keltette fel.

Ausztriát, amelyet Barbarossa Frigyes 1156-ban örgrófságból hercegséggé léptetett elő, a Staufok idején a Babenberg-család kormányozta Stájerországgal együtt. Utolsó tagja Harcias

Frigyes volt, akinek magatartása, emlékszünk, a tatárjárás idején gondokat okozott Bélának. Emiatt nemsokára, 1246-ban háborúra került sor, amelyben a magyarok ugyan vereséget szenvedtek, de a herceg is elesett. Fiutóda nem lévén a Babenbergekre örökségéért hamarosan megindult a küzdelem a szomszédok között. Jogos igénnyel elsősorban II. Přemysl Ottokár (1253–1278) cseh király léphetett fel, aki — akkor még csak ifjú trónörökösként — nőül vette Frigyes herceg nővérét, egy éltes özvegyet. Bélának nem volt ilyen aduja, ő egyszerűen csak vágyott a két hercegségre. Négy évi háborúság után, 1254-ben a felek megosztottak, a magyar királynak Stájerország nagyobbik, déli része jutott. 1258-ban hercegi ranggal István trónörököst állította a tartomány élére. A stájer urak azonban lázongtak, és Ottokárt hívták segítségül, aki 1260-ban Kroissenbrunn mellett legyőzte a magyarokat. Bélában ismét volt anynyi realitásérzék, hogy feladja álmait. 1261-ben Bécsben békét kötött, mindkét tartományt illetően lemondott követeléséről, sőt szövetségre lépett iménti ellenfelével, és nőül adta hozzá egyik leányunokáját. Az osztrák örökségért folyó harc ilyképpen Ottokár győzelmével ért véget, aki Csehországot, Ausztriát és Stájerországot egy kézben egyesítve Közép-Európa leghatalmasabb uralkodója lett.

A kudarcot némileg feledtette, hogy a Balkán szomszédos területein sikerült helyreállítani, sőt kiterjeszteni a magyar fennhatóságot. Béla érdekeit ebben az irányban veje, a tatárok elől hozzá menekült csernigovi orosz fejedelem, Rosztiszláv képviselte, akit a király Bosznia és Macsó hercegévé nevezett ki. A herceg 1263-ban történt haláláig kormányozta a királyság déli határvidékeit, bánságokká szervezte őket, és haderejük birtokában többször beavatkozott Bulgária ügyeibe. Rosztiszláv „országai” közül Macsó egy Magyarországgal határos szerb tartomány neve volt, amely Belgrádtól délnyugatra, a Száva déli partvidékén feküdt. Ezóta többnyire magyar fennhatóság alá tartozott, és Szlavónia mintájára bánság alakult belőle. A macsói báni méltóság — a legtekintélyesebb bárói hivatalok egyike — a 15. század második feléig fennállt. Hamarosan, még a 13. század vége előtt megszűnt viszont a Rosztiszláv által alapított többi bánság: a kucsói, amely Belgrádtól keletre, az Al-Duna mentén terült el, valamint a sói és ozorai, amelyek Bosznia északi határterületeit foglalták magukba.

A belső bajok az 1260. évi ausztriai vereség után jelentkeztek, eleinte a szokásos családi viszály alakjában. A fiatal István herceg, aki már előbb Erdélyt kapta meg kormányzásra, nem érte be ennyivel, és az elvesztett Stájerország helyett új területeket követelt. Hívei elsősorban ama bárófiak és más főurak közül kerültek ki, akiknek nem jutott hely Béla kormányában, de mellé álltak apja egyes elégedetlen bárói is. Háborúra került sor, és Béla 1262-ben kénytelen volt engedni. István megkapta az „ifjabb király” címet, az országot pedig kettéosztották, oly módon, hogy neki jutott a keleti rész a Dunáig — lényegében a hajdani dukátus területe. A bárók örvendhetek, mert a két királynak kétszer annyi főméltóságra volt szüksége, tehát sokkal többeknek jutott hivatal, mint addig, mégha szerényebb is. A béke ennek ellenére nem volt tartós, a légkört mindkét részről „gyalázkodók és árulkodók” mérgezték, és napirenden voltak az átpártolások. Béla, hogy az áldatlan állapotnak véget vessen, 1264-ben fegyverrel támadt fiára és Erdély túlsó sarkáig üldözte, de hadai a végső győzelem küszöbén Feketehalom ostrománál (Brassó közelében) csatát vesztek. Az ifjabb király még a télen ellentámadásba ment át, Isaszegnél újból győzött (1265) és apját békére kényszerítette. Ezt a két uralkodó a Margitszigeten (középkori nevén a Nyulak szigetén) személyes találkozával pecsételte meg.

A sziget mai nevét Béla egyik leányáról, Margitról kapta, aki az itteni domonkos rendi apácakolostorban élt könyörületes életet 1254-től 29 évesen bekövetkezett haláláig, 1271-ig. Alakja köré már életében legendák szövődtek, és bátyja, V. István azonnal megpróbálta szentté avatztatni, erre azonban csak sok száz év múlva, 1943-ban kerül majd sor. Kanonizációs perének anyaga a 13. századi magyar művelődéstörténet igen értékes forrása. A világtól elforduló királylány kénytelen volt egy ízben, bár csak közvetve, a politikába is beleszólni, amikor apja 1260-ban Ottokárhoz akarta nőül adni. Margit szelíden, de határozottan ellenállt, a domonkos provinciális — a rend magyar tartományának főnöke — pedig támogatta ebben, sőt sebtiben apácává szenteltette, hogy a házasság lehetőségét eleve kizárja. Addig a dominikánusok voltak Béla kedvencei, de most haragjában elfordult tőlük, eltávolította őket az udvarból és rokonszenvét a ferencesekre ruházta át. Amikor 1270. május 3-án meghalt, végakarata szerint az ő esztergomi kolostorukba temették el. 64 éves volt

ekkor, az Árpádok közül csak Szent István ért meg ilyen magas kort.

Béla utolsó éveiben fontos fejleménynek lehetünk tanúi: a szerviensek utódai, a kialakuló nemesi rend megmozdulásának. 1267-ben az ország nemeseinek esztergomi gyűlése kikényszerítette a két királytól, hogy megerősítse legfontosabb kiváltságait, amelyeket már az Aranybulla is tartalmazott. Egy további követelésük a birtokviszonyok rendezése volt, amit a polgárháborús időszak tett különösen aktuálissá. Ezúttal azonban nem a királyi, hanem elsősorban a nemesi birtokjogok megszilárdításáról volt szó, és a jogok felülvizsgálatát minden megyében négy, a helyi birtokosokból választott „bíró” vette kézbe a megyésispán elnökletével. Minden jel szerint ebből a kezdeményezésből született meg a nemesi öngazgatás szerve, a nemesi vármegye, amely a század végére az egész ország területén meghonosodott.

István ifjabb király már apja életében külön külpolitikát folytatott, amely nem mindig állt összhangban Béla elképzeléseivel. Önállóan hadakozott a Balkánon, és 1269-ben kettős házassággal megerősített szoros szövetségre lépett a Nápolyban épp ekkor trónra került Anjou Károllyal. Hétéves fiát, Lászlót összeházasította Erzsébettel, Károly unokájával, míg saját leánya, Mária a nápolyi trónörökshöz, a majdani II. Károlyhoz ment nőül. (Ezen a frigyen alapult később az Anjou-ház igénye a magyar trónra.)

V. István (1270–1272) rövid uralkodására már rávetette árnyékát a főúri pártok elkövetkező harca. Béla halálakor hívei közül a nyugati határszél bárói, köztük Héder Henrik bán István ellenfelénél, a cseh királynál kerestek támaszt és elismerték hűbéruruknak, s Béla leánya, Anna, Rosztiszláv özvegye is Prágába menekült vejéhez a királyi kincstárral. Háború következett, melynek során Ottokár mélyen benyomult magyar területre. Az 1271-ben megkötött pozsonyi békében ugyan lemondott magyar híveinek támogatásáról, de Béla kincstára a kezén maradt. Az épp csak helyreállt rendet egy év múlva egy bárói csoport pártütése borította fel. Élén Henrik bán szövetségese, Gútkeled Joakim szlavón bán állt, aki foglyul ejtette és Kapronca várába vitte a gyermek Lászlót, a király örökösét. Személyét nyilvánvalón ugyanarra akarta felhasználni, mint más bárók annak idején magát Istvánt: az ország feletti hatalom megosztására. István megpróbálta kiszabadítani a fiát, de sikertelenül, és a csapásba hamarosan, 1272. augusztus 6-án belehalt. Testvére, Margit mellé, a nyúlszigeti zárdába temették el.

A királyság felbomlása

V. István korai halálával véget ért a viszonylagos stabilizáció időszaka. A pártharcok ugyan már jó ideje megrendítették a királyi hatalmat, de megszüntetni egyelőre nem tudták. Joakim lázadása új korszakot vezet be, a teljes anarchiának és az ország széthullásának több évtizedes időszakát. A trónt névleg a tízéves IV. László (1272–1290) foglalta el, aki mellett nagykorúságáig anyja, a kun Erzsébet lett a régens. Valójában bárói klikkek vetélkedtek a politika irányításáért, és hamarosan szerte az országban „mindenki harcolt mindenki ellen”.

Az egyik pártot eleinte a Csehországból visszatért Héder Henrik, a másikat Csák Péter — az oligarcha Csák Máté apja — vezette, és az első években többször váltották egymást a hatalomban. Henrik nyomban István halála után meggyilkolta Rosztiszláv fiát, Bélát, Macsó és Bosznia herceget, és pártja megosztozott a délvidéki bánságokon. 1274-ben, amikor az udvar éppen a Csákok kezén volt, elfogta László király öccsét, András herceget, de Csák Pétertől Székesfehérvár közelében, Föveny falunál (a mai Tác mellett) vereséget szenvedett és elesett. Joakim bán, a Kőszegi-párt másik vezető egyénisége 1277-ben szintén életét vesztette, amikor Henrik fiait segítette szlavóniai ellenfelek, a horvát Babonicsok ellen. A polgárháborút mindenfelé az ellenfél birtokainak feldúlása kísérte. Csák Péter 1276-ban Veszprém városát pusztította el oly alaposan, hogy a káptalan könyvtára és kincsei is elégték; az erdélyi szászok, akiknek az ottani püspökkel volt nézeteltérésük, 1277 elején Gyulafehérvárt foglalták el és rágyújtották a székesegyházat kétezer magyar lakosra és a káptalan tagjaira.

A válságos helyzeten a főpapság próbált meg segíteni, amely már évek óta eredménytelenül ostromolta erkölcsi támogatásért a Szentszékét. A püspöki kar 1277. májusban gyűlést hívott össze

a Pest melletti rákosi mezőre, amelyen néhány bárón kívül a nemesek és a kunok követői is részt vettek. Nagykorúvá nyilvánították a királyt, noha még 15. életévét semtöltötte be, és kötelezték, hogy hatalma minden eszközével lépjen fel „az ország pestisei” ellen a béke helyreállítása érdekében. Ez annyit jelentett, hogy az évszázadok óta funkcionáló, de a zavarok idején csődöt mondó királyi tanács helyett maguk az „országglakosok” vették kézbe saját sorsukat. A rákosi gyűlés volt Magyarországon az első *országgyűlés* a szó igazi értelmében, és ez volt az első jele annak, hogy a királyi tanács tagjain kívül más társadalmi csoportok is hallatják szavukat politikai kérdésekben. Más szóval, ekkor érezte hatását először a rendi parlamentarizmus eszméje, amely egyes nyugati országokban, mint láttuk, már terjedőben volt. Abban, hogy ez magyar földön európai viszonylatban meglepően korán jelentkezett, döntő szerepe volt annak a tudós főpapi csoportnak, amely a mozgalmat kezdeményezte, s amelynek tagjai a bolognai egyetemen tanultak jogot és ott magukba szívhatták a kor legmodernebb politikai gondolatait. A világiak között azonban egyelőre igen kevesen lehettek, akik a kérdés jelentőségéből valamit is felfogtak, ezért az 1277-ben mintegy mesterségesen megindított „rendi fejlődés” néhány évtized múlva elakadt és csak a 15. század első felében kezdődik majd újra, ekkor már a rendi öntudatra ébredő nemesség irányítása alatt.

Az ifjú László nagy igyekezettel látott hozzá a rendteremtéshez. Mintegy példát statuálendő, leszámolt a bihari Geregyékkel, elfoglalta váraikat és új híveinek, a Borsáénak adta. A cseh királyhoz húzó Kőszegiek, Henrik bán fiai ellen az új német királlyal, Habsburg Rudolffal lépett szövetségre. Rudolf ekkoriban szállt harcba Ottokárral Ausztria és Stájerország birtokáért, melyeket megüresedett birodalmi hűbérnek nyilvánított és fiainak adományozott. A két tartomány sorsáról 1278. augusztus 26-án a Morvamezőn, Dürnkrut és Stillfried között vívott ütközet döntött, amelyben Rudolf szerezte meg a győzelmet, elsősorban László magyar és kun hadai jóvoltából. Ottokár maga is a csatatéren maradt. A Přemysl-ház rövid életű „birodalma” megszűnt, és Magyarország nyugati szomszédja ettől fogva a Habsburg-család osztrák-stájer hercegsége volt.

László stabilizációs kísérletét sajátos módon a pápa legátusa, Fülöp fermói püspök tette semmivé, aki a sok unszolás eredményeképp 1279 elején az országba érkezett és két évet itt töltött. A király terveiben fontos szerepet játszottak a kunok, mint az egyetlen komoly és megbízható haderő, amelyet fel tudott használni. A legátus azonban, félreértve feladatát, épp a kunokkal szemben lépett fel könyörtelenül, és a keresztény hit biztosítása érdekében részletes tervet dolgozott ki beolvasztásukra. Programját aránylag könnyen sikerült elfogadtatnia, hiszen a rakoncátlan kunokat senki sem kedvelte, és egyházi fenyegetéssel a királyt is rákényszerítette, hogy nevét adja az akcióhoz. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a még nomadizáló kun törzseket erőszakkal falvakba telepítsék és gondoskodjanak a pogány hit maradványainak felszámolásáról. Az eredeti elképzelés szerint, amelyről a legátust sikerült lebeszélni, még törzsi viseletüket is megtiltották volna.

A fordulat végül is növelte a bajokat, mert a fiatal királyt szembefordította híveivel és a kunok karjába kergette. 1280-ban (más vélemény szerint 1282-ben) kénytelen volt hadat vezetni ellenük, és a hódtaivi csatában győzelmet aratott, ámde mihelyt tehetett, kitört megalázó helyzetéből, átpártolt hozzájuk, és attól fogva amikor csak tehetett, velük tartott. Kun módra öltözött, pogány szokásokat vett fel, kun szeretőket tartott, szidalmazta az egyházat, egyszóval mindent megtett, hogy az utókortól a becsmérő „Kun” jelzőt kiérdemelje. Az 1285. évi „második tatárjárás” idején azzal vádolták, hogy az ellenséget ő hívta be, és kétségtelen, hogy ettől fogva mongol *nyögrékből* (harcos) álló sereg is feltűnik a szolgálatában. A belbéke helyreállításáról szó sem lehetett, hiszen nemcsak a nemesség, hanem a főpapság is nyíltan szembefordult királyával, és az 1280-as években tőle függetlenül tartott országgyűlést. Emellett Lodomér esztergomi érsek 1287-ben kiközösítette, ő pedig azzal fenyegetőzött, hogy „ezt az egész fajzatot” — a papságot értette — „tatár kardokkal fogja kiirtani, egészen Rómáig”. Központi kormány már gyakorlatilag nem létezett, amikor Lászlót — hihetőleg magyar ellenfelei felbujtására — kun összeesküvők 1290. július 10-én meggyilkolták a bihari Körösszeg vár közelében.

Mivel Lászlónak nem volt gyermeke, sokak számára úgy tűnt, hogy személyében kihalt az Árpádok fiága. Volt ugyan még a dinasztia egyik állítólagos sarja, a „velencei” András, II. Andrásnak utolsó házasságából származó unokája, de az ő törvényes eredetét többen vitatták. A

közelről érdekelt nápolyi udvarban mindenesetre az volt a vélemény, hogy a korona Kun László nővérét, Máriát, II. Károly (1285–1309) feleségét, illetve legidősebb fiukat, Martell Károlyt illeti, és az Anjou-házbeli trónkövetelőnek mindjárt akadtak is hívei a Horvátországot és Dalmáciát kormányzó Subics család képében.

Az országnagyok zöme elfogadta III. Andrást (1290–1301) királyul. A bárók elsősorban kivívott hatalmi helyzetük tudomásulvételét várták tőle, az egyház és a nemesség a közrend helyreállítását, és az 1290. szeptemberi óbudai országgyűlés ezt tűzte programjára. Ennek érdekében egy újfajta dokumentumot, *hitlevelet* fogadtatott el a királlyal, amelyben egyebek között köteleznie kellett magát az ország törvényeinek és a rendek — különösen a nemesség és az erdélyi szászok — szabadságjogainak épségben tartására. A trónra lépő uralkodó ilyen jellegű kötelezettségvállalása a 15. századtól lesz majd a rendi állam működésének mellőzhetetlen eleme. A hitlevél azonban emellett egy sor olyan határozatot is tartalmazott, amelyek az anarchikus állapotoknak kívántak véget vetni. Egyebek közt előírta, hogy a jogtalanul emelt erődítményeket le kell rontani, az elfoglalt birtokokat vissza kell adni, és a stabilitást elősegítendő évente országgyűlést kell tartani, amely jogosult többek közt a bárók tetteinek kivizsgálására. Különleges, jellegzetesen rendi szellemű újítás volt, hogy a királyi tanácsban ezentúl választott nemesi ülnököknek is helyet juttattak.

Andrásból a jelek szerint nem annyira az eltökéltség hiányzott a program végrehajtásához, mint inkább az erély és a következetesség. A társadalom többsége vágyott ugyan a békére, de ő képtelen volt ezeket a szunnyadó erőket összefogni és mozgósítani. Így azután minden jószándéka ellenére tehetetlennek bizonyult a bárókkal szemben, ide-oda hanyódott köztük és nem tudta megakadályozni, hogy tovább szilárdítsák megszerzett hatalmukat. Nem múlt el év anélkül, hogy ne kellett volna nyílt lázadással szembenéznie, és hiába birkózott meg velük, győzelmeinek alig volt látszata. Jó példa erre 1294. évi bihari hadjárata, amelynek során kiostromolta a vidék új hatalmasságait, a Borsákat, de amint meghódoltak, megbocsátott nekik. Nagyjából ugyanez történt nyugaton is, ahol a Kőszegiek kifejezetten megtagadták tőle elismerésüket és az Anjou-párthoz csatlakoztak. András osztrák apósa, Habsburg Albert német király támogatásával bevette Kőszeget, de azután minden maradt a régiben. Csák Péter fia, Máté viszont, aki az északnyugati megyékben építette ki befolyási körzetét, 1297-ben szintén fellázadt és sikeresen állt ellent András támadásának. Az 1298. évi országgyűlés, amely kétségbeesetten szajkózta a nyolc évvel korábbi határozatokat, végül is nem ok nélkül tette szavá „a király úr lanyhaságát”. Néhány várat csakugyan leromboltak, de a helyzet egészben véve mit sem javult, sőt 1300-ban a horvát nagyok hívására partra szállt Dalmáciában a tizenkét éves nápolyi trónkövetelő, Károly Róbert, az 1295-ben elhunyt Martell Károly fia és örököse. III. András nem sokkal ezután, 1301. január 14-én fiú utód nélkül meghalt; Magyarországot az új század kétségbeejtő helyzetben találta.

XIV. Európa: a középkor alkonya (1300–1440)

A középkor utolsó szakaszában mutatkozott meg először világosan, hogy Európa a 10–11. századi államalapítások óta két, különböző fejlettségű régióból áll. A nyugati történészek az 1300–1450 közötti éveket a szubkontinens válságkorszakaként emlegetik. A cseh, lengyel és magyar történelemben viszont ugyanehhez a korszakhoz, elsősorban a 14. századhoz a fénykor és a „nemzeti nagyság” képzete társul: mindhárom ország ekkor áll, nagy formátumú uralkodói egyéniségek vezetése alatt, hatalmának és nemzetközi tekintélyének tetőpontján. Történetüket ebben az időben viszonylagos belső nyugalom és anyagi fellendülés jellemzi, ami magabiztos, többnyire terjeszkedésre irányuló külpolitikájukban is kifejezésre jut. A vázolt helyzet könnyen keltheti — és számos történetíróban keltette is — azt a benyomást, hogy a latin Európa keleti perifériája erre a korra „ledolgozta” eredendő fejlődési hátrányát, más szóval társadalmi és kulturális tekintetben egyaránt sikerült mintegy „utolérnie” a Nyugat fejlettebb országait. Azt, hogy a későbbiekben újból hátrányba került (ami Magyar- és Lengyelország esetében kétségtelen),

különböző gazdasági és egyéb okokkal szokták magyarázni, Magyarországon mindenekelőtt a 16. századi török hódítás következményeivel.

Valószínűbb azonban, hogy másról volt szó. Kétségtelen, hogy a magyar királyság, északi szomszédaival együtt, mélyreható „modernizációt” élt át a késő középkor folyamán, ez azonban nem jelentett felzárkózást. Alaposabban megvizsgálva kitűnik, hogy mind társadalmi és gazdasági szerkezetét, mind politikai berendezkedését, mind lakóinak műveltségi szintjét tekintve még mindig jelentősen különbözött a nyugati országoktól, és viszonylagos fellendülését talán éppen ez magyarázza. Az a krízis ugyanis, amelyet a Nyugat ebben az időszakban átélt, épp a túlságosan gyors fejlődés mellékhatásának látszik, és tünetei a kelet-közép-európai országokban talán azért nem — vagy jóval kevésbé — jelentkeztek, mert fejlettségi szintjük lényegesen alacsonyabb volt.

Kelet-Európa országainak felemelkedését nem kis mértékben az magyarázza, hogy a Nyugat hatalmai meggyengültek, és az előző század viszonylagos rendjét anarchia és szüntelen háborúskodás váltotta fel. A korra jellemző politikai zűrzavar két szélső példáját Németország és Itália nyújtja a Staufok bukását követő két évszázadban.

A német-római birodalom a 14. században

Németország mint politikai hatalom ebben a korszakban már nem létezett. A megválasztott király 1273 óta a birodalmi fejedelmek egyike volt, és annyi hatalommal bírt, amennyit saját szűkebb tartományából meríteni tudott. A császári címnek megvolt ugyan a hagyományos presztízse, de a megszerzése végett változatlanul Itáliába kellett eljutni, ez pedig az adott viszonyok között még bonyolultabb művelet lett, mint régen. A német királyok többsége már meg sem próbálkozott vele, inkább beírte egész életében a „római király” címmel. A korszak német uralkodói — a Habsburg, Luxemburg és Wittelsbach uralkodóházak tagjai — elsősorban nem birodalmi politikát folytattak többé, hanem családi politikát: azon voltak, hogy amíg a birodalom trónján ülnek, saját dinasztiajuk erejét növeljék, és „örökös”, családjukban öröklődő tartományaik számát gyarapítsák. Ennek szokott hódja — a házasság, vásárlás és zálogba vétel mellett — a hűbéri jog érvényesítése volt, jóformán az egyetlen hatékony fegyver, amellyel a német királyok még rendelkeztek. Legtöbbször kihalt fejedelmi családok örökségére tették rá a kezüket, azon a címen, hogy megüresedett hűbérként a birodalomra szállt, majd királyi jogukkal élve családjuk valamely tagjának adományozták oda.

Az első dinasztia, amely ezen a módon lett naggyá, a *Habsburgoké* volt. Láttuk, miként szerezte meg alapítója, I. Rudolf (1273–1291) az osztrák és stájer hercegséget fiai számára. Közülük I. Albertet (1298–1308), majd 1314-ben unokáját, Szép Frigyeszt is királlyá választották, de ezentúl a család hosszú időre kiszorult a német trónért folyó versengésből, és politikájának színtere Ausztria és a mai Svájc lett, ahol a Habsburg-grófok öröklött uradalmi területek el. A családi politika arra irányult, hogy a két terület között további szerzeményekkel megteremtse a kapcsolatot. 1335-ben a Habsburgok megörökölték a karinthiai hercegséget és Krajnát (a mai Szlovéniát), 1363-ban sikerült megkaparintaniuk Tirolt, végül a mai Vorarlberget apránként vásárolták fel ottani grófi családoktól. Ezzel voltaképp megszületett az „örökös tartományok” együttese, a mai Ausztria magva. Az ekképpen összegyűjtött családi vagyon azonban nem válhatott egységes országgá. Egyfelől a dinasztia minden tagjának joga volt hozzá, tehát újból és újból fel kellett osztani a leszármazottak között, amint ez a 15–16. századig a legtöbb német fejedelemségben szokás volt. Másfelől alkotórészei megtartották rendi különállásukat, mindegyikük megannyi apró „országnak” tekintette magát és saját törvényei szerint kívánt élni. Annak a ténynek, hogy Ausztria ma is szövetségi állam, a magyarázata ezekre az időkre nyúlik vissza.

Nyugaton a Habsburgok törekvései váratlan akadályokba ütköztek. Svájc területén a 13. századra egyebek között néhány autonóm paraszti közösség, *kanton* is kialakult, amelyek közvetlenül a birodalomtól függtek, tehát nem volt földesuruk. Eleinte megvédte őket a Stauf-ház hatalma, de ennek bukása után a Habsburgok szabad prédának kezdték tekinteni őket. 1291-ben három közösség, Uri, Schwyz és Unterwalden önvédelmi célból örök időkre „esküvel megpecsételt társu-

lást” (*Eidgenossenschaft*) alakított, s ezzel megszületett a majdani svájci szövetség magva. (Neve Schwyz „öskanton” nevéből ered.) Ehhez az eseményhez kapcsolódik Tell Vilmos közismert mondája, amely azonban 1500 körül keletkezett és nincs történelmi alapja. Az osztrák hercegek több ízben megkísérelték, hogy uralmuk alá hajtsák a parasztokat, de mind Morgartennél 1315-ben, mind Sempachnál 1386-ban a svájciak győztek. A szövetség időközben jelentősen megnagyobbodott Luzern, Zürich és Bern birodalmi városok és más helyek csatlakozása által, és a 15. századra számottevő katonai erővé vált. 1415-ben a kantonok Zsigmond császár támogatásával támadóként léptek fel, az osztrák uralom Svájc területén végleg összeomlott, és maga Habsburg vára is a szövetség kezére került. Megszületett egy olyan különös állam, amelynek nem volt fejedelme és nemessége, hanem polgárok és parasztok együttesen igazgatták.

A Habsburgok után VII. Henrik (1308–1313) egy másik grófi család, a *Luxemburgok* családi hatalmát alapította meg. Birodalmi politikája arról volt nevezetes, hogy hosszú idő után először avatkozott be ismét Itália ügyeibe, és ottani gibellin hívei támogatásával a császári koronát is elnyerte. 1310-ben megszerezte fia, János számára a Přemysl-dinasztia kihalásával megürült cseh trónt. Ezóta a család Prágában tartotta a székhelyét, és kihalásáig — Zsigmond császár és magyar király haláláig (1437) — elsőrangú szerepet vitt az európai politikában. A harmadik vetélytárs a porondon a *Wittelsbach-család* volt, amelynek két főága a Staufok ideje óta birtokolta Bajorországot, illetve a pfalzi választófejedelemséget, de csak IV. (Bajor) Lajos (1314–1347) császár megválasztásával jutott nemzetközi jelentőségre. Lajos 1322-ben Mühldorfnál legyőzte vetélytársát, az osztrák Szép Frigyes, a választófejedelmek kisebbségének ellenjelöltjét, akit magyar csapatok is segítettek. Ezt követően gátlástalanul fáradozott dinasztikus hatalma növelésén, legjelentősebb szerzeménye Brandenburg volt, ezt azonban utóbb a fiai elvesztették. Újból igényt formált Itáliára, emiatt hosszadalmas viszályba sodródott XXII. János pápával. Voltaképp ez volt az utolsó nagy küzdelem császárság és pápaság között, amit azonban a felek a korábbiaktól eltérően nem fegyverrel vívtak, hanem főleg egymást gyalázó röpiratokkal. Ekkor hozták a német választófejedelmek azt a nevezetes határozatot (Rhens, 1338), hogy az általuk trónra emelt király nem szorul a pápa megerősítésére, amivel a császárkoronázást merő formasággá degradálták.

Bajor Lajos után ismét a Luxemburgok jutottak a német trónra. IV. Károly (1346–1378) császár és cseh király, akinek nevéhez a birodalom végleges alkotmánya, az 1356. évi (német) Aranybulla is fűződik, a kor legnagyobb formátumú uralkodói egyénisége volt. Csehország ekkor élte fénykorát, Prágában és környékén ma is sok minden idézi Károly emlékét, elsősorban Közép-Európa első egyeteme, amelyet 1348-ban ő alapított. A cseh korona része lett Szilézia, amelynek egyes hercegségeit még Károly apja, János király szerezte, és 1373-tól a családi vagyonhoz tartozott a brandenburgi örgrófság. Szerzeményeit azonban a császár még életében szétosztotta családjá tagjai között. Fiai közül a legkevésbé tehetséges, Vencel (1378–1419) Csehországot örökölte és utóda lett a német trónon, Zsigmondnak — a későbbi magyar királynak — Brandenburg jutott. Morvaországban, amely a cseh korona országain belül hagyományosan külön tartománynak számított, a család egyik oldalága uralkodott örgrófi címmel, magában a távoli Luxemburgban pedig egy további oldalág. A Luxemburg-ház és a birodalom sorsa ezentúl már szorosan kapcsolódik a magyar történelemhez, így ott térünk rá vissza.

Németország ama tájai, amelyeket nem érintett a nagy dinasztiai versengése, a maguk önálló életét éltek, és fejedelmeik, a legkisebb „rablólovagokig” bezárólag, kicsinyes torzsalkodásokba merültek, amelyek tétje olykor csak egy kereskedő kifosztása vagy néhány falu birtoklása volt. A császár időnként meghirdette az „országos békét”, de nemigen törődtek vele, eszközei pedig nem voltak arra, hogy kikényszerítse. Ilyen körülmények között került sor a városok egyes csoportjainak — így a Rajna menti, illetve svábföldi városoknak — szövetkezésére részint önállóságuk megóvása végett, részint a kereskedelem biztonsága érdekében. Míg Dél- és Közép-Németországban kemény harcok után a fejedelmek bizonyultak erősebbnek, északon a legnevezetesebb városszövetség, a *Hanza* minden tekintetben hegemoniára tett szert.

A *hanza* szó eredetileg, a 12–13. században a lübecki és más távolsági kereskedők társulását jelentette, akik célállomásaikon — Londonban, Brüggeben, Novgorodban, a norvégiai Bergenben — közös üzletházakat, *kontorokat* tartottak fenn. A kereskedelmi együttműködésből politikai

szövetség létesült (1358), amelynek flottája legyőzte és békére kényszerítette a dán királyt (1370, Stralsund), és a 15. század végéig vetélytárs nélkül uralta a Balti- és az Északi-tenger egész hajózását. Fénykorában Lübeck vezetése alatt mintegy 70-80 várost tömörített Kölnctől egészen Gdańskig (Danzig), és hegemoniáját nem törte meg az 1397-ben létesült kalmari unió sem, amely Dánia, Norvégia és Svédország koronáját több, mint egy évszázadra (1523-ig) egy fő alatt egyesítette.

Az itáliai kisállamok

Itália késő középkori története, ha lehet, még nehezebben áttekinthető, mint Németországé. Déli fele az Anjou-ház nápolyi királyságát képezte, közepe a pápa Egyházi Államát, de Rómától északra a politikai tabló alig felvázolhatóan színes. Itt eleinte, a Stauf-dinasztia végét követően jóformán minden város külön köztársaságot formált, amelyek némelyike guelfnek, másika gibellinnek vallotta magát, hovatovább már csak azért, hogy legyen okuk egymással hadakozni. A legtöbb várost emellett belső ellentétek is megosztották a nemesség és polgárság, kereskedők és iparosok, patríciusok és plebejusok, „nagyok” és „kicsik” között, amelyek véres pártharcokban jutottak kifejezésre, s a pártok győzelmét rendre ellenfeleik kifosztása és száműzése követte.

Idővel a kép valamelyest egyszerűsödött. A népmozgalmak hullámai aláásták a köztársasági államformát, amely többnyire a gazdagok uralmára épült, és a hullámok hátán népvézerek és diktátorok kerültek hatalomra, akik örökletes családi uralmat igyekeztek alapítani. A 14. század első felében a legerőszakosabbak sorra bekebelezték a gyengébbeket, úgyhogy végül csak néhány állam maradt a színen. Lombardiában Milánóé volt a vezető szerep, ahol 1310-től a Visconti család uralkodott kihalásáig, 1447-ig. Verona 1387-iga császárpárti Della Scalák (Scaligerek), Pádua 1405-ig a Carrara család — Nagy Lajos király fő itáliai szövetségesei — uralma alatt állt. Lombardia nyugati végében, Piemontban a hűbéri kor maradványaként a szavójai grófok (1416-tól hercegek) és a montferrati örgrófok uralkodtak. A Romagna kisebb városait kormányzó családok közül az urbinói Montefeltrék, a rimini és pesarói Malatesták és a ravennai Polenták voltak a legnevezetesebbek.

Az új politikai képződmények erősen emlékeztettek az ókor görög „zsarnokságaira”, *türanniszaira*, egyrészt abban, hogy az uralkodó, a *podesta* vagy *signore* (úr) hatalma korlátlan volt, de abban is, hogy eleinte nem volt legitimitása. Itáliának ez az északi része elvben még a német-római birodalomhoz tartozott, de a városok urainak, bár néha „birodalmi vikáriusnak” (helytartónak) címezték magukat, ritkán volt elfogadható felhatalmazásuk arra, hogy uralkodjanak. Maguk is így érezték, és idővel, hogy hatalmukat jogilag alábástyázzák, sorra uralkodói címeket vásároltak „hűbéruruktól”, a császártól. Így alapította a Delta Scalákat legyőző Giangaleazzo Visconti (1385–1402) 1395-ben a milánói hercegséget, míg a 15. század derekától Mantuát a Gonzaga család örgrófi (1530-tól hercegi), Modenát, Ferrarát és Reggiót az ősi főnemesi Este család hercegi címmel birtokolta. A múlt század szabadelvű történetírói szívesen festették le ezeket a kis olasz kényurakat megannyi szörnyetegnek, és időnként valóban akadt is minden családban egy-egy pszichopata. Egyébként azonban a többségük „átlagos” uralkodó volt, talán egy fokkal jobb is, mert általában volt hajlamuk a kultúrához, meg pénzük is, hogy áldozzanak rá.

Néhány helyen mindamellett továbbra is fennmaradt a köztársasági államforma, így a nagy kereskedővárosokban. Az előző századok tengeri hatalmai közül 1284-ben kivált Pisa, miután hajóhadát a genovaiak Meloriánál megsemmisítették. Velence és Genova, a fennmaradó két nagy rivális megtartotta régi alkotmányát, amely minden hatalmat a *nobile* családok, a keleti kereskedelemből élő „nemesség” részére tartott fenn. Velencében ez még következetesebbé vált a 14. század elején, amikor végleg rögzítették, mely famíliák tagjainak van joguk a törvényhozó testületben, a Nagytanácsban helyet foglalni. Az uralmi rendszer megváltoztatására tett kísérleteket, aminő Marino Falieri dózse összeesküvése (1355) volt, a Tízek Tanácsának titkosrendőrsége csírájukban fojtotta el. Genova alkotmánya kevésbé volt szilárd, itt guelf és gibellin nemesi családok váltogatták egymást az uralomban, és kudarcot vallott Simone Boccanegra kísérlete (1339), hogy velencei mintára dózsei hatalmat alapítson.

A két városköztársaság a Földközi-tenger különböző tájain építette ki gyármatbirodalmát. Velence, mint láttuk, 1204 után az adriai és görög partokon, Krétán és az égei szigetvilágban vetette meg a lábát, Genova a 13–14. század folyamán Korzikán, Chiosz és Leszbosz (Mitüléné) szigetén, a Konstantinápoly külvárosát képező Perában és a Krím-félszigeti Kaffában épített ki támaszpontokat. A Boszporusz és a Dardanellák ellenőrzéséért a két város több ízben véres tengeri háborút vívott, amelyből a chioggiai csata (1381) eredményeként Velence került ki győztesen, annak ellenére, hogy Nagy Lajos magyar király Genovát támogatta. Velence nemsokára jelentékeny hatalmassággá vált az itáliai szárazföldön, a *Terra Firmán* is, miután bekebelezte Páduát és Veronát (1405), Friuli tartományt (1421); végül Bresciát és Bergamót (1428). Terjeszkedésének eme csúcsidejére esett a dalmát tengerpart végleges elhódítása Magyarországtól (1410–1420), amire a maga helyén még visszatérünk.

Elsősorban a kor itáliai kereskedőinek köszönhető, hogy a középkor végére nagymértékben kitágult Európa horizontja. A genovai Kolumbusz Kristóf majdani „indiai” útjának előzményei az 1300 körüli évtizedekre nyúlnak vissza. Egy korábbi fejezetben szó esett arról, hogy aránylag milyen széles körű ismeretekkel bírtak a keleti világról az iszlám utazók, ebből a tudásanyagból azonban viszonylag kevés jutott el az európaiakhoz. Számukra Ázsia, éppúgy, mint Afrika, a rejtelmek földje maradt, és a 12–13. századi nyugaton még szélteben hitelre találtak alaptalan mendemondák egy bizonyos „János pap országáról”, egy állítólagos keresztény birodalomról, amelytől minden pillanatban várták, hogy hátba támadja a szentföldi keresztesek muzulmán ellenségeit.

Pontosabb ismeretek szerzésére a mongol világbirodalom megalapításával nyílt lehetőség, amidőn Ázsia nagy része egyetlen jól szervezett hatalom alatt egyesült. Elsőként IV. Ince pápa két követsége — Piano Carpini 1245–1247-ben és Willem Rubruk 1253–1255-ben — jutott el a kontinens karavánútjain a nagykan mongóliai udvarába, a nyomukban aztán hittérítők és kereskedők is vállalkoztak a nagy útra, bár az természetesen továbbra sem volt veszélytelen. A 14. században már India partvidékén is számosan megfordultak, de korántsem minden ismeret vált olyan közkinccsé, mint a legnevezetesebbé mindeme utazók közül, a velencei Marco Polóé (1254–1324), aki a genovaiak börtönében mondta tollba visszaemlékezéseit. Ő 1271 és 1295 között egyfolytában a Távol-Keleten volt, közel húsz évet töltött Kubiláj nagykan pekingi udvarában annak bizalmi embereként, több utat tett Kínában és környékén, s végül az indonéz szigetvilág érintésével tért haza.

Firenze és a toszkán vidék

A 13. századtól kezdve Toszkána lett Itália legfejlettebb régiója, az egyetlen vidék, ahol a „zsarnokság” nem vert gyökeret. Legfontosabb városa Firenze volt, amely mellett fő vetélytársai, Siena és Lucca fokozatosan háttérbe szorultak. Firenzét is a szokásos belharcok dúlták, amelyek során előbb a nemességet (1293), majd a gibellineket és a velük rokonszenvező „fehér” guelfeket (1301) zárták ki a város kormányzásából, de ezután, a „fekete” guelfek ideje alatt is megmaradt az ellentét a posztókereskedők és pénzemberek vezette „kövérek” (*popolo grasso*) és a szegényebb kézművesek, az „aprónép” (*popolo minuto*) között. A város azért eközben terjeszkedett is, és a 15. század elejére sorra meghódította a vidék legtöbb kisállamát, köztük 1406-ban Pisát. Ekkoriban tett szert lassanként az egyik bankárcsalád, a Medicieké akkora tekintélyre, hogy 1434-től szinte fejedelmi hatalommal állt a köztársaság élén. Itália termi meg azokat a magvakat, amelyekből a továbbiakban kisarjad Európának talán mindmáig legjelentősebb szellemi és művészeti mozgalma, a tulajdonképpeni reneszánsz. Miért áll ez jóval közelebb hozzánk, mint a korábbi, ugyancsak jelentős „reneszánszok”, a Karolingkori vagy a 12. századi, és miért tőle számítjuk az újkori Európa születését? Leginkább azért, mert ez már polgári eredetű és világi jellegű volt. Nem a középkor hagyományos elitjei, a papság és a lovagság világképét és értékrendjét tükrözte, hanem azét az új osztályét, amely ettől fogva mindjobban rányomja majd a bélyegét Európa szellemiségére. Az itáliai városok írástudó, kereskedelemről élő polgárságából ekkoriban emelkedett ki az a világi

értelmiség, amely az európai kultúra számára új, maradandó értékeket fogalmazott meg.

Az újkor felé vezető megújulás két lényeges, egymásnak látszólag ellentmondó eleme a modern értelemben vett nemzeti eszme és az antik embereszmény felfedezése volt. Mindkettőnek voltak előzményei a középkori műveltségben. A *vulgáris* nyelvet, vagyis azt, amelyen a köznép, a *vulgus* beszélt, elsőként a 12–13. századi francia és német lovagok — költők és történetírók — tették az irodalmi kifejezés eszközévé a papság nyelvével, a latinnal szemben. Az antik tudomány és irodalom eszmekincsét ezzel szemben nem ők, hanem egyháziak tanulmányozták, oktatták és tették hozzáférhetővé. A 14. századi Itáliában a két áramlat együtt jelentkezett és merőben új alakot öltött. Egyfelől a nép nyelvén most már nem lovagok, hanem polgárok szólaltak meg, mégpedig az egész nép, az olasz „nemzet” nevében, másfelől az ő kapcsolatuk az antikvitáshoz sokrétűbb és, mondhatni, érzelmesebb volt, mint a tudós papoké. Nem Cicero stílusának utánzásában vagy Arisztotelész logikájának értékelésében nyilvánult meg, hanem maga az ókor egész műveltsége: világnézete, államformája, erkölcsi értékei, építményei és szobrai váltak egyre inkább a tisztelet, sőt rajongás tárgyává. A két folyamat össze is kapcsolódott a „hazafiasság” új érzésében, abban a vágyban, hogy mint a római köztársaság idején, Itália legyen újból szabad, legyen egységes és legyen az itáliaiaké. Egy merőben új gondolat, az egész népet társadalmi különbség nélkül magába foglaló „polgári nemzet” születésének vagyunk a tanúi.

Az új eszmék először Dante Alighieri (1265–1321) és fiatalabb honfitársai, Francesco Petrarca (1304–1374) és Giovanni Boccaccio (1313–1375) tollán fogalmazódtak meg, ők egyben az olasz nemzeti irodalom megteremtői is. Elgondolkodtató, hogy kettőjük Firenze polgára volt, s ugyanígy Petrarca apja is, mielőtt száműzték. Mindhárman szoros szálakkal kötődtek tehát ahhoz a városhoz, amely később a reneszánsz és a humanizmus legnevesebb művelőinek és mecénásainak ad otthont, ekkoriban pedig már vitathatatlanul a nyugati világ pénzügyi központja és legfejlettebb iparvárosa. Szemmel látható, hogy a szellemi élet virágzásához valamiképp arra a jólétre és gazdagságra volt szükség, amelyet bankok és textilgyárak teremtettek meg.

Dante nemcsak a vázolt folyamatok elindítója, hanem a középkor végének nagy összegzője. Politikusnak indult, de szűkebb hazája 1301-ben a „fehér” guelfekkel együtt száműzte, és Ravennában halt meg. Idegenben alkotta meg főművét, a *Színjátékot* — melyet Boccaccio az „isteni” jelzővel minősített —, hatalmas túlvilági látomás keretében mondvá benne ítéletet az elmúlt századokról és különösen saját korának szereplőiről. Ami a napi politikát illeti, elfogultan gibellin érzelmű volt, gyűlölte tehát a guelfeket és VII. Henrik császártól remélte Itália egyesítését, de az örök szellemi értékeket csálhatatlan szemmel mérte fel, lett legyen szó Szent Bernátról, Szent Tamásról vagy az averroista eretnek Brabanti Sigerről. S bár ő fogalmazta meg Európában elsőként azt az igényt, hogy a tudománynak és az irodalomnak a latin helyett a nemzet kiművelt nyelvén kell megszólalnia, egyúttal egyetemes gondolkodó is volt, akinek szeme előtt végső célként nemcsak az olasz nép, hanem az egész emberiség békéje és boldogsága lebegett. Petrarca, a vándor „költőfejedelem” az irodalomtörténetben elsősorban szonettjeiről, a modern szerelmi líra megteremtőjeként ismert, azonban politizált is, főként az „orcátlan ringyó”, az avignoni egyház ellen, és mint az antik kor bűvára, kéziratok és műtárgyak gyűjtője ő mutatott utat a 15. századi humanisták mozgalmának. Autodidaktából lett szintén humanista tudóssá barátja és pártfogoltja, Boccaccio, akinek az 1348. évi firenzei pestis idején írt *Dekameronja* nemcsak a városi élet szóra-koztatóan pajzán körképe, hanem az európai novellairodalom első alkotása is.

A képzőművészetben szintúgy Toszkána városai, Firenze, Siena és Pisa járnak az élen. A kor legnevezetesebb alkotói mind itt születtek és többnyire itt is működtek, elég felidézünk a szobrász Giovanni Pisano (1250–1314 k.), a firenzei dóm építője, Arnolfo di Cambio (1245 k.–1302), és az európai festészet megújítója, Giotto di Bondone (1266 k.–1337) nevét. Firenzéből indul majd útjára az itáliai reneszánsz a 15. század első évtizedeiben Filippo Brunelleschi, Donatello, Masaccio és mások munkássága nyomán.

És Róma? — kérdezhetné az olvasó. Róma ebben a században nem központja sem Itáliának, sem a kereszténységnek. Az Egyházi Államot mindig is nehéz volt kormányozni a főnemesi családok véres pártharcai meg a vidéki városok önállósodási törekvései miatt, a 13. század végére pedig a helyzet tűrhetetlenné vált. Még a bíborosi kollégiumot is megosztotta a két nagy főúri dinasztia, a

Colonnák és az Orsiniek ellentéte. VIII. Bonifác bukása (1303) után a pápák elhagyták a várost és 1309-ben udvarukkal együtt „ideiglenesen” egy Rhône melletti kisvárosban, Avignonban telepedtek meg. Róma ettől fogva évtizedeken át a pártok martaléka volt, és hamar kudarcba fulladt Petrarca csodálója, Cola di Rienzo (Rienzi, †1354) „néptribun” nevezetes kísérlete, hogy az új idők szellemében helyreállítsa az ókori. köztársaság alkotmányát és Itália egységét.

Avignon ekkoriban nem a francia, hanem Provence-szal együtt — az Anjouk családi örökségeként — a nápolyi király fennhatósága alatt állt, 1349-ben pedig vétellel a Szentszék tulajdonába került. (Az is maradt a francia forradalomig.) A pápai udvar ottani magatartása és politikája — mint látni fogjuk — épp elég okot adott a bírálatra, de az a vád, hogy idegen földön, „babilóni fogságban” van, alaptalan volt, noha tény, hogy ekkoriban mind a pápa, mind a bíborosok többsége francia születésű volt, és a francia udvar befolyása könnyen érvényesült. A keresztény közösség nehezen szokott hozzá, hogy a pápa nem az Örök Városban lakik, és a kúria folyvást kénytelen volt ígéretetni, hogy mihelyt a dolgok rendeződnek, a szentatya visszaköltözik Rómába. Erre azonban végleg csak 68 év múlva került sor, miután a spanyol Albornozi bíboros 1353–1368 között egy zsoldosereg élén — amelyben különben magyarok is harcoltak, köztük Toldi Miklós — egy időre felszámolta az Egyházi Államban dúló anarchiát. A visszaköltözéskor, 1377-ben lett a pápa végleges lakóhelye a Vatikán, a korábbi lateráni palota helyett.

A százéves háború kora

Franciaország és Anglia ekkori történetét elsősorban kiújuló fegyveres összecsapásaik jellemzik, amelyeket összefoglalóan *százéves háborúként* (1339–1453) szokás emlegetni. Amikor 1328-ban Szép Fülöp fiaiban kihalt a 987 óta uralkodó Capet-dinasztia egyenes ága, III. Eduárd (1327–1377) angol király igényt emelt a francia koronára azon a címen, hogy anyja Szép Fülöp leánya volt. A francia rendek azonban már előzőleg (1317) kizárták a nőágot az öröklésből, így a trón az utolsó Capet-király fiági unokatestvérének, VI. (Valois) Fülöpnek (1328–1350) jutott. A két ország ellentétének további forrása a délnyugat-franciaországi Guyenne tartomány, az egykori Aquitania volt, amely a 12. századi angol–normann birodalom felszámolása után is angol kézen maradt, de a franciák az idők folyamán egyre újabb darabokat haraptak le belőle. III. Eduárd végül megindította a háborút, Sluys-nél megsemmisítette a francia flottát (1340), és íjászaival Crécy mellett győzelmet aratott az ellenséges lovagseregen (1346). A halottak között volt mellesleg Valois Fülöp rokona, a kalandvágó, de már mindkét szemére megvakult cseh király, Luxemburgi János is. 1347-ben angol kézre jutott Calais kikötője, s ezentúl a partraszállások fő bázisa lett. 1356-ban a maupertuis-i csatában (Poitiers közelében) Eduárd angol trónörökös, a „Fekete Herceg” — aki melléknevét páncélja színéről kapta — aratott győzelmet és foglyul ejtette Jó János (1350–1364) királyt, ami Franciaországot az összeomlás szélére sodorta. A katonai kudarc és a súlyosbodó adóterhek viharos társadalmi mozgalmakat váltottak ki: a rendek, a parasztság, végül a párizsi nép felkelését. Károly *dauphin* — így címezték a francia trónörököst 1349 óta — nagy nehézségek után rendet teremtett, de a brétignyi békében (1360) horribilis összegű hadisarcot kellett fizetnie és hatalmas területeket volt kénytelen átengedni Angliának annak fejében, hogy III. Eduárd lemondott francia trónigényéről. Az időközben trónra került (V.) Károly (1364–1380) a csorba kiköszörülésére 1369-ben új háborút indított, és vezére, Bertrand du Guesclin az elvesztett területeket — Calais, Bordeaux és Bayonne kivételével — visszahódította. A százéves háborúnak ezt a szakaszát 1375-ben fegyverszünet zárta le, amely V. Henrik angol király támadásáig (1415) tartott. (A további eseményeket a 2. kötet tárgyalja.)

Franciaországban a háború mérhetetlen pusztulással járt, de a királyság stabilitását hosszú távon ennél is jobban veszélyeztette egy új nagyhűbéri rendszer, a „második hűbériség” kialakulása. A régi, amely az első Capet-ingeknek annyi gondot okozott, az ősi családok zömének kihaltával lassanként kimúlt, és a megüresedett tartományokra a korona tette rá a kezét. Ugyanekkor azonban szokásba jött, hogy az uralkodók ifjabb fiaik és azok utódai eltartására örökletes „apanázsokat” szakítottak ki a gyarapodó királyi birtokból, ami által a nagyhűberek rendszere mintegy

újratermelődött. A legelső juttatások egyike volt Anjou grófság, amelyet annak idején a nápolyi királyság alapítója, Károly kapott örökségül. Már akkor tekintélyes oldalágak nőttek ki a Capeting-dinasztia törzséből, így Valois grófjaié, akik 1328-ban a királyi koronát örökölték, és a Bourbonoké, akiknek őse Szent Lajos legkisebb fia volt (és akik a Valois-k után jutnak majd trónra 1589-ben). A 14. században az apanázsok rendszere nyomasztó teher lett, a Valois-házbeli királyok, János és V. Károly már jókora hercegségeket juttattak fiaiknak: Berryt, Burgundiát, a közben visszaszerzett Anjout, illetve Orléans-t. VI. Károly (1380–1422) idején már látszott, mennyi baj származik majd a „második hűbériségből”, mert a királyt kiskorúsága, majd elhatalmasodó elmebaja alkalmatlanná tette az uralkodásra, és a régensségért a családtagok és párthíveik folytattak véres viszályokat.

Az apanázsok egyike volt, mint említettük, a *burgundiai hercegség*, amelyet 1363-ban Jó János egyik fia, Merész Fülöp kapott. Az örökségből ő és utódai, Rettenthetetlen János (1404–1419) és Jó Fülöp (1419–1467) a késő középkori Európa egyik nagyhatalmát alakították ki, házassággal és egyéb módon hozzácsatolva 1384-ben Flandriát meg egy sor kisebb-nagyobb tartományt a német birodalom nyugati határvidékén. Ezen a módon, a burgundiai hercegek kezén kovácsolódott össze politikai egységgé az a terület, amelyet ekkoriban kezdtek „(Német)alföldnek” (*Niederlande*) nevezni, s amelynek két fő része ma Belgium és Hollandia néven ismert. Itáliát nem tekintve ez a vidék volt akkoriban Európa legfejlettebb, leggazdagabb területe, és részint ez, részint a versenytársak hiánya magyarázza, hogy a hercegség, aránylag csekély kiterjedése ellenére, meghatározó szerepet játszott a 15. századi európai politikában.

Nyugat-Európának eme anarchikus, szétaprózódott állapotában, amely a 15. század végéig tartott, a háború nem rendkívüli esemény volt, hanem úgyszólván hozzátartozott az élet mindennapjaihoz. A hadakozás változatlanul a nemességnek volt a hivatása, de míg a lovagkorban hűbéri kötelezettség volt, most kenyérkereső foglalkozássá vált, nem földbirtok fejében üzték tehát, hanem *zsoldért*, azaz hópénzért. Egyre több szakértelmet és gyakorlatot kívánt, különösen azóta, hogy a 14. század első felében, a puszkapor felfedezése után a francia–angol fronton megjelentek az első *tűzfegyverek*, és a 15. századra egész Európában elterjedtek. Igaz, jelentőségük eleinte főleg várak ostromában és védelmében volt, itt is a hagyományos, mechanikus követőgépekkel együtt, és a nyílt mezőn még jó ideig a lándzsa és az íj maradt a leghatásosabb fegyver. Annyifelé volt háború, hogy a gyakorlott „szakemberek” — vagyis kóbor lovagok mindenféle nációból — maguk választotta *kapitányok* vezetésével hivatásszerűen hadakozó csapatokba, *zsoldos kompániákba* verődtek, országról országra vándoroltak, és bárminő elvi elkötelezettség nélkül azt a felet szolgálták, amelyik többet volt hajlandó fizetni. Szolgálatukra királyok és fejedelmek éppúgy rászorultak, mint a városok, mert a „profik” zsoldosokkal, kivált ha tehetséges vezérük volt, a hagyományos hadszervezet már nem vehette fel a versenyt. Némelyik zsoldosvezér — Itáliában *condottiere* volt a nevük — szinte politikai hatalmassággá nőtte ki magát, hiszen pártállása háborúkat dönthetett el.

A zsoldosvilág elképzelhetetlen megpróbáltatásokat zúdított a lakosságra. A kompániák fegyveres csőcseléke kizárólag meggazdagodni akart, és nem volt benne semmi olyan erkölcsi gátlás, ami a középkori lovagot még esetleg fékezte. A kialkudott zsoldon felül a falvak népét is szabad prédának tekintette, és akár elevenen nyúzta meg a parasztot, ha ez volt a módja, hogy hozzájusson annak elrejtett vagyonkájához. A háború befejeztével sem ért véget a lakosság szenvedése, mert a zsoldosoktól nehéz volt megszabadulni. Amíg nem kaptak új megbízást, sáskák módjára vidékről vidékre vándoroltak és letaroltak mindent, amihez hozzáfértek. Városok és fejedelmek, olykor maga a pápa is, súlyos pénzen váltották meg magukat és bírták rá a hordákat, hogy egy grófsággal odébbálljanak. A hadviselésnek ez a módja, amely ekkoriban kialakult, évszázadokig uralkodó marad még Európa minden táján.

A pénz diadalútja

A zsoldosság elterjedése csupán az egyik tünete annak az általános jelenségnek, amely a 14. századtól egyre inkább meghatározó az európai fejlődésben: a *pénzgazdálkodás* uralomra jutásának. Ma már nehéz olyan civilizált társadalmat elképzelnünk, amelyben a pénznek nincs döntő szerepe,

azonban a középkori Európa egészben véve még ilyen volt. Amíg az egyre élénkülő kereskedelem szét nem feszítette a természeti gazdálkodás kereteit, a népesség zöme önellátó uradalmak szervezésében élt, kevés terményt vitt piacra és kevés olyan dologra volt szüksége, amit maga nem tudott megtermelni. Ez az archaikus gazdaság a 11–13. század folyamán fokozatosan felbomlott, és a pénz a városok falai mögül kilépve a falvak népét is becsalogatta az árutermelésbe. Azokért az addig ismeretlen vagy elérhetetlen javakért, amiket a város piacán megvehetett, a paraszt hajlandó — és a megjavult technikával képes is — volt megtermelni azt az élelemfelesleget, amire a városlakónak szüksége volt. A késő középkor folyamán már alig volt Európának olyan eldugott sarka, amelyet ez a változás ne érintett volna. A legélénkebben, a leginkább sokrétű következményekkel természetesen a két legfejlettebb régióban, Itáliában és Flandriában jelentkezett.

A pénzforgalom növekedésének külső jele a pénzverés átalakulása volt. Nyugat-Európa gazdasága a 13. századtól már nem érte be a Karoling-kor óta vert csekély és ingatag értékű *dénárokkal*. Előbb az arab dirhemre emlékeztető nagy ezüstpénz, a *garas* (*grossus*, vastag dénár) jelent meg, amelyet elsőként, 1192-ben Velence bocsátott ki. Több évszázados szünet után megindult az aranypénzverés is, legkorábban Firenzében (1252), majd az itteni *fiorino* (magyarul *forint*) mintájára hamarosan szeltében elterjedt. A 14. században már mindenütt aranyban számolt a nagykereskedelem és az államkincstár egyaránt. A pénzpiac irányítását Európa-szerte észak-itáliai, „lombard” kereskedőházak ragadták magukhoz, és egyre inkább abból éltek, hogy merész és nagyszabású pénzüzleteket bonyolítottak le. Ügyvivőik, *faktoraik* megtalálhatók voltak minden nagyobb városban, az ő kölcsöneikből hadakoztak egymással a francia és angol királyok, és egykori fiókjaikra ma is emlékeztet mind Párizs, mind London belvárosában a „Lombardok Utcája”. A politika finanszírozása azonban nem kis kockázattal járt, és a 14. század legnagyobb bankházai — melyek ekkor már többnyire firenzeiek voltak — egymás után mentek csődbe, midőn kinnlevőségeikről kiderült, hogy behajthatatlanok.

A tőke, melyet ily módon forgattak, hosszú időn át szinte kizárólag a távolsági kereskedelemről származott, elsősorban a keleti eredetű fűszerek és más luxusjavak forgalmának közvetítéséből. Az itáliai polgárság tőkéje éppúgy ebből eredt, mint másoké, csak éppen nagyobb volt, mivel ők voltak a legközelebb a forráshoz. A 14–15. század új jelensége, hogy a tőkeképződésben megnő a helyi kézműipar szerepe. Ennek persze voltak előzményei, de a hatásuk a késő középkorra érződött igazán. Arról volt szó, hogy egyes, különösen nagy hasznot hajtó termelési ágak szervezete a kor viszonyaihoz mérten nagyipari jellegűvé vált és sok pénzt hozott. Mindenekelőtt a posztógyártás — és kisebb mértékben a selyemszövés — volt ilyen ágazat, hagyományos központjai a 12. század óta Flandria nagyvárosai voltak, nyersanyagukat pedig Angliából importálták. A 14. században az iparág földrajzi szerkezete némileg módosult. Egyfelől a nagy termelők sorába belépett Firenze is, amely gyapjúsükségletének zömét az angol, majd a fellendülő spanyol juhtenyésztésből fedezte. Másfelől Anglia 1350 tájától áttért a gyapjú honi feldolgozására, és az angol posztó egyre nehezebben leküzdhető versenytársat jelentett a flamand textilipar számára.

Amikor nagyipari szervezetről olvasunk, Firenzét kivéve — ahol nagyüzemi módszerekkel is találkozunk — nem gyáriparra kell gondolnunk: a gyapjú kikészítésének összes műveletét a fonástól a szövésen át a festésig kisiparosok — takácsok, ványolók és mások — végezték segédekkel, saját műhelyükben és saját szerszámaikkal. Nagyipari jellege a termelésnek attól lett, hogy egy-egy városban nagy tömeg, olykor több ezer iparos üzte ezeket a mesterségeket, továbbá, hogy ők — eltérően a valódi kézművesektől — nem maguk árulták termékeiket, hanem tőkeerős vállalkozók rendelésére kellett dolgozniuk. Tőlük kapták a nyersanyagot, s a kész posztót szintén a megrendelő vásárolta fel és ő is forgalmazta. A folyamatban tehát, ha kezdetleges formában is, megvolt a majdani kapitalista termelés minden lényeges eleme, és a kisiparos tömeg is valójában a 19. század gyári munkásságához volt hasonló. Nem független kézműves mesterekből állt, hanem kiszolgáltatott helyzetű, könyörtelenül kizsákmányolt proletárokból.

E kivételtől eltekintve a középkori kézműipar mindenütt valódi kisipart jelentett és továbbra is a hagyományos módon, a *céhek* keretei között működött. A céh mint új intézmény 1100 körül tűnt fel Német- és Franciaország egyes városaiban, és a 12–13. század folyamán szeltében elterjedt. Volt, ahol önkéntes társulásból született, máshol a városi hatóság hívta életre, de mindenütt azoknak a

testületét jelentette, akik egy városon belül ugyanazt a szakmát művelték. Az egyszemélyes műhelyekben a tulajdonos *mesteren* kívül legfeljebb egy-két *legény* vagy *inas* dolgozott. Az utóbbiak, mai szóval élve, ipari tanulók voltak, a mesterlegények pedig olyan munkások, akik a szakmát már kitanulták, de még nem sikerült önállósulniuk. Ez idővel egyre nehezebb is lett, mert a céhmestereknek ritkán állt érdekükben a tagság létszámának növelése, ezért a mesterré válást minden lehető módon megnehezítették és a végén már teljesíthetetlen feltételekhez kötötték. A középkor végére, amikor ez bekövetkezett, az iparos réteg gyakorlatilag kasztá vált, amelybe a legénynek hovatovább csak szerencsés házassággal lehetett bejutni.

A társulások célja mindenekelőtt a gazdasági önvédelem volt, evégett működésük módját szabályzatba foglalták, amelyet a városi hatóság jogszabálynak tekintett és az ellene vétőket keményen büntette. Kezdetől általános előírás volt, hogy a város területén a céh tagjainak monopóliumuk van szakmájuk művelésére, szigorúan tiltották tehát az idegenek és kívülállók, a *kontárok* működését. Arra is ügyeltek azonban, hogy a céh egyik tagja se kerekedhessék társai fölébe, a céh eszménye a tökéletes egyenlőség volt. Evégett részletekbe menően szabályozták a termelés feltételeit: az alkalmazottak számát és munkaidejét, a szerszámok mennyiségét és minőségét, az árakat, a béreket, meg amit még lehetett. Megszabták természetesen a termék minőségét is, és ennyiben a fogyasztók érdekeit is szolgálták, egyébként azonban a céhrendszer nem kedvezett az ipari fejlődésnek, mert természeténél fogva gátolta minden új ötlet és technika meghonosítását.

A késő középkor válságtünetei

A késő középkort, mint mondtuk, divat ma „válságkorszakként” emlegetni. Szemlénk az új fejlemények fölött nem minden tekintetben támasztja ezt alá, de láttuk, hogy gond azért volt bőven. A bajok egy része szemmel láthatóan abból eredt, hogy összeomlóban volt az a társadalmi és politikai rend, amelyhez a középkor embere szokva volt. Annyi minden változott az elmúlt egy-kétszáz évben, hogy lassan semmilyen hagyományos elvben és intézményben nem lehetett már hinni. Mindez olyan jelenségeket eredményezett, amelyeket korábban nem lehetett volna elképzelni. Voltak emellett merőben más eredetű bajok is, noha a kortársak hajlamosak voltak valamennyit Isten büntetésének tulajdonítani.

A válságtünetek közül, amelyek 1300 után jelentkeztek a nyugati országokban, kétségkívül a demográfiai válság, azaz a népesség pusztulása volt a leginkább szembetűnő. 1315 tájától egymást érő éhínségek és járványok sorozata jelezte már, hogy valami nincs rendben. A jócskán legyengült lakosságra a döntő csapást a *Fekete Halálként* emlegetett szörnyű pestisjárvány mérte, amely Ázsiából érkezett és genovai hajók hurcolták be 1347-ben a Krím-félszigeti kikötőkből Itáliába. Onnan terjedt el megállíthatatlanul csaknem egész Európában, és öt év alatt, ameddig dühöngött, szinte felfoghatatlan mértékű pusztulást okozott. A kortársak még nagyobbnak látták, mint amekkora valójában volt, és az volt a benyomásuk, hogy alig maradt élő ember a földön. Ma már sokféle, elég pontosnak látszó becslés létezik, s ezek egyöntetűen arra mutatnak, hogy Nyugat-Európa lakosságának mintegy 40-45%-a veszett oda. A pestis tehát felért egy atomháborúval, amihez hozzáveendő, hogy — noha enyhébb formában — még többször visszatért a század folyamán. Mindez együtt olyan emberveszteséget okozott, amelyet a kontinens csak évszázadok múlva hevert ki.

A csapássorozat nem tulajdonítható a véletlennek. Többféle magyarázat is felmerült, amelyek között figyelmet érdemel az éghajlat általános lehülése. Grönland partvidéke például, amely addig aránylag lakható volt és élénk kapcsolatot tartott a skandináv anyaországokkal, 1350 táján pusztult ki és vált a jég és az eszkimók hazájává. Egészben véve mégis az a valószínű, hogy a válság fő oka a túlnépesedés volt. A lakosság gyorsabb ütemben szaporodott, mint az élelem, és elérkezett egy kritikus pont, amelyen túl a mezőgazdaság akkori terméshozama mellett nem nőhetett. Amikor a 17. században ismét hasonló helyzet áll majd elő, a körülmények már mások, és a kihívásra a választ Amerika benépesítésében és a mezőgazdaság modernizálásában fogják megtalálni.

A pénzforgalom megnövekedése, tetézve a demográfiai válsággal és a háborús pusztításokkal, ijesztő mellékhatásokat produkált. Ekkoriban került sor a parasztság és a városi proletariátus első komoly fegyveres megmozdulásaira. Ezek Európában az első olyan tömegmozgalmak, amelyeket kizárólag társadalmi és gazdasági — azaz nem vallási vagy ideológiai — ellentétek idéztek elő; amelyek ennél fogva habozás nélkül jellemezhetők az „osztályharc” fogalmával. A népesség megfogyatkozásával megnőtt a munkaerő becsülete, ezzel együtt a termelőmunkát végző rétegek öntudata is. Falun az életben maradtak kedvezőbb munkafeltételeket, magasabb béreket tudtak kicsikarni, ami hosszú távon általában számottevő javulást hozott az életükbe. A nemesség tekintélye viszont megrendült, amióta nem hűbéres lovagként, hanem zsoldosként hadakozott, és egyesek már firtatni kezdték, voltaképp mi joga uralkodik fölöttük. Néhol az elégedetlenség, egyéb tényezők hatására, véres parasztfelkeléseket is eredményezett: Franciaországot János király fogsága idején, 1358-ban a *Jacquerie* nevű lázadás (Jacques, azaz Jakab, a parasztok gúnyneve volt) rázta meg, amelyet a százéves háború csapásai váltottak ki. A francia parasztnak nem volt határozott programjuk, csupán nyomorúságukért próbáltak bosszút állni földesuraikon. Angliában a franciaországi vereség után, 1381-ben a Wat Tyler által vezetett parasztmozgalom okozott rémületet. Ez, éppen ellenkezőleg, abból eredt, hogy a parasztság helyzete javulóban volt, a törvényhozás pedig a korábbi állapotok visszaállítására törekedett. Az angol felkelőknek ezért világos céljuk is volt: elsősorban egységes — és alacsony — pénzdótot követeltek mindannyiuknak. Mindkét mozgalmat gyorsan vérbe fojtották, és a középkori osztályharcokat mindig jellemző barbár kegyetlenséggel torolták meg. A gazdasági helyzetük keltette elkeseredés vezette a textilipari munkásság megmozdulásait is. Flandriában a takácsok több ízben és évekre magukhoz ragadták a hatalmat, és olyan rémuralmat vezettek be a „gazdagokkal” szemben, amíg a közelmúlt proletárdiktatúráiban sincs példa. Firenzét 1378 és 1382 között a *ciompi*, a textilüzemek munkásai tartották kézben hasonlóan véres jelenetek kíséretében. Mindeme mozgalmak a társadalom merőben új arcát mutatták meg, és végeredményben arra figyelmeztettek, hogy a jövőben egyre inkább célszerű számolni a társadalom legalsó rétegeinek véleményével.

A legmesszebb ható következménnyel talán mégis az *ideológiai válság* járt. A rendek növekvő befolyása mindenütt megrendítette a világi uralmat. Ami a királyokat illeti, a 14. század első felében egyes jogászok és filozófusok már határozottan megfogalmazták a *népszuverenitás* elvét, vagyis azt az újkorban fontossá váló tételt, hogy az államhatalom eredendő letéteményese a „nép”, a fejedelem hatalma tőle származik és így akár vissza is vonható. Magát a kapott hatalom jogosságát ugyan nem vitatta senki, de az uralkodásban már lassan alig volt élvezet, amióta a rendeknek szokásukká vált, hogy mindenbe beleszóljanak. Az indulatok legfőbb célpontja mindamellett az egyház, kiváltképp pedig a pápaság volt. A 14. század folyamán egyre szélesebb körben lett úrrá az a meggyőződés, hogy az egyház helyzete tarthatatlan, és gyökeres átalakításra, *reformációra*, ahogy ma mondanánk, reformra szorul. Végeredményben tehát a kereszténység alapintézményei jutottak válságba.

Ama jelenségek között, amelyek az indulatokat kiváltották, az avignoni pápaság korrupcióval párosuló pénzéhsége volt a legirritálóbb. A 12. század óta, amint a Szentszék hatásköre nőtt, úgy vált az adminisztráció is egyre bonyolultabbá, és az avignoni korszakra óriási vízfejjé terebélyesedett. Pereskedő vagy javadalmat áhító papok, bűnbocsánatot, feloldozást vagy más kegyet kérvényező világiak tömege áradt egész Európából egyfolytában a pápai udvarba, ahol pénzért, úgy hírllett, mindent el lehet intézni, s ahol, Petrarcát idézve, vén papok „nyüvik palotahosszat csitri lányok testét”. XXII. János (1316–1334) pápa, aki különös ötletességet áruolt el új pénzforrások feltárásában, bevezette azt a szokást, hogy minden ország papsága évi jövedelmének egy tizedével köteles adózni a pápai kamarának. Elgondolható, hogy a pápai meghatalmazottak, miközben éveken keresztül járták Európát és a legeldugottabb falvak plébánosait is megadóztatták, nem növelték az avignoni udvar népszerűségét. Hosszan lehetne még sorolni mindazt, amit a kortársak a főpapság kapzsiságának és elvilágiasodásának jeleiként észleltek, és ami fokozatosan aláásta a vezetés, sőt sokak szemében a katolikus egyház tekintélyét.

Szöges ellentétben álltak az egyházi vezetés szellemével azok az újfajta vallásos irányzatok, amelyek épp a 14. század folyamán voltak kialakulóban, részben a kolduló rendek kezdeménye-

zésére, amelyek továbbra is a krisztusi szegénység eszméjét testesítették meg. A ferencesek radikális szárnya tevékenyen politizált, kíméletlenül ostromozta a pápát és amikor sor került rá, Bajor Lajos császár oldalán lépett fel XXII. János ellen, sőt ellenpápát választott. A domonkosok, jóllehet a pápai udvar világa tőlük is idegen volt, nem szálltak szembe a fennálló világrenddel, hanem a hívőket e nehéz időkben magukba fordulásra, bensőséges hitre buzdították. Misztikus tanaiknak, melyeket a Szentszék nem mulasztott el betiltani, a kölni Eckart „mester” (†1328 előtt) volt a legnagyobb hatású propagátora. Belőlük nőtt ki 1400 tájára a *devotio moderna* (modern áhítat) máig ható szellemi áramlata, amely a hit külsőleges megnyilvánulásai helyett inkább a cselekvő szeretetet, a karitatív tevékenységet ajánlotta a hívőknek. Jellegzetesen középkori volt viszont az önkorbácsoló *flagellánsok* fanatikus mozgalma, amely 1260-tól kezdve számos hullámban söpört végig Európát, és a Fekete Halál idején a Rajna-vidéken véres zsidóüldözésekben tetőzött. Mindegyik, sokban eltérő irányzatok közös vonása volt, hogy elsősorban a városok népére hatottak, a maguk sajátos módján elősegítették öntudatra ébredését és kritikussá tették a világ jelenségei iránt. Sokak számára immár elképzelhető volt a kereszténység léte a „bűnös” pápai udvar nélkül is, innen pedig már nem volt hosszú az út a lutheri értelemben vett reformáció gondolatáig.

Az egyház gyökeres reformjának igénye a 14. század elejétől jelentkezett. Pádúai Marsilius (†1342/43), a párizsi egyetem rektora *Defensor pacis* (A béke védelmezője, 1324) című írásában, melyet Bajor Lajos császár párthíveként fogalmazott meg, az egyházra is kiterjesztette a rendiség eszméit. Mint fejtegette, az egyház voltaképp nem más, mint a hívők közössége, a legfőbb hatalom benne az ő „gyűlésüket”, az egyetemes zsinatot illeti meg, s a pápa hatalma nem Istentől ered, hanem bitorlás. Sokban hasonló nézeteket vallott a század legjelentősebb filozófusa, a nominalizmusnak nevezett irányzat alapítója, a ferencrendi William Ockham (†1349). Ezen a mérsékeltnek mondható reformprogramon messze túllépett John Wyclif (†1384), az oxfordi egyetem tanára, aki mindenestül elutasította az egyház világi intézményeit, és eleinte ugyancsak vagyonának elkobzását javasolta, de végül már magát a pápai méltóságot és a kolostorokat is fölöslegesnek ítélte. Mind ezek a tanai, mind a katolicizmus alapjait érintő dogmatikai nézetei Csehországban fejtették ki legnagyobb hatásukat a 15. század elején.

Ilyen hangulatban következett be 1378-ban, egy évvel a pápa várva várt hazaköltözése után, a „nagy” *nyugati egyházszakadás*, amely a katolikus hívőket közel négy évtizedre két, majd végül három ellenséges táborra szakította szét. A brutalitásra hajlamos, ráadásul olasz VI. Orbán (1378–1389) helyett a bíborosok francia csoportja ellenpápát választott, aki visszaköltözött Avignonba és egy másik szentszéket alapított. Franciaország, Németalföld, Aragónia, Kasztília és Skócia hivatalosan ezt ismerte el törvényesnek, a többi ország Orbánt és utódait, de mindkét táborban nem kevesen voltak, akik úgy gondolták, nem is érdemes döntenie, mert az egyik lehetőség rosszabb, mint a másik. A szokatlan fejlemény azokat igazolta, akik már régóta bajokat észleltek az egyház vezetésében, és nemcsak a reform híveinek, hanem az eretnek gondolatok terjedésének is kedvezett. Csehországban ekkor, a 15. század első éveiben vált a nép ünnepe a hősié Husz János (Jan Hus, 1370 k.–1415) prágai teológus, aki a szószékről nyíltan propagálta Wyclif betiltott tanait.

Az egyház vezetőinek többsége is úgy látta már, hogy az ideológiai zűrzavarból az egyetlen lehetséges kiút az egyetemes zsinat összehívása, s annak kell döntenie mind a reform, mind a szakadás kérdésében. Egy semleges bíborosi csoport már 1409-ben megpróbálkozott ezzel, és a pisai zsinaton a két másik pápa helyett újat választott, ez azonban a jó szándék ellenére csak a gondokat szaporította, mert a választást csak egyes országok tekintették érvényesnek. A kereszténységnek kettő helyett immár három pápája volt. Világossá vált, hogy a zsinatot diplomáciailag sokkal gondosabban kell előkészíteni, és eleve biztosítani kell, hogy döntéseit a nyugati kereszténység egésze elismerje majd. Ha arra gondolunk, milyen mértékű volt ekkoriban Európa politikai szétagrozottsága és hányféle nézetet és érdeket kellett egyeztetni, meg arra, hogy egyes országokat, például Franciaországot és Angliát, papságukkal együtt évtizedes háborúság állított szembe egymással, beláthatjuk, hogy a feladat emberfeletti türelmet és tapintatot, már-már politikai zsenialitást igényelt. Mivel azonban a reménytelennek látszó feladat megoldása már szorosan kapcsolódik Magyarország történetéhez, ott térünk rá vissza.

XV. Az Anjouk kora: I. Károly (1301–1342)

Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig terjedő több mint két évszázad régebbi történetírásunkban a „vegyes házakbeli”, azaz különböző dinasztiákból — Anjou, Luxemburg, Habsburg, Hunyadi, Jagelló — származó királyok koraként szerepelt, később a „virágzó feudalizmus” időszakaként emlegették. A korszakra négy jelentékeny uralkodói egyéniség nyomja rá a bélyegét, akiket a mai történetírás a maguk nemében egyformán nagyra értékel. Hajdan különösen Nagy Lajos, a második Anjou-király és Hunyadi Mátyás uralkodásához társult a fénykor képzete, mert őket az újkorban kialakult és erősen elfogult történetírói hagyomány „nemzeti” királyoknak tekintette. Jóval kevesebbre tartották a két „idegent”, a dinasztiaalapító I. Károlyt (Károly Róbertet) és Luxemburgi Zsigmondot, az ő jelentőségüket csak a 20. századi történetírás fedezte fel. Ma már világos, hogy a magyar királyságot Károly teremtette újjá, és Nagy Lajos tekintélye azokon az alapokon nyugodott, amelyeket apja rakott le fáradságos munkával.

Az „*interregnum*” és a tartományurasságok

III. András halálával — hogy a kortárs krónikást idézzük — letört „az utolsó aranyágacska” Szent István nemzetségfájának hatalmas törzséről, és a királyság jövője egyszeriben bizonytalanná vált. A következő éveket gyakran szokták az *interregnum* szóval jelölni, ami „királyközi” állapotot, király nélküli időszakot jelent. A név nem igazán találó, mert az országnak volt királya, több is, mint kellett volna, s voltak még emellett „kiskirályok” is, akiket ma tartományuraknak szokás nevezni.

Mint láttuk, az utolsó Árpádok idején a bárók hatalma rendkívüli mértékben megnőtt. Mire III. András meghalt, a központi hatalom egyre inkább az ország középső vidékeire korlátozódott, a „végeken” pedig egy-egy báró lett a tényleges úr. András életében ez a folyamat némileg rejtve maradt, mert a leendő oligarchák egy része még elismerte a fennhatóságát, de a következő évtizedben akadálytalanul bontakozhatott ki. Néhány évre felrémlt az a lehetőség, hogy az egységes magyar királyság életképtelen kisállamok halmazára bomlik fel.

A tartományurak legismertebbje Csák Máté, aki az északnyugati megyékben uralkodott nádori címmel, és tartományát, amely a mai Nyugat-Szlovákiát foglalta magába és a morva határtól a Dunáig terjedt, a Vág menti Trencsén várából kormányozta. A Vág mellékét még századok múlva is Mátyusföldének nevezték róla. (Mátyus a Máté név középkori alakja volt.) Ákos István nádor Diósgyőrnek és Borsodnak volt az ura. Az északkeleti megyékben, a lengyel határtól a Tiszáig Aba Amadé nádor kormányzott. Székhelyét a Hernád mellett, Göncön tartotta, és a közelben egy hozzáférhetetlen sasfészek volt a vára, amelynek maradványait a helybeliek ma is Amadévárnak nevezik. Túl a Tiszán, Ugocsától Békésig egy negyedik nádor, Borsa (vagy Barsa) Kopasz tartománya következett, amely felett testvérével, Bekével megosztva parancsolt a Berettyó melletti Adorján várából. Erdély az 1290-es évek végétől Kán László vajda uralma alatt állt, akit a hajdani Gyulák leszármazottjának tartottak. Az ő székhelyének a Maros menti Déva várát lehet tekinteni, ahol a legtöbbet tartózkodott. A déli országrészben, az Al-Duna és a Száva mentén a Csák nemzetség egy másik tagjái, az agg Ugrin tárnokmesteré volt a hatalom, aki hivatali pályafutását még IV. Béla alatt kezdte. Központja a Duna mellett, Újlakon (a mai Ilokon) volt. A Dunántúl legnagyobb része a Héder nembeli Kőszegiek, az „öreg” Henrik nádor fiai uralma alatt állt, Iván (János) nádor Sárvárról a nyugati határszél megyéit kormányozta, öccse, az ifjabb Henrik szlavón bán pedig a Drávántúlt, valamint Somogy, Tolna, Baranya és Bodrog megyéket. Szlavónia déli felét Zágrábbal együtt a horvát Babonics testvérek ellenőrizték, akik szintén bánnak címezték magukat, ugyanígy Subics Pál is, aki Horvátország és a dalmáciai városok ura volt.

A politikai szétagoltság ellenére egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a királyság intézményét fenn kell tartani. Az ősi dinasztia kihalása azonban szokatlan dilemma elé állította a döntésben

illetékes egyházi és világi nagyokat: öröklődik-e ilyenkor a trón, vagy választás útján tölthető be? Ez a kérdés ekkor merült fel először, és a továbbiakban az 1687. évi országgyűlésig a politika gyakori problémája marad. Ekkor fogalmazódott meg egy új elv, amely a jövőben szintén nagy szerepet játszik majd: csak az a királykoronázás érvényes, amelyet a Szent Koronával végeznek el a hagyományos helyen, a székesfehérvári bazilikában. Ez az a pillanat, amikor a korona politikai töltésű relikviává vált, és nincs messze az az idő sem, amikor szinte vallásos tisztelet övezi majd, és a „szentkorona-tan” misztikus állameszméje kötődik hozzá.

Örökösödés címén az első számú jelölt a nápolyi Anjou-király, II. Károly (1285–1309) 13 éves unokája, Károly Róbert volt, aki maga a Károly nevet használta és alább is így fogjuk nevezni. Mivel apja halála óta igényt formált a koronára, András halálakor zsenge kora ellenére már tapasztalt trónkövetelőnek számított. A horvát főurakon kívül, akiknél vendégeskedett, kevés híve volt, de mögötte állt teljes tekintélyével a nápolyi királyság hűbérura, VIII. Bonifác pápa, aki az Anjouk magyar trónöröklésétől okkal remélhette saját befolyásának növekedését. Mialatt az országnagyok még haboztak, Károlyt 1301 tavaszán egy kis csapat meglepetésszerűen Esztergomba kísérte, és ott a pápa feltétlen híve, Bicskei Gergely érsek egy alkalmi koronával gyorsan megkoronázta. Ezóta az ország törvényes urának tekintette magát, és uralkodásának idejét mindenkor ettől az időponttól számította.

A nagyok zöme nem fogadta el a trónöröklés elvét és Károlyt sem tekintette legitim királynak, arra hivatkozva, hogy trónra jutása nem „szabályszerűen” történt. Vele szemben Ottokár unokáját, II. Vencel (1278–1305) cseh király azonos nevű fiát és örökösét hívták meg a trónra, és 1301. augusztus 27-én megkoronázták. Személye mellett több érv szólt. Dédanyja IV. Béla leánya volt, tehát az ő ereiben is csordogált kevéske Árpád-házi vér, emellett jegyben járt III. András leányával, Erzsébettel (még ha utóbb nem is vette el). A legfőbb előnye mégis az lehetett, hogy ő is csak 12 éves volt, tehát a hatalmat egyelőre nem kellett féltetni tőle. Vencel Budán rendezte be székhelyét, de uralkodása csak névleges maradt és hívei jutalmazására szorítkozott. „A bárók egyetlen várat, semmiféle hatalmat vagy tisztséget, semmiféle királyi jogkört nem adtak át neki” — olvassuk a krónikában. Jövője ilyen viszonyok között oly kevésbé volt biztató, hogy apja 1304-ben érte jött és a Szent Koronával együtt hazavitte. A fiú egy év múlva III. Vencel néven elfoglalta a cseh trónt, s ekkor formálisan is lemondott magyarországi igényéről rokona és szövetségese, Ottó bajor herceg — a Wittelsbach-család tagja — javára, kiszolgáltatva neki a koronázási jelvényeket. 1306-ban meggyilkolták, és vele kihalt az államalapítás óta uralkodó Přemysl-dinasztia.

Ottónak szintén volt vérségi joga a koronához, mivel IV. Béla unokája volt, csak éppen magyarországi hívei nem voltak. Miután mégis szerencsét próbált, 1305. december 6-án Fehérvárott két püspök megkoronázta, de a nagyok közömbösen vagy ellenségesen fogadták, úgyhogy a helyzete kezdettől elég reménytelen volt. Tanácstalanul bolyongott ide-oda az országban, mígnem Kán László, akivel rokoni kapcsolatot akart létesíteni, 1307 nyarán Erdélyben letartóztatta, elvette tőle a koronát, aztán futni hagyta. Ottónak valahogyan sikerült hazajutnia Bajorországba, és ott viselte a magyar királyi címet haláláig, 1312-ig.

Károly tehát egyedül maradt a porondon. Kezdetől fogva az ő esélyei voltak a legbiztatóbbak, mert Bonifác legátusa, Miklós ostiai püspök még 1301 őszén elérte, hogy a püspöki kar túlnyomó része átpártolt hozzá. Hívei száma ezután folyvást gyarapodott, és 1304-ben már elég erős volt ahhoz is, hogy rokonával, Habsburg Albert német királlyal együtt hadat vezessen Csehország szívébe. Csupán saját országa szívéhez nem fért egyelőre hozzá. Buda polgárai kezdettől oly elszántan ragaszkodtak Vencelhez, hogy a legátus kénytelen volt egyházi átok alá vetni őket. Ennek sem volt foganatja, mert egyes „álpapok” továbbra is kiszolgáltatták a szentségeket, sőt „a rosszat még sokkal rosszabbal tetézve” arra merészkedtek, hogy a pápát a magyar főpapsággal együtt kiközösítsék az egyházból. Ellenállásukat csak 1307-ben sikerült árulás folytán megtörni. Károly hívei rajtaütöttek a városon, s bár Petermann bíró, a mozgalom vezére „meztelenül futva” el tudott menekülni, két tanácstagot halálra kínoztak és a lázadó papok börtönben senyvedtek el. A győzelmet október 10-én országgyűlés követte a Pest melletti rákosi mezőn, ahol Aba Amadé, Borsa Kopasz, Csák Ugrin és más urak ünnepélyesen királlyá nyilvánították Károlyt, és mindenkit felszólítottak a bitorolt királyi, egyházi és nemesi jószágok kiszolgáltatására.

Hátra volt még Károly uralmának legitimálása és az addig vonakodó országnagyok meggyőzése. Ebben ismét a pápa, V. Kelemen (1305–1314) sietett az Anjou-ház segítségére legátusa, Gentilis bíboros útján, aki 1308 tavaszán érkezett az országba, és hol kérlelve, hol fenyegetve sorra meggyőzte Csák Mátét és a Kőszegieket, hogy okosabb meghódolniuk. A Szent Korona iránti általános vonzódáson azonban ő sem tudott úrrá lenni. Hiába koronázta meg 1309-ben Károlyt ő maga egy általa felszentelt új koronával a budai Nagyboldogasszony- (a mai Mátyás-) templomban, a „közvélemény”, ahogy maga írta, mindenben csak a bevált régihez ragaszkodott. Végül sikerült rábírnia Kán Lászlót, hogy a becses ereklyét kiszolgáltassa, és így 1310. augusztus 27-én „ünnepélyesen és örvendezve” megtarthatták Károly harmadik és utolsó, immár kétségbevonhatatlan érvényű koronázását. Az interregnum véget ért, az országnak volt törvényes, mindenki által elismert királya; csak az volt a kérdés, hogy az állam formális helyreállítását nyomon követi-e, vagy sem, a királyi hatalom helyreállítása.

Az ország újraegyesítése

Az új király eleinte megpróbált békében együtt uralkodni a tartományok uraival. Belőlük alakította meg „koalíciós” kormányát, gondosan mérlegelve, hogy senkit se bántson meg a tisztségek elosztásában, ami — tekintettel arra, hogy négyen is hozzászórtak már a nádori címhez — majdnem lehetetlen volt. Hosszabb távon a harcot különben sem lehetett elkerülni, mert Károly uralkodni akart a szó valódi értelmében, és kezdettől fogva ragaszkodott egyrészt a bitorolt királyi és egyházi javak és jövedelmek visszaszolgáltatásához, másrészt ahhoz, hogy a tartományurak ne kényszerítsék szolgálatukba — ami szokásuk volt — a területükön élő nemeseket.

A király először a legnyakasabb főúrral, Csák Mátéval került szembe, aki már a koronázáson is távollétével tüntetett, a követelések teljesítését pedig kereken megtagadta. 1311-ben a távozó Gentilis kiközösítette, a király megfosztotta tárnokmesteri méltóságától és ezzel kezdetét vette az ellenségeskedés, amely rövid megszakítással Máté haláláig, tíz éven át tartott. A hadszíntér egyelőre az északkeleti országrészbe tevődött át, ahol a király egyik legodaadóbb híve, Aba Amadé épp ekkor vesztette életét egy Kassán kitört zavargásban. Károly ki akarta aknázni a lehetőséget, hogy Amadé tartományát felszámolja, mire a fiai Mátéhoz fordultak segítségért. Máté maga nem jelent meg, de hatalmas sereget küldött Kassa ostromára. Ezzel vívta meg Károly első nagy ütközetét Kassától keletre, Rozgonyánál 1312. június 15-én. A kortárs szerint „a tatárok ideje óta” nem folyt ilyen kemény csata az országban, „és jóllehet a király oldalán többen estek el, mégis a király nyerte el dicsőségesen a győzelmet”. A rozgonyi ütközet gyakran szerepel történelemkönyveinkben az oligarchák elleni küzdelem döntő fordulataként. Valójában csak annyit jelentett, hogy a királyság kiállta az első erőpróbát, a harc java még hátra volt.

Kevés időre volt szükség, hogy kiderüljön: Károly és az oligarchia „koalíciója” nem életképes. A Máté elleni háborúban a király a nagyoktól egyre kevesebb támogatást kapott. Helyettük főpapjaira kívánt támaszkodni, megújította a szövetséget osztrák unokatestvéreivel és felvette az érintkezést János cseh királlyal, hogy Máté tartományát két tűz közé fogja. Az 1315-re tervezett hadjáratot azonban már nem tudta megindítani. Az 1314. augusztusi országgyűlésen a bárók nyíltan megtagadták tőle segítségüket, ami nyílt szakításhoz vezetett. A király valamennyiüket hűtlennek nyilvánította, megfosztotta őket méltóságaiktól és új kormányzati tisztségviselőket nevezett ki. 1315 tavaszán a fenyegetett Budáról Temesvárra helyezte át székhelyét, hogy onnan vegye fel az élje dobott kesztyűt. A királyság nagy próbatétele megkezdődött.

A következő évek sikersorozatát nem könnyű megmagyarázni, hiszen a király szinte az egész országgal szemben állt. Egyetlen biztos bázisa volt, az 1311-ben meghalt Csák Ugrin délvidéki tartománya, első híveinek zöme is innen származott. Számíthatott egyelőre a főpapságra is, ezen kívül azonban csak a kisszámú városi polgárság és a minden felől hozzá menekülő nemesek odaadásában reménykedhetett. Úgy látszik, hogy végül is több körülmény döntötte el a győzelmét. Egyfelől a nagyok többsége nem vállalkozott nyílt lázadásra a koronás király ellen. Ezért nem is fogtak össze ellene, hanem hagyták, hogy egyenként semmisítse meg őket. Másfelől minden egyes

győzelem növelte a király presztízsét és új meg új híveket vonzott a táborába. Végül, bár nem volt döntő tényező, nem lebecsülendő az a segítség sem, amelyet a Habsburg-hercegektől kapott.

Károly elsőként 1316 tavaszán Kőszegi János, az ifjabb Henrik bán örököse ellen indult. Már ez alkalommal kitűnt, hogy a látszólag szilárd tartományurak némelyike milyen gyenge lábakon áll. Mihelyt a király megjelent a színen, János tartománya — Baranya, Somogy és Tolna — hetek alatt összeomlott. A nemesség szabadítóként üdvözölte Károlyt, számos várnagy kardcsapás nélkül hozzá pártolt, az ellenálló erősségeket pedig a megerősödött királyi had egymás után megvívta. 1317 elején a keleti tartományurak kerültek sorra. A király egyik vezére, Debreceni Dózsa Debrecennél megszalasztotta Borsa Kopasz nádort és szövetségeseit, egy másik sereg ezalatt Druget Fülöp és Ákos Mikcs vezetésével az északkeleti megyék várait foglalta el, végleg felmorzsolva Aba Amadé tartományának maradványait. Júniusban Károly is a Tiszántúlra érkezett és személyesen irányította Kopasz székhelye, Adorján ostromát. A lázadó nádor a bihari erők mélyére, Sólyomkő várába zárkózott, de kiéheztették és vasra verve kísérték Károly színe elé. Erdély sorsa, ahol Kopasz veje, Mojs vezette az ellenállást, egyelőre függőben maradt.

A Borsák leverése után a király nyugatra vonult, és 1317. októberben osztrák segítséggel megostromolta Csák Mátétól Komáromot, mialatt vezérei Visegrádot foglalták el. A komáromi táborban hódolatra járult eléje Kőszegi András, a Nyugat-Dunántúl ura, akit magyar és osztrák seregek fogtak szorítóba, hűséget fogadott és legtöbb várát átadta a király várnagyai kezébe. 1318 nyarán megkezdődött a háború Erdély uralmáért. Debreceni Dózsa, az újonnan kinevezett vajda Kolozsvárra menet győzelemmel kezdte bevonulását, de Mojs, valamint Kán László fiai még évekig ellenálltak, és a tartomány végleges pacifikálását csak Dózsa utóda, Szécsényi Tamás hajtotta végre 1321-ben. Közben más királyi hadak Máté borsodi, hevesi, gömöri és nógrádi szövetségeseit semmisítették meg, elfoglalva Ákos István nádor fiainak mentsvárát, Diósgyőrt (1319), majd Sirokot, Füleket és a vidék többi erődítményét (1320). A béke helyreállításához voltaképp már csak maga Csák Máté megtörése hiányzott, aki egyelőre szilárdan kézben tartotta a Vág-vidék több tucat sziklavárát. Mielőtt azonban Károly elszánta volna magát, hogy megtámadja, a véletlen megelőzte. 1321. márciusban Máté meghalt, és miután nem volt fia, országa megszűnt létezni. A király bevonuló hadai szinte ellenállásra sem találva vették birtokba a tartományt, székhelyét, Trencsént pedig nyáron a király maga kényszerítette megadásra. Utoljára, 1322-ben Szlavónia ügyei is rendeződtek. Ekkorra már itt is elcsitulak a fegyverek, sőt pillanatnyilag a horvátországi háború is sikert hozott. 1323 nyarán Károly udvarával együtt visszaköltözött Temesvárról az ország szívébe, újonnan kiválasztott székhelyére, Visegrádra, ezzel is demonstrálva, hogy az uralomért folytatott évtizedes harcot befejezettnek tekinti.

A királyság győzelme oly teljes volt, hogy hatalmának fenntartása a továbbiakban már kevés gondot okozott. A hajdani oligarchák zöme földönfutóvá vált, váraik a király és hívei kezében voltak, egyedül a Kőszegiek és a Babonicsok rendelkeztek még elég erővel ahhoz, hogy időnként bajt keverjenek. Szórványos lázadások (1326–1327, 1336–1339) után Károly az ő uralmuk maradványait is felszámolta.

A hatalom régi és új alapjai

A politikai rendszer, amelyet Károly a tartományurak romjain felépített, kivételesen szilárdnak bizonyult. Nemcsak ő merített belőle szokatlanul nagy hatalmat, hanem örökölte és megőrizte azt fia, Lajos is. Az uralomért vívott évtizedes harc, az ország földjének úgyszólván lépésről lépésre történt meghódítása nem volt hiábavaló: amilyen fáradságos volt az uralmat megszerezni, olyan könnyű volt a továbbiakban megtartani, és a rendszer új épületén Lajos haláláig úgyszólván hajszaújságok sem mutatkoztak.

Károly rendszerében a régi az újjal keveredett. A legfőbb újdonság és egyben a tartópillér, maga az új dinasztia volt. Lététől függött az egész építmény, és ez magyarázza 1382 utáni gyors összeomlását. Igaz, az Anjouk tudatosan hangsúlyozták házuknak az Árpádoktól való származását. Jogaikat nem az alattvalók választásából és a Szent Koronával történt felavatásukból eredeztették,

hanem „szent emlékezetű kegyes őseik”, István és László királyok örökségének tekintették, amely, mint mondogatták, a „születés jogán” szállt rájuk. A két szent király nevét kapta a keresztségben Károly másodszülött — gyermekkorban elhunyt —, illetve legkisebb fia, és a két uralkodóház szoros kapcsolatát jelenítette meg az Anjouk címere is, amely egyik mezejében családi jelvényüket, a liliumot ábrázolta, a másikon az Árpád-ház vörös-ezüst vágásait.

Károly egyéb tekintetben is igyekezett a múlthoz kötődni. Programja, mint minden új rendszernek a középkorban, a „régik” rend újjáépítése, „az ország jó állapotának helyreállítása” volt, bár hogy ebben IV. Béla, III. Béla, netán Szent István idejéhez kívánt-e alkalmazkodni, az homályban maradt. Ennek ellenére mégis reformerré vált, mert a 13. század „jó állapotai” időközben annyira megváltoztak, hogy már nem lehetett — részben meg nem volt érdemes — helyreállítani őket. Így az állam újjáépítése során nemcsak új arcok tűntek fel, hanem elkerülhetetlenül új ideológiák, új értékek, új intézmények is születtek, a régiek pedig gyakran a felismerhetetlenségig új külsőt öltöttek.

A legfontosabb változás természetesen a politikai vezető réteg teljes kicserélődése volt. A tartományurak helyett 1315-től fogva új emberek tűntek fel Károly kormányában, és mire az uralmat — saját kifejezésével élve — „teljesen megszerezte”, már kizárólag ők alkották az ország báróinak körét. A hatalom, amit a levett nagyurak elvesztettek, magától értetődően az ő kezükbe ment át: tisztségeik csakúgy, mint váraik és birtokaik. Ezáltal egy merőben új összetételű bárói rend született, amelynek tagjait önként vállalt hűség fűzte Károlyhoz és dinasztiájához, neki köszönhették felemelkedésüket, pozíciójukat és vagyonukat, sőt mindennek megtartása is végeredményben a dinasztia fennállásához volt kötve.

Az új arisztokrácia a pártalakulások hagyományos módján szerveződött. Legmegbecsültebb részét a legrégebb „párttagok” alkották azok a nemesurak, akik már 1301-ben, Károly bejövetelekor a táborába álltak, és összes háborúját végigküzdötték. A király a győzelem után közülük választotta legfőbb támaszait. Szécsényi Tamást Erdély vajdájává tette, Ákos Mikcsit Szlavónia bánjává, Garai Pált macsói bánná, Nekcsei Demetert tárnokmesterré. Külföldi érdekes módon csak egy volt köztük, a Nápolyból magával hozott Druget Fülöp, aki 1315-ben szepesi várnagyként kezdte meg pályafutását és 1327-ben az ország nádoraként és leggazdagabb földesuraként halt meg. Időközben utána jött Itáliából testvére, János a fiaival, s ők léptek Fülöp helyére. Megkapták a vagyonát, a nádorságot pedig 1342-ig egyhuzamban ők viselték. A belháború folyamán a kíséret egyre szaporodott, elsősorban olyan urakkal, akik annak idején kényszerből álltak valamely tartományúr szolgálatába, és most örömmel hagyták ott, mint Debreceni Dózsa — utóbb vajda, majd nádor — a Borsákat, vagy Nagymartoni Pál — utóbb országbíró — a Kőszegieket.

A győzelem után feledésbe merült a 13. század végén kibontakozó rendi ideológia. Károly tetszését ez eleve nem is nyerhette el. Nápolyból ugyan kicsinyke kíséretet, de annál nagyobb öntudatot hozott magával, azt a tudatot, hogy országa népei fölött Isten kegyelméből „a hatalom teljességével” uralkodhat, ahogy szicíliai előde, II. Frigyes is tette, és királyi döntései nem képezhetik tárgyát az alattvalókkal folytatott alkudozásoknak. Kezdetben, amíg nem ült szilárdan a trónon, fanyalogva tudomásul vette, hogy Magyarországon évről évre országgyűléseket szokás tartani, győzelme után azonban nem gyűlésezgetett többet. Gondjait ezentúl kizárólag tanácsosaival osztotta meg, ez a megosztás pedig a helyzetből fakadóan királyi diktátumot jelentett. „Teljhatalmát” ettől fogva sűrűn emlegette, rá hivatkozott olyankor is, amikor hívei iránti „különös kegyből” az ország törvényeivel, szokásaival ellenkező döntést hozott, sőt egyes hívei körében még az a merész gondolat is felmerült, hogy „a király szava a törvény erejével bír”.

A királyság „teljhatalma”, amellyel döntéseit mindenkor és az ország egész területén végre tudta hajtani, nagyon is materiális alapokon nyugodott: a tartományuraktól annak idején elhódított várakon és a hozzájuk tartozó uradalmakon. Károly halálakor már nem volt az országnak olyan zuga, ahol a királyi hatalom jelenlétét ne tette volna kézzelfoghatóvá valamely közeli erődítmény, benne az általa vagy bárói által kinevezett várnaggyal. A harcok során az uradalmak legtöbbje gazdát cserélt, és az új gazda vagy maga az uralkodó lett, vagy uralmának egyik támasza. A zűrzavaros időköt kevés Árpád-kori családi vagyon tudta túlélni, s idővel többnyire ezek urai is helyet kaptak az udvari arisztokráciában. Ennek zöme azonban új főúri dinasztiákból állt, amelyek

az Anjouk szolgálatában szerezték birtokaikat. A korabeli birtokos társadalom élén a Lackfi családot találjuk hét váruradalommal és számos egyéb birtokkal, s mögöttük a szintén hatalmas vagyonú Újlakiak, Garaiak, Szécsényiek, Szécsiek, Mikcsfiak, Drugetek, Bebekek, Cudarok és mások következtek. Mindazonáltal Károly magának tartotta meg a hódítások nagyobbik hányadát, s politikáját fia is követte, úgyhogy 1382 körül az ország váruradalmainak fele (kb. 150) még királyi birtoknak számított, a földterületnek 15–20%-ával. Helyreállt tehát a királyi földvagyonnak az Árpád-kor korai szakaszát jellemző hegemoniája, és ez a körülmény a dinasztiaának megingathatatlant tekintélyt biztosított.

A ténynek elsősorban politikai, nem pedig — mint régebben gondolták — gazdasági szempontból volt jelentősége. Azáltal, hogy a király megbízható híveit állíthatta a várak élére, szilárdan kezében tartotta az egész ország feletti ellenőrzést, az uradalmak bevételei azonban nem a kincstárt gazdagították. Eleve elhibázott volna ebben a korban, amikor földesúri gazdálkodásról — legalábbis Magyarországon — még nemigen lehet beszélni, túlzott jelentőséget tulajdonítanunk a szorosan vett uradalmi (domaniális) jövedelmeknek. Az a pénz, amit egy uradalom jobbágyaitól be lehetett hajtani, nem volt sokkal több, mint amit a vár fenntartása igényelt, meggazdagodni semmi esetre sem lehetett belőle. Ezért a 14. században, mint korábban is, az volt a szokás, hogy az a személy, akire az uralkodó *honorként*, vagyis hivatalként rábízta a vár vagy uradalom kormányzását, erre az időre haszonélvezetként megkapta a belőle származó jövedelmeket is, mind a parasztok adóját, mind az esetleges vámbevételeket vagy egyebeket. Mindezekkel belátása szerint rendelkezett, amíg hivatali ideje tartott, de belőlük kellett fedeznie „rezsiköltségeit” és saját embereinek eltartását. Ez utóbbi rendszerint hasonló módon történt: a *honor* birtokosa „ráültette” familiárisait az uradalom egyes falvaira, azaz azok jövedelmét fizetésképpen nekik utalta ki. A kormányzásnak ez a kezdetleges módja, a „hivatali hűbértokok” rendszere a hűbériség előtti korban sokfelé elterjedt volt Európában, de a pénzgazdálkodás fejlődésével fokozatosan háttérbe szorult. Nyugaton ekkortájt már kuriózumnak számított, és magyarországi megléte nyilván az itteni piaci viszonyok viszonylagos fejletlenségével magyarázható.

Bármint vélekedjünk is azonban eme rendszer korszerűségéről, annyi biztos, hogy a kormányzást egyszerűbbé tette, mert a gyakorlatban a bárói és ispáni méltóságokhoz kapcsolódott. A hivatalok és a velük járó honorbirtokok zöme mindig a királyi tanács vezető személyiségeinek jutott. A nádori és országbírói méltósággal mindenkor ispáni tisztek és terjedelmes hivatali jószágok sora járt együtt, a vajdák az erdélyi, a bánok a szlavóniai, horvátországi és délvidéki várakat kapták meg tisztségül. A fennmaradó uradalmakat és ispánságokat az udvar többi hivatalviselői és előkelői igyekeztek megkaparintani, s előfordult persze, hogy a kisebbeknek már csak egy várnagyság vagy még ennyi sem jutott. Érdemes volt azonban küzdeni, mert még egy-egy ispánság is hatalmas vagyonnal és tekintéllyel járt: a pozsonyi, temesi vagy a vasi ispán szolgálati birtokainak mérete például a legnagyobb főúri vagyonokéval vetekedett. Ennek a kormányzati rendszernek volt a természetes következménye, hogy a legnagyobb honorok urai, a bárók társadalmi presztízse — magánvagyonuktól függetlenül — ekkoriban messze felülmúlta a leggazdagabb főnemesi családok sarjait is.

Mivel a hatalom a király és bárói kezében összpontosult, az ország kormányzásának szálai az udvarban (*aula* vagy *curia*) futottak össze. Ezt azonban nem helyhez kötve kell elképzelnünk. A középkori uralkodók igen gyakran voltak úton, állandó székhelyüket hónapokra, esetleg évekre is elhagyták, s ilyenkor rendszerint teljes kíséretük velük tartott. A leggyakrabban hadakozni mentek, de diplomáciai céllal is gyakran keltek útra, olykor pedig szórakozás, főleg a vadászat kedvéért keresték fel valamelyik vidéki rezidenciájukat. Az állandó székhely Visegrádon volt, ahol Károly a fellegrvár tövében fényes palotát emeltetett. Az Anjouk ide tértek mindig vissza útjaikról, és 1342 óta itt székelt a nádor bírósága is, ahol nemesek tömege intézte állandóan ügyes-bajos dolgait. 1347-ben Lajos a bíróságokkal együtt Budára költözött, de 1355-ben visszatért Visegrádra, és Buda csak Zsigmond alatt, 1406 táján vált végleg a királyság székhelyévé.

Az „üres ország” betelepülése

Az az ország, amelyet Károlynak a hosszú zűrzavar után újjá kellett szerveznie, nem sokban hasonlított hazájára, Itáliára. A nyugati kortársak elsősorban a náluk megszokottól elütő népsűrűséget érzékelték. „A királyság, nagysága miatt, valósággal üresnek látszik” — állapította meg egy francia domonkos szerzetes, aki 1308-ban beutazta Kelet-Európa országait. A látvány hasonló lehetett egy évszázad múlva is. Mantua fejedelmének követe, aki 1395-ben a magyar udvarban járt, jelentésében megemlíttette, hogy Zágrábból Budára „végtelen erdőségeken át” vitt az útja, holott a Dunántúl már akkor is az ország legfejlettebb régiói közé tartozott. Ezek a határozatlan benyomások alighanem a valóságot tükrözték. Az ország népsűrűsége egyes becslések szerint 5-7 fő/km²-re tehető a 14. század elején, és 10 körül lehetett száz év múlva, az 1430-as években. Ugyanekkor Nyugat-Európa számos vidékén a Fekete Halál pusztítása után is e szám többszöröse maradt. A ritka népesség azonban jobban ellenállt a válságoknak. Igaz, a század nagy járványai a Kárpát-medencét sem kerültk el, 1349-ben az ifjú királyné, 1359/60 telén számos országnagy halt meg pestisben. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy egész vidékek néptelenedtek volna el, a másik nagy csapás, az éhínség pedig, úgy látszik, fel sem lépett errefelé.

Szintén Magyarország gazdasági peremhelyzetének tüneteként fogható fel, hogy míg nyugaton legkésőbb 1300 táján lezárult a belső telepítés korszaka és ezzel a külterjes fejlődés lehetősége, itt a 14-15. század folyamán — sőt néhol azon túl is — új meg új, addig lakatlan tájakat ült meg a szaporodó lakosság. Az Anjou-kor kezdetén akadt még szűzföld bőven. A megtelepedés addig elért fokát a XXII. János adószedői által összeállított pápai tizedjegyzékek (1332–1337) tükrözik, amelyek csaknem teljes listáját adják az ország plébániáinak. Kiderül belőlük, hogy csupán az ország közepe — valamelyest túl a mai országhatáron — volt viszonylag sűrűn benépesítve, és hatalmas fehér foltok terültek el mind Kelet-Magyarországon, mind a mai Szlovákiában. Az itteni ősrengetegek nagyrészt csak a 14. századtól fogva kerültek fejsze alá.

Az ekkor meginduló, helyenként az újkorig folytatódó nagyarányú bevándorlás más jellegű volt, mint a korábbiak. A Felvidéken a szervező munkát külföldi, elsősorban német vállalkozók, *soltészek* (Schultheiss) végezték, akik leszerződtek a magyar földesúrral egy-egy lakatlan terület benépesítésére, lakosokat toboroztak rá és megállapodtak a telepítés feltételeiben. A jövevények tartós, olykor tíz-húsz évi adómentességet kaptak, hogy megalapítsák falujukat és berendezkedjenek: kiirtsák az erdőt, a kapott telken felépítsék gazdaságukat és művelés alá vegyék a földet. Majdani szolgáltatásaik pontosan rögzítve voltak. Főleg pénzben, esetleg terményben kellett ezeket teljesíteniük, de robotról már nem volt szó, és „polgári” jogaik viszonylag széles körűek voltak, a cseh és lengyel területeken már elterjedt „német jogú” telepítések liberális normáihoz igazodtak. A soltész is megtalálta számítását, mert a maga és leszármazói részére örökös adómentességet és más kiváltságokat kötött ki, többek között azt, hogy a falu örökös bírái maradjanak, akiknek a „kisebb” — nem főbenjáró — ügyekben joguk van ítélni és a bírságokat behajtani.

A „német jogú” telepítések nyomán hamarosan megváltozott az északi országrész arculata. Olyan vidékeken, ahol korábban szinte egy lélek sem élt, irtásfalvak sokasága keletkezett, a lakatlan erdőségek benépesültek és gazdasági jelentőségre tettek szert. A középkor végére Szlovákia aránylag sűrűn lakott területté alakult. A jövevények között, a soltészekről eltekintve, aránylag kevés volt a német; a parasztok északnyugaton főleg a szomszédos Morvaországból, északkeleten lengyel földről érkeztek, belőlük alakult ki a középkor végére a térség új etnikuma, a szlovák nép.

Hasonló telepítési folyamat ment végbe a keleti országrészben. A Kárpátalján az 1330-as évektől öltött nagyobb méreteket a rutén (orosz) bevándorlás, és ekkortól fogva lepték el a románság mind nagyobb tömegei Erdélyt, a máramarosi erdőségeket és a Szörény felé eső végeket. A bevándorlók, akiket most már nemcsak királyi uradalmak fogadtak be, hanem egyre inkább világi és egyházi nagybirtokosok is, ekkoriban még csaknem kizárólag juhtenyésztéssel foglalkozó hegyi pásztorok voltak, akik saját előljáróik, *kenézeik* vezetése alatt álltak. Azokon a vidékeken, ahol királyi fennhatóság alá kerültek, a kenézségből a 15. századra helyi kisnemesség alakult ki, amely — szemben az orthodox hitű köznéppel — katolikus hitre tért és egyéb tekintetben is a magyar nemességhez hasonult.

A városiasodás korlátai

Mialatt a Nyugatot csapás csapást követve sújtotta, Kelet-Európa népei, mint látjuk, viszonylagos békében és nyugalomban gyarapodtak. Ennek azonban ára volt. Alig-alig „gyűrűzött be” a népesedési válság, ám ugyanebből az okból kevésbé hatottak a fejlődés mozgatóerői is. A lemaradás legszembeütőbb jele, hogy a városiasodás a 14–15. század folyamán megtorpant és egy aránylag kezdetleges szinten konzerválódott. Ezzel együtt kezdett kialakulni egy olyasfajta előnytelen munkamegosztás a két régió között, amelynek következményei majd az újkor folyamán mutatkoznak meg. Kelet-Európának ebben az a szerep jutott, hogy felvevőpiaca legyen a nyugatról érkező iparcikknek és luxusjavaknak, ezekért pedig mással nem tudott fizetni, mint mezőgazdasági termékekkel, elsősorban pedig — nemesfémekkel.

A városiasodás folyamata, amely európai viszonylatban későn, IV. Béla korában bontakozott ki, az Anjouk alatt még fellendülőben volt. Mind Károly, mind fia fontos jövedelemforrást láttak a királyi városokban, és következetesen igyekeztek szaporítani a számukat. A kiszemelt települést kiemelték mind az ispán, mind a királyi várnagy fennhatósága alól, királyi vagy királynéi tulajdonba vették, kiváltságokkal ruházták fel és „szabadnak” nyilvánították, adója tehát ettől fogva nem a honorbirtokos bárót, hanem a kincstárt gazdagította. Az Anjou-kor végére már alig volt az országban népesebb királyi falu, amely ne nyerte volna el a „szabad városok” (*libera civitas*) vagy „szabad falvak” (*libera villa*) kiváltságos jogállását.

A kétféle elnevezés, bár eleinte nem használták következetesen, nagyjából megfelelt a magyar városok két jövőendő típusának, a „falazott” vagy „kulcsos” városoknak, és a nyílt mezőn fekvő, erődítetlen „mezővárosoknak”. „Igazi” városnak egyre inkább azt tekintették, amely nemcsak kiváltságokkal, hanem falakkal is meg van erősítve. Belőlük alakult ki a 15. századra a kisszámú *szabad királyi város* kiváltságos csoportja. Különleges státusuk abban is kifejezésre jutott, hogy legfőbb bírójuk és feljebbviteli törvényszékük — minden más országlakostól eltérően — a 14. század folyamán általában, 1378-tól pedig végleg a tárnokmester ítélőszéke, az ún. tárnokszék volt, amelynek munkájában polgárok is részt vettek, és amely a későbbiekben mindinkább a városok külön jogrendszere alapján ítélkezett.

Magyarországon mindvégig a távolsági kereskedelem maradt a gazdagság elsőrendű forrása, és a két legrégebbin, Székesfehérváron és Esztergomon kívül azok a települések váltak szabad királyi várossá, amelyeknek földrajzi fekvése kedvező volt. Legtöbbjük az országba vezető fő kereskedelmi útvonalak bejáratát ellenőrizte: a Velence felőlit Zágráb, az ausztriai Sopron és Pozsony, a Cseh- és Morvaországból jövőt Nagyszombat, a lengyel- és oroszországit Bártfa, Eperjes, Lőcse és Késmárk, a fekete-tengerit a Déli-Kárpátok két átjárójánál fekvő Brassó és Nagyszében. Mindezek az utak Budán futottak össze, amely a 14. század elejétől „az ország közepe”, legfontosabb városa lett. Az odavezető utakon Kassa, Győr és Kolozsvár volt a három legjelentősebb csomópont. Később a városok eme csoportjához számították Szegedet is, jóllehet városfalakat sohasem kapott.

A kiválasztott települések fejlődését gazdasági előjogok voltak hivatva elősegíteni. Kereskedőik vámmentesen közlekedhettek egy-egy országrészben, kivételes esetben az ország egész területén, központjukban a szokásos hetipiacokon kívül évente egy vagy több országos vásárt, „sokadalmat” tarthattak; végül Buda, Kassa és később más városok is megkapták az ún. árumegállító jogot, vagyis azt a kiváltságot, hogy az áthaladó kül- és belföldi kereskedők kötelesek voltak árukészletüket a város piacán vételre felkínálni, aminek célja a tranzitkerkedelem hasznának megcsapolása volt. A városok vezető rétege a 14. század második felétől mindinkább jómódú kereskedő dinasztiaiból állt, amelyek — már csak német származásuknál fogva is — szoros kapcsolatokat tartottak fenn a délnémet városok kereskedő- és bankházaival.

„Igazi” várossá csak a királyi birtokban lévő település válhatott. Volt több fontos kereskedelmi csomópont — például egyes püspöki székhelyek (Nagyvárad, Pécs stb.) —, amely önkormányzattal és városi kiváltságokkal vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozottan rendelkezett, tehát a szó

európai értelmében nem volt városnak tekinthető, és lakosainak jogállása inkább a jobbágyokéhoz volt hasonló. A magyarországi városhálózat azonban még az utóbbiak beszámításával is feltűnő hézagokat mutatott. Megyényi területeken, mint pl. Zalában és Somogyban, nem találunk egyetlen várost sem ebben az időben, és még feltűnőbben szegény volt városias településekben az ország keleti fele, kivált az Alföld.

Az Anjou-uralkodók tucatjával osztogatták a városi kiváltságokat a fejlesztésre kizemelt településeknek, ámde a hátrányos gazdasági adottságokon semmiféle királyi privilégium nem volt képes változtatni. A városi rend gazdasági és politikai erőtlensége a késő középkortól kezdve meghatározta a magyar társadalom egészének arculatát. A tatárjárás korában meginduló nagyarányú átalakulás eredményeként — mint majd látni fogjuk — a népesség a 14. század derekára két, szinte kasztszerűen elkülönülő kategóriára vált szét: nemesekre és jobbágyokra. A társadalomnak ebben a szerkezetében a kisszámú polgárság — eltérően a fejlettebb európai országoktól — mindvégig járulékos, idegen és jelentéktelen tényezőként kapott csak helyet.

A pénzügyek reformja

Magyarország a külföldi piacon — mint mondtuk — inkább csak agrártermékekkel jelenhetett meg, amelyek között a 14. század óta — a mindig is jó hírű hazai, főleg szerémségi bor mellett — az állatbőr és az élőállat állt az első helyen, nevezetesen az Európában addig ismeretlen nagytestű szarvasmarha, amelyet valószínűleg a kunok hoztak magukkal a Kárpát-medencébe. Az agrárkivitel azonban nem ellensúlyozhatta a fényűzésre hajlamos vezető rétegek növekvő igényét külföldi luxusjavak iránt. A külkereskedelem egyensúlyát a bányakincsek biztosították. Köztük az Árpád-kor óta szerepet játszott a réz is, a döntő tényező azonban a nemesfémkészlet páratlan gazdagsága volt. Magyarország ezüsttermelése már régóta egyike volt a legjelentékenyebbeknek a kontinensen, és mellé a 14. század elejétől az arany társult. Egyes becslések szerint Magyarország szolgáltatta ez idő tájt a világ aranytermelésének egyharmadát. Ennek megfelelően alakult a külkereskedelem szerkezete is. A külföldi, főként itáliai és délnémet kereskedők luxuscikkkel megrakodva érkeztek az országba, és arannyal-ezüsttel a zsebükben távoztak.

Károly legfontosabb reformjai ezekhez az adottságokhoz igazodtak. Az intézkedések egyik vonulata a nemesfémkészletek ésszerűbb kihasználását célozta, és kiindulópontjuk valószínűleg a nagy aranylelőhelyek feltárása volt az 1320-as évek elején. Kiaknázásukra Károly a csehországi Kuttenbergből (Kutná Hora) hozatott bányászokat és megalapította velük Körmöcbányát, amely ettől fogva évszázadokon át a felvidéki bányaigazgatás központja maradt. 1327-ben eltörölte a királyság addigi bányaművelési monopóliumát, és az egyházi és világi birtokosoknak is lehetővé tette, hogy uradalmaikon lelőhelyet tárjanak fel s ebből jövedelmet húzzanak. A bányajövedelem neve *urbura* volt, ami a bányászok és vállalkozók által kitermelt ércből *fizetendő illetéket* jelentette, arany esetében a termés egytizedét, ezüstenél és más fémeknél a nyolcadát. Addig minden bánya teljes urburája a kincstár illetéke, ami a földesurakat éppenséggel nem tette érdekeltté új lelőhelyek feltárásában. Az új rendelkezések értelmében a magánbirtokon fekvő bánya urburájának egyharmada a birtokosnak jutott, ami hamarosan országszerte a bányászat fellendülését eredményezte, bár a legfontosabb bányákat továbbra is az uralkodó kezén találjuk.

Károly egyidejűleg a pénzverést is újjászervezte, és ezzel kapcsolatban királyi monopóliumnak nyilvánította a nemesérc forgalmát. Az 1320-as évektől kezdve tilos volt a kitermelt nyersfém, mint korábban, adni-venni, hanem minden bánya teljes hozamát a királyi pénzügyigazgatás helyi szervei, a kamarák vásárolták fel az általuk megszabott áron. A zugkereskedelem és a fekete piac terjedését szigorú rendeletek próbálták meggátolni, egyebek közt tiltva mindenkit, hogy nagyobb pénzösszeggel a zsebében mutakozzék a bányavárosokban, nehogy a helyszínen titokban próbáljon a termelőktől aranyat vagy ezüstöt vásárolni. A nemesérc-monopólium a velejáró kényszerfelvásárlás révén szintén jövedelemforrást képviselt, végső célja azonban a pénzverésből eredő haszon növelése volt, és egy sor egyéb reformintézkedés kapcsolódott hozzá. Az egyik az aranypénzverés megindítása volt. Az új lelőhelyek hozamát a kincstár vert pénz alakjában kívánta értékesíteni, és

Károly evégett Firenzéből, a *fiorino* szülőhazájából hozatott pénzverőket Körmöcbányára. Forrásaink 1326-ban említik először az új magyar *aranyforintot*, amely ettől fogva évszázadokon át Európa elterjedt és megbecsült aranyvalutája maradt. Közkedveltségét értékállóságának köszönhetette: Károly reformjától kezdve mindenkor 23 és fél karátos aranyból, kb. 3,5 gramm súlyban verték.

Az ezüstpénzverés is számottevő kincstári jövedelemforrás volt. Szemben az aranyérmékkel, amelyek finomságára általában mindenütt gondosan ügyeltek, az ezüstdénárok változatos pénzügyi kísérletek tárgyai voltak Európa-szerte. A 14. század folyamán végleg elterjedt gyakorlat szerint általában nem „finom” — azaz magas fémtartalmú — ezüsből verték őket, hanem ezüst és réz meghatározott arányú ötvözetéből, viszont a tényleges értéküknél magasabb névértéken hozták őket forgalomba. A kétféle érték közti különbség részben a pénzverés költségeit fedezte, részben azonban a kincstár tiszta nyeresége volt. A kísértésnek, hogy ezt az ezüstartalom csökkentésével növeljék, nehéz volt ellenállni, ám a pénzrontást mégsem volt érdemes minden határon túl folytatni, mert egyfelől a kincstár saját bevételei is az általa kibocsátott rossz pénzben érkeztek be, másfelől előfordulhatott, hogy a piacon elfogy a bizalom a gyatra dénárok iránt, ezáltal a mesterségesen előidézett infláció felgyorsul és ellenőrizhetetlenné válik. Az Anjouknak ezt a kísértést sikerült elkerülniük, s bár a dénár árfolyama állandóan változott, minősége messze a tűrési határ fölött maradt. Károly egy ideig másfajta ezüstpénzzel kísérletezett, a cseh mintára vert garasokkal, de ez nem vált be. Célját végül enélkül is elérte: a nemesérc-monopólium és az új, viszonylag értékálló dénár bevezetésével, valamint megfelelő tilalmakkal sikerült kiszorítani a forgalomból mind a külföldi — osztrák, cseh — fizetőeszközöket, mindpedig végleg megszüntetni az „ezüstrúdvalutát”, azaz a nyersfémben történő fizetéseknek a kincstár számára előnytelen gyakorlatát. Új intézkedés volt 1336-ban a kötelező pénzbeváltás megszüntetése a falvakban. A belőle eredő „kamara hasznát” ezentúl viszont kapuadó formájában hajtották be az egész ország területén.

A kincstári bevételek növelését célzó reformintézkedések között kétségkívül azok voltak a legfontosabbak, amelyek a nemesérc-gazdálkodással függtek össze, de korántsem ezek voltak az egyedüliek. Valószínű, hogy az Anjouk idején tárták fel Máramarosban azokat a szinte kimeríthetetlen sótelepeket, amelyek kiaknázása révén a 15. század elejére a sóregále válik majd a legjelentősebb királyi jövedelemforrássá. Minden jel szerint Károly és Lajos újítása volt a külkereskedelmi forgalom megvámolásának új rendszere, amely a szörványosan korábban is emlegetett *harmincadvám* újjászervezésében, kiterjesztésében és megnövelésében nyilvánult meg, bár hozzá kell tennünk, hogy a harmincadjövedelmek alighanem csak Zsigmond további reformjai után váltak az államháztartás számottevő tételévé.

Az Anjouk hadserege

A kamara haszna mint portális adó, az urbura, a pénzverésből származó nyereség, a sómonopólium, a harmincad és a városi adók tekinthetők a 14–15. századi magyar uralkodók állandó és legfőbb jövedelemforrásainak. Melléjük egyéb, alkalmi bevételek is járultak: időnként rendkívüli adót is kivetettek az országra, továbbá rendszeresen adóztatták az egyházakat, s ezenfelül mindenkor a királyt illetve az üresedésben álló püspöki székek teljes jövedelme. Az is előfordult, hogy a pápa a „szakadárok” elleni harc céljára átengedte a magyar királynak az egyházaktól szedett ún. pápai tizedet vagy annak egy részét. Mindennek következtében az Anjou-királyság pénzügyi helyzete szilárdnak volt mondható, legalábbis semmi nyoma, hogy akár Károly, akár Lajos anyagi gondokkal küszködött volna, annak ellenére, hogy úgyszólván szüntelenül háborúskodtak. Ez a körülmény arra utal, hogy — Nyugat-Európa államaitól eltérően — a magyarországi hadseregvezet ekkoriban még nem a zsoldosságon, hanem archaikusabb, tehát „olcsóbb” intézményeken alapult. Ezzel kapcsolatban röviden ki kell térnünk az ún. banderialis reform kérdésére, amit szintén az Anjouknak — közelebbről I. Károlynak — szokás tulajdonítani.

Az Anjou-kori hadseregvezetről egyelőre meglepően keveset tudunk és a történész sokkal inkább feltevésekre, semmint tényekre van utalva. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az Árpádok

korához képest ezen a téren sem Károly, sem Lajos uralkodása alatt semmiféle lényeges változás nem következett be. Más szóval alighanem téves az a 19. század óta elterjedt és könyvből könyvbe vándorló vélemény, hogy I. Károly a „bandériális hadszervezet” megteremtésével új alapokra helyezte a magyar hadügyet. Bármennyi hasznos reform fűződik is a nevéhez, ezt az egyet nincs okunk neki tulajdonítani. Ilyen intézkedésének a kor írott emlékeiben nincs egyetlen nyoma sem, és a hadszervezet korabeli terminológiájában sem tapasztaltunk olyan változást, amiből egy esetleges katonai reformra lehetne következtetnünk. Így persze továbbra is válaszra vár a legfőbb kérdés: miféle hadseregekkel viselték Anjou-királyaink véget nem érő háborúikat? A kérdésre pillanatnyilag csak töredékes válasz adható.

Az ország szokásjoga elméletben régóta szigorú különbséget tett — akárcsak másutt Európában — a király külföldi vállalkozásai és a „honvédelem”, más szóval támadó és védekező háború között. Az előbbit mintegy a dinasztia magánügyének tekintették, amelynek költségeit saját erőforrásaiból kellett fedeznie. Csak amennyiben az ország földjét külső támadás érte, volt köteles minden nemes egyetemlegesen „felkelni” és a haza védelmére a király zászlaja alá seregleni. Ezt már az 1222. évi Aranybulla a szerviensek egyik sarkalatos kiváltságaként fogalmazta meg, és Lajos, midőn a bullát 1351-ben megerősítette, nem is emelt kifogást ellene. A kétfajta háború számontartásában nyilván ugyanaz a dualista felfogás fejeződött ki király és alattvalók viszonyában, amely egyebek között — mint tudjuk — a címerszimbolikában is megnyilvánult.

Más dolog volt azonban az elmélet és megint más a gyakorlat. Az Anjouknak nem állt szándékában, hogy a nemesi kardokat rozsdásodni hagyják pusztán azért, mert idegen támadókkal nemigen kellett küszködniük. Már I. Károly a szokásjoggal szemben világosan megfogalmazta, hogy „az ország nemesei, valahányszor hadat vezetünk, kötelesek saját pénzükön és költségükön velünk együtt hadba vonulni”, és fia is ugyanezt a felfogást vallotta. Erről tanúskodnak azok a hadba szólító parancsok, amelyeket az 1343. évi szerbiai, illetve az 1365. évi bulgáriai expedíció meghirdetésekor az egyes megyék nemeseihez intézett, szigorú megtorlást helyezve kilátásba mindazoknak, akik a harcból igazolatlanul távol maradnak. Az Anjouk tehát a nemesi felkelést, mintegy önkényesen, hatalmi fölényük birtokában gyakorlatilag minden esetben kötelezővé tették, fittyet hányva az Aranybullában jóváhagyott nemesi szabadságjogoknak. Jögalapuk ehhez gyaníthatólag az volt, hogy a hadjárataikkal célba vett tartományok jog szerint a magyar korona részei, és így „megvédésük” minden országlakosnak természetes kötelessége.

A sereg ütőképes magvát mindamellett nem az ímmel-ámmal gyülekező, szedett-vedett nemesi tömegek szolgáltatták. Jóval fontosabb volt az udvari lovagság és a bárók — egyháziak és világiak — katonai szerepe. Az udvar tagjai, éppúgy mint a felkelő nemesek, a királyi zászló alatt szálltak hadba, és feltehető, hogy mindegyikük kisebb-nagyobb csapatot vitt magával, amit a királyi kincstárból kiutalt pénzen gyűjtött. Ilosvai Selymes Péter szerint Toldi Miklós olyan formában lett udvari lovag, hogy a király „öt fejéhez választá, és tizenkét lóra neki hópénzt adata”.

A lovagokkal és nemesekkel szemben a legfőbb egyházi és világi tisztségviselők különleges előjoga az volt, hogy nem a király lobogója, hanem a saját címerükkel ékesített zászlajuk, *bandériumuk* alatt vezethették csapattesteiket, „zászlóaljukat”. Ez volt a szokás a 13. században is, ebben tehát az Anjouk kora nem hozott újítást. Változás valószínűleg csak annyiban történt, hogy a saját *bandériumra* jogosult „zászlósurak” köre leszűkült, és ahogyan a megyésispánok zömét a 14. század derekától egyéb tekintetben sem számították többé az ország „igazi” bárói közé, úgy valószínű, hogy ezzel együtt bandériumállítási joguk is megszűnt.

A főpapi és bárói bandériumok magvát bizonyára a nagyúr állandó familiárisai szolgáltatták, tömegét azonban nem. A legtöbb egyházi uradalomban és számos bárói honorbirtok falvaiban szép számmal éltek olyan nem teljes jogú, ún. *prediális* nemesek (az Árpád-kori „lovasjobbágyok” utódai), akiknek főhivatása a hadakozás volt, és uruk egyetlen intésére kötelesek voltak lóra szállni. Rajtuk kívül azonban, mint ezt nem egy Lajos-kori hadparancs bizonyítja, a királyi uradalmak „nemtelen” népességét is rendszeresen mozgósították. Végül természetesen mindig kéznél voltak a kunok, jászok és székelyek hadai, amelyek elsősorban a portyázó és pusztításaival félelmet keltő könnyűlovasság funkcióját töltötték be. Találkozunk Lajos seregében időnként idegenben toborzott zsoldosokkal is, az ő szerepük főleg a nápolyi hadjáratok idején volt számottevő.

Károly külpolitikája

A tartományuraságok bukásával helyreállt az ország politikai egysége, sőt a királyság hatalmasabb lett, mint valaha. III. Béla óta nem volt magyar király, aki országa erejével oly mértékben rendelkezhetett volna, mint Károly 1323 után. Egy valami hiányzott még ahhoz, hogy az Árpádok koronája a régi fényében ragyogjon: a déli „melléktartományok” visszaszerzése. Ennek a feladatnak szentelte Károly hátralevő húsz évének tetemes részét, ebben azonban már nem mindig kísérte az addig megszokott szerencse.

Egyik számottevő eredménye a macsói bánság helyreállítása volt. Macsó a század elején Dragutin István szerb király felségterületéhez tartozott, aki Károlynak rokona és szövetségese volt. Halálával, 1316-ban azonban testvére és kormánytársa, II. Uros István (1282–1321), a nápolyi Anjouk ellenfele lett egész Szerbia királya, aki a magyarországi lázadókkal is rögtön kapcsolatba lépett. Károly már 1317 elején harcba szállt vele, benyomult Szerbiába és elfoglalta Macsó várát. Rövidesen visszaállította a macsói báni méltóságot, és a kivívott sikert 1319 őszén újabb hadjáratral szilárdította meg. Hamarosan az Al-Duna két kulcsvára, Nándorfehérvár és Galambóc is magyar uralom alá került. Szerbia királyai azonban nem könnyen törődtek bele északi határterületeik elvesztésébe, és az ellenük folyó háború Károly egész uralkodása alatt újból és újból fellángolt.

Amilyen szívésen ragaszkodott Károly Macsó birtokához, olyan könnyen vette tudomásul Horvátország és Dalmácia elvesztét. Itt 1312 óta Subics Mladin uralkodott, Károly nevében, de gyakorlatilag függetlenül. Jóllehet a Subicsok az Anjouk legkorábbi hívei voltak, Károly nem bízott bennük, és Mladint 1322-ben a horvát nagyok és a dalmát városok segítségével megbuktatva fogolyként magával vitte Magyarországra. A Subicsok tartománya valóban megsemmisült, de a helyébe nem magyar uralom következett. A városok Velence védnöksége alá húzódtak, a várakon pedig a győztes horvát urak osztoztak meg. 1326-ban Mikcs bán megpróbálta magyar fennhatóság alá kényszeríteni őket, de vereséget szenvedett, és Károly életében több magyar sereg nem merészkedett horvát földre. A tartomány nagyjai teljes függetlenségben élhették életüket, egyedül az északon, Zengg (Senj) környékén birtokos Frangepánok maradtak hívek a magyar királyhoz, biztosítva számára legalább a kijárást az Adriára. A szomszédos Bosznia viszont a Subicsokat követő új bán, Kotromanics István uralkodása alatt az Anjou-ház megbízható vazallusállama lett.

Élete legnagyobb kudarcát a hajdani „Kunországban” szenvedte el a király. Ez a vidék, a „havasokon”, azaz a Déli-Kárpátokon túli föld, középkori magyar néven Havaselve — ami később Havasalföldre torzult — ekkoriban már zömmel román lakosságú volt, és a 14. század első évtizedeiben szerveződött állammá a kun származású Bazaráb vajda — Besszarábia névadója — uralma alatt. Amikor az 1320-as években a határos szörényi végeken helyreállt a magyar fennhatóság, Bazaráb is fenyegetett helyzetben találta magát és eleinte hajlandónak mutatkozott elismerni Károlyt hűbérurának. 1326 táján azonban meggondolta magát és a bolgár cárnál keresett oltalmat. A magyar király 1330 őszén személyesen vonult a megfenyítésére. „Így mondjátok meg Bazarábnak! Ő az én juhaim pásztora, rejtekéből a szakállánál fogva húzom elő!” — szolt üzenete a magyar krónikás szerint. A zord hegyvidék azonban visszafordulásra bírta, és eközben a Kárpátok egyik szorosában a románok csapdájába került. A sereget meredek sziklafalak fogták közre, útját elől-hátul torlaszok zárták el, „teljességgel olyanok voltak, mint a varsában vagy hálóban megfogott halak”. Négy nap alatt (november 9–12.) ott veszett a magyar haderő színe-java, csupán Károly tudta kivágni magát néhány emberével, hála egyik bárója, Hédervári Dezső önfeláldozásának, aki magára öltötte a király páncélját. Így aztán bár Szörény vára a hadjárat óta magyar uralom alatt állt, maga Havasalföld egyelőre független maradt.

Károly ezekben az években Ausztriával is ismételten háborúba sodródott. Jó viszonya a Habsburgokkal eleinte zavartalan volt. 1322-ben a mülhldorfi csatában magyar had segítette Szép Frigyest a német trónért Bajor Lajossal folyó küzdelmében, amit a hercegek 1323-ban Pozsony és környéke visszaadásával háláltak meg. (A vár és a város 1301-ben III. András osztrák özvegyének birtokaként jutott a Habsburgok kezére.) A továbbiakban azonban az osztrák–magyar viszony

rohamosan romlott. 1328-ban Károlynak fegyverrel kellett kicsikarnia az évtizedekkel korábban elfoglalt Muraköz visszaadását, és 1336-ban a hercegek erőteljesen támogatták a lázadó Kőszegiek mozgalmát, sőt saját vazallusaikul fogadták őket. 1337-ben ennek folytán magyar seregek dúlták a Habsburg-tartományokat egészen Ljubljánáig, és bár a béke rövidesen helyre állt, a szívélyes barátság Károly életében már nem.

Barátokat Magyarország északon talált, a Luxemburgok cseh és különösen a Piastok lengyel dinasztiájában. A sok részre tagolt Lengyelországot ekkoriban egyesítette — Károlyéhoz hasonló tehetséggel és energiával — Lokietek Ulászló fejedelem, aki 1320-ban megkoronáztatta magát és ezzel újraalapította a lengyel királyságot. Károly már akkor, 1306 táján fegyverrel segítette ebben, amikor még maga is az oligarchák gyámkodásában vergődött, és a magyar–lengyel szövetség ettől fogva mindvégig az Anjouk politikájának rendíthetetlen pillére maradt mind Ulászló, mind fia, III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) uralkodása idején. Magyar segédcsapatok többször részt vettek a Német Lovagrend, a tatárok és litvánok elleni háborúkban. A szövetséget nagy jelentőségű dinasztikus kapcsolat fűzte még szorosabbra. Károly korán elvesztette első három feleségét, egy-egy halicsi, sziléziai és cseh hercegnőt, és még gyermektelen volt, amikor 1320-ban elvette Ulászló leányát, Erzsébetet. Tőle összesen öt fia született, akik közül három — Lajos, András és István — megérte a felnőttkort. A sógorságnak volt köszönhető, hogy Kázmér 1339-ben a magyar királyra és utódaira hagyta országát arra az esetre, ha nem születnék örököse.

Az Anjou–Luxemburg kapcsolatok ritkán érték el azt a hőfokot, amit a lengyel barátság, de azért rendszerint szívélyesnek voltak mondhatók azóta, hogy János király (1310–1346) Csák Máté ellen is segítette Károlyt. Később még közelebb hozta a feleket a magyar–osztrák viszony megromlása, mert a Luxemburgok és Habsburgok kapcsolata tartósan rossz volt.

A lengyel és cseh kapcsolat egyidejű ápolása nem volt éppen könnyű, mert a két ország évtizedeken át ellenségeként nézett szembe egymással. Az ellentét egyik forrása a Luxemburgok lengyel trónigénye volt, amit elődeiktől, a Přemysl-ház királyaitól örökölték. A Piastok viszont Sziléziát szerették volna visszaszerezni, amely, mint emlékszünk, hajdan lengyel terület volt, most azonban számtalan Piast-hercegecske uralkodott felette, és a többségük már a Luxemburgok vazallusának vallotta magát. Károly legnagyobb diplomáciai sikerének könyvelhette el, hogy a két fél viszonyát sikerült tartósan normalizálnia, noha kétségtelen, hogy igazán felmelegedni egymás iránt ezután sem tudtak, és az északi politika zátonyainak kerülgetése később Nagy Lajosnak is okozott még gondokat.

1335. augusztusban János és Kázmér megbízottai magyar földön, Trencsénben találkoztak és megállapodtak a békepontokban, amelyek lengyel részről Szilézia, cseh részről a lengyel trónigény feladását tartalmazták. Novemberben azután a két uralkodó Károly vendégeként Visegrádon ünnepelte meg a hosszú viszály lezárását. Étvágyuk méltó volt az eseményhez: a krónikás szerint a cseh király ebédje naponta 2500 kenyeret, a lengyelé 1500-at emésztett fel, borból pedig 180 hordót mértek ki. János ötven ezüstkorsót, egy „csodálatos” sakktáblát és más apróságokat kapott Károlytól ajándékba, Kázmér pedig 500 márká (kb. 125 kg) „legfinomabb” aranyat, hogy kifizethesse a cseh uralkodónak járó tartozását. „Elhatározták azt is, hogy ha e királyok közül bármelyiket vagy országukat valami ellenség támadná meg, a többiek kötelesek segítségére sietni. És ezt egymás között nagy eskükötéssel is megerősítették.” A szövetség nem kis mértékben az osztrák hercegek ellen irányult, és — nyilván a városok sugallatára — gazdaságpolitikai döntések is helyet kaptak benne. Cseh–magyar különmegállapodás született a kereskedelmi útvonalak szabályozásáról azzal a céllal, hogy az osztrák székhely, Bécs árumegállító jogát semlegesítve egy Cseh- és Morvaországon át német földre vezető új utat hívjanak életre.

Időközben a magyar Anjouknak kilátásaik nyíltak a lengyelen kívül a nápolyi trónra is. Ezt annak idején pápai intézkedés II. Károly harmadik fiának, Róbertnek (1309–1343) juttatta, amibe a magyar király sohasem nyugodott bele. Joggal hivatkozhatott arra, hogy apja, Martell Károly II. Károlynak legidősebb fia volt, ezért Szicília koronája őt illeti. A viszályt végül rokoni egyezséggel rendezték. Az agg Róbert meghívására, akinek fia meghalt és csak két leányunokája volt, Károly 1333-ban Dél-Itáliába látogatott, és második fiát, a hatéves András (Endre) herceget eljegyezte Johannával, Róbert kiszemelt örökösével. Mivel nők akkoriban még nemigen uralkodtak

Európában, magyar részről jogos volt a remény, hogy Szicília királya idővel András lesz.

Károly 54 éves korában, 1342. július 16-án halt meg Visegrádon, több mint négy évtizedes uralkodás után. Székesfehérvárott temették el, egy hónappal később, és nemzetközi tekintélyére mi sem jellemzőbb, mint hogy a szertartáson a lengyel király és a cseh trónörökös — a későbbi IV. Károly császár — is részt vett. Nagysága később hosszú időre feledésbe merült, és alakját csak a modern történetírás próbálta méltó helyre állítani a történelem arcképcsarnokában. Céltudatos, következetes reálpolitikáját és sejtetően gyanakvó, sőt talán komor egyéniségét már a kortársak szemében is elhomályosította fiáé, a nyílt, szeretetre méltó és egyben fenséges lovagkirályé, Nagy Lajosé. Így könnyű volt megfélemlkezni arról, hogy Lajos egész életműve arra épült, amit apja teremtett: a karddal egyesített és bölcsességgel megreformált országra. A „feledésben” közrejátszott az is, hogy Károly tetteinek nem akadt illő krónikása. Uralkodásának legfontosabb évtizedeiről — az 1330-as évek elejéig — egy ferences barát ad számot, akiben a modern kutatás a magyarországi rendtartomány fejét, János provinciálist sejtí. Előadása korrekt és tisztelettudó, de a király iránti ellenszenvét alig volt képes leplezni. Politikai teljesítményei hidegen hagyták, az oligarchák elleni drámai küzdelmének alig szentelt többet pár sornál, ellenben hosszan, szinte élvezettel időzött el Károly uralkodásának két legszomorúbb fejezeténél: Záh Felicián merényleténél és a hónapok múlva rákövetkező havasalföldi vereségnél, nem mulasztva el, hogy a kettőt morális tanulságul okozati összefüggésbe állítsa. Így történt, hogy a merénylet politikailag lényegtelen epizódja Károly korának legemlékezetesebb, mintegy jellemző eseményeként maradt fenn.

Záh Felicián (a közkeletű Zács névalak téves olvasásból ered) jó módú nemesúr volt, a főleg Nógrádban birtokos Záh nemzetség tagja. Az 1310-es években Csák Máté vezető emberei között találjuk, később más társaival együtt Károly szolgálatába lépett és egy darabig a Vág melletti Sempte királyi várnagya volt. Egy csehországi követjárásból hazatérve 1330. április 17-én a visegrádi palotában kivont karddal rárontott az éppen ebédelő királyi családra, de csak Erzsébet királynét sikerült a kezén megsebeznie, mert a testőrök pillanatok alatt darabokra vágták. „A fejét Budára küldték, két kezét és lábát pedig más városokba...” A tettet irgalmatlan bosszú követte. A merénylő fiát lófarokhoz kötve vonszolták halálra, idősebb leányát lefejezték, a fiatalabbnak, a hajadon Klárának „orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy a fogai kilátszottak, és kezéről nyolc ujjat levágtak, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd sok város utcáin és terein végighurcolták lóháton, és kényszerítették a félhalott szerencsétlent, hogy e szavakat kiáltsa: »Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!«“ Ezzel azonban az ügyet még nem tekintették lezártnak. A 24 legtekintélyesebb országnagy május 15-i ítélete szerint Záh egész nemzetségét bűnösnek nyilvánították, tagjait „hetedíziglen” — magyarán teljes számban — vagyonek Kobzással és örökös szolgasággal, harmadízen — tehát a dédapa testvéreinek leszármazóin — belül halállal sújtották, úgyszintén halálbüntetést mértek ki Felicián közvetlen nőági rokonaira: vejeire, unokáira, nővéreire és azok minden utódára. Az ítéletet követően évekig folyt még a hajsza országszerte a Záh-nem tagjai — és vagyonuk — után. Sem a krónikás, sem az ítélező bárók nem közölték a merénylet indítékát, ami még évszázadok múlva is sok találgatásra adott alkalmat. Felicián tettét egyes történészek politikai aktusnak tekintették, mintegy a király és az oligarchia közötti harc utolsó felvonásának. A nagy port felvert esetről azonban közel egykorú külföldi kútfők is beszámolnak, ők — udvari pletykákból merítve — más, kétségtelenül hihetőbb magyarázatot adnak rá. Szerintük Záh Klára Erzsébet udvarhölgye volt, és a királyné öccse — a későbbi III. Kázmér király — nővére közreműködésével elcsábította, ami azután az apa jogos dühét és bosszúszomját váltotta ki. Bármily különös, mégis valószínű, hogy ez a banális epizód volt a háttere a század egyik legnagyobb hazai „szenzációjának”, és a belőle következő iszonyú megtorlás ejtett lemoshatatlan foltot Károly uralkodói hírnevén.

XVI. Nagy Lajos, a lovagkirály (1342–1382)

Károly legidősebb fia, I. Lajos tizenhat éves volt, amikor a trónt elfoglalta. A kor felfogása

szerint elég idős volt tehát ahhoz, hogy igazgasson egy országot, de különben sem volt magára hagyatva. Mellette álltak a bárók, akik Károlynak köszönhették karrierjüket, és most fenntartás nélkül fiára ruházták át az apa iránti lojalitásukat; tanácsaival pedig mögötte állt, akár kérés nélkül is, anyja, a királyné. Erzsébet minden jel szerint erőszakos, uralomvágyó egyéniség volt, és mindvégig nagy befolyást gyakorolt a kormányra, bár hogy ez üdvös volt-e vagy sem, azt források híján nehéz eldöntenünk. Mindenesetre tény, hogy még az udvar hatalmasságai is rettegtek; előfordult, hogy a bárók egy perben ítélezve nem mertek jobb meggyőződésükre hallgatni „a királyné asszonytól való féltükben”. Hihetőleg megkönnyebbülést keltett, amikor 1370-ben hazament, hogy fia helyett Lengyelországot kormányozza, és még inkább, amikor tíz évre rá, közel nyolcvan esztendősen korában végleg lehunyta a szemét.

Lajosban a kor királyeszménye öltött testet, vagy inkább talán lelket. „Közepes magasságú ember volt, ... vastag ajkú és kissé görbe vállú” — jegyezték fel róla, ám az átlagos külső kiváló uralkodói tulajdonságokat takart. „Büszke tekintete” királyi öntudatról tanúskodott, tettei pedig ambícióról és vakmerőségről. Könyvtárában megvolt korának kedvelt olvasmánya, az arab eredetű *Titkok titka*, amelyről úgy hitték, hogy Arisztotelész írta tanítványa, Nagy Sándor okulására. Ebben azt olvashatta, hogy mindenekelőtt hírnévre és dicsőségre kell vágyakoznia, „mivel a királyság sem önmagáért kívánatos, hanem éppen a hírnév kedvéért”. Lajos mindent elkövetett, hogy megfeleljen ennek a tanácsnak. „Csaknem minden évben vagy minden harmadik évben hadat indított ellenségei és a lázadók ellen” — magasztalja udvari papja és életírója, Küküllei János. Ezek során többször került életveszélybe; az itáliai Canosa ostrománál például ködöbásoktól találva a létráról zuhant a várakba és súlyosan megsérült. Igyekezetét ezúttal még bárói is túlzottnak találták és „szerfölött megszállták, hogy olyasmibe avatkozott, ami nem illik a királyi méltósághoz”. Háború helyett jobb híján a vadászattal is beérte. Ilyenkor is szívesen fitogtatta bátorságát, egy ízben mindkét lábát egy medve marcangolta szét. Harcias természetével jól megfért buzgó vallásossága, mert a pogányok és „szakadárok” — az orthodoxok — megtérítése mindig kitűnő alkalmat adott a háborúskodásra. Egyszerűen olyan király volt, akinél különbséget alattvalói nem is remélhettek, „és erényeinek tökéletessége még a barbároknál is nagyon kedvelté, nevét sok nemzet előtt dicsővé tette”.

A nápolyi hadjáratok

A nápolyi kérdés kevéssel Lajos trónra lépte után került a magyar udvar érdeklődésének középpontjába. Róbert király 1343 elején meghalt, és végrendelete kiábrándító volt. A 16 éves Johannát tette meg egyedüli örökösévé, míg az ifjú férj, András kénytelen volt beérni a „Kalábria hercege” címmel. Lajos és anyja reményeikben csalatkozva mindent elkövettek, hogy a döntést hatálytalaníttassák és Andrást juttassák a trónra, amely felfogásuk szerint feltétlenül megillette. Lajos évégett követségekkel ostromolta a pápát, Erzsébet pedig nyomban útra kelt Itáliába. Hihetetlen mennyiségű kincset — Küküllei pontos adatai szerint 27 ezer márka (6,6 tonna) finom ezüstöt és 21 ezer márka (5,1 tonna) színaranyat — vitt magával, hogy fia iránt mind Nápolyban, mind Avignonban kedvező hangulatot tudjon teremteni. Egy év múlva lesújtó benyomásokkal tért haza. A nápolyi udvarban a műveltség léhasággal párosult, köztudott volt, hogy Johanna és András ki nem állhatják egymást, és az is, hogy a királynő alig leplezett viszonyt folytat egyik unokabátyjával, Tarantói Róberttel. Lajosnak és Erzsébetnek annyit sikerült mégis elérnie, hogy a pápa hozzájárult András megkoronázásához. Még közzé sem tették azonban az erről szóló bullát, amikor híre jött, hogy a herceget 1345. szeptember 18-án éjjel Aversában megfojtották.

Az esemény nem kis vihart keltett, mind az áldozat személyének rangja, mind a várható nemzetközi bonyodalmak miatt. Az ilyen súlyú politikai gyilkosság a középkorban is szerfölött ritka volt, és elég nyilvánvaló volt, hogy az ügynek politikai háttere van: a merénylettel az érdekelt körök András királlyá koronázásának kívántak elébe vágni. Hogy a terv pontosan kitől eredt, az sohasem tisztázódott. A gyanú elsősorban Róbert király egyik öccse, a tarantói herceg özvegyét és fiait terhelte, annál is inkább, mert egyikük, Lajos hamarosan elvette Johannát és utóbb a pápától a királyi címet is elnyerte. A magyar király azonban nemcsak őket tartotta bűnösnek, hanem az egész

nápolyi rokonságot: a Róbert másik öccsétől származó durazzói hercegeket, de legkivált magát Johannát. A pápánál egyre ingerültebben sürgette a „férjgyilkos” királyné felelősségre vonását, s egyben magának követelte a megüresedettnek tekintett nápolyi trónt. A Szentszék kezdeményezésére lefolytatott vizsgálat nem elégítette ki, mert ennek során csak a merénylet végrehajtói — egyébként Johanna köréhez tartozó udvaroncok — kerültek horogra, és dühét így nem csillapíthatta az sem, hogy különös kegyetlenséggel végezték ki őket. Miután a pápától folyvást csak kitérő válaszokat kapott, megérlelődött benne az elhatározás, hogy öccse haláláért maga vesz elégtételt.

Két évvel a gyilkosság után, 1347 novemberében kelt útra seregével, amelyet a helyszínen német zsoldosokkal is kibővített. Mivel a dalmát tengerpartot ellenfele, Velence ellenőrizte, a fásasztó és hosszadalmas szárazföldi utat kellett választania. A nápolyi királyságba érve azonban alig talált ellenállásra.. Johanna új férjével franciaországi birtokaira menekült, és Lajos 1348. februárban akadálytalanul vonult be a fővárosba, ahol felvette a királyi címet és megkezdte uralkodását. Útkörben az aversai gyilkosság színhelyén teátrális bosszút állt. Színlelt jóindulattal maga köré gyűjtötte a nápolyi ház hercegeit, majd váratlanul lesújtott. Durazzói Károlyt minden eljárás mellőzésével nyomban kivégeztette, a többieket őrizetbe vette és fogolyként hurcolta magával. Nápolyi országlása különben csak hetekig tartott, mert a nagy pestisjárvány kitörése mihamar hazatérésre készítette. 1348 tavaszán már el is távozott új országából, váraiban magyar és német helyőrséget hagyva hátra.

Mint kiderült, a nápolyi trónt könnyebb volt megszerezni, mint megtartani. Alig hogy Lajos kitette a lábát, uralma összeomlott és hadai rövidesen az Adria partvidékére szorultak vissza. Johanna és férje már szeptemberben hazatért, és helyzetüket csak átmenetileg volt képes megingatni Lackfi István erdélyi vajda támadása, aki 1348 végén friss haderővel jelent meg. Lajos nemsokára újabb személyes beavatkozást ítélt szükségesnek. 1350. áprilisban partra szállt Apuliában — a Velencével kötött fegyverszünet időközben megnyitotta előtte az adriai utat — és bravúros hadjáratral megfordította a hadihelyzetet. Sorra hódoltatta a partvidék várait, rohammal bevette Canosát és Aversát, és augusztus 1-jén ismét bevonult Nápolyba, mialatt Johanna a bevált forgatókönyv szerint Marseille-be vitorlázott. A katonai győzelem azonban ezúttal sem hozott politikai eredményt. Lajos nem tudott mihez kezdeni új királyságával, és azt kellett tapasztalnia, hogy a lakosság jóval kevésbé lelkesedik iránta és zsoldosai iránt, mint két évvel korábban. Így még az év őszén Rómába zárandokolt, onnan pedig kiábrándultan hazatért. Johanna nyomban visszafoglalta trónját, és a hátrahagyott magyar őrségek ismét csak szorongatott helyzetbe kerültek. Lajos ezután kénytelen volt belátni, hogy terve, a magyar és nápolyi királyság egyesítése kudarcra van ítélve. Feladta a küzdelmet, 1352-ben pápai közvetítéssel békét kötött Johannával, kivonta megmaradt csapatait és szabadon engedte az Anjou-hercegeket. A nápolyi kérdés hosszú időre lekerült a magyar politika napirendjéről.

Dalmácia meghódítása

Az eleve bukásra ítélt nápolyi kalandnál jóval realisabb cél volt Horvátország és Dalmácia meghódítása. Lajos az első pillanattól kezdve egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy apja művét befejezve engedelmességre szorítsa a koronája alá tartozó „melléktartományokat”, és ezen belül az egyik legsürgősebb teendő nyilván a horvát nagyok megzabolázása volt. A szlavón bán már 1344-ben kísérletet tett erre, de eredmény nélkül. Ezért 1345 nyarán a király maga vonult a helyszínre, és ez elég volt, hogy a kérdést végleg megoldja. Nemcsak a Nelipicsek, Subicsok és Korbáviaiak hódoltak meg ellenállás nélkül, hanem még Zára is csatlakozott hozzájuk. Horvátország székhelyére, Knin várába magyar helyőrség került, és a tartományban ettől fogva ismét a magyar király bánjai uralkodtak. Lajos később tovább szilárdította itteni helyzetét; többek között megszerezte a Subicsok megmaradt birtokait, és helyettük Szlavóniában adott nekik jókora földet (1347), ahol azután a Zrínyi grófok családját alapították.

Zára hódolata hamar kirobbantotta az amúgy is várható konfliktust Velencével. A köztársaság azonnal ostromzár alá vette az elpártolt várost, és 1346-ban Lajos maga jelent meg a felmentésére.

Ekkor még ő volt a gyengébb: július 1-jén Zára alatt olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy a kortársak magyarázatként árulást rebesgettek, és a király 1348-ban kénytelen volt nyolc évre fegyverszünetet kötni. Zára persze elesett és velencei kézen maradt. Mihelyt azonban eljött az ideje, Lajos sietett elégtételt venni, és 1356 nyarán újból elindult hadaival. Vállalkozását ezúttal gondosan előkészítette: a pápa helyeselte, IV. Károly császár erkölcsileg támogatta és Lajost birodalmi helytartói címmel ruházta fel, Pádua urai, a Carrarák pedig, akikkel Magyarország ekkor lépett tartós szövetségre, csapataikkal csatlakoztak hozzá. Először Velence szárazföldi tartományait támadta meg, de itt nem tudta kicsikarni a döntést. Kezdeti előnyomulása megtört Treviso falai alatt és hosszú, eredménytelen ostrom után 1356 végén fegyverszünetre kényszerült. A háború végül Dalmáciában dőlt el, ahol 1357 folyamán a köztársaságot sorozatos csapások érték. A dalmát városok sorra fellázadtak ellene, elűzték a velencei helyőrséget és a magyar királyt ismerték el uruknak. Mire Lajos 1357 végén maga is odaérkezett, már Zára is elesett és csak a fellegvár állt ellent. Velence a kilátástalan helyzetben feladta a harcot. Az 1358. február 18-án Zárában megkötött békében Lajost és utódait ismerte el Dalmácia egyedüli urának, „örökre” lemondott mind a városok, mind a szigetek fölötti uralomról, és a dalmát hajóknak szabad kereskedést biztosított az Adrián. Még abba is belement, hogy a dózse megváljon az évszázadok óta viselt dalmát és horvát hercegi címtől. Lajos győzelme teljes volt. Itáliai foglalásait ugyan visszaadta, de cserébe az egész tengerpart Ragusától (a mai Dubrovniktól) a Quarneróig (Rijeka vidékéig) tartósan és feltétel nélkül Magyarországhoz került.

Dalmácia uralma Lajos életében nem is vált kérdésessé, de a Páduával kötött szövetség még két ízben sodorta az országot háborúba. Először 1373-ban harcoltak magyar segédc csapatok Francesco da Carrara oldalán a köztársaság ellen, de vereséget szenvedtek és vezérük, az ifjabb Lackfi István is fogságba esett, mire Pádua kénytelen volt súlyos feltételekkel békét kérni. 1378-ban ismét kitört a harc, ezúttal Genova, a régi rivális indított háborút, és szövetségesül megnyerte a revansra vágyó Carrarákat, továbbá Verona urait, a Della Scalákat, Lipót osztrák herceget, a Friuliban uralkodó aquilejai patriarchát és nem utolsósorban a magyar királyt. Genova célja Velence tönkretétele volt, és kevésen múlt, hogy ezt el is érte. 1379-ben a tengeren győzelmet aratott, és flottája már magát a lagúnák városát fenyegette, de a végveszély megsokszorozta a köztársaság erejét és diplomatáinak találékonyságát. Miközben Genovát Chioggiánál visszaverték, szövetségeseit sikerült ravasz ajánlatokkal szétzilálniuk. A szavójai gróf közvetítésével Torinóban 1381. augusztus 24-én megkötött „örök” békében csupán egy apró égei-tengeri szigetről és Trevisóról kellett lemondaniuk. Ami Magyarországot illeti, megerősítették az 1358. évi zárai békében foglaltakat, és ezen felül 7000 arany évi adó fizetésére kötelezték magukat.

Háborúk a balkáni hegemoniáért

Magyarország legerősebb déli szomszédja, Szerbia Dusán István (1331–1355) idején virágkorát élte és a Balkán-félsziget vezető hatalmának számított. Dusán az 1340-es években dél felé terjeszkedett, leigázta Makedóniát, Albániát, Thesszáliát, és 1346-ban Skopjében cárrá, azaz császárrá koronáztatta magát. Az ismétlődő szerbiai hadjáratok ekkoriban is a magyar politika rutinfeladatai közé tartoztak, de említésre méltó esemény nélkül folytak le. Dusán halálával, 1355 végén azonban megváltozott a helyzet. Szerbia néhány év alatt félfüggetlen tartományokra esett szét és képtelenné vált az ellenállásra. Lajos 1359 nyarán mélyen benyomult szerb területre és legyőzte Dusán fiát, Uros cárt. 1361-ben egy utolsó támadással lezárult a szerb hadjáratok sorozata. Észak-Szerbiában ekkortájt Uros helyett egyik országnagya, Lázár kenéz jutott hatalomra, aki elismerte Lajos fennhatóságát és később is hű vazallusa maradt.

Szerbia nyugati szomszédja, Bosznia sem tudta elkerülni a magyar függőséget. Kotromanics István bán Lajosnak éppúgy megbízható hűbérese volt, mint apjának, megkapta tőle kormányzásra Fejér és Tolna megyéket, és közvetlenül a halála előtt nőül adta hozzá a leányát, Erzsébetet, miután Lajos első felesége elhunyt. Istvánt azonban fiú híján unokaöccse, I. Tvartkó (Tvrtko, 1353–1391) követte a trónon, aki hamarosan szembekerült hűbérurával. Lajos 1357-ben arra kényszerítette, hogy Erzsébet hozományaként egyes nyugat-boszniai területeket Magyarországnak engedjen át, emellett állandóan sürgette a bogumil eretnokség felszámolását. Ezt hozta fel ürügyül 1363 nyarán

is, amidőn hadai élén Boszniába nyomult. Egyes várakat megadásra bírta és országához csatolt, Szokol alól azonban kénytelen volt visszafordulni. Ősszel a nádor és az esztergomi érsek vezetésével újabb offenzíva indult, ezúttal az észak-boszniai Ozora tartomány ellen, de ez is megfeneklett Szrebernik ostrománál, sőt közben az a nevezetes baleset történt, hogy az érsek sátrából ellopták az ország nagypecsétjét, úgyhogy Lajos kénytelen volt újat faragtatni. Tivartkó bán a pillanatnyi siker ellenére sem állhatott meg sokáig a maga lábán. Már 1366-ban magyar segítséget kellett kérnie saját lázadóit ellen, és azután jobbnak látta, ha kitart a magyar király oldalán. Elvesztett területeiért délen, Szerbia felé talált kárpótlást, és hatalmát egy évtized alatt sikerült úgy megnövelnie, hogy 1377-ben — Lajos hallgatólagos jóváhagyásával — „Isten kegyelméből Szerbia, Bosznia, a Tengeremellék és a nyugati részek királyává” koronáztatta magát.

Ami Havasalföldet illeti, Károly esete Bazarábbal sokáig riasztó emlékként hatott. Utóda 1344-ben hódolattal járult Lajos elé, amikor az Erdélyben járt, és a király egyelőre beérte ennyivel. Harcra jóval később került sor, amikor Lajk vajda „az atyai rossz szokásokat utánozva” vonakodott Lajost elismerni hűbérurának. A király azonban ekkor sem mindjárt őt támadta meg, hanem könnyebben hozzáférhető szövetségesét, a vidini bolgár cárt. 1365 júniusában megostromolta székhelyét, és Sztracimir cárt fogolyként egy szlavóniai várba záratta. Vidin élére magyar kormányzó került, aki a „Bulgária bánja” címet kapta. Az anyaország szomszédos megyéit Temesvárral együtt a bán igazgatása alá rendelték, ami arra mutat, hogy a király a macsói bánéhoz hasonló katonai és politikai szerepet szánt neki.

Az új hódítás mégsem bizonyult tarthatónak. Vidin eleste ultin Lajk vajda átmenetileg meghódolt, de midőn a másik bolgár fejedelem, a Tirnovóban uralkodó Sisman megtámadta az új bánságot, csatlakozott hozzá, és 1368 őszén Lajosnak sürgősen felmentő seregeket kellett indítania. Ő maga az Al-Duna mentén Szörény ellen vonult, az erdélyi vajdát, Lackfi Miklóst pedig a Töröcsvári-szoroson át Havasalföld szívébe küldte. Szörényt el is foglalta a király, Lackfi azonban rosszabbul járt még Károly királynál is. „Csapdák, sűrű túskebozótok és nagyon szűk szakadékok közé szorult, az erdőkből és a hegyekből az oláhok nagy sokasága rohanta meg.” Az erdélyi had zöme ottpusztult, és Vidin körül tovább szorult a hurok, úgyhogy Lajos 1369-ben jobbnak látta feladni. Szabadon engedte Sztracimirt, „visszaküldte őt örömmel Vidinbe, hogy kormányozza az országot öfelsége nevében és fennhatósága alatt, bizonyos feltételek és szolgáltatások mellett. A fejedelem azután, miként megígérte, meg is őrizte öfelsége iránti hűségét és engedelmisségét.” A bolgár bánság négy évi fennállás után megszűnt.

Átmenetileg Havasalfölddel is létrejött a béke, a helyzet azonban bizonytalan maradt, és Lajos szükségesnek látta, hogy újjáépítésként várakat emeljen az ország délkeleti kapuinak oltalmára. Már 1370-ben felépült Talmács a Nagyszebenre vezető Vöröstoronyi-szorosban, 1373-ban újjáépült Orsova az Al-Dunánál, Brassót pedig 1377-től az új Töröcsvár zárta el a várható ellenségtől. A félelem nem volt indokolatlan. 1375 nyarán a király ismét Havasalföldön volt kénytelen hadakozni, ezúttal nemcsak a románok, hanem új szövetségeseik, az oszmán-törökök ellen is. Még ebben az évben a temesi végek lakosainak is eddig ismeretlen, szörnyű élményben volt részük: messzire vetődött török martalócok portyáztak rajtuk végig, gyilkolva, gyűjtögetve és szokásuk szerint rabokat ejtve. A támadás egyelőre ijesztő epizód volt csupán és tizenöt évig nem volt folytatása. Már jelezte azonban, hogy Magyarországnak nemsokára egy új, félelmetes ellenséggel kell majd megismerkednie: a születőfélben levő török nagyhatalommal.

Mialatt ugyanis Lajos az észak-balkáni fejedelmekkel viaskodott a magyar fennhatóság elismertetéséért, a horizont mögött alaposan felfordult a világ. A század első felében a Balkán nagy részén még három hatalom osztozott: Szerbia, Bulgária és a bizánci császárság. Az utóbbi végzetesen meggyengült az 1340-es években egy polgárháborúban, Szerbia, mint láttuk, széthullott Dusan halála után, a bolgár cárság pedig az 1360-as években szakadt ketté a vidini és a tirnovói fejedelemségekre. A három hatalom romjaira a 14. század közepétől az oszmán-törökök új birodalma épült, és Lajos uralkodásának vége felé mind fenyegetőbbben közeledett a magyar királyság déli határaihoz.

A török birodalom egy jelentéktelen kis-ázsiai fejedelemségből született. A mongol hódítás idején, a 13. században Belső-Ázsia felől iszlám hitű nomád török törzsek vándoroltak be a mai

Törökország területére, és ott 1300 körül számos kezdetleges államalakulatot hoztak létre, amelyek az iráni mongol kánság meggyengülésével függetlenekké váltak. Egyiküket az 1326-ban meghalt Oszmán emír szervezte meg, és tőle származott az a dinasztia, amely a török birodalom felett az első világháború végéig uralkodott. Oszmánról kapta nevét mind maga az uralkodóház, mind pedig török alattvalói, az „oszmán-törökök”, vagyis „oszmánok”. Oszmán kicsiny fejedelemsége kedvező fekvése folytán hamarosan vezető szerepet szerzett a többi török államalakulat között. Mivel szomszédos volt Bizánccal, módja volt keresztények lakta területek felé terjeszkedni, és a terjeszkedés nem is ütközött komoly ellenállásba. A császárság már az 1330-as években kiszorult Ázsiából, és amikor 1354-ben Oszmán fia, Orhán (1326–1362) megvetette a lábát a Dardanellák balkáni partján fekvő Gallipoliban (ma Gelibolu), új, hosszú fejezet kezdődött Délkelet-Európa népeinek történetében.

I. Murád (1362–1389) alatt az oszmánok viharos gyorsasággal nyomultak előre nyugat és észak felé. Már előbb, 1361-ben elesett Drinápoly (Edirne), 1363-ban Philippopolisz (Plovdiv), 1385-ben Szófia, 1386-ban Nis és 1387-ben Szaloniki (Thesszaloniké). A szerb fejedelmek egy pillanatra abbahagyták viszályaikat és megpróbálták útját állni a betolakodóknak, de 1371-ben a Marica folyónál döntő vereséget szenvedtek. Makedónia is a törököké lett, és a szerb tartományurak egymás után hajtották igába a fejüket. Murád adófizetője lett a bizánci császár is, miután fél Európát végigkönyörögte segítségért, de nem kapott egyebet, mint jóindulatú biztatást. Budán is megfordult 1366-ban, és Lajos illő tisztelettel a határig kísérté, de sereget ő sem küldött.

Magyarország keleti határán ezalatt megszűnt a tatár uralom és a helyén megszületett Moldva, a másik román fejedelemség. Az Arany Horda birodalma hatalmas kiterjedése ellenére a század közepére távolról sem volt már olyan rettegett hatalom, mint korábban, és Magyarország az 1340-es években megengedhette magának, hogy támadóan lépjen fel vele szemben. 1345-ben a székelyek ispánja, Lackfi András a Kárpátokon átkelve legyőzte a tatárokat, és földjük egy részét magyar uralom alá vonta. Lajos 1347-ben már azt kérte a pápától, állítsa helyre az itt illetékes milikói missziós püspökséget, amely a hajdani mongol támadáskor semmisült meg, és egy magyar ferences barátot nevezzen ki az élére. Ugyanekkor a helybeli románok vajdájára, Dragosra bízta a meghódított terület kormányzását. A tatárokkal rövidesen egyáltalán nem kellett többé számolni: 1359-ben a Horda széthullott és a Dnyeszteren inneni, románok lakta részek a zűrzavarban úr nélkül maradtak. Itt alapította meg Moldvát egy új fejedelem, Bogdán, aki a magyaroktól pártfogolt Dragos családját is elűzte. Lajos 1360-tól kezdve több hadjáratban kísérelte meg a „hűtlen” Bogdánt a „hűség útjára” téríteni, de az igen gyér forrásanyagból nem derül ki, hogy erőfeszítéseinek volt-e eredménye. Valószínű, hogy az 1370-es években Moldva már engedelmeskedett Lajosnak, de egészben véve inkább a lengyel, mint a magyar királyság vazallusa lehetett.

Lengyel–magyar unió

Amilyen harciasan lépett fel a magyar nagyhatalom déli és keleti szomszédaival szemben, annyira tartotta magát a bevált békepolitikához északon és nyugaton. A magyar–lengyel együttműködés, ha lehet, még szorosabbá vált, mint előtte, és Lajos és Kázmér, a két „Nagy” szinte állandóan egymás kedvét kereste. Nemcsak a lengyel uralkodó járt több ízben a magyar udvarban, Lajos is gyakran segítette meg nagybátyját, akinek, mint tudjuk, 1339 óta kiszemelt örököse is volt. Lengyelország ekkoriban Sziléziáról lemondva kelet felé próbált terjeszkedni, és szembekerült a kibontakozó litván nagyhatalommal. A pogány litvánok a 14. század folyamán gyors léptekkel szorították vissza orosz földről a tatár uralmat, s mire Kázmér meghalt, a litván határ messze túl volt Kijeven és a Fekete-tengerhez közeledett. Kázmér az 1340-ben gazdátlanná vált halics-volhíniai orosz fejedelemséget próbálta bekebelezni, és harcaiban többnyire magyar unokaöccse támogatását is élvezte. 1351 nyarán Lublin felől együtt nyomultak be Litvániába, majd a következő olvadáskor Belz várát ostromolták, és miután nem tudták bevenni, békét kötöttek, amely Halicsot lengyel, Volhíniát egyelőre litván kézen hagyta. Lajos legveszélyesebb északkeleti expedíciójára 1355-ben került sor, ezúttal ugyanis nem a szokott úton, hanem az ekkor még tatár uralom alatt álló, csaknem

lakatlan Podólián keresztül igyekezett haza. Mire a vitézek a Dnyeszteren, a Pruton és a Szereten meg a Kárpátok rengetegén átvergődve Munkácsra érkeztek, az éhségtől már nem bírtak — a szemtanú ferences barát szerint — „sem a lóra felülni, sem róla leszállni”.

A barátságot később felváltotta a Károly idején előkészített lengyel–magyar perszonálunió. Kázmér 1370. november 5-én meghalt, és koronája tizenkét nap múlva Lajos fején volt. Ettől fogva „Magyar- és Lengyelország királyának” címezte magát, és uralma az Adriától csaknem a Mazuritavakig, Soprontól Lembergig (a mai Lwówig) ért.

A 12 évig működő lengyel–magyar unióhoz gyakran fűződnek történelmi illúziók. Már a reformkorban kiirthatatlanul beépült a hazai közgondolkodásba az a nézet, hogy Lajos birodalmát „három tenger mosta”, és hogy ez a birodalom magyar volt. Mindkét hiedelemtől, már csak a tények kedvéért is, meg kell próbálnunk megszabadulni. Először is, Magyarországnak sem ekkor, sem később nem volt más tengerpartja az Adrián kívül. A Fekete-tengerrel legfeljebb Moldva volt határos, amely természetesen nem tartozott a magyar királysághoz, sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán vazallusának számított-e. Ama bizonyos „harmadik tenger” pedig semmilyen összefüggésben nem jöhet szóba, mert ekkoriban Lengyelország sem ért a Balti-tengerig, és az áhított tengeri kijárót majd 1466-ban sikerül csak megszereznie.

Ennél fontosabb körülmény, hogy Lajos krakkói trónra léptével a lengyel királyság semmilyen formában, sem jogilag, sem ténylegesen, nem került függésbe Magyarországtól, mint ahogy Magyarország sem vált ezáltal Lengyelország részévé. A két, továbbra is egyenrangú és szuverén országot egyedül a közös uralkodó személye fűzte össze, vagyis a kapcsolatuk, szaknyelven szólva, *perszonálunió* volt. Más kérdés, hogy az unió Lengyelországban nem aratott tetszést. Lajos továbbra is elsősorban magyar királyként viselkedett és keveset időzött új alattvalói körében. Nem növelte népszerűségét az sem, hogy — egyébként egy Kázmérral kötött megállapodás alapján — Halicsot mindjárt 1370-ben magyar uralom alá helyezte és a kormányzását 1378-tól magyar bárókra bízta, akik az „Oroszország vajdája” címet viselték. Lengyel királyként egyetlen nagyobb vállalkozása az 1377. évi litvániai hadjárat volt, amely Belz, Chelm és más várak visszafoglalását eredményezte. Erzsébet anyakirályné, akire a távollétében Lengyelország kormányzását bízta, lengyel volta ellenére számos magyar lovaggal vette magát körül. Ezért az unióval szembeni ingerültség jeleként értékelhető, hogy 1376-ban Krakkóban egy apró vásári csetepaté percek alatt a magyar kíséret elleni pogrommá fajult, amelynek vagy százhatvanan estek áldozatul.

Bármilyen szoros volt Lajos kapcsolata Lengyelországgal egész uralkodása alatt, ez nem gátolta meg abban, hogy nyugati politikáját másfelé is a barátság jegyében alakítsa. Az osztrák hercegekkel mindvégig oly szívélyes volt a viszonya, hogy a konfliktusnak jóformán még árnyéka sem vetődött rá. Ugyanez már nem mondható el a cseh kapcsolatokról, mert két ízben is (1362, 1371) háborúig fajultak a dolgok; tény azonban, hogy mindkét összecsapás csak múló felhőnek bizonyult az Anjou–Luxemburg viszony általában derült egén. Ebben a politikában Károly (1346–1378) volt Lajos méltó partnere, aki IV. Károly néven egyúttal a német-római birodalomnak is császára volt. A két fejedelmet eleinte rokoni kapcsolat is egymáshoz fűzte, mert Lajos, első felesége, az 1349-ben pestisben elhunyt Margit révén veje volt a tíz évvel idősebb császárnak; továbbá fegyverbarátság is, mert a magyar király 1344/45 telén élete egyik első hadjáratát Károly kíséretében viselte messze északon a litvánok ellen. Lajosnak már 1343-ban első külföldi útja a prágai udvarba vezetett, a császár pedig később legalább ötször viszonzta a látogatást, nem számítva a felek egyéb találkozóit, melyek közül kétségtávol az 1364. évi krakkói kongresszus volt a legemlékezetesebb. Ezen a házigazdán, III. Kázméron kívül egy messzi jövevény is részt vett, Péter ciprusi király, aki európai „előadókörúton” volt avégett, hogy hallgatóságát — persze eredménytelenül — egy törökellenes kereszties háború szükségességéről meggyőzze.

A nemesi rend

Nagy Lajos uralkodása idején zárul le az a hosszú, a 13. század elején megindult folyamat, amely hosszú időre kialakította a magyar társadalom két fő kasztját. Egyfelől ekkorra olvadnak

végképp össze azonos kiváltságú nemesi renddé az Árpád-kori társadalom különböző rendű-rangú hadakozó elemei: királyi szervisek, „nemes” várjobbágyok, erdélyi, szlavóniai és más helyi jogú — turóci, szepesi — nemesek. Másfelől ekkor tekinthető befejezettnek az a még bonyolultabb átalakulás, amely ugyancsak egységes jobbágyparaszti társadalommá olvasztotta össze a hajdani paraszti állapotú alattvalók: szolgák, udvarnokok, kondicionáriusok, félszabadok és szabad parasztok tarka sokféleségét. Nemes vagy jobbágy — ez lesz fél évezreden át a társadalmi hovatartozás alternatívája. Közlekedés a két állapot között — „vertikális mobilitás”, ahogy a szociológusok oly szépen mondják — elvben lehetséges, de gyakorlatilag alig van, és a legtöbb ember számára a születéskor eldől, hogy a társadalom melyik kasztjában fogja leélni az életét.

A magyar nemesség sok tekintetben sajátos társadalmi képződmény volt. Európa legtöbb országában a nemesi állapot, mint korábban láttuk, a 11. század óta a lovagi életmódhoz kötődött. Voltak a lovagok között, mégpedig nagy számban, igen szegények is, és ahhoz, hogy valakit nemesnek tekintsenek, végső esetben — emlékezzünk Don Quijotera — elég volt egy rozsdás páncél meg egy gebe, továbbá a családi címer, amit a pajzsra lehetett festeni. Ebből következően nem minden lovag volt egyben földesúr is, és nem is minden földesúr volt szükségképpen nemes. A magyar — és ugyanígy a lengyel — nemességet az teszi európai viszonylatban sajátossá, hogy semmi köze nem volt az életmódhoz, hanem kezdettől fogva a földbirtokhoz kötődött, más szóval itt minden nemes egyúttal „birtokos”, azaz földesúr is volt, kiváltságai pedig nem személyéhez, hanem a földjéhez kapcsolódtak. (Később nagyon gyakori lesz majd birtoktalanok „nemesítése” is címereslevél, *armális* adományozásával, ez azonban újkori fejlemény.)

„Birtokosok azaz nemesek” és „birtoktalanok azaz nemtelenek” kasztszerű elkülönülése a 13. században következett be és az Anjou-kor folyamán rögződött. A földbirtok állhatott egy vagy több faluból, akár falvak tucatjaiból, de képezhetette egyetlen ház is a hozzá tartozó nemesi telekkel. A nemesi rend ennél fogva éppúgy magába foglalta a várakkal és uradalmakkal bíró nagybirtokos urakat, mint az „egytelkes”, paraszti módon élő törpebirtokosokat, akiknek nem volt alattvalójuk. A nemesi birtokot a paraszti, azaz jobbágyi tulajdontól elsősorban nem mérete különböztette meg, hanem az, hogy szolgáltatástól mentes volt. Birtokosa nem fizetett adót sem a királynak, sem másnak, házában meghívás nélkül még az uralkodó sem szállhatott meg, és a 14. század végétől az egyháznak sem tartozott már a kötelező tizeddel. Az országnak egyedül hadi szolgálattal tartozott, ezzel is elvben csak idegen támadás esetén. A saját birtokán „paraszti módra” élő népektől, jobbágyaitól és „nemtelen” cselédeiktől ellenben munkákat és szolgáltatásokat követelhetett, és bíraskodni is joga volt felettük.

A nemesi társadalom ősidők óta olyan kötelékekben élt, amelyekben az apai ágú rokonságnak döntő szerep jutott. Ilyen volt mindenekelőtt maga a család. A nemesi családon nem azt az ún. kiscsaládot — szülőket és gyermekeket — kell értenünk, amit a szó ma jelent. Ez még az ősi eredetű *nagycsalád* volt, amelyben több nemzedék élt együtt „egy fedél alatt”, „egy kenyéren”, azaz osztatlanul, közösen gazdálkodva. A nagycsalád természetes feje és ura az apa, azaz a legidősebb férfi volt, a család az ő háznépéből állt: „nemzetségéből” és „cselédeiből”, azaz gyermekeiből, unokáiból, ezek asszonyaiból meg egyéb, a házába fogadott szolgákból. (A *család* és *cseléd* szó, mint említettük, azonos eredetű.)

Erre a családszerkezetre a szinte korlátlan atyai hatalom volt a jellemző, amely a háznép minden tagjával szemben érvényesült. A nők helyzete nem volt tehát irigylésre méltó. Az apa tetszése szerint fenýíthette, „verhette” nemcsak a gyermekét, hanem a feleségét is, és megölhette, ha házasságtörésen kapta. (A férji hatalom maradványa volt a legutóbbi időkig az az előírás, hogy a férjes nő csakis a férje nevét viselheti.) A leányok általában ki voltak rekesztve a fekvő vagy on örökléséből. Jogaikat az Aranybulla óta a *leánynegyed* intézménye szabályozta. Eszerint azt a leányt, akinek nem volt fiútestvére, megillette az apai vagy on értékének negyedrésze, s ezt férjhezmenetelkor az atyafiak kiadták a számára, azonban a 14. századtól nem földben, hanem csakis pénzben és ingóságokban.

A nagycsalád vagyona, vagyis a nemesi birtok tehát fiágon öröklődött. Amikor a családfő meghalt, vagyona a fiaira szállt, mégpedig szigorúan egyenlő arányban. Amíg a közös gazdálkodást fenntartották, ez a rész csak eszmei hányad volt, a család tényleges feje a legidősebb fivér maradt.

Idővel, amikor a család már kinőtte a házat, megtörtént a vagyon felosztása, az *osztály* vagy *válakozás*, azaz a vagyont véglegesen *részekre* választották és a testvérek megannyi családot alapítottak. Ezzel az apa nemzetsége ágakra, „törzsekre” bomlott, de a közös őstől származó családok, ha nem költöztek távolra egymástól, számon tartották rokonságukat. Ha valamelyik testvérnek nem maradt fiutódja, azaz örököse, akkor a részének a többi testvérre kellett szállnia egyenlő arányban, és ez az elv nemzedékek múlva is érvényesült. Gyakorlatilag mindegyik család addig állt fenn, amíg a vagyona *egyenés ágon*, azaz apáról fiúra szállhatott. Ha a sor megszakadt, azaz az ág kihalt, akkor a vagyont az eredetileg osztozkodó testvérek utódai, a legközelebbi *oldalági* rokonok, az *atyafiak* örökölték, és annyifelé osztották, ahány águk volt. Az atyafiak a rokonságuk fokát *ízenként* számították, az íz pedig a közös őstől származó nemzedékeket jelentette. A másodfokú unokatestvérek például (akiknek a dédapjuk volt közös) „harmadízigen” voltak egymással rokonságban.

A vagyonszerző ős leszármazói, amennyibenszámon tartották közös eredetüket, egyazon *nemzetség* tagjainak tekintették magukat. Ilyen esetben a vagyonuknak az a része, amely *ősi vagyon*, azaz őseiktől örökölt, *öröklött* jószág volt, eszmeileg közösnek számított akkor is, ha az ágak már megosztottak rajta. Ezért egyetlen családfő sem rendelkezhetett szabadon a neki juttatott részről, tehát nem volt annak tulajdonosa a szó modern értelmében, hanem csak *birtokosa*. A vagyon igazi tulajdonosa a nemzetség volt, vagyis az egész rokonság, beleértve a születendő utódokat is. Ha a családfő rendelkezni akart felőle, például el akarta adni, akkor ehhez az egész nemzetség hozzájárulása kellett.

Uralkodó és nemesség

A nemesség — mint a fentiekből következik — a társadalom konzervatív eleme volt, ragaszkodott ősi szokásaihoz és ellenzett minden változtatást a fennálló renden, mert minden reformban — „káros újításban”, ahogy nevezte — támadást látott megszokott intézményei ellen. Az Anjou-királyok, láttuk, reformerek voltak, a nemességnek viszont az a nagyobbik része, amelynek nem jutott hely az udvarban és a politikában, mondhatni született „ellenzéki” volt.

Károly 1323 után, mint láttuk, nem sokat törődött sem a főpapi, sem a nemesi ellenzékkal. Nagy Lajos is csak egyszer kényszerült rá, hogy a hangját figyelembe vegye, alighanem a nagy pestisjárvány és a nápolyi expedíció kudarca folytán. 1351 novemberében országgyűlést hívott össze Budára, és törvényei, amelyeket a nemesi hagyomány utóbb mérföldkönek tekintett a magyar államfejlődésben, december 11-én láttak napvilágot. Ezekben a nemesség számos sérelmét orvosolta, de a gyűlést főképp két dolog tette emlékezetessé. Egyfelől Lajos ebből az alkalomból — egyetlen, még említendő cikkely kivételével — „örök időkre” megerősítette II. András 1222. évi Aranybulláját, amelyben ettől fogva a nemesi szabadságjogok foglalatát látták. Másfelől ebben a törvényben volt olvasható, hogy az ország összes „igazi nemese, beleértve az erdélyieket és a szlavóniaiakat is, „egy és ugyanazon szabadságot élvezze”. Ez a cikkely tehát országosan egységessé tette a különböző eredetű helyi, partikuláris nemesi kiváltságokat, és ezzel formálisan is lezárta a nemesi rend egységesülésének régóta tartó folyamatát.

Az a cikkely, amelyet Lajos a bulla átírásakor kifejezetten érvénytelennek nyilvánított, a nemesi birtok öröklésére vonatkozott. Megtiltotta azt az újkeletű, a 13. században elterjedt és az Aranybullában is elismert gyakorlatot, hogy a nemes szabadon rendelkezhet öröklött birtoka felől, és a patriarchális nemzetség hagyományainak szellemében előírta, hogy a halott földjének „testvéreire, rokonaira és nemzetségére” kell szállniuk.

A történetírás sokáig ezt a kijelentést tekintette a nevezetes „ösiségi elv” — a nemesi birtokjog 1848-ig élő alapelve — első megfogalmazásának, és ebben látta az 1351. évi országgyűlés legnagyobb jelentőségét. Valójában már régóta tudni lehet, hogy a kérdés ennél bonyolultabb, és a törvény szövege — nem minden demagógia nélkül — két különböző, már megtörtént intézkedést kapcsol össze. Azt a benyomást kelti, mintha elismerné a nemesség érdekeit szolgáló patriarchális nemzetségi örökösödési rend korlátlan érvényét, holott erről korántsem volt szó. A királyság

szempontjából a lényeges mozzanat a nemesi birtokkal való szabad rendelkezés megtiltása volt, ez azonban, mint más forrásokból tudni lehet, már I. Károly alatt bekövetkezett. Igazából ez volt az újítás lényege, értelmét pedig természetesen nem a nemesi atyafiság öröklési jogának kiterjesztésében, hanem a koronát illető háramlási jog kibővítésében látták. A cél az volt, hogy a fiág kihaltával uratlanná vált vagyonok ne maradjanak magánkézen, hanem „királyi kézre” háramolva, az udvar hadállásait erősítsék. Ezért a 14. század folyamán — és ez az a körülmény, amit az 1351. évi törvény elhallgat — a kúria következetesen lecsapott minden értékesebb hagyatékra, ami örökös nélküli nemes után maradt, és háramlási jogát az atyafisággal szemben az erő pozíciójából könnyörtelenül érvényesítette. Az „ösiségi törvény” azt sejteti, mintha a nemzetségi öröklés 1351 után korlátlanul érvényesült volna, erről azonban ekkor még szó sem volt. Az oldalági vagyont a rokonság legfeljebb harmadízig igényelhetette, és még ebben az esetben is örülhetett, ha jogait a korona minden hájjal megkent ügyészeivel szemben érvényesíteni tudta.

Az udvari nemesség

A mondottakból is kitűnik, hogy az Anjou-korban király és nemesség viszonyát számos ellentét terhelte meg. Társadalmi és kulturális értelemben voltaképp két külön világról beszélhetünk: az udvarról, amelybe a nemességnek egy kicsiny töredéke volt bejáratos, és a megyéről, amely az udvaron kívül rekedt nemesi tömegek életkeretét adta.

Elvben az udvar nyitva állt minden „hű” nemes előtt. Amikor például Károly 1339-ben békét kötött a Kőszegiekkel, nekik is kifejezetten megengedte, hogy azontúl „mind kúriájában, mind másutt jártakor alkalmas időben... színe elé járuljanak, mellette maradjanak és illő szolgálatokat teljesítsenek neki, miként többi hívei”. Az ilyesmihez azonban mindenekelőtt pénz kellett, mert az udvari életmód sokba került. Nemcsak fényes öltözékre, lóra, páncélra volt szükség, hanem megfelelő külsejű csatlósokra is, lehetőleg minél többre, mert a személy rangját, akárcsak a királyét, kíséretének száma és minősége adta meg; nem beszélve arról, hogy ama illő „szolgálatokat” — vagyis elsősorban a hadjáratokon való „önkéntes” részvételt — saját fegyveres csapat élén lehetett a leghatásosabban bemutatni. A király kegyeit ezen a módon keresni csak a legvagyonosabb nemesuraknak állt módjában.

A király állandó kísérete mindazonáltal nem a hozzácsapódó és mellette szerencsét próbáló urakból tevődött össze. Ennél sokkal strukturáltabb, gondosabban megválogatott volt, és szerkezetét éppen az Anjouk igazították hozzá a nyugat-európai királyi udvarok mintájához. Akit rendszeresen a közelükben kívántak látni, azt szabályszerűen felvették az udvar állományába, gondoskodtak ellátásáról és megélhetéséről. E szerencsések hivatalos rangja „a királyi udvar lovagja”, „ifja” illetve „apródja” volt, címük pedig „mester” (*magister*). A fogalmak elsősorban nem életkori, hanem rangkülönbséget fejeztek ki; az apródok ugyan valóban gyermekek, vagy alig serdült legénykék voltak, ám az úgynevezett „ifjak” sorában éppúgy lehettek korosodó férfiak, mint valódi ifjak, a hierarchia élén álló „lovagok”, *milesek* között pedig nemegyszer alig húszéves fiatalembereket találunk. Az udvari pálya ezeken a lépcsőkön vezetett felfelé, s az apródból, ha szerencséje és főleg ha összeköttetései voltak, idővel nemcsak ifjú vagy lovag, hanem még országbárá is lehetett, és ezzel a hatalom csúcsaira érkezett fel.

A kíséret egyik feladata, mint sejthető, az volt, hogy a királyt kísérje. Tagjai a testőrség funkcióját is betöltötték, hadjárat idején pedig ők szolgáltatták a királyi sereg magvát. Tévednénk azonban, ha az említettekben látnánk az intézmény lényegét. Az *aula* igazi funkciója Európa-szerte az ország igazgatása volt; amit a király és tanácsa határozott, azt elsősorban a lovagok és ifjak hajtották végre. Ők voltak kéznél, ha a kancelláriába, a megyékbe vagy tartományokba parancsot kellett küldeni, ők jelentek meg vidéken a király képében vitás ügyek kivizsgálására, a koronára háramlott vagyonok átvételére és egyéb alkalmakkor; önállóan vagy nagyobb urakat kísérve külföldi követségben jártak el, királyi várakat igazgattak, és így tovább. Egyszóval helyettesítették a még nem létező államapparátust.

A király egész környezetének, mind tanácsának, mind kíséretének arculatát természetesen

világiak formálták elsősorban, de az udvar nem csak belőlük állt. Ahogyan a tanácsban a világi bárók mellett — sőt rangban őket megelőzve — ott ültek az egyházi bárók, azaz a püspökök, ugyanúgy az udvarban is hemzsegtak a kisebb rangú prelátusok: prépostok, apátok meg egyéb egyházi személyek, akiknek valami úton-módon sikerült a király vagy a királyné kegyébe férkőzniük. Károly az oligarchák leverése után kemény kézzel bánt a főpapsággal is, amiért 1338-ban egy csoportjuk fel is jelentette a pápánál; a mélyen vallásos Lajos és anyja, Erzsébet udvarában azonban a papság befolyása ismét megnőtt. Mivel pedig az aulában gyakorlatilag csak ők tudtak írni-olvasni, bizonyos teendők — így a kancelláriák vezetése és az igényesebb diplomáciai feladatok — egyébként is mindenkor rájuk hárultak.

Az uralmon levő párt korántsem volt azonos magával a nemességgel. Ez a tény már pusztán a számokból is kitűnik. Az *aula* létszáma az Anjou-kor folyamán nagyjából kétszázra tehető. Milyen törpe kisebbség volt ez a nemesség egészéhez képest, amely családok ezreiből állt! A nemesek zöme otthon, birtokán élte a maga külön életét, és horizontja nemigen terjedt túl szűkebb pátriáján, a megyén. Társadalmi élete jobbára ennek határain belül zajlott, rokon kapcsolatokat a környék hasonló vagyonú földesuraival létesített, velük találkozott a kéthetenként tartott megyei törvényszéken, és egyhangú napjaiba még az is változatosságot hozott, ha nagyritkán valamely báró — rendszerint a nádor — a király nevében közgyűlést tartott, hogy a bűnösök felett ítélkezzenek. A megyét a királysággal elvben az ispán személye kapcsolta össze. Míg a megye saját hatóságát, a négy szolgabíró a helyi nemesség választotta, a hatóság fejt, az ispánt a király és tanácsa nevezte ki az udvar tagjai közül. Az ispán azonban fontos ember volt, akivel a helyi birtokos ritkán találkozott, mert a megyében rendszerint valamelyik familiárisával képviseltette magát, aki urának helyetteseként, alispánjaként végezte a megyei igazgatás unalmas teendőit.

Aki ebből az eseménytelen világból az Anjou- király fényes udvarába bejutott, nemcsak földrajzi, hanem társadalmi értelemben is mérföldekre távolodott az otthoniaktól. Igaz, nemesi származásának tudatát változatlanul megőrizte, a pórnépet éppúgy megvetette és földbirtokra is éppoly mohón vágyott, mint földijei. Ettől eltekintve azonban olyasmi történt vele, mint azzal, aki a papi rendbe lép: egy új közösségnek, új intézményrendszernek lett a tagja, és a továbbiakban elsősorban ehhez kötődtek érzelmei és vágyai. Azzal, hogy felesküdt a király szolgálatára, egyúttal új értékrendet fogadott el, amelyben már nem a nemesi „szabadság”, hanem épp ellenkezőleg, a monarchia tekintélye állt az első helyen, és saját boldogulását is ez utóbbinak gyarapításától remélhette. Azonosságtudatával együtt megváltozott életstílusa és mentalitása. Az udvari embernek alkalmazkodnia kellett az udvar szokásaihoz, és olyasmiket kellett megtanulnia, amikre otthon nem volt szükség: a kifinomult modort, a hízélgés és mindenekelőtt az áskálódás, egykorú szakkifejezéssel a „befektetés” technikáját, mert az érvényesüléshez mindezekre szükség volt.

Ennyi is elég lett volna, hogy az udvar „léhűtőit” gyűlöletessé tegye mindazok szemében, akik kívül maradtak rajta, ám voltak a két fél között létbe vágó érdekellentétek is. A legfontosabb talán az, hogy az *aula* tagja egyszer s mindenkorra kiszakadt saját atyafiságának patriarchális kötelékeiből. Nem egy nagyszámú rokonság egyik tagja volt már, aki a többiekkel együtt a legfőbb értéknek tekintett ősi vagyon gyarapításán fáradozik, hanem autonóm személyiség, aki elsősorban királyát, azután pedig a maga érdekeit szolgálja, akár saját vérei ellenében is. Az Anjou- királyság egymás után teremtette meg azokat a jogintézményeket, amelyek elősegítették ezt a folyamatot. Kivételképpen már Károly megengedte egyes báróinak, hogy a birtokokat, amelyeket szolgálataikért kaptak tőle, egyedül ők és fiági utódaik bírják „a testvérek, unokatestvérek és mindenféle rokonok kizárásával” — bevallottan a nemzetségi szokásjog sérelmére. Lajos trónra lépte után a testvérek kizárásából elv lett, és az adománybirtok oldalági öröklését a kúria többé nem ismerte el. Aki adományban részesült, maga dönthette el, kívánja-e részesíteni benne atyafiait, és bizony sokan nem kívánták. Hasonló célú intézmény volt a leánygyermek „fiúsítása”, azaz királyi kiváltságlevél útján fiági öröklési joggal való felruházása, ami a legtöbb esetben szintén az oldalági rokonság kizárását implikálta. Ez egyben növelte a nők presztízsét, akiknek birtokjogi kisemmizése amúgy is szálla volt a Nyugatról jött Anjouk szemében, „ellentmond a természetes jognak” — fogalmazta meg egy királyi oklevél. E birtokjogi újítások mellett voltak mások is, amelyek viszont az udvarhű nemesek kiemelését célozták a nemesi megye kötelékéből. Elterjedt az *exemptio* Árpád-kori eredetű

kiváltsága, amely a privilegizált személyt és birtokait kivette a helyi bíróságok hatásköréből és pereit eleve a királyi kúriába utalta. Új, Károly által kipróbált és Lajos idején gyakorivá vált privilégium volt az ún. szabadispánság, későbbi nevén *pallosjog*, amely tulajdonosát azzal a különleges — addig csak a megyei hatóságot megillető — előjoggal ruházta fel, hogy a kezére jutott gonosztevőket belátása szerinti módon kivégeztetheti vagy megcsonkíthatja. Ezek a kiváltságok 1350 után oly mértékben csökkentették a megye tekintélyét, hogy a szolgabírói hivatal hovatovább már csak a nemesség legszegényebbjai voltak hajlandók elvállalni.

A nemesség tehát többé-kevésbé élesen kettévált! Egyes tagjai az udvarban birtokhoz, előjogokhoz, tisztségekhez jutottak, előnyös házasságokat kötöttek és pozíciójukat a legtöbb esetben átörökítették fiaikra is; voltak famíliák, amelyek nemzedékeken át az aulában nevelkedtek és szolgáltak. A túlnyomó többség mindezt messziről, irigyen és növekvő indulattal figyelte. Alkalmasint a kirekesztettségnek ez az indulata sült át még századok múlva is Ilosvai Selymes Péter sorain, aki egykorú népének alapján először foglalta írásba a két Toldi-testvér történetét: az udvar kegyeltjét és az otthon paraszt módra tengődő öccsét. Mindkettő történeti személy, Lajos udvarának lovagja. Gyögyről csak annyit tudni, hogy Lajos alatt bihari ispán volt, Miklós életútja azonban elég jól ismert. Először pozsonyi alispán volt, később zsoldosvezér Itáliában pápai szolgálatban, majd gömöri, utóbb szabolcsi ispán, és még Zsigmondot is szolgált egy ideig. Alakjában alighanem a vidéki nemesség vágyálmai öltöttek testet: közülük bárki beleélhette magát az udvaronc bátytól szinte paraszti sorba taszított, majd onnan rátermettséggel mégis magasra törő ifjú mesés történetébe.

Az egységes jobbágyság kialakulása

Míg a magyar nemesség, mint láttuk, sajátosan kelet-európai képződmény volt, a parasztság sorsa a középkor végéig sokban a nyugati minta szerint alakult. A 14. század közepére fokozatosan eltűntek az Árpád-korra jellemző társadalmi tagozódás nyomai, szolgarendű és szabad állapotú parasztok és kondicionáriusok megkülönböztetése, és a helyébe a személyében immár szabad, főleg pénzzel és terménnyel adózó, költözési joggal is felruházott telkes jobbágyság nagyjából egységes paraszti társadalma lépett.

Az „elnyomott jobbágyság” sablonszerű képe a köztudatban a megváltozott újkori állapotok ismeretében formálódott ki, ezért különösen érdemes hangsúlyozni, hogy a késő középkori magyarországi jobbágyság állapota nem felel meg ennek a képnek. Tény persze, hogy a jobbágyság lét általánosságban akkor is a „nemtelenséggel”, az alávetettséggel, a politikai jogfosztottsággal volt egyértelmű, és elsősorban kötelességekkel, nem pedig jogokkal járt, emellett a gyakorlatban örökletes is volt, hiszen kitörni, felemelkedni belőle csak kivételképp lehetett. A későbbi, újkori állapothoz képest mégis döntő különbséget jelentett egyrészt a robotmunka hiánya és az önálló gazdálkodás lehetősége, másrészt a „munkahelyváltoztatás”, azaz a más földesúrhoz való költözés joga, amit Európa-szerte már réges-rég a személyi szabadság legfőbb ismérveként tartottak számon.

A jobbágyság lét alapja az önálló parasztgazdaság, a telek (jobbágytelek) volt. Ez eredetileg — és szűkebb értelmében mindvégig — a jobbágyság lakhelyét jelentette: a falu belterületén juttatott házhelyet a rajta épült házzal és a hozzákapcsolódó gazdasági udvarral. Ezt a gazdaságot utóbb „belső teleknek” is nevezték, és mérete egy falun belül elvileg azonos volt. Egységét legvilágosabban az utcára nyíló kapu, a *porta* jelenítette meg, úgyhogy kezdetben a „kapu” is egyjelentésű volt a jobbágytelekkel. A telek mint gazdasági egység azonban kiterjedt a faluhatárra is. A falu minden belső telkéhez elvben arányos rész tartozott a falu szántóföldjéből, legelőiből, rétjeiből és erdejéből, vagyis mindabból, amit a földesúr nem tartott fenn a maga használatára. A telekhez tartozó szántók és kaszálók jobbára apró parcellák formájában terültek el a határ művelés alatt álló részein, a telek többi tartozéka általában nem volt kihasítva, hanem „eszmei hányadot” képviselt a falu jobbágysága által közösen használt határrészekből. A belső telek mindeme tartozékainak gyűjtőneve „külső telek” volt. Az egy telekre jutó szántóföldhányad mennyisége természetesen a helyi viszonyoktól függött, de országos átlagban mintegy 25-30 holdra tehető. Ez a

kor termelési viszonyai mellett nem számított soknak. Az agrotechnika kezdetleges volta miatt a föld hozama a maihoz képest jelentéktelen volt, emellett az akkor uralkodó nyomásos művelési rendszerben a termőföldnek csupán a fele vagy kétharmada került évente vetés alá.

Jobbágy és jobbágytelek fogalma tehát kölcsönösen feltételezik egymást. A telek a mezőgazdasági termelés alapegysége, jobbágynek pedig azt nevezték, aki telki gazdasággal rendelkezett. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a telek az egész középkor folyamán azonos volt a jobbágygazdasággal. Már a 14. században megfigyelhető az eredetileg egy gazdaságnak szánt jobbágytelkek osztódása, előbb fél-, majd negyed- és nyolcadtelkekre, ami azt jelentette, hogy egy egész telken általában nem egy, hanem több önállóan gazdálkodó jobbágycsalád élt, és telekhányaduk fejezte ki részesedésük arányát a falu összes telekállományából. A 15. században már nagy számban találkozunk a falusi — főként a mezővárosi — lakosságban *zsellérekkel* is, azaz olyan paraszttal, akiknek már nem jutott telki szántóföld, csak házhely vagy még az sem. A jobbágytársadalom zömét ekkoriban már a fél- és negyedtelkes jobbágyok tették ki, és a paraszti társadalom az egésztelkes gazdag parasztnak és a zsellérség között széles sávon differenciálódott.

A jobbágytelek tehát hovatovább elvont fogalommá vált, de a határhasználat továbbra is hozzá igazodott, és hasonlóképp alapjául szolgált a földesúri és állami terhek elosztásának. A telek volt a jobbágyra kirótt adók és szolgáltatások alapja, vagyis a jobbágyi kötelezettségeket telkenként volt szokás megállapítani akkor is, amikor ezek a valóságban már több háztartás között oszlottak meg. Mértéküket olykor formális szerződés, a leggyakrabban azonban a szokásjog szabályozta. A terhek közt első helyen az évi pénzadó, a *cenzus* állt, amelyet rendszerint két részletben, meghatározott ünnepeken róttak le. Minden telek ezen felül évente három alkalommal köteles volt „ajándékot” is fizetni, ami előírt mennyiségű terményből, apróállatból stb. állt, de olykor ezt is pénzben követelték. A munkajellegű kötelezettségek képezték a terhek harmadik legszokottabb válfaját, ezek mennyisége azonban a középkor végéig nem volt számottevő. A 14–15. századi földesurak saját, mai szóval élve „háztáji” gazdasága — amit ekkoriban kezdtek *majornak*, *majorságnak*, latinul *allodiumnak* nevezni — általában nem volt sokkal nagyobb, mint egy-két parasztgazdaság, és így jobbágy munkát alig követelt meg. Az egy-egy telekre eső évi robotteher ekkoriban mindössze néhány napi munkára rúgott, és leginkább szekerezésből állt. Voltak végül egyéb földesúri terhek is, amelyeket a falu jobbágysága közösen fizetett és felosztásukról a közösség gondoskodott. A jobbágyi kötelezettségek persze ennél jóval többől álltak. Minden „porta” adóval tartozott a királyi kincstárnak, az egyházat pedig ősi jogon a termés tizede illette meg.

A valóság jóval bonyolultabb volt mindennél, amiről szó esett, akár a parasztgazdaság mibenlétét, akár a terheit nézzük. A jobbágy léte és jogai a telkén alapultak ugyan, de többnyire nemcsak belőle élt. Előfordult, hogy valamilyen mesterséget folytatott, az is, hogy rétet, erdőt bérelt a földesúrtól, azt a maga hasznára eke aláfogta vagy marhát nevelt rajta. Széles paraszti tömegek külön jövedelmi forrása volt a szőlőművelés, amit persze városi polgárok is szívesen üztek. A szőlő nem tartozott a jobbágytelek fogalmába, külön jogszabályok voltak érvényesek rá, és külön is adózott. A késő középkorban a bortermés legelterjedtebb adóformája a *kilenced* vagy más néven *hegyvám* (ti. a szőlőhegy „vámja”, azaz adója) volt, ami a termés egyházi tizedének lerovása után volt fizetendő, vagyis annak „második tizedrészét” jelentette. (A kilencedet Nagy Lajos 1351-ben nemcsak a szőlőművelők, hanem a gabonatermesztők általános földesúri adójaként írta elő, törvénye azonban a középkorban nem érvényesült a gyakorlatban.) A jobbágy tehát nemcsak telki gazdasága, hanem egyéb tevékenysége gyümölcsét is piacra vihetett, ami nem kis mértékben járult hozzá a jobbágyságon belüli vagyoni különbségek növekedéséhez.

A 14–15. század a parasztság anyagi gyarapodásának időszaka. Széles rétegei voltak képesek jelentős felesleget termelni, amely, bármilyen különös, még e kifejezetten agrárországban is megtalálta a maga piacát. Erről tanúskodik a forgalom állandó bővülésének jeleként az a számos privilégium, amellyel az uralkodók új és új vásárhelyek létesítését engedélyezték híveiknek. De erről tanúskodik már a 14. század végétől a paraszti terhek növekedése is, jelezve hogy a gazdaságok teherbíró képessége jelentősen megnőtt. Ekkoriban jelenik meg — a szerződéses terheken felül — az „önkényes” földesúri adóztatás gyakorlata, párosulva az állam által mindegyre kivetett „rendkívüli” adókkal. Az uralkodó példáját követték a földesurak is, jobbágyaiktól előbb

időnként, majd egyre rendszeresebben nagy összegű különadókat követelve, és ezek mértéke hovatovább messze meghaladta a fentebb előszámlált szokásos terhekét.

A terhek növelésének a jelek szerint nem is annyira a jobbágy teljesítő képessége állt az útjában, hanem legfontosabb kiváltsága, a szabad költözés joga. Ha helyzetét elviselhetetlennek kezdte találni, megtehetette, hogy vagyonostul egy másik, kedvezőbb lehetőségeket kínáló birtokra telepszik át, hiszen telke és földje helyett kapott újat, házát pedig, mivel többnyire fából épült, magával vihet. Ez a jog elvben — Szlavónia parasztsága kivételével — minden magyarországi jobbágyot megilletett a 14. század végére, és sokan éltek is vele. Akadályt egyedül a szegényebb földesurak, főleg a kis- és középnemesség vonakodása jelentett; a jobbágy útja ugyanis többnyire a mezővárosokba vagy nagyobb uradalmakra vitt, mert leginkább ezek urai engedhették meg maguknak, hogy jobbágyaiknak elviselhetőbb feltételeket kínáljanak. A nemesség alsóbb rétegei tehát hajlamosak voltak akadályozni parasztjaik elköltözését, különböző ürügyekkel megpróbálták visszatartani őket, aminek eredményeként a királyi udvar — főleg Zsigmond alatt — ismételten kényszerült mindenkinek emlékeztetése idézni a törvény idevágó pontjait. Az érdekelt urak egyébként maguk gondoskodtak betartásáról. A 14–15. században a falusi élet megszokott jelensége az *abductio*, a jobbágy „elszöktetése”, azaz önhatalmú átköltöztetése más birtokra, rendszerint fegyveres erő támogatásával.

A trónöröklés kérdése

Lajost élete utolsó évtizedében elsősorban a trónöröklés gondja foglalkoztatta, és ennek megoldása során még szorosabbra fonódtak kapcsolatai mind a Habsburg-, mind a Luxemburg-házzal. A boszniai Erzsébettel 1353-ban kötött házassága hosszú időn át meddő volt, és ezalatt rokonai között kereste az örököszt. Az Anjouk magyar ágát rajta kívül már csak öccse, István és ennek gyermekei képviselték. István 1349-ben Horvátországot, Dalmáciát és Szlavóniát kapta meg apanázként a hercegi címmel, 1350-ben a második nápolyi hadjárat idején Lajos itthoni helytartója és Erdély hercege volt, majd ismét Szlavónia élére került, de az 1354. évi szerb hadjáraton mindössze 22 évesen járványnak esett áldozatul. Kisfia, János herceg, akit Lajos 1355-ben lengyel trónörökösnek is elfogadtatott, már 1360-ban követte a sírba. Ezután néhány évig István egyetlen leánya, Erzsébet lépett elő a trón várományosává, és Károly császár 1365-ben maga jött Budára, hogy a kezét megkérje fia és örököse, a négyéves Vencel számára. A tervezett frigyből azonban nem lett semmi, mert a körülmények rövidesen megváltoztak. Lajosnak 1370-ben leánya született, akit 1371-ben és 1374 elején további kettő követett. A király természetesen az első perctől nekik szánta mindkét országát, az európai udvarok között pedig megindult a versengés a királyleányok kezéért. A jövő nemzetközi erőviszonyai szempontjából elsőrendű kérdéssé vált, hogy az Anjouk kelet-európai birodalmát melyik dinasztíának sikerül majd megkaparintania.

A kombinációkban a „szicíliai” trón is újból szerepet kapott. Igaz, hogy Lajos a nápolyi háborúk végeztével letette addig viselt szicíliai királyi címét; most azonban, hogy hirtelenében ennyi gyermekről kellett gondoskodnia, úgy emlékezett, hogy az örökségről tulajdonképpen sohasem mondott le. A biztonság kedvéért megkérdezte báróit is, akik annak idején vele voltak, de megnyugtatták, hogy jól emlékszik. Ezért, midőn legidősebb leányát, Katalint 1374-ben eljegyezte V. Károly francia király másodszülött fiával, Lajos orléans-i herceggel, hozományul Nápolyt és franciaországi tartozékait kötötte le az ifjú párnak. Csupán az öregedő Johanna halálát kellett volna kívánniuk, aki már negyedik férjét fogyasztotta és örököse nem volt. 1378 végén azonban ez a kombináció tárgytalanná vált, mert a gyermek Katalin meghalt, és a nápolyi trón ügye végül másképp intéződött el. 1364 óta Magyarországon élt az Anjou-ház férfiágának Lajoson kívül egyetlen még élő sarja, a fiatal Kis Károly durazzói herceg, az 1348-ban Aversában kivégzett Károly unokaöccse. A király láthatóan kedvelte a fiatalembert, 1371-ben Szlavónia, majd Dalmácia kormányzását bízta rá, és 1379-ben a Velence ellen küldött sereg élére állította. A magyar trónt ugyan nem neki szánta, de nápolyi igényét szívesen ruházta rá. 1380-ban kapóra jött neki VI. Orbán pápa ajánlata, aki az egyházszakadás folytán szembekerült az avignoni ellenpápát pártoló

Johannával, és a szicíliai koronát bosszúból Lajosnak kínálta fel. A király magyar sereg élén Károlyt küldte el maga helyett Itáliába, aki már 1381-ben elfoglalta Nápolyt, foglyul ejtette a királynőt és börtönében nemsokára megfojtatta. Így több évtized után a nápolyi trónra a magyar király neveltje és szövetségese került.

A két kis trónörökös nő időközben a Luxemburg- és a Habsburg-házból kapott jegyest, illetve férjet. IV. Károly már 1372-ben elérte, hogy második fiát, Zsigmondot az akkor egyéves Máriával jegyezzék el, sőt annyira körültekintő volt, hogy a gyermek halála esetére is kikötött fiának egyet jegyesül Lajos születendő leányai közül. Erre az óvatosságra, mint kiderült, nem volt szükség. 1379-ben, amikor már Katalin nem élt, Károly utóda, Vencel király Nagyszombatba látogatott, megtartatta Zsigmond és Mária ünnepélyes eljegyzését, és 11 éves öccsét a magyar udvarban hagyta, hogy az országnak, melyen majd uralkodni fog, nyelvét és szokásait megismerje. A legkisebb leány, Hedvig ekkorra már férjhez is ment. Alig múlt négyéves, midőn az esztergomi érsek 1378-ban Hainburgban összeeskette III. Lipót osztrák herceg nyolc esztendő fiacskájával, Vilmostal, és mivel a gyermekeket a szertartás után a herceg palotájában egymás mellé fektették, a frigy a megkívánt „elhálással” *pro forma* szentesítettnek volt mondható.

Amilyen könnyen ment Lajosnak leányai kiházásítása, olyan nehezen, hogy trónutódlási elképzeléseit elfogadtassa. Ez idáig nem esett meg egyik országával sem az a szégyen, hogy a korona nő fejére került volna, sőt maga a gondolat is ellenkezett mindkét ország öröklési szokásaival. Mint utóbb kiderült, Magyarországon is voltak nem kevesen, akik úgy vélték, hogy a trónnak, akárcsak a nemesi birtoknak, fiágon kell öröklődnie, és titkos jelöltjük az utolsó Anjou, a Nápolyba küldött durazzói herceg volt. Lajos azonban túl szilárdan ült a trónon, semhogy érdemes lett volna ezt a nézetüket nyíltan is hangoztatniuk, és biztosra lehetett venni, hogy itthon a király halála után minden végső akarata szerint fog majd történni.

Nem ez volt a helyzet Lengyelországban. Lajos ottani uralkodása mindvégig annak az igyekezetnek a jegyében telt, hogy a lengyel rendekkel elfogadtassa leányai valamelyikének utódlási jogát, előbb Katalinét, majd ennek halála után Máriáét, és jellemző, hogy ottani legmaradandóbb ténykedése is ebből az igyekezetből született. 1374 szeptemberében Kassán látta vendégül a lengyel tartományok képviselőit és azzal bírta rá őket Katalin jogainak elismerésére, hogy a nemességet rendkívül széles kiváltságokkal ruházta fel. Nevezetes „kassai privilégiuma” később olyasféle szerepet kapott a lengyel történelemben, mint az 1222. évi Aranybulla itthon, és a rendi alkotmány egyik pillérévé vált. Ennek ellenére már 1379-ben újabb találkozón kellett alkudoznia makacs alattvalóival. Ezen a lengyel főpapok nyíltan bíralták dinasztikus politikáját, és csak úgy tudta végül kicsikarni a rendek hódolatát Mária részére, hogy rájuk záratta Kassa kapuit, amíg jobb belátásra nem jutnak.

Utolsó éveiben Lajost egy leprára emlékeztető kellemetlen betegség gyötörte. A halál közeledtével elhatalmasodott rajta vallásos buzgósága, „félrevonult az emberi sokaság nyüzsgésétől, és az ájtatos elmélkedő életet választotta magának, hogy szívvel-lélekkel és teljes áhítattal élhessen a jámbor cselekedeteknek, és imádkozásba merülhessen”. Közben azért 1382 nyarán még egyszer magához rendelte zólyomi palotájába a lengyel nagyokat, hogy a biztonság kedvéért Mária jövődöbelijének, Zsigmondnak is feleskesse őket. Kevéssel utóbb, szeptember 11-én Nagyszombatban utolérte a halál. Tetemét a székesfehérvári bazilika általa alapított pompás kápolnájában helyezték el. A szemét azzal a tudattal hunyta le, hogy országai jövőjét némi ravaszsággal sikerült jól elrendeznie. A lengyelek tudomásul vették Mária és Zsigmond utódlását, mert úgy hitték, a pár náluk fog lakni, míg a magyar trón Hedvigre és Vilmosra száll. Lajos azonban tudta, hogy nem így lesz. Ő egész birodalmát Máriának szánta, és végakarataiban Magyarország uralkodójának is őt jelölte ki. Talán azt remélte, hogy a kész helyzetbe lengyel alattvalói is beletörődnek majd; nos, ha így volt, reményei nem váltak valóra.

XVII. A bárók uralma (1382–1403)

A Nagy Lajos halálát követő két évtized két tekintetben jelent fordulópontot a magyar

történelemben. Az egyik a hatalom szerkezetét illeti. Abban a mintegy háromszáz éves folyamatban, amelynek során 1200 és 1500 között gyökeresen átalakult az ország birtokstruktúrája, és a királyi földbirtok hegemoniáját a mágnásvagyonoké váltotta fel, az 1390 körüli éveket kitüntetett hely illeti meg. Ekkor szorul a királyság véglegesen és visszafordíthatatlanul a második helyre, és ekkor formálódni kezd a megkaparintott királyi uradalmak tömegéből azok a hatalmas főúri vagyonok, amelyek léte a továbbiakban mindinkább meghatározza az ország társadalmi, gazdasági, sőt kulturális arculatát, és ezzel együtt természetesen a politikai erőviszonyokat is.

A korszak másik „újdonsága” a török veszély, amely alapján változtatta meg Magyarország bel- és külpolitikai helyzetét. A tragikus véletlen úgy hozta, hogy jelentkezése időben egybeesett a királyi hatalom 1382 utáni válságával, és nyomása a továbbiakban folyvást nőtt, miközben a magyar királyság ellenálló képessége fokozatosan csökkent. Tény azonban, hogy politikai létében az ország ekkor még nem volt veszélyeztetve. Szemben a könnyen letiporható balkáni államokkal, a magyar királyság még hosszú időn át az oszmán birodalom közel egyenrangú ellenfele maradt, sőt erejéből időnként ellentámadásokra is futotta. A közvetlen „életveszéllynél” egyelőre fontosabb volt az a pszichikai hatás, amit a török terjeszkedés előidézett. Mindenekelőtt kérdésessé tette azt a hűbérúri státust, amelyet Magyarország a Balkán szomszédos területei fölött szerzett. Azóta, hogy a bizánci birodalom szétesett, ebben az irányban mindig a magyar királyság volt a kezdeményező fél, és — függetlenül a tényleges politikai helyzettől — mindenkor a magyar korona alattvalójának tekintette valamennyi déli szomszédját Havasalföldtől Boszniáig. Azzal, hogy az oszmán birodalom 1390 körül elérte az ország határát, nemcsak a balkáni magyar hegemonia ment egyszeriben veszendőbe, hanem a királyság támadóból szinte egyik napról a másikra védekezővé vált.

A magyar uralkodó osztálynak ráadásul nemcsak ezt a lelki traumát kellett átélnie, hanem azt a másikat is, hogy az ország földje, a tatárdúlások óta először, pusztító idegen betöréseknek volt kitéve, nem is alkalmasszerűen, hanem rendszeresen. Az események arról tanúskodnak, hogy a magyar nemesség úgyszólván a mohácsi csatavesztésig képtelen volt ezeket a pszichés sérüléseket „feldolgozni”. Újból és újból támadó háborút követelt az oszmánok ellen, ezektől várta a diadalmas ellencsapást és vele az Árpádok és Anjouk régi dicsőségének visszatértét; miután pedig a hadjáratok nem hozták — mert nem hozhatták — meg a remélt diadalt, sőt időnként katasztrófába torkollottak, a kudarcokért a mindenkori vezetést tette felelőssé. E lelki tényezők nélkül nem érthető meg sem az a tartós ellenszenv, amely Zsigmond minden ténykedését kísérte, sem az a bálványozás, amely később az első „törökverőnek”, Hunyadi Jánosnak kijutott.

Harc az utódlásért

A bajok mindjárt a trónváltás után mutatkoztak, és legelőbb a perszónálunió felbomlásában jutottak felszínre. Lajos végakarata szerint mindkét trónját idősebbik leánya, Mária örökölte volna, de Lengyelország nem lett az övé. Itthon tíz nappal atyja halála után, 1382. szeptember 21-én megkoronázták, a lengyel nagyok azonban ragaszkodtak hozzá, hogy új uralkodójuk náluk tartsa a székhelyét. Az anyakirályné, a boszniai Erzsébet, aki a régensséget gyakorolta kiskorú leánya helyett, rövidesen kénytelen volt engedni. Mária helyett hűgát, Hedviget küldte Lengyelországba, akit 1384-ben királynővé koronáztak és 1386-ban — osztrák házasságát semmisnek nyilvánítva — hozzákényszerítették a pogány litván nagyfejedelemhez, Jagellóhoz, aki megkeresztelkedvén II. Ulászló néven elfoglalta a lengyel trónt és megalapította az 1572-ig uralkodó Jagelló-dinasztiát.

Lengyelország hamar kilábalt az átmeneti anarchiából, Magyarországon azonban a trónváltás súlyos és tartós következményekkel járt: a dinasztikus párt egysége felbomlott és uralma megrendült. Az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy Mária uralkodása csak ideiglenes lehet. Tartós nőuralomról nem lehetett szó olyan országban, ahol az alattvalók szokásjoga patriarchális nemzetségi hagyományokon alapult, és ahol ezenfelül a nemesség megszokta és el is várta, hogy királya személyesen vezesse hadba. Az utódlás kérdésében az ország három táborra szakadt. Az udvari arisztokrácia maga is meghasonlott, és túlnyomó része csupán abban értett egyet, hogy a trónt Mária leendő férjének kell megkapnia. Egyik pártja, élén Szécsi Miklós országbíróval és a Lackfiakkal, a hivatalos jegyes, Luxemburgi Zsigmond (1376 óta brandenburgi örgróf) házasságát sürgette, míg Erzsébet és hívei, élükön a nádorral, Garai Miklóssal Lajos orléans-i herceget, a

francia király öccsét szemelték ki trónörökösnek, és titokban összeköttetésbe léptek a párizsi udvarral. Harmadik tényezőként aktivizálódott az Anjouk idején félreszorított megyei nemesség is, és mozgalmának vezetését Lajos volt bárói közül a Horváti testvérek — János egykori macsói bán és Pál zágrábi püspök — ragadták magukhoz. Jelöltjük — a patriarchális jogérzéknek megfelelően — az Anjou-ház utolsó férfisarja, a Lajos által 1380-ban Itáliába küldött (Durazzói vagy Kis) Károly nápolyi király volt. A nemesség nyilván az ő személyétől várta a több évtizedes udvari párturalom végét, ezért az ő érdekében valóságos tömegmozgalom volt kibontakozóban. Erzsébet és hívei sikertelenül próbálták ezt azzal leszerelni, hogy 1384. júniusban országgyűlést tartottak, és ezen ünnepélyesen megerősítették Lajos 1351. évi törvényét és az Aranybullát. Ekkorra már az ország a polgárháború szélére sodródott, és a küzdelem első menetéből végül is a nemesi párt került ki győztesen.

A közös veszéllyel szemben az udvari pártok megpróbálták összefogni. 1385 nyarán Garai lemondott a nádorságról Szécsi javára, és nemsokára megtartották Zsigmond és Mária esküvőjét. Ekkor azonban már késő volt. A nápolyi király Horvátiék meghívására 1385. szeptemberben partra szállt Dalmáciában és nemsokára Budán volt, ahol már várta a Horvátiék által egybeesőített országgyűlés. A hisztérikus tömeghangulatban vitáról többé szó sem lehetett, Zsigmond már előbb lóhalálában Csehországba menekült, a királynék pedig az életükért kezdtek aggódni. Ezért jobb híján bejelentették Mária lemondását, mire a tömeg Székesfehérvárra kísérte Károlyt, ahol 1385. december 31-én maga az udvari párt egyik vezére, Demeter bíboros érsek helyezte fejére a koronát.

Az uralomért folyó játszma látszólag eldőlt, ám mialatt a nemesség diadalt ült, az udvar már az ellencsapást készítette elő. II. Károly (1385–1386) uralkodása mindössze 39 napig tartott. Hiába próbálta megkedveltetni magát Lajos volt báróival és egyensúlyozott bölcsen az udvari klikkek között; sorsa eleve elhatározott. Mihelyt a nemesség hazaszéledt és a királyt csupán kisszámú olasz kísérete oltalmazta a budai palotában, az udvar nem vesztegette tovább az időt. 1386. február 7-én a királynék alkalmas ürüggyel átcsalták a mit sem sejtő Károlyt lakosztályukba, itt Garai és hívei súlyosan megsebesítve foglyul ejtették, és Visegrád várába zárták, ahol 24-én meghalt. Egyúttal hatalmukba kerítették Budát, leöldösték az olaszokat és „azt kiáltozták, hogy Mária a király”. Horváti János, aki Károlytól visszakapta a macsói bánságot, csapatával kitört a gyűrűből, és a Dráván túlra menekült, ahol Károly kiskorú fiát, a Nápolyban maradt Lászlót nyilvánítva királlyá, kitűzte a felkelés zászlaját.

A polgárháború a nápolyi párt váratlan sikerével kezdődött. Az udvar azt az esztelen tervet ötlötte ki, hogy a délvidéki zendülést a királynék személyes megjelenésével csillapítja le. A várt hatás azonban elmaradt. Ehelyett 1386. július 25-én Horvátiék Gara (ma Gorjani) közelében rajtaütöttek Mária kisszámú seregén. Garaival és a királygyilkosság más részeseivel a helyszínen végeztek, és a fejüket Nápolyba küldték Károly özvegyének megvigasztalására. A királynékat és többi foglyukat előbb Szlavóniába, Gornec várába, majd onnan a tengerparti Novigrádba hurcolták, ahol az anyakirálynét — állítólag leánya szeme láttára — 1387 első napjaiban megfojtották.

A válsághelyzetben az udvari pártok a természetes királyjelölt, Zsigmond örgróf körül tömörültek. Zsigmondot még 1386 tavaszán kísérte vissza bátyja, Vencel cseh és német király az országba, és Győrött olyan szerződést csikart ki a királynéktól, amely Pozsonyt és a Vágtól nyugatra fekvő királyi várakat zálogul rokonai, a morva örgrófok kezén hagyta a nyújtott katonai segítség fejében. Az 1386. augusztusi országgyűlésen a nagyok megpróbálták kiegyezni a Horváti-párttal, és vezéreinek „rangjukhoz illő” tisztségeket ígértek arra az esetre, ha Máriát szabadon engedik és meghódolnak neki. Miután azonban Horvátiék nem tették le a fegyvert, a bárók testületileg magukhoz ragadták az ország irányítását. Az Anjouk idején is elismert ősi felfogás szerint ők léptek fel az ország egészének képviselőiként, szabályszerű szövetséget, *ligát* alakítottak, és a tanács részére pecsétet faragtattak, amelyen a *sigillum regnicolarum* (az országlakosok pecsétje) körirat volt olvasható. Mária fogsága idejére Zsigmondot bízták meg a régensséggel, és felruházták a „Magyarország kapitánya” címmel, amelyet ebből az alkalomból kreáltak. 1387 elején ellentámadást kíséreltek meg Szlavóniában Mária kiszabadítására, s miután ez Gornec falai alatt összeomlott, nem késlekedtek tovább, hanem megválasztották Zsigmondot királynak, és március

31-én, Virágvasárnapon a rangidős főpap — a veszprémi püspök — fejére helyezte Szent István koronáját.

Zsigmond első évei

Zsigmond a bárók kegyelméből lett királlyá, és ezért magas árat kellett fizetnie. Megválasztása fejében szabályszerű szerződést csikartak ki tőle, amely minden hatalmat a királycsináló liga tagjainak juttatott. A ligába maga Zsigmond is belépett, és egyebek közt kötelezte magát, hogy tanácsát kizárólag főpapjaiból, báróiból és „ezek örököseiből” állítja össze, ami annyit jelentett, hogy a ligatagok a kormányzást egyetemlegesen és örökletesen kívánták kisajátítani. Arra is felhatalmazta őket, hogy erővel kényszeríthessék ígéretei teljesítésére. A tisztségeket és honorbirtokokat a tagok egymás közt osztották szét, nádorrá Csáktornyai Lackfi Istvánt, az ország legvagyonosabb főurat tették meg, míg a főkancellárságot az esztergomi érsekséggel együtt egy másik pártvezér, Kanizsai János egri püspök kapta. Ezzel azonban az osztozkodás még korántsem ért véget: a nagyok nemcsak méltóságokra, hanem örökletes családi vagyona is áhítoztak, a koronázás után sorra jelentették be igényeiket, s ezeket az ifjú királynak nem állt módjában visszautasítani. Öt év alatt (1387–1392) a királyi uradalmaknak közel a felét szétkapkodták, és ezzel visszavonhatatlanul megsemmisült az a mű, amelynek felépítésére I. Károly egykor legszebb éveit áldozta. Várak, uradalmak és mezővárosok tucat számra kerültek a liga vezéreinek örökös tulajdonába vagy zálogbirtokába, és az Anjouk hatalmas királyi birtokállományának romjain egyszerűen mágnásvagyonok tucatjai keletkeztek. Az ország mindazon tájain, ahol eddig a király és ispánjai voltak az urak, mostantól fogva főúri dinasztiák fejei parancsoltak. Ez a fejlemény felmérhetetlen jelentőségűnek bizonyult az ország politikai berendezkedésének későbbi alakulása szempontjából.

A ligauralom kezdetben elég szilárdnak mutatkozott, és képes volt megbirkózni a rászakadt gondokkal. A Horvátiak elszigetelődtek, és pártjuk néhány év alatt felmorzsolódott. Mária már a koronázás után néhány hónappal kiszabadult börtönéből egy velencei hajóhad közreműködésével, és 1387 végére már az egész Délvidék Szlavóniával együtt Zsigmond híveinek ellenőrzése alatt állt. Horvátiék Tvartkó bosnyák király védőszárnyai alá húzódva próbálták a harcot folytatni, de egyre kevesebb sikerrel. Egyik betörésük 1388. március táján súlyos vereséggel végződött, és az elfogott vezéreket — köztük Hédervári Kont Istvánt — Zsigmond Budán lefejeztette. 1394-ben Bosznia új királya meghódolt, és veszni hagyta a nápolyi párt ügyét, aminek következtében Zsigmond vezére, az ifjabb Garai Miklós — a megölt nádor fia — Horvátországban és Dalmáciában is helyreállította a király uralmát. Maga Horváti fogságba esett, és Mária királynő Pécsen kegyetlen bosszút állt rajta. „Először ló farkához kötözve körülhurcolták a város utcáin, majd tüzes fogókkal megkínózták, azután négyfelé vágták, és az utódok elrettentő okulására a város kapuira függesztették tagjait.” Ekkorra már felszabadult Pozsony és vidéke is az idegen uralom alól. Zsigmond 1388-ban németországi örökségét, Brandenburgot 565 ezer aranyforintnyi elképesztő összegért elzálogosította unokatestvérének, Luxemburgi Jodok morva örgrófnak, és így vissza tudta váltani — részben pedig Jodok öccsétől, Prokoptól haddal foglalta vissza — az 1386-ban zálogba adott várakat.

Mire azonban az ország egysége újból helyreállt, a diadalokat az oszmán birodalom fenyegető közeledése árnyékolta be. I. Murád szultán 1389-ben a Rigómezőn (a mai Kosovo vidékén) megsemmisítő győzelmet aratott Lázár szerb fejedelmen és szövetségesein, aminek következtében Szerbia török vazallus állammá vált a harcmezőn kivégzett Lázár fia, Lazarevics István uralkodása alatt. Murád utóda, a „Villám” melléknevű I. Bajezid (1389–1402) tovább folytatta a hódító politikát, 1393-ban megszüntette a tirnovói bolgár fejedelemséget, és 1394-ben saját vazallusát ültette Havasalföld trónjára. Ezzel egy időben, 1390-től rendszeresen török martalócok dúlták Magyarország déli határvidékeit, elsősorban a Szerémséget és a Bánátot, majd 1394-ben feltűntek Erdélyben is. A betörések katasztrofális hatással voltak a vidék termelőereire. Az érintett megyék földje néhány évtized alatt úgyszólván sivataggá változott, az Anjouk idején még virágzó falvai és

mezővárosai szinte nyomtalanul tűntek el a föld színéről, és a rohamosan pusztuló magyar ajkú lakosság helyére a Balkánról menekülő szerb telepések özönlöttek. Ekkoriban indult meg az a folyamat, amelynek során a déli országrész etnikuma fokozatosan kicserélődött és egész gazdasági arculata átalakult.

Zsigmond és kormánya az első pillanattól kezdve átlátta az új helyzet komolyságát, a veszély természetét azonban láthatóan nem ismerte fel, mert az Anjou-kori nagyhatalmi „reflexeknek” megfelelően támadó háborúval válaszolt rá. Zsigmond már a rigómezei csata után kevéssel, 1389 őszén Szerbiába nyomult, és két várat el is foglalt. 1390-ben és 1391-ben újból személyesen harcolt ugyanott, majd 1392-ben a korábbiaknál is nagyobb arányú magyar invázió következett, amelyben osztrák és cseh lovagok is részt vettek. Az eredmény elmaradt, mert Bajezid kitért az összecsapás elől. 1393-ban az országnagyok bandériumai vonultak fel a déli határ védelmére, a következő évben ismét Zsigmond szállt hadba, majd 1395 nyarán egy merész hadművelettel Havasalföldre nyomult, visszafoglalta az Al-Duna melletti Kisnikápolyt, és a vazallusául szegődött Mircse (Mircea cel Bătrîn) vajdát visszaültette trónjára.

Ekkorra már megérlelődött a királyban a döntés, hogy az oszmán fenyegetésnek nemzetközi összefogással egyszer s mindenkorra elejét veszi. Követei 1395 folyamán sorra járták a nyugati udvarokat, és ékesszólóan hirdették, hogy a kereszténységnek pillanatnyilag nincs sürgősebb ügye, mint az oszmánok viaszorítása Ázsiába. A követségek eredménnyel jártak. A római pápa keresztes háborúnak nyilvánította a tervezett vállalkozást, a francia lovagok pedig — jóllehet különben az avignoni pápát tekintették az egyház fejének — tömegesen kerekedtek fel, mert otthon nem találták a helyüket, amióta a százéves háború átmenetileg szünetelt, és harci babérokra vágytak. Seregüket a királyi ház egyik tagja, János nevers-i gróf, Burgundia trónörököse vezette. Nagyszámú egyéb zsoldos és segédcsoport is érkezett Magyarországra, úgyhogy 1396 augusztusában Zsigmond valóban impozáns haderővel kel útra a Bajeziddal való, végsőnek szánt leszámolásra.

Mindamelletts talán jobb lett volna, ha a franciák mégis otthon maradnak. A magyarok ekkorra már kitanulták a törökök harcmodorát; tudták például, hogy a török had „kemény magvát” mindig nagyszámú irreguláris csapat, a főleg fosztogatáshoz értő akindzsik tömege fogja körül, és a páncélos lovasságot nem ellenük, hanem a mögöttük sorakozó janicsárság — a szultáni derékhad — és a szárnyak szintén nagy harcerejű lovassága, a szpáhik ellen kell majd bevetni, miután az akindzsiket a keresztény előhad szétzavarta. A francia lovagok mindezt fölösleges óvatosságnak vélték, „ha az ég szakadna rájuk, azt is föltartanák lándzsájuk hegyével” — állították, és alig várták, hogy szembekerüljenek az állítólag oly félelmes ellenféllel. Ez 1396. szeptember 25-én a bulgáriai Nikápoly vára alatt be is következett, és az ütközet hosszú időre meghatározta a török–magyar viszony alakulását. Elvetve Zsigmond haditervét, amely lehetővé tette volna a győzelmet, a franciák egyetlen huszáros rohammal kívánták elsöpörni Bajezid egész haderejét, ami persze nem sikerült, és estére a keresztény sereg megsemmisült. A vezérek legtöbbje ott veszett vagy foglyul esett, Zsigmond néhány kíséréssel menekült meg, és a Balkán-félszigetet körülhajózva három hónap múlva ért haza Dalmáciába. Európának ekkor kezdett igazából sejteltetni arról, mit jelent az oszmán fenyegetés.

A nikápolyi katasztrófa a magyarok számára is tisztázta az erőviszonyokat. Kitűnt, hogy a török birodalom olyan erős képviselő, amellyel szemben az országnak még nemzetközi támogatással sem ajánlatos támadóan fellépnie. Megszűnt tehát az a kilátás, hogy az oszmán támadások gondja gyökeresen megoldható, és ettől kezdve a támadás helyett a honvédelem került előtérbe. Más szóval meg kellett tanulni „együtt élni” a török betörések szüntelen fenyegetésével, és a balkáni nagyhatalmi ábrándok kora végérvényesen lezárult.

Harc a bárók ellen

Itthon a vereség sokkhatása politikai válságsorozatot indított el. Zsigmond a csapásból mindenekelőtt azt a tanulságot szűrte le, hogy a délvidéki háborúkkal csak az idejét pazarolja, és érdeklődését érdemesebb egyelőre a Luxemburgi-ház családi ügyeinek szentelnie. Elsősorban a

Csehország feletti uralmat igyekezett megkaparintani, ahol bátyja, Vencel gyámoltalanul hányódott a bárói klikkek harcai között, de háborúba bonyolódott a morva örgróffokkal is. Itthoni helyzete eközben egyre nehezebbé vált. Már 1392 óta, az első évek bénultságából felocsúdva azon volt, hogy lerázza a liga gyámkodását, és — mintegy I. Károly példáját követve — új vezető elitet alakítson ki saját megbízható híveiből, részben az aula lovagjaiból és „ifjaiból” részben idegen jövevényekből. Lengyel lovagját, Stiborici Stibort pozsonyi ispánná és Erdély vajdájává nevezte ki, a stájerországi Cillei Hermaunt a Dráván túli Zagoria tartomány grótfjává, Garai Miklóst horvát-szlavón bánná, és mindegyiküket olyan óriási birtokadományokkal gazdagította, aminőkre még a liga fénykorában sem volt példa. A királycsináló bárók egymás után szorultak ki a hatalomból, és egyre közelebb sodródtak a nemesi ellenzékhez. A nikápolyi vereség és az azt követő intézkedések országszerte tovább rontották a hangulatot. Zsigmond 1397. októberben országgyűlést hívott össze Temesvárra, ahol a török veszedelemmel szemben kényszerrendszabályokat fogadtatott el. Az Aranybullát és Lajos törvényeit ugyan forma szerint megerősítette, de lényeges kihagyásokkal — így pl. az előbbinek a nevezetes „ellenállási jogra” vonatkozó záradékát mellőzve —, s egyúttal olyan törvényekkel egészítette ki őket, amelyek a nemesi „szabadságjogokat” erősen csorbították. Minden jel arra mutatott, hogy Zsigmond komolyan élni kíván királyi hatalmával.

Törekvéseire a nagyok pártütések sorozatával válaszoltak. Elsőként, még nyomban Nikápoly után, a Lackfiak és párthíveik lázadtak fel, de mozgalmukat hamar elfojtották, mert a liga többsége ekkor még a trón mögött sorakozott fel. Csáktornyai Lackfi Istvánt, a volt nádort unokaöccsével együtt az udvarba csalva 1397. február 22-én a szlavóniai Körösön felkoncolták, és hatalmas vagyonukat elkobozták. 1401-ben már a liga fejei, Kanizsai főkancellár és Bebek Detre nádor álltak az új mozgalom élére. A Csehországból éppen hazatért királyt április 28-án letartóztatták a budai várban, és a Szent Korona nevében a bárók tanácsa vette át a hatalmat. Zsigmondtól elsősorban idegen kegyencei menesztését követelték, s amikor erre nem volt hajlandó, új király után néztek. Mielőtt azonban megegyezhettek volna a személyében, Zsigmond trónját megmentette híveinek összefogása. Garai augusztusban kiváltotta a fogságból, saját fiát és öccsét adva túsul helyette, majd saját várába, Siklósra kísérte, miközben Cillei, Stibor és a király más hívei keményen fegyverkeztek. Az összecsapást ezúttal sikerült elkerülni, és október 29-én Garai pápai kastélyában létrejött a béke, amelyben Zsigmond visszakapta trónját, a lázadókat pedig amnesztiában részesítette. A válság hónapjai nyom nélkül múltak el, és amikor a következő év elején visszatért Csehországba, bátyja, Vencel úgy ítélte meg, hogy Zsigmond „nagyobb és hatalmasabb, mint valaha”. A liga immár elvesztette minden befolyását, a királyi várakat Zsigmond hű kapitányai őrizték, és 1402. szeptemberben, mintegy a folyamat lezárásaként, Garai kapta meg a Bebektől elvett nádori méltóságot. A király egyúttal arra kényszerítette a Pozsonyba összehívott nagyokat, hogy halála esetére barátját és szövetségesét, IV. Albert osztrák herceget ismerjék el utódjául.

Ez lehetett az a csepp, amitől a pohár túlcsordult. A mellőzött nagyok előtt nemigen volt más út, mint vagy tudomásul venni vereségüket, vagy fegyvert fogni, és persze az utóbbit választották. Karácsony táján Nagyváradon, Szent László sírjánál titkos gyűlést tartottak, ahol Zsigmondot trónfosztottnak nyilvánítva ünnepélyesen hűséget esküdtek az ellenzék régi jelöltjének, Anjou László nápolyi királynak, és meghívták országa birtokbavételére. Nyomban ezután kibontották a felkelés zászlaját, és az egész nemességet fegyverbe szólították a gyűlölt „cseh disznó” és idegen kegyencei kiűzésére. A mozgalom látszólag félelmes erőt képviselt. Az 1387. évi liga tagjain, illetve örököseiken kívül csatlakozott hozzá a főpapi kar nagyobb része, élén a két érsekkal, továbbá az Anjou-kori bárók leszármazottainak zöme, familiárisaik hadával. Rövidesen kitűnt azonban, hogy a lelkesedésnek nagyobb a füstje, mint a lángja, és mihelyt tettekre került a sor, a sokfejű vezetés ugyanolyan nehézkesnek és tehetetlennek bizonyult, mint bármely rendi ihletésű katonai szervezkedés a következő századokban. A kezdeményezést a király párthívei ragadták magukhoz, a Dunántúlon kényelmesen gyülekező főúri hadakat hetek alatt szétszórták, és közben értesítették Zsigmondot, hogy ideje volna hazalátogatnia. A király 1403. augusztusban már csakugyan Budán volt, körülzárta Kanizsai székhelyét, Esztergomot, és Visegrádon fejére tette a Szent Koronát annak jeléül, hogy a királyságot a markában tartja. A keleti országrész felkelő hadai ekkorra még nem jutottak tovább Hatvannál. Időközben László király Zárába érkezett, és egy alkalmi koronával,

amit a pápa legátusa szentelt fel, megkoronáztatta magát, de az országba nyomulnia már nem volt érdemes, és három hónap múlva haza is tért. Október 8-án a felkelők zöme letette a fegyvert, és nemsokára a két fővezér, Bebek és Kanizsai is hódolatra járult a király színe elé. Zsigmond bölcs önmérsékletet tanúsított: a legmakacsabb lázadókat száműzte, de mindenki más kegyelmet kapott és többnyire jószágait is megtarthatta. A hatalomban való osztozkodásról persze nem volt többé szó. Zsigmond és új bárói végleg átvették az uralmat, és oly szilárdan tartották a kezükben, hogy ellenzéki mozgolódásokra nem került újból sor. A király nyugodtan láthatott hozzá királysága megreformálásához és akadálytalanul szöhetett mind nagyrálátóbb külpolitikai terveit.

XVIII. Zsigmond kora: konszolidáció és birodalmi politika (1403–1437)

A bárók felkelésének elfojtása után megszilárdult a királyi hatalom, és egészen Zsigmond haláláig biztos alapokon nyugodott. A belső stabilitás lehetővé tette, hogy a király akadálytalanul hódoljon külpolitikai ambícióinak, jóllehet ezek merőben különböztek elődeinek hagyományos elképzeléseitől, sőt saját korábbi politikájától is. 1397 és kivált 1410 után Zsigmond tekintete mindinkább nyugatra fordult és tettvágát magyar szempontból merőben újszerű célok szolgálatába állította.

Származása rendkívüli lehetőségeket rejtett magában, hiszen Csehország 1310 óta, a német-római birodalom 1346 óta a Luxemburgi-ház örökségének számított, és miután a két országot öröklő Vencel király lassanként annyira elitta az eszét, hogy a német választófejedelmek 1400-ban trónfosztottnak nyilvánították, a dinasztia hívei öccsét, a jóval tehetségesebb magyar királyt kezdték tényleges fejüknek tekinteni. Zsigmondnak ez nem volt ellenére. Joggal érezte magát többre hivatottnak, mint hogy egész életében Európa határvidékén a pogányokkal viaskodjék, méghozzá reménytelenül. Igazi császár akart lenni, amilyen apja, IV. Károly volt, akit még a régi szokás szerint Rómában koronáztak meg; egyszóval olyan fejedelem, aki rangjánál fogva a legelső Európában, és aki egyedül képes, sőt hivatott megoldani a kor olyan egyetemes gondjait, mint az egyházszakadás, az egyházi és társadalmi reform, és nem utolsósorban az oszmán fenyegetés. Mindebben Magyarországnak elsősorban a biztos háterszág szerepe jutott, mely a nagyrálátó tervekhez a politikai és anyagi fedezetet nyújtja, mert a császári cím erre, mint láttuk, nem volt alkalmas.

Konszolidáció és reformpolitika

Az 1403. évi felkelés leverése fordulópont Zsigmond uralkodásában. „Ettől kezdve a királyt élete végéig nem háborgatta országában belső zavargás: nyugodtan viselhette uralkodói jogarát” (Thuróczy). Uralmát elsősorban a hozzá hű bárókra, az általa teremtet *új arisztokráciára* alapította, őket halmozta el kegyeivel és a legszívesebben őket vonta be kormányába. Egyik legfőbb támogatójával, Cillei Hermannal rokoni kapcsolatot is létesített, amennyiben 1405-ben nőül vetté Hermann egyik leányát, Borbálát. Mivel pedig a másik leány, Anna Garai nádor felesége lett, a nádor is sógorságba került Zsigmonddal. Cillein kívül más idegenek is nagy befolyásnak örvendtek az udvarnál, kivált Stibor, aki haláláig (1414) erdélyi vajda és a Vág-vidék kormányzója maradt, valamint Ozorai Pipo, aki budai olasz kereskedősegedből emelkedett fel temesi ispánként az országbárók közé és lett Zsigmond legsikeresebb hadvezére. Idegen származású volt az új főkancellár is, Eberhard zágrábi püspök, a felkelés után elmozdított Kanizsai utóda. Az udvari lovagságból is számosan kerültek be a király új bárói közé. „Ez a király — írja Thuróczy — nemcsak alacsony származású nemeseket, hanem igen sok közrendű embert is magas méltóságra emelt, és hatalmassá tett országában.” Olyan nevezetes főúri nemzetségek, mint a Perényieké, Rozgonyiaké, Pálóciaké vagy a Gutti Országoké, Zsigmond idején alapozták meg politikai karrierjüket és vagyonukat. 1408 végén a Bosznia feletti győzelem alkalmából Zsigmond még

szorosabbra fűzte kapcsolatát leghívebb támogatóival. Azokból, akik a felkelés elfojtásában a legnagyobb érdemeket szerezték, megalapította a Sárkányrend lovagi társaságát, melynek tagjait — rajta és feleségén kívül 22 bárót — esküvel megpecsételt örök szövetség láncolta egymáshoz. A rend megalapítása után kibékült egykori ellenfeleivel, és Kanizsai érseket utóbb római főkancellárrá és magyarországi helytartójává is kinevezte.

Kemény kézzel ragadta magához a magyar egyház fölötti ellenőrzést is. 1403-ban a lázadó főpapok egész sorát mozdította el, püspökségüket világi kormányzókra bízva. A helyükre később a király megbízható hívei — részben az új bárók rokonai — kerültek. Mivel a Rómában székelő IX. Bonifác a nápolyi trónkövetelőt segítette, a király erélyesen korlátozta a pápaság magyarországi befolyását. 1404-ben a római intézkedések érvényességét királyi jóváhagyáshoz (*placetum regium*) kötötte, és kifejezetten magának tartotta fenn a jogot minden egyházi javadalom betöltésére. Ez az állapot 1410-ig maradt fenn, amikor Zsigmond a pisai zsinat által megválasztott új pápával, XXIII. Jánossal diplomáciai kapcsolatot létesített. Később, 1417-ben a konstanzi zsinat bíborosai által kibocsátott bulla formálisan is szentesítette a magyar király mindenkori főkegyúri jogát, vagyis azt, hogy a pápa csakis a király által javasolt személyeknek juttathat főpapi javadalmakat, kisebb egyházi beneficiumok adományozásába pedig egyáltalán nem avatkozik bele. Zsigmond az egyházzal szemben elnyert pozícióját jövedelmei gyarapítására is felhasználta. A papság már 1397 óta bevételeinek felével volt kénytelen adózni a törökök elleni háború céljaira, ami eleinte nagy felháborodást keltett, de utóbb megszokottá vált. Az 1430-as években Zsigmond azt a gyakorlatot honosította meg, hogy gazdag főpapi stallumokat éveken át üresedésben hagyott, és a belőlük húzható jövedelmet saját céljaira — nevezetesen a déli határ védelmére — fordította.

Nem lebecsülendő szerepet kaptak a *királyi városok* Zsigmond politikai koncepciójában. A számuk persze erősen megcsappant az 1387 utáni birtokadományozások során, de a legfontosabbakat azért a király uralta, és hadászati jelentőségük igen megnőtt a királyi várak számának hirtelen leapadásával. Zsigmond nagy erőfeszítéseket tett a városok politikai és gazdasági súlyának növelésére. Már 1402-ben, a bárók fogságából kiszabadulva árumegállító joggal ruházta fel Pozsonyt és négy másik határ menti várost, kifejezetten jutalomból a „szorongattatása idején” tanúsított hűségükért. 1405-ben tanácskozássra hívta össze a királyi városok és „szabad falvak” követeit, és a gyűlés eredményét terjedelmes dekrétumban foglalta össze, amely egyaránt tartalmazott politikai, gazdasági és pénzügyi intézkedéseket. Egyebek között minden királyi várost pallosjoggal ruházott fel, felmentette kereskedőiket a belföldi vámok fizetése alól, eltörölte velük szemben Buda árumegállító jogát és szilárdította pozícióikat a külföldi kereskedők versenyével szemben. A polgárság pereinek fellebbviteli törvényszékéül az addigi gyakorlatot szentesítve véglegesen a királyi tárnokmester bíróságát tette meg. Egyúttal szorgalmazta a sokhelyütt még hiányzó városfalak felépítését, és számos településnek ígért teljes körű városi jogokat arra az esetre, ha falakkal veszik körül magukat. Ezeket a törekvéseket azonban nem mindig kísérte siker. A gazdasági struktúra viszonylagos fejletlensége folytán a városhálózat már nem volt képes megújulni, és a városalapítási igyekezet a legtöbb esetben megfeneklett az erőforrások hiányán. Nem épültek fel például — a király szándéka ellenére — Debrecen falai, és a helység 1411-ben Lazarevics István szerb fejedelem magánbirtokába jutott. Mindenesetre főként Zsigmond törekvéseinek tudható be, hogy a korszak folyamán határozottan kirajzolódtak azok a rendi-politikai keretek, amelyek a magyarországi városfejlődést a továbbiakban meghatározták. Uralkodása végére külön csoportként különült el a hét legelőkelőbb ún. tárnokszéki város (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes), melyekhez utóbb, Mátyás idején nyolcadikként Pest társult. Kiváltságait tekintve mögöttük sorakozott a többi — mintegy tíz — királyi város, amelyek fellebbviteli törvényszéke a 15. század második felében létesült személynöki bíróság lett (ún. személynöki városok), továbbá a külön városszövetségeket alkotó felső- és alsó-magyarországi bányavárosok.

A konszolidáció éveiben az Anjouktól örökölt államszervezet jelentős módosulásokon ment keresztül. A királyi tanács megtartotta irányító szerepét, de Zsigmond tudatosan bővítette és színesítette összetételét, amennyiben a főpapokon és bárókon kívül másokat is intézményesen tagjává tett, és az új tagoknak új címet is adott: „különös tanácsos” (*specialis consiliarius*) lett a

nevük. Soraikban képzett jogászokat, sőt pénzügyi szakembereket is találunk, ami arra mutat, hogy az államigazgatásban megtörténtek az első, kezdeti lépések a modern hivatalnokállam megteremtése felé. Egyúttal háttérbe szorult az országbároi honorok intézménye. A megmaradt — még mindig tekintélyes — királyi uradalmak többségét 1403 után nem e főméltóságok között osztották szét többé szolgálati javadalmak gyanánt, hanem kifejezetten katonai feladatokat ellátó tisztségviselőkre bízta, akiket egyre gyakrabban kapitánynak címeztek, és akiknek egy része „különös tanácsos”-ként a tanácsba is bekerült. Zsigmond uralkodásának vége felé a déli végvidék összes királyi uradalma a dalmát Tallóci-testvérek irányítása alatt állt, míg az ország belsejében fekvő királyi várak zöme a Rozgonyiak kapitányságára volt bízva. Igen jelentős volt a királyné, Cillei Borbála politikai befolyása, aki 1427-től kezdve az északnyugati Felvidék királyi várait tartotta a kezén „tartása”, vagyis udvarának ellátása fejében.

Zsigmond reformtevékenységében különös hely illeti meg a katonai reformokat. Újításainak egy része halálával veszendőbe ment, de a magyar hadszervezet további fejlődését így is új alapokra helyezték. A korábbi „banderális” szervezet két új elemmel bővült. 1397-ben a temesvári országgyűlés törvénybe iktatta az ún. telekkatonaság felállítását, azaz a birtokosokat arra kötelezte, hogy a törökök ellen folyó háború tartamára 20-20 jobbágytelek után egy-egy könnyűfegyverzetű lovas íjászt állítsanak ki. 1435-ben az intézkedés annyiban módosult, hogy a fegyverest 33 jobbágy után kellett felszerelni. A telekkatonaság reformja voltaképpen annyit jelentett, hogy a korona megpróbálta a honvédelem terhének egy részét a birtokosokra áthárítani, és ezzel a nemesi birtok hagyományos adó- és szolgálatmentességét kikezdeni. Nem tudni, a reform milyen mértékben ment át a gyakorlatba, de annyi biztos, hogy a hadsereg ütőképességét lényegesen nem növelte, s ennek magvát továbbra is a királyi és bárói bandériumok alkották. Ezen a téren viszont nevezetes újítás volt, hogy — az 1390-es években végbement birtokátalakulásnak megfelelően — a király a legnagyobb földesurakat is bevonta a banderális szervezetbe, és — legalábbis alkalmasságukkal — saját zászlóalj kiállítására hatalmazta fel őket. Ennek első példáival az 1420-as évek végén találkozunk, és a század közepére megszokott intézménnyé vált. A főúri magánbandériumok kialakulása nem kevesebbet jelentett, mint az országbárok hagyományos privilégiumának kiterjesztését a mágnások legnagyobbjaira, és ezzel olyan fejlődést indított el, amelynek eredményeképpen a 15. század végére a mintegy 30-40 leggazdagabb főúr véglegesen zászlósúri kiváltságot szerzett és a nemességtől elkülönülve az újonnan születő „bároi”, azaz főnemesi rendet alkotta. Zsigmondnak számos további elképzelése volt a hadügyi szervezet átalakítására, amelyeket itáliai útja idején, 1432 telén javaslatok formájában hazaküldött megtárgyalásra, de az 1435. évi pozsonyi országgyűlésen minden tekintélye ellenére sem tudta elfogadtatni őket.

Védekezés az oszmánok ellen

A felkelést követő években Zsigmond külpolitikáját az oszmán veszély kiküszöbölése irányította. A török birodalom ezekben az években súlyos válságot élt meg. Bajezidnak, a nikápolyi győzőnek félelmetes ellenfele támadt keleten a belső-ázsiai hódító, Timur Lenk személyében. 1402-ben Ankaránál csatát vesztett és fogságban halt meg, fiai pedig elkeseredett harcba kezdtek az egyeduralom megszerzéséért. A több mint tízéves válság éveiben a magyar befolyás természetszerűleg megnőtt a Balkánon. Havasalföld 1395 óta szilárdan része volt a magyar szövetségi rendszernek, és fejedelme, Mircse erdélyi uradalmakat kapott adományul, hogy több kedvet érezzen magában a törökökkel való szembeszállásra. 1403-ban Szerbia is ezt az utat választotta. Lazarevics István, aki Ankaránál még vitézül küzdött Bajezid oldalán, a vereség után elpártolt fiaitól, felvette a bizánci eredetű *despota* címet és Zsigmond vazallusának nyilvánította magát. 1408-ban a magyar bárók egyikeként tagja lett a Sárkányrendnek, és Magyarországon hatalmas uradalmakat kapott adományul, köztük a Szerémséget és Debrecent, majd később Munkácsot, Nagybányát és Tokajt. Megkapta a macsói bánság volt tartozékait is, köztük Nándorfehérvárt, amelyet azután székhelyül választott. Szerbia védelmében magyar helyőrségek is közreműködtek, sőt 1409-ben Zsigmond maga nyomult be szerb területre egy török támadás

elhárítására. A két új ütközőállam — Havasalföld és Szerbia — kialakítása nem kevesebbet jelentett, mint hogy az oszmán pusztításokat éveken át román és szerb területek fogták fel, és Magyarország déli végei ezáltal mentesültek a rettegett csapástól. A despota meghódolása után egyedül Boszniát kellett még meggyőzni a magyar szövetség előnyeiről ahhoz, hogy a déli végek védelme hiánytalan legyen. Zsigmond 1405-1410 között minden figyelmét ennek szentelte, és nem kevesebb, mint öt hadjáratot vezetett személyesen a kis ország leigázására. Fő ellensége az egyik bosnyák tartományúr, Hervoja „nagyvajda” volt, aki a királyokat tetszése szerint cserélgette, és az ország nyugati felében független fejedelemsként uralkodott. Korábban szoros kapcsolatot tartott a nápolyi párttal, és 1402-től ő kormányozta Dalmáciát a magyar trónkövetelő, Nápolyi László helytartójaként. Zsigmond legemlékezetesebb boszniai hadjáratára 1408. júniusban került sor. A magyar sereg megvívta Dobor sziklavárát, foglyul ejtette II. Tvartkó királyt, Zsigmond pedig, aki már láthatóan kezdte a türelmét veszteni, 120 bosnyák urat a várudvaron lefejeztetett, és holttestüket a mélybe hajította. A kegyetlenség nem tévesztette el hatását. Hervoja nemsokára meghódolt, felvétette magát a Sárkányrendbe, és magyarországi uradalmak fejében Zsigmond vazallusául szegődött. Az ütközőállamok rendszerét pillanatnyilag késznek lehetett tekinteni.

Az építmény mindazonáltal nem bizonyult tartósnak. Zsigmond 1412-ben külföldre távozott, és mire hat év múlva hazatért, a vesződséggel kiépített szövetségi rendszeren itt is, ott is repedések mutatkoztak. Elsőként Bosznia szakadt el. Hervoja 1413-ban megtámadta déli szomszédját, Szandalj vajdát, aki szintén a magyar király pártfogását élvezte; és Zsigmond ezen úgy felháborodott, hogy Hervóját hűtlennek nyilvánította és megfosztotta magyarországi uradalmaitól. A bosnyák nagyúr a törökökhöz fordult támogatásért, és már a következő nyáron török martalócok dúlták Szlavóniát, amely addig kívül esett hatókörükön. Az oszmán birodalom támadókedve láthatóan újjáéledt, midőn Bajezid fiai közül I. Mehmednek sikerült testvéreit maga alá gyűrnie és 1413-ban a hatalmat újból egy kézben egyesítenie. A magyar országtanács, amely a távollevő királyt helyettesítette, azonnal büntetőhadjáratot szervezett, még azt sem várva meg, amíg Ozorai Pipo, a török elleni háborúk tapasztalt és diadalmas hadvezére hazaérkezik Konstanzból, ahol épp látogatóban volt Zsigmondnál. A nádor öccse, Garai János, Maróti János volt macsói bán és Csupor Pál szlavón bán vezetése alatt hatalmas sereg vonult fel 1415 nyarán Hervoja megfenyítésére. A kísérlet emlékezetes katasztrófával végződött. Dobojs vára közelében Hervoja csellel megfutamította a túlerőben lévő magyar hadakat és vezéreit foglyul ejtette. Többségük később magas váltságdíj fejében kiszabadult, de Csupornak halállal kellett lakolnia korábbi könnyelműségéért. Annak idején a magyar udvarban sportot űzött belőle, hogy a vajdát kigúnyolja, és valahányszor összeakadtak, a krónikás szerint „hahotára fakadva” ökörböggéssel üdvözölte. Ezért Hervoja most azzal vett elégtételt rajta, hogy egy ökör lenyűzött bőrébe varratva veszejtette el.

Hervoja már a következő évben meghalt, de Bosznia továbbra is nehezen pacifikálható terület maradt. II. Tvartkó király 1425-ben újból elismerte ugyan a magyar fennhatóságot, de állandó támogatásra szorult részint saját nagyjával, főképpen pedig a törökökkel szemben, akik 1430 táján végleg befészkeltek magukat Szarajevóba és környékére. Ezen a vidéken tehát az ütközőállam gondolata nagyon tökéletlenül valósult meg; és Zsigmond kénytelen volt — súlyos anyagi áldozatokkal — a közvetlen magyar uralmat legalább Bosznia északi részére kiterjeszteni, hogy Szlavóniának némi nyugalmat biztosítson a török portyák ellen. Ozora kerülete Szrebernik várával már 1405-ben magyar fennhatóság alá jutott, és 1434-ben Tallóci Matkó belgrádi kapitány Jajcát is magyar őrsgéggel rakta meg.

Mircse halálával, 1418-ban a havasalföldi fejedelemség is kidőlt a magyar védelmi rendszerből. A trónutódlásért vívott harcokban a török és a magyar orientáció hívei szembekerültek, és hosszú távon a magyar párt maradt alul. Zsigmond azonnal hazatérte után, 1419 őszén haddal vonult az Al-Dunához, hogy legalább Szörény várát megmentse Magyarország számára, és a következő évek folyamán a Dunának ezt a szakaszát Szörénytől Haramig (ma Nova Palanka) határvárak sorával erősítette meg. Az építkezéseket temesi ispánja, Ozorai Pipo irányította. A középkor folyamán ekkor volt a magyar állam utoljára olyan gazdag, hogy effajta beruházásokra vállalkozzék. Ezt mutatja, hogy a déli határt még Mohács idején is az 1420-as években felhúzott végvár vonal védte, mert komolyabb bővítésekre többé nem került sor. A havasalföldi helyzet ezalatt egyre

aggasztóbbra fordult. 1420-ban oszmán hadak nyomultak Erdélybe, és Hátszegnél megverték a vajdát, 1421-ben pedig felpredálták Brassót. Pipó 1423–26 között egyik hadjáratot a másik után vezette a Kárpátokon túlra a magyar párt helyzetének könnyítésére és 1426 végén a király maga is a helyszínre érkezett. 1427 tavaszán mélyen benyomult Havasalföldre, és a törökpárti trónkövetelőt elűzve megszilárdította trónján vazallusát, II. Dan vajdát. A győzelem azonban csak néhány évi nyugalmat hozott Erdélynek, és Dan halála után, 1432-ben ismét a török pártjutott uralomra. Már ez évben oszmán és havasalföldi seregek dúlták a Barcaságot, 1438-ban meg Szászsebes lakosságát fűzték rabszíjra.

Az ütközőállomások sorában hosszú időn át Szerbia bizonyult a legmegbízhatóbbnak, de idővel itt is jelentkeztek a bajok. Lazarevics István despota egész életén át híven kitartott a magyar király oldalán, és nem is rajta múlt, hogy a helyzet megromlott, hiszen a jövőt is gondosan rendezni kívánta. 1426-ban Tatán úgy állapodott meg Zsigmonddal, hogy trónját unokaöccse, Brankovics György fogja örökölni, de székhelye, Nándorfehérvár, valamint a Duna-vonal másik kulcserőssége, Galambóc (ma Golubac) magyar uralom alá kerül. István halálával, 1427-ben a szerződés életbe lépett, és Zsigmond csakugyan megszállta Belgrádot, a másik várat azonban parancsnoka a magyar király helyett a törököknek adta át. Zsigmond, aki 1426 óta egyfolytában a déli végeken tartózkodott, nyomban átlátta az új helyzetből adódó veszélyeket, és 1428 tavaszán nagy erőket vont össze Galambóc elfoglalására. Itt szenvedte el második nagy vereségét az oszmánoktól. II. Murád szultán maga érkezett meg a vár felmentésére, és Zsigmond a túlerővel szemben jobbnak látta, ha fegyverszünetet kér és visszavonul. Mialatt azonban hadait a Dunán áthajózták, a törökök az egyezményt megszegve rátámadtak a hátrahagyottakra, és nagy vérengzést vittek végbe köztük. Zsigmond életét csak ügyel-bajjal mentette meg temesi ispánja, Rozgonyi István, ama legendás Szentgyörgyi Cecília férje, aki — a kor szokásaitól merőben eltérően — maga is páncélban küzdött végig az ostromot, és férjének hajóiról irányította a vár ágyúzását.

Galambóc eleste súlyos következményekkel járt. Az ország egyszeriben a török birodalom közvetlen szomszédja lett, és ettől kezdve mind a temesi végek, mind a Szerémség újból ki voltak téve a határ menti török helyőrségek pusztító betöréseinek. Újból napirendre került az országhatár védelmének ügye. Zsigmond először egy ősrégi megoldással kísérletezett: 1429-ben, II. András példáját követve a Balti-tenger mellékéről a Német Lovagrend egységeit telepítette a Délvidékre, a végvárakat őrizetükre bízva széles körű jogokkal ruházta fel őket és rendszeres pénzsegélyt helyezett kilátásba a számukra. Az oszmánok rohamait azonban még e harcedzett vitézek sem állták sokáig, és haderejük néhány év alatt felmorzsolódott. Ezért 1435 táján új megoldásra került sor. A király a déli országrész minden elérhető jövedelemforrását a fenyegetett határ védelmére vonta össze, és — amire sem eddig, sem ezután nem volt példa — az egész végvárvonalat Szörénytől az Adriáig egységes irányítás alá rendelte. Elére a dalmáciai születésű Tallóci Matkó horvát-szlavón bán és testvérei kerültek, akik Belgrád megszállásakor léptek szolgálatába, és mind hadvezérként, mind diplomataként, sőt pénzügyi szakemberként is kitűntek képességeikkel. Mindez hangsúlyozottan emelte ki azt a tényt, hogy az ütközőállamok rendszere felett eljárt az idő, és a magyar királyságnak egyre inkább saját erejéből kellett védelméről gondoskodnia.

Az egyházszakadás felszámolása

Visszatérve Zsigmond 1403 utáni külpolitikájához, Bosznia leigázása után Dalmácia visszaszerzése lett volna a következő cél, ezt azonban nem sikerült teljesíteni. Itt a magyar koronát a válságos években súlyos veszteségek érték. A tartomány városai 1402-ben Nápolyi Lászlónak fogadtak hűséget, aki 1403-ban, amikor hazatért, Hervóját hagyta hátra helytartójául. A Bosznia feletti győzelemmel a városok többsége visszatért ugyan a magyar korona hűségére, de Zára néhány várral és szigettel a nápolyi király kezén maradt, aki még ebben az évben (1409) mind ezeket, mind Dalmáciát illető jogait 100 ezer aranyért eladta Velencének. A köztársaság már egy ideje feszült viszonyban volt Zsigmonddal, kivált azóta, hogy 1399-ben megtagadta a torinói béke értelmében járó évi adó fizetését. Most ehhez a vitaponthoz még Dalmácia sorsa is járult. A köztársaság, hogy a

vásárolt jogokat érvényesítse, 1410 elején ostrom alá fogta Traut és Sebenicót, és a háború megindult.

A Velence elleni háborúk (1410–1413, 1418–1420, 1431–1433) kevés sikert hoztak a magyar királynak, pedig ekkor már a német-római birodalom tekintélyét is latba vethette ellenfeleivel szemben. Sebenico már 1412-ben elesett, 1418-ban a szigetek kerültek sorra, 1420-ban pedig az utolsó magyar támaszpontok, Spalato és Trau. A király Friaulban és Isztriában kísérelt meg ellentámadást, vezérei — főleg Ozorai Pipo — arattak is néhány látványos sikert a köztársaság zsoldoshadai fölött, mindez azonban kevésnek bizonyult a győzelemhez. A harcokat hosszú fegyverszünetek szakították meg, és amikor 1433-ban a pápa közvetítésével létrejött a béke, Zsigmond kénytelen volt tudomásul venni a tartomány elvesztését. A növekvő török veszély légkörében a dalmát kérdés végleg lekerült a magyar politika napirendjéről.

Zsigmondnak külön oka is volt rá, hogy a dalmát kérdést másodrangúnak tekintse. Az első velencei háború folyamán, 1412 végén hat évre eltávozott az országból. Koronás uralkodó ilyen hosszú távollétére eddig nem volt példa, de az ok is rendkívüli volt. A hét német választófejedelem közül három 1410. szeptember 20-án őt választotta királlyá, és 1411-ben társaik is csatlakoztak ehhez a döntéshez. Ezzel a magyar király lett a német-római birodalom feje, egyelőre a „rómaiak királya” címmel, mert a császári (*imperator*) cím felvételéhez, mint tudjuk, a római koronázás szükségeltetett. Mindenesetre ettől fogva Zsigmond politikájának irányát nagymértékben azok a feladatok szabták meg, amelyek új méltóságából kifolyóan vártak rá.

A legsürgősebb teendő természetesen az 1378 óta tartó nagy egyházszakadás megszüntetése volt. Amíg ez fennáll, egyebek között szóba sem jöhetett egy újabb törökellenes nemzetközi összefogás megszervezése. Ekkoriban már Európa-szerte általános volt a meggyőződés, hogy a szkizmán egyedül az egész nyugati egyház egyetemes zsinata lehet úrrá, ez is csak abban az esetben, ha döntéseit a fejedelmek is magukévá teszik. A más-más pápát tisztelő nemzeti egyházakat eleve nem volt könnyű tárgyalóasztalhoz ültetni, a problémát pedig a szakadástól független politikai ellentétek nehezítették, többek között a francia–angol „százéves” háború. Zsigmond ennek a roppant bonyolult, nagy türelmet igénylő diplomáciai feladatnak a megoldására vállalkozott, és törekvését több évi megfeszített munka után siker koronázta.

„Saját” pápáját, XXIII. Jánost bírta rá a zsinat összehívására, többek közt azzal a fenyegetéssel, hogy különben elpártol tőle, és különböző diplomáciai manőverekkel elérte, hogy a zsinaton a francia és angol főpapok is hajlandók voltak részt venni. A gyülekezet 1414. november 5-én nyílt meg a Boden-tó melletti Konstanz birodalmi városban, és három és fél évi, csaknem szakadatlan ülésezés után 1418. április 19-én oszlott fel. Idővel gyakorlatilag egész Európa képviseltette magát rajta; a városka több ezer főpapnak, fejedelemnek és lovagnak adott szállást, és szót kaptak az egyetemek — köztük a Zsigmond által alapított óbudai egyetem — küldöttségei is. Azt lehet mondani, hogy létszámát és döntései horderejét tekintve a konstanzi zsinat volt a középkori és kora újkori Európa legjelentősebb kongresszusa. Ülésein Zsigmond elnökölt, és tekintélyével mindvégig kézben tartotta a tárgyalások irányítását. Az, hogy a zsinat végül eredményesen zárult, leginkább az ő páratlan diplomáciai képességének, a zsákcútból kivezető utat mindig felkutató szívósságának és ügyességének tudható be.

Az első eredmény abban mutatkozott, hogy két pápa, János és XII. Gergely önként lemondott méltóságáról. János ugyan néhány héttel utóbb meggondolta magát, megszökött Konstanzból és IV. Frigyes osztrák herceg udvarában keresett védelmet; Zsigmond azonban a svájci szövetség hadait mozgósítva gyorsan úrrá lett a helyzeten, a herceg kénytelen volt megalázkodva kegyelemért folyamodni, János pápát pedig ezentúl gondosabban őrizték. A harmadik pápát, az Aragóniában élő XIII. Benedeket a Pireneusi-félsziget uralkodói és Skócia támogatták, és egyházaik kezdetben meg sem jelentek a zsinaton. Ezért Zsigmond 1415. júliusban felkerekedett Konstanzból, hogy az egység utolsó akadályait személyes varázsával szerelje le. A Pireneusok lábánál, Perpignanban találkozott I. Ferdinánd aragóniai királlyal, és csakugyan sikerült rábírnia, hogy védencét ejtse el, mire a kasztíliai és a portugál udvaroknak sem maradt más választásuk.

Váratlan veszélyt jelentett a zsinat sorsára az 1415-ben új erővel fellángoló „százéves” háború, amelynek új szakaszát V. Henrik angol király azincourt-i győzelme vezette be. Zsigmond a francia

udvar meghívására maga utazott 1416 folyamán előbb Párizsba, majd Londonba, hogy a két fél között békét közvetítsen. Fáradozása sikertelen volt, és végül Canterburyben ő maga lépett szövetségre V. Henrikkel. Ez azonban a zsinat munkáját már nem veszélyeztette. Zsigmond 1417 elején érkezett oda vissza, és hamarosan learathatta munkájának gyümölcsét. Miután időközben a spanyol főpapság is bekapcsolódott a zsinat munkájába, kimondták a méltóságához csökönyösen ragaszkodó XIII. Benedek letételét, és 1417. november 11-én a bíborosok egyhangúlag megválasztották a kereszténység új pápáját az olasz V. Márton személyében. A nagy egyházszakadás kora lezárult.

A huszita kérdés

Nem sikerült viszont dűlőre juttatni a nyugati kereszténység másik nagy kérdését, az egyház átfogó reformját, jóllehet ezt a király kezdettől fogva éppúgy szívügyének tekintette. Megpróbálta elérni, hogy a reformprogramot a zsinat a pápaválasztás előtt tűzze napirendre, mert attól lehetett tartani, hogy az új pápa akadályokat fog gördíteni elé. Csakugyan így történt, és a zsinat végül anélkül oszlott fel, hogy bármi érdemlegeset tett volna az egyház belső megújulásáért. A reformpárt, élén a királlyal, világosan látta, hogy csakis az egyházi tekintély helyreállításával lehet kihúzni a talajt olyan ideológiák és mozgalmak alól, amelyek a társadalom alapvető intézményeit veszélyeztetik. A konzervatív többség ehelyett a reformot elodázva könnyörtelen szigorral lépett fel a radikális reformtörekvésekkel szemben, csak még jobban elmérgesítve a helyzetet, és ideális feltételeket teremtve a legnagyobb késő középkori „antifeudális” mozgalom, a huszitizmus kibontakozásához.

A huszita ideológia legfőbb forrásául a 14. századi angol teológus, John Wyclif (Wyklif, Wiclef) tanításai szolgáltak. Eredetileg, mint emlékszünk, ő is az avignoni pápák hatalmi túlkapásai ellen lépett fel, később azonban eljutott odáig, hogy elvetette a katolikus egyház számos alaptételét és intézményét: a papi nőtlenséget, a szerzetességet, a gyónást, az átlényegülés tanát, nem utolsósorban az egyházi vagyont és magát a pápaság intézményét. Tanításait a Szentírásból mint egyedüli forrásból vezette le, és az Újszövetséget angolra fordította, hogy laikus követői is megismerhessék azt. Tanainak magában Angliában nem volt maradandó hatása, a 14. század végén azonban eljutottak Csehországba, és ott termékeny talajra hullottak. Legnagyobb hatású propagátoruk Husz János (Jan Hus) prágai teológiatanár és prédikátor volt, követőit huszitáknak (kezdetben wiklefitáknak is) nevezték. Husztovábbfejlesztette és a csehországi viszonyokhoz idomította Wyclif tanításait, s egyebek között nagy hangsúlyt fektetett a cseh nyelv használatára mind az egyházi gyakorlatban (istentisztelet, bibliafordítás), mind az egyetemi oktatásban, itt a német, amott a latin nyelvvel szemben. Igen élesen fordult szembe a fennálló egyházi szervezettel, a papi kiváltságok megszüntetését és a kolostorok eltörlését követelte, és az istentisztelet átalakításáért — a két szín alatt történő áldozás bevezetéséért — szállt síkra. Ebbeli követelése — és ennek jelképe, a kehely — a mozgalom számára szimbolikus jelentőségűvé vált. (Az áldozás két színe a Krisztus testét és vérének misztikusan magába foglaló megszentelt kenyér — ostya — és bor. A katolikus gyakorlatban a hívő „egy szín alatt” áldoz, azaz csak az ostyát veszi magához, míg a pap „két szín alatt” [*sub utraque specie*], vagyis mind az ostyával, mind a borral telt kehellyel. A különbségben pap és laikus hívő eltérő súlya fejeződik ki.)

Az 1410-es években Husz tanai nemcsak Csehországban, a társadalom minden rétegében találtak tömeges visszhangra, hanem a szomszédos országokban is terjedni kezdtek. A mozgalom elsősorban az egyházi intézmények ellen irányult, Csehországban ezenfelül a városok német polgársága és általában a német politikai és kulturális befolyás ellen. Vencel cseh király és udvara Husszal és követőivel szemben a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedett. Az egyház természetesen szigorúan lépett fel ellenük. A pápa 1411-ben kiátkozta Huszt, és amikor ez Zsigmond menlevelével megjelent Konstanzban, hogy hitvitán győzze meg ellenfeleit tanainak helyességéről, a zsinat eretneknek nyilvánította, és 1415-ben máglyán elégettette. 1416-ban ugyanerre a sorsra jutott harcostársa, Prágai Jeromos is. Husz vértanúsága forradalmi hangulatot

teremtett Csehországban, és amikor 1419-ben Vencel király fiú utód nélkül meghalt, az országban a hatalom már gyakorlatilag a husziták kezében volt. Vencel örököse öccse, Zsigmond volt, aki kísérletet is tett rá, hogy a cseh trónt elfoglalja, a cseh rendek azonban csak azzal a feltétellel voltak hajlandók hódolni neki, ha engedélyezi a huszita vallásgyakorlatot. Zsigmond alábecsülte a mozgalom erejét, és nem kívánt alkudozni. Kinyilvánította, hogy a felkelést fegyverrel tiporja el, és 1420. március 17-én a sziléziai Boroszlóban a kíséretében levő pápai legátus által közzétette V. Márton pápa bulláját, amely keresztes háborút hirdetett meg a husziták leverésére. Ezzel kezdetét vette a Közép-Európát másfél évtizeden át (1420–1436) lángba borító huszita háborúk időszaka.

A cseh társadalom korántsem viszonyult egységesen a huszita tanokhoz, bár a túlnyomó része valamely formájukban követte őket, vagy legalábbis rokonszenvezett velük. A katolikus egyházhoz kevesen maradtak hűek: a papság egy része, a főurak egy csoportja, és — ahol tehette — a jobbára német etnikumú városi patriciátus. A városok zömében azonban a huszita érzelmű cseh polgárság jutott hatalomra, és a főnemesség jelentős része is kénytelen volt meghajolni a mozgalom tömeghatása előtt. Mind a nemesség, mint a módosabb polgárság azonban — a felsőpapság hozzájuk csatlakozott részével együtt — jóval mérsékeltebb vallási nézeteket vallott, mint a kisnemesi, paraszti és városi plebejus tömegek. Ez utóbbiak Husz tanainak hatására és azokat továbbfejlesztve nemcsak az egyházi intézményekkel fordultak szembe, hanem egyre inkább a feudális állam intézményrendszerével is, és egyes csoportjaik a hatalom és a tulajdon tagadásáig jutottak el. Végeredniében a huszita mozgalmon belül mind élesebben körvonalazódtak két párt kontúrjai: a mérsékelt vallási és társadalmi programot valló „kelyheseké” (utraquisták), és a forradalmi érzelmű „taboritáké”. (Ez utóbbiak az 1419-ben általuk alapított Tabor városról, pártjuk központjáról kapták a nevüket.) A kelyhesek bizonyos feltételek mellett hajlottak arra, hogy kiegyezzenek a katolikus egyházzal és a cseh trónt követelő Zsigmonddal, míg a taboriták minden egyezkedést kilátástalannak ítélték, és Zsigmond trónigényének is mereven ellenszegültek. A szélsőségesen radikális mozgalmakkal, valamint a fegyveres külföldi beavatkozással azonban mindkét párt egységesen fordult szembe.

A közös platformot az 1420-ban megfogalmazott ún. prágai pontok jelentették, amelyekben — Zsigmonddal szemben támasztott — követeléseiket megfogalmazták. Ezek a következők voltak: 1. Papjaik az egész ország területén szabadon és akadálytalanul prédikálhassanak. 2. Mindenkinél jogában álljon az úrvacsorát két szín alatt magához venni. 3. A papoknak ne legyen vagyonuk, és ne foglalkozzanak világi ügyekkel. 4. A halálos bűnöket egyházi személyekkel szemben ugyanúgy torolják meg, mint a világiakon. E pontok a kelyhesek számára a maximális, a taboritáknak a minimális programot jelentették. Mindaddig azonban, amíg a külföld fegyverrel igyekezett a mozgalmat elfojtani, a huszita politikában a taboriták befolyása érvényesült, minthogy a fő katonai ütőerőt az ő seregeik jelentették. A taboriták élén 1419 óta Zsiska János (Jan Žižka) állt, aki haláláig (1424) valósággal diktatori hatalmat gyakorolt. Ő szervezte meg a rettegett huszita sereget, amely forradalmasította a közép-európai hadviselést. A huszita alakulatok elsősorban gyalogságból álltak, és a lovassággal szemben egy új harci eszközt, a szekeret alkalmazták. A szekerekkel körülvett tábor (szekérvár) biztos védelmet nyújtott a lovasság rohama ellen, támadáskor pedig a lovagok közé nyomuló szekérsorok szétzilálták az ellenséges hadrendet, és a velük közrefogott kisebb lovags csapatokkal a huszita gyalogság végzett. Zsiska halála után az egységes vezetés megszűnt, az őt követő huszita vezérek közül Nagy Prokop (Prokop Holý) és Kis Prokop (Prokůpek) voltak a legtekintélyesebbek.

Zsigmond jelentős erőket mozgósított a husziták leverésére, de az ellenfél taktikai fölényével és forradalmi lelkesedésével szemben minden támadása kudarcot vallott. Először 1420 tavaszán nyomult be Csehországba, és július 28-án a prágai várban — amely ekkor még hívei kezében volt — sikerült királlyá koronáztatnia magát, de november 1-jén a Prága melletti Vyšehradnál súlyos vereséget szenvedett. 1422. januárban Németbródnál (Havlickuv Brod) érte újabb kudarc. Ettől kezdve Zsigmond igyekezete főképp arra szorítkozott, hogy a hűségén megmaradt Morvaországot megvédje a huszita támadásoktól, az ellenük való küzdelemre pedig a német-római birodalom rendjeit igyekezett mozgósítani. A husziták elleni háború ügye tíz éven át állandóan a birodalmi gyűlések napirendjén maradt, de a német fejedelmek erőfeszítéseit végül is nem koronázta siker. A

csehek előbb 1426-ban, majd 1431-ben döntő győzelmet arattak az ellenük felvonuló német hadakon és győzelmeik eredményeként a hadszíntér mindinkább a Csehországgal szomszédos területekre tevődött át. A taboriták és a velük szövetséges huszita csoportok (köztük az ún. árvák voltak a legnevezetesebbek) az 1420-as évek eleje óta rendszeresen indítottak pusztító és zsákmányoló hadjáratokat Morvaországba, Sziléziába, a közeli német tartományokba, sőt Alsó-Ausztriába is. Támadásaik 1428-ban elérték Magyarországot is. Ekkor csak Pozsonyig hatoltak, de 1430-ban Nagyszombatnál legyőzték az ifjabb Stibor (Stibor vajda fia) és Maróti János bán vezetése alatt ellenük küldött magyar hadakat, 1431-ben a Vág völgyét dúlták végig, 1432-ben pedig tartósan megvetették a lábukat több megerősített helyen, köztük Nagyszombatban. 1433-ban egészen a Szepességig eljutottak, és felpredálták a magyar pénzverés központját, Körmöcbányát. A magyar országvezetés éppúgy tehetetlennek bizonyult a huszita támadásokkal szemben, mint a német fejedelmek, mert a gyorsan végigszárguló cseh csapatok megállítására a nehézkes, lassan mozgósítható országos felkelés alkalmatlan volt. Így Magyarország számára az 1430-as évek elején már egyenrangú problémát jelentett a déli török és az északnyugati huszita veszedelem; és mindkettőnek egyformán szerepe volt az 1432/1433. évi hadügyi reformtervezet és az 1435. évi reformtörvény előidézésében.

A husziták sorozatos katonai sikerei végül nyilvánvalóvá tették, hogy mozgalmuk erőszakos letörésére a német birodalom és Magyarország együttes hadereje sem képes. Zsigmond már az 1420-as években hajlandónak mutatkozott a kelyhesekkel való kiegyezésre, és politikáját az 1431 márciusában Bázelen összeült új egyetemies zsinat is magáévá tette, miután az ez évben szervezett nagy arányú német támadás is összeomlott a Domažlice (Taus) melletti ütközetben (1431. augusztus 14.). Hosszadalmas tárgyalások indultak meg a felek között, amelyek során a zsinat követeléseinek sikerült kiéleznük a kelyhesek és taboriták között mindig is meglevő ellentétet. Végül 1433 novemberében Prágában létrejött az egyezés a kelyhesek és a katolikus egyház képviselői között (az ún. prágai kompaktátumok). A pápa és a zsinat bizonyos módosításokkal elfogadta Csehország szánára a prágai négy pontot, a kelyhesek pedig elismerték a pápai fennhatóságot a huszita egyház fölött. A taboriták nem csatlakoztak az egyezéshez, és ezzel bekövetkezett a végleges szakadás a huszita mozgalmon belül. A kelyhesek immár a katolikusokkal léptek szövetségre, és 1434. május 30-án a Prágától keletre fekvő Lipanynál megsemmisítő csapást mértek a taboritákra. Az ütközetben Nagy Prokop és Prokúpek is elesett, és rövidesen a megmaradt taborita csapatok is szétszóródtak. Az országban kelyhesekből és katolikusokból álló kormány alakult, amely 1436-ban kiegyezett Zsigmonddal is, és — súlyos rendi feltételek kikötésével — átadta neki az uralmat. Zsigmond 1436. augusztus 23-án vonult be Prágába, és fogadta a cseh rendek hódolatát. A huszita kérdés végére egyelőre pont került. Magyarországon még 1434 folyamán sikerült a kormánynak felszámolnia a taboriták bázisait, miután Nagyszombatot és más helyeket visszaváltott tőlük.

Zsigmond utolsó évei

Zsigmondot uralkodása utolsó éveiben a cseh kérdés megoldásán kívül elsősorban a császári korona megszerzése és az egyházi reform terve foglalkoztatta. 1430 nyarán eltávozott Magyarországról, és ezentúl haláláig már csak másfél évet (1434. október–1436. május) töltött ismét otthon. 1431-ben a huszitaellenes német birodalmi hadjárat kudarca után Itáliába ment, ahol novemberben Milánóban a lombard (itáliai) koronával megkoronáztatta magát. Rómába azonban csak 1433-ban sikerült eljutnia, mert időközben a velenceiek és a velük szövetséges firenzei köztársaság elleni harcok kötötték le, az egyházi reform ügyében pedig magával a pápával is ellentétbe került. Miután ellenségtől körülfogva kilenc hónapot volt kénytelen Sienában vesztegelni, csak 1433. május 21-én vonulhatott be Rómába, és IV. Jenő pápa tíz nappal később helyezte fejére az oly régóta áhított császári koronát. Röviddel utóbb — június 4-én — ugyancsak Rómában létrejött a fegyverszünet Zsigmond és Velence között, amely gyakorlatilag a Dalmáciáért folyó magyar–velencei küzdelmek végleges befejezését jelentette. A köztársaság megtartotta valamennyi

foglalását, és csupán ahhoz kellett hozzájárulnia, hogy a császár és hadai átvonulhassanak a területén.

Jóllehet Zsigmondnak sikerült élete alkonyán a császári koronát is megszereznie, az egyház reformjára vonatkozó elképzelései füstbe mentek, mindenekelőtt azért, mert a reform megvalósítására hivatottak: a pápa és az egyetemes zsinat szembekerültek egymással. A bázeli zsinatot 1431 elején V. Márton pápa hívta össze, és feladata részint az eretnekség (azaz a huszitizmus) kiirtása, részint a reform lett volna. A zsinat azonban ehelyett erőpróbává vált a pápai szék és az európai főpapság között. Az összegyűlt egyházi vezetők legfőbb törekvése kezdettől fogva a pápai befolyás visszaszorítása volt mind saját országukban, mind magán a katolikus egyházon belül. Az új pápa, IV. Jenő (1431–1447) trónra lépte után feloszlatta a zsinatot pápaellenes hangulata miatt, a zsinati atyák viszont szembeszegültek a Szentszék akaratával, folytatták üléseiket, és felújították azt a már Konstanzban kimondott tételt, hogy a zsinat, mint az egyház egyetemes testülete, a pápa személye fölött áll. Miután eleinte Zsigmond is a zsinat pártjára helyezkedett, a pápa engedni volt kénytelen, és 1433-ban hozzájárult a zsinat folytatásához. A konfliktus azonban rövidesen újból fellángolt, és átmenetileg új egyházszakadáshoz is vezetett: IV. Jenő 1437-ben Bázélból Ferrarába helyezte át a zsinat színhelyét, mire a zsinati atyák fellázadtak, kimondták a pápa trónfosztását, és 1439-ben új pápát választottak helyette. A hatalmi harc közepette a reform kérdése elsikkadt, illetve csupán a pápai autoritás visszaszorításában nyilvánult meg. Zsigmond — részint ezért, részint politikai megfontolásokból — uralma utolsó éveiben már a pápát támogatta a zsinat ellenében.

Zsigmond 1434 őszén tért vissza itáliai és németországi útjáról Magyarországra. Miután az 1435. márciusi pozsonyi országgyűlésen törvénybe iktatta az igazságszolgáltatás reformját tartalmazó rendeletét, 1436. januárban Székesfehérvárott végső megállapodásra jutott a cseh rendek követivel is, és 1436 tavaszán Csehországba távozott új királysága átvételére. Többé már nem tért haza. Utolsó évében Csehország belső ügyeivel foglalkozott, és mindenekelőtt a katolikus befolyás és a királyi hatalom megerősítésén munkálkodott. Emiatt annyira megromlott a viszonya a cseh rendekkel, hogy kénytelen volt Morvaországba távozni. Ott, Znojmban érte utol a halál közel hetvenéves korában, több mint fél évszázados uralkodás után, 1437. december 9-én.

Zsigmond kétségkívül egyike a késő középkor legszínesebb uralkodói egyéniségeinek. Prágából kitűnő nevelést hozott magával, ami nem csoda, hiszen atyja volt az első európai fejedelem, aki önéletrajzot írt. Ő maga hét nyelven tanult meg, köztük latinul, ami nemcsak arra tette képessé, hogy figyelemmel kísérje a zsinatok tanácskozásait, hanem arra is, hogy utazásai során bárhol és bárkivel könnyen teremtsen kapcsolatot. Közvetlen modorát különösen a polgárok értékelték. A műveltséget másokban is becsülni tudta, amint azt egy neki tulajdonított szállóige mutatja: „Lovaggá egy nap alatt ezret is üthetek, de doktorrá ezer nap alatt egyet sem.” Nem tudjuk, mennyi volt mindebben a számítás, mert Zsigmond nagyon is tisztában volt a propaganda értékével. Tudatában volt fejedelmi küllemének, szívesen és sűrűn ábrázoltatta magát, számtalan portréjáról élénk szemű, hullámos szőke hajú, öregkorában is kitűnő megjelenésű férfi tekint ránk, akinek különös méltóságot kölcsönöz pompás szakálla. Elnyűhetetlen egészségével szerette az életet, a fényűzést, a lakomákat, a nőket; gáláns kalandjairól éppúgy adomák keringtek, mint talpraesett, szellemes mondásairól. Mindenekelőtt azonban: szeretett uralkodni, és feladatát komolyan is vette. Képességeinek, kimagasló intellektusának a tanácssterem és a tárgyalóasztal jobban megfelelt, mint a csatátér. Nem kerülte éppen a háborút, de szükséges rossznak tekintette, és politikájában, ha csak tehette, a diplomácia fegyverét választotta. Harctéri kudarcai hamar meggyőzték, hogy ifjúkori példaképét, Nagy Sándort hiába próbálja követni, de a diplomáciához csakugyan értett. Elemében érezte magát, ha vitás kérdéseket tárgyalások útján intézhetett el, és számos esetben ajánlkozott idegen hatalmak számára békeközvetítőül, hogy megszerezhesse az ezzel járó szellemi élvezetet — no meg persze a tekintélyt. Újszerű, szintén nem középkorias vonása politikájának az „újítások”, a reform iránti elkötelezettség. Szemben az Anjou-királyokkal, Zsigmond tudatosan törekedett az intézmények megváltoztatására, és noha számtalan terve közül csak keveset sikerült valóra váltania, magyarországi tevékenységét így is jelentős törvényalkotás kíséri. Német királyságában próbálkozásai ellenére nem sok lehetősége volt újat teremteni, de jellemző, hogy egy népszerű röpirat, amely kevéssel halála után a birodalom átfogó és radikális társadalmi és politikai

reformprogramját foglalta össze (*Reformatio Sigismundi*), a szerzőséget a császárnak tulajdonította. Arról, hogy az egyház megreformálása haláláig mennyire szívügye volt, már szó esett.

IV. Károly császár annak idején székhelyét, Prágát Közép-Európa legszebb és legnagyobb városává építette ki, egyebek között egyetemmel is feldíszítve. Zsigmond, ha már a sors kényszeréből nem ott, hanem Budán kellett uralkodnia, megpróbált atyja nyomába lépni. Székvárosát fényes palotákkal ékesítette, melyek közül a „Frissnek”, azaz az 1420 körül épült újabbnak európai híre lett. (Építkezései magas színvonaláról tanúskodik az a nevezetes szoborlelet, amely 1974-ben került napvilágra.) 1428 táján Pozsonyt választotta új rezidenciájául, mivel szomszédos volt másik országával, és sok pénzt költött a vár átépítésére. Mára budai palotájából csak kevés, a pozsonyiból semmi sem maradt, úgy hogy uralmának emlékét e nemben voltaképp csak kedvelt tatai vadászkastélyának részei tartották fenn. Egyetemalapítási kísérlete kudarcba fulladt, akárcsak Nagy Lajos pécsi (1367) próbálkozása. Az 1395-ben felavatott óbudai egyetem, jóllehet neves magyar és külföldi tanárokat sikerült megnyerni a számára, 1403 körül felbomlott, majd 1419 után végleg elenyészett. A kor művelődni vágyó ifjúsága ekkoriban már főleg a bécsi egyetemet látogatta.

Ahogy nőtt Zsigmond európai tekintélye, úgy vált udvara egyre nemzetközibbé. Fényes volt már az a gyülekezet is, amely 1412-ben sereglett össze a lengyel király budai látogatásakor rendezett ünnepségekre; az 142-es években fejedelmek és követségeik már egymást váltották az udvarban, és 1429-ben Pozsonyban ült össze a német-római birodalmi rendek gyűlése. 1424-ben egyszerre járt itt Erik, Dánia, Norvégia és Svédország királya, meg a szokás szerint segítséget kunyeráló bizánci császár. Zsigmond a fényes fogadáson felül azzal próbált imponálni nekik, hogy egyik leghatalmasabb magyar alattvalóját, a Sárkányos bárók egyikének a fiát, Salgai Miklóst rakoncátlankodásaiért nyilvánosan elítélte, földönfutóvá tette és várát földig rontatta. Szívesen fitogtatta ugyanis hatalmát, és láthatóan élvezte, hogy végre ura annak az országnak, ahol ifjúkorában annyi megaláztatás érte. A magyar alattvalók idegengyűlöletére sem kellett már tekintettel lennie: természetes volt, hogy itthon és utazásain nagy számban veszik körül németek, csehek, sőt olaszok és lengyelek is, akik közt tudósok, művészek éppúgy akadtak, mint papok, lovagok és hercegek. Kíséretének zöme persze magyar bárókból, lovagokból és csatlósaikból állt. A nemesség tekintélyes része ekkor, a király útjai során ismerkedett meg először a Nyugat sok tekintetben ismeretlen és idegen kultúrájával. Egyebek közt ekkor vált divattá a lovagi címer használata, udvari körökben megnőtt az egyetemi végzettség becsülete és a főrangúakban feltámadt az igény, hogy birtokaikon fényűző és kényelmes kastélyokat építsenek székhelyül. Rá kellett azonban ébredniük arra is, mint később annyi külföldet járt magyarnak, hogy mennyire szegények az ottani rangjukbéliékhöz képest. Nem kisebb ember, mint Rozgonyi István írta Párizsból 1416-ban testvérének haza: „Sok gyönyörű holmi kapható ebben a városban, de mivel nincs pénzem, hát inkább nem is nézem őket... szíveskedj pénz küldeni nekem, bárhogyan teremted is elő, mert még király urunknak sincsen pénze...”

Valóban, a pénzhiány Zsigmond egész uralkodását végigkíséri, különös és egyelőre a korabeliek és a mai kutatás előtt is rejtélyes kontrasztként Nagy Lajos korához képest. A pénz politikai szerepének megnövekedése, mint láttuk, össz-európai jelenség, nyugaton azonban jóval korábban következett be. Itthon, úgy látszik, éppen Zsigmondnak jutott az a hálátlan feladat, hogy politikai céljait a magyar királyok közül elsőként az anyagi erőforrásokhoz kelljen igazítania. Uralkodását elejétől fogva végigkíséri a kétségbeesett, néha kapkodó igyekezet, hogy terveihez a pénzügyi fedezetet valamiképp előteremtse. Egy időben szinte mindent elzálogosított, a váruradalmaktól és mezővárosoktól kezdve saját étkészletéig, és így esett, hogy 1412-ben a velencei háború költségei miatt lengyel kézre vándorolt a Szepesség egy része, a „tizenhat város”, melyeket csak Mária Terézia csatol majd vissza 1772-ben. Természetes, hogy előbb-utóbb az ezüstpénz módszeres rontására is sor került. 1403 után fokozatosan egyre rosszabb minőségű dénár került forgalomba, és az 1430-as években kibocsátott aprópénz, a *quarting* már annyira értéktelen volt, hogy az inflációhoz hasonló folyamatot indított el. Ekkor történt, hogy az erdélyi püspök, Lépes György a rossz pénzre való tekintettel három éven át vonakodott elfogadni a jobbágyoktól járó egyházi tizedet, majd amikor a pénz hirtelen megjavult, az egész hátralékot e jó dénárban követelte, az ellenszegülőket

pedig kiközösítette. Ez robbantotta ki a 15. század legnagyobb magyarországi parasztmozgalmát, a Budai Nagy Antal nevéhez kapcsolt 1437. évi erdélyi felkelést, amely sötét árnyékként zárja le Zsigmond országlását.

A felkelés góca Erdély északi részében volt, de áterjedt Szatmárra és a Nyírségre is. 1437 júniusában indult meg, amidőn az erdélyi parasztsereg a Belső-Szolnok megyei Alparét falu mellett, a Bábolna-hegyen elsáncolta magát, és követeket küldött Csáki László erdélyi vajdához. A vajda kivégeztette a követeket, de miután belátta, hogy a felkelőket egyelőre nem tudja megadásra bírni, egyezséget kötött velük. Az egyezményt július 6-án szabályos békekötés formájában rögzítették a kolozsmonostori konvent előtt. Ebből ismerjük meg a mozgalom szervezetét, vezetőit, okait és céljait. A felkelő parasztok az erdélyi magyar és román „országlakosok közösségének” (*universitas regnicolarum*) címezték magukat, és hat kapitány állt az élükön, akik közt első helyen Budai Nagy Antalt nevezik meg. Három társa magyar paraszt volt, az ötödik egy kolozsvári polgár, a hatodik valószínűleg román jobbágy. Mozgalmukat két okkal indokolták: az erdélyi püspök jogtalan tizedkövetelésével és a földesurak magatartásával, amellyel gátolták szabad költözésüket.

Az 1437. július 6-i egyezmény a felkelők diadaláról tanúskodott. Jelentősen mérsékeltek az egyházi tizedet, végleg eltörölték a földesúrnak járó kilencedet (bor és gabona után), kimondták a szabad költözéshez való jogot, és lehetővé tették, hogy a jobbágy szabadon végrendelkezzék javairól. A szerződésben foglaltak megtartását egy évente tartandó parasztgyűlés volt hivatva ellenőrizni, amely a Bábolna-hegyen ült volna össze valamennyi érintett mezőváros és falu képviselőiből. Egyben szankciókat helyeztek kilátásba azok ellen a nemesek ellen, akik a megállapodást megszegik. Az erdélyi uralkodó osztály az egyezés megkötésével természetesen csak időt kívánt nyerni, és egy pillanatig sem gondolt a benne foglaltak elfogadására. Szeptember 16-án Kápolnán (valószínűleg a Belső-Szolnok megyei Kápolna faluban) unióra, azaz szoros szövetségre lépett egymással Erdély három politikai „rendje”: a magyar nemesség, a szászok és a székelyek. Valamennyien kölcsönös segítségnyújtásra kötelezték magukat mindenkivel, elsősorban persze a paraszttal szemben. A kápolnai unió évszázadokra meghatározta az erdélyi rendi társadalom fejlődésének kereteit: a három „nemzetet”. Október 6-án a Doboka megyei Apátiban újabb egyezményre került sor a felkelők és a nemesek között, amelyet 10-én a kolozsmonostori konvent hitelesített. (Az ún. második kolozsmonostori egyezmény.) Ebben ideiglenes jelleggel szabályozták jobbágy és földesúr viszonyát arra az időre, amíg a feleknek Zsigmondhoz küldött követei visszatérnek a király válaszával. Az ő döntőbírói jogát a jobbágyok is elfogadták. Az új egyezmény pontjai az előzőkhöz hasonlóak voltak, de pénzterhek valamelyest növekedtek, és ami a legfőbb, nem esett többé szó az évenkénti parasztgyűlés tervéről. A király intézkedésére már nem került sor. 1437 decemberében, Zsigmond halálával egy időben, a nemesi hadak ellentámadásba mentek át. Ostrom alá fogták Kolozsvárt, amely — bizonyára a szegénynép nyomására — a felkelőkhöz állt, és mozgalmuk középpontja lett. A város 1438. január végén esett el, és megtorlásul elveszítette kiváltságait, lakói pedig jobbágyokká lettek. (Kolozsvár szabadságait I. Ulászló állította vissza 1444-ben.) Az elfogott parasztvezéreket Tordán kivégezték, a közembereket pedig csonkítással büntették. Február 2-án a győztesek megújították kápolnai uniójukat. A nemesség uralma helyreállt.

Albert uralma és a rendi reakció

Az időközben beállt trónváltás új korszakot vezet be a magyar történelemben: a rendi állam korát. Azok a feszültségek, amelyek az elmúlt fél évszázad folyamán a társadalom vezető rétegeiben felhalmozódtak, most másfél esztendő leforgása alatt szétrobbantják majd az addigi rendszert, amelyet a vége felé már főképp Zsigmond személyes presztízse és tekintélye éltetett, és utat nyitnak az állam rendi elveken alapuló újjászervezésének. Csaknem biztosra vehető, hogy a császár uralma a nemesség széles köreiben mindvégig népszerűtlen maradt, az Anjouk alatt lappangó ellenzék pedig 1403 után kibővült ama nagyurakkal, akik kiszorultak a hatalomból. Az ellenérzéseknek sok minden tápot adhatott: az idegenek befolyása, a törökökkel szembeni katonai

kudarcok, a politika határozottan nyugati orientációja, olyan politikai célok prioritása, amelyek — mint az egyházszakadás — messze kívül estek a hazai nemesség látókörén, nem utolsósorban talán az az ellentét is, amely a békekedvelő és művelt uralkodót szembeállította magyar alattvalóinak inkább harcias, semmint pallérozott elméjű tömegével. Az ellenszenv mindenestre félreismerhetetlen. Tanúskodik róla — még Thuróczy János szenvtelen előadásában is — a „harminckét vitéz” megindító története, amely a Horváti-párti vezér, Kont István és társai sorsát beszéli el, és amelyet a nemesi portákon szájról szájra terjedő népénekként kell elképzelnünk. Hőse Kont fegyverhordozója, az ifjú Csóka, akit ura kivégzése után a király megpróbált magához édesgetni, de „a fiú állítólag ezt felelte neki: »Sohasem szolgálnálak téged, te cseh disznó!», mire Zsigmond harminckettedikként őt is lefejeztette. Nehéz szabadulnunk attól a benyomástól, hogy a mondában az „egyszerű” nemesi tömegek érzelmei tükröződnek. De alighanem ugyanerről az ellenszenvről tanúskodik az a sietség is, amellyel az uralomra jutott ellenzék 1439-re semmivé tette Zsigmond reformművét.

Zsigmondnak nem volt fiú utóda, csak egy leánya, Erzsébet, aki 1409-ben második feleségétől, Cillei Borbálától született. Erzsébetet 1421-ben Ausztria hercegével, a Habsburg-házból származó V. Alberttel házасította össze, akinek családjához tartós barátság fűzte, és országainak trónját az ifjú párnak szánta. Ez a terv csak részben vált valóra. A császár halálakor a kezdeményezés nem a Garai–Cillei párt, hanem a rendi törekvésekkel rokonszenvező „katonabárók” — a Rozgonyiak, Tallóciak, Guti Országok, Pálóciak és társaik — kezébe került, ők pedig Zsigmond akaratát csak részben hajtották végre. 1437. december 18-án megválasztották Albertet királyul, és újév napján megkoronázták, azonban feleségének a trónhoz való jogát nem ismerték el, Albert koronázását pedig súlyos feltételekhez kötötték. Az új királynak meg kellett ígérnie, hogy eltöröl minden, előde alatt bevezetett „újítást és káros szokást”, azaz felszámolja Zsigmond reformpolitikáját, véget vet az idegenek befolyásának és az egyházak adóztatásának. Ezenfelül vállalnia kellett, hogy gyakorlatilag minden politikai döntésben — a királyi jövedelmek felhasználásától kezdve a tisztségek betöltéséig — csakis a főpapok és bárók hozzájárulásával fog eljárni, ami annyit jelentett, hogy a hatalom teljes egészében a királyi tanács ellenőrzése alá került.

Az ígéretek beváltására egyelőre nem került sor, mert Albert — aki apósának a cseh és német trónon is utóda lett — rövidesen külföldre távozott, a kormányt pedig ezalatt felesége vezette, aki nagymértékben támaszkodott rokonaira, Garai (II.) Miklós nádor fiára, Lászlóra és a Cilleiekre, valamint a királyi ház más megbízható híveire. Ezért a közhangulat olyan mértékben az udvar ellen fordult, hogy Albert nyomban hazatérése után, 1439 májusában kénytelen volt országgyűlést összehívni Budára. A gyűlés végre meghozta a rendi erők győzelmét, és az udvar kénytelen volt kapitulálni. Az országgyűlésen — Albert neve alatt — kibocsátott cikkelyek nagyjából azonos tartalmúak voltak a választási feltételekkel, a hatalmat azonban — a kormány fölötti ellenőrzést — nem a királyi tanács, hanem kifejezetten a rendek kezébe adták. A mozgalom jelszava „az ország régi szokásainak helyreállítása” volt, és ennek jegyében intézkedett a Zsigmond által bevezetett „új szokások” ellen. Megtiltotta a királyi párnak, hogy külföldiekre tisztséget bízsanak, vagy ilyeneknek birtokot adományozzanak; megtiltotta az egyházi javadalmak adóztatását és világiakkal történő kormányzását; ismét kimondta a régi elvet, hogy a végek védelme az uralkodó kötelessége, nemesi felkelés pedig csak végső esetben és kizárólag az országhatárokon belülre hirdethető meg. A rendek joga lett ellenőrizni a vert pénz minőségét, és dönteni a király leányainak kiházásítása felől. A választási feltételektől eltérően megengedték a királynak, hogy tanácsadóit — a külföldiek kizárásával — szabadon válassza meg, kimondták ellenben azt a merőben új szabályt, hogy a nádori méltóságot csakis a rendek hozzájárulásával töltheti be.

Az 1439. évi rendi mozgalom nemcsak Zsigmond reformjait tette semmivé, hanem a megmaradt királyi birtokállományra is végső csapást mért. Ennek gyarapításán Zsigmond nem keveset fáradozott uralkodása utolsó évtizedeiben, és halálakor — nem számítva az új al-dunai végvárakat — mintegy 60 váruradalom volt még a király és a királyné kezelésében. Most a rendi mozgalmat irányító bárók ezek nagy részét is megkaparintották, és Albert halálakor alig 35-36 maradt belőlük, többségében a királyné birtokában. Az Anjou-korban oly hatalmas királyi várbirtok pusztulási folyamata lényegében ekkor fejeződött be, a király ettől fogva már csak egyike a legnagyobb

birtokosoknak. A központi hatalom meggyengülésének külső következményei sem maradtak el. Zsigmond Magyarországa sokat szenvedett ugyan a török martalócok portyáitól, politikai épségében azonban sohasem volt veszélyeztetve, sőt balkáni szomszédai felett is sikerült bizonyos fokú befolyást megőriznie. A császár halálával ez a korszak véget ért, és már 1439-től kezdve a magyar királyságnak új jelenséggel kellett szembenéznie: az oszmán birodalom nyílt hódító politikájával. Az első nagyarányú török támadás Szerbiát érte, amely évtizedek óta Magyarország vazallusa volt. II. Murád szultán 1439 tavaszán lerohanta Brankovics despota szerb tartományát, és augusztusban kéthavi ostrom után székhelyét, Szendrőt is bevette. A szerb ütközőállam megsemmisült, fejedelme magyarországi birtokain keresett menedéket. A támadás kivédésére a magyar rendi állam képtelennek bizonyult. Meghirdették ugyan a nemesi felkelést, mert tartani lehetett tőle, hogy Szerbia után a szultán Magyarország ellen fordul. Ám mialatt Szendrő az utolsó napokat élte, a magyar sereg a távolban, Titel térségében vesztegelt, és hamarosan fel is oszlott anélkül, hogy az ellentámadásra kísérletet tett volna. Soraiban ekkor már vérhasjárvány dühöngött, amely nemsokára (1439. október 27.) a királyt is elragadta.

Epilógus

Visszatekintve mindarra, amiről az utolsó fejezetekben szó esett, talán kitűnt, hogy nemcsak az újkorban jelzik éles kontrasztok a kelet-közép-európai zóna és benne Magyarország helyét az európai civilizáció térképén. Már korábban is, sőt kezdettől fogva lényeges minőségi és mennyiségi különbségek egész sora vehető számba mind a társadalom szerkezete, mind a gazdasági fejlődés iránya, mind a kultúra bármely szférája tekintetében. E különbségek felismerése igen fontos ahhoz, hogy megértsük a régió további sajátos, a nyugatitól sokban eltérő fejlődését.

Ha azonban a magyar társadalom helyét az egyetemes történet horizontján próbáljuk meg kijelölni, úgy Európán belül már nem a különböző, hanem az azonos jegyekre érdemes figyelniük. Sok minden volt, ami Magyarországot a nyugati világtól elválasztotta, de igazából még több, ami összekötötte vele. Közös volt vallásuk: a római kereszténység; közös művészi ízlésük: a gótika; közös volt a művelődés eszköze: a latin nyelv; és ami a legfőbb, alapjában véve közös volt társadalmi és politikai eszmerendszerük és minden intézményük, ami ezeken alapult. Egyszerűbben fogalmazva: ha a vándor, lett légyen lovag, pap, kalmár vagy paraszt, a Rajna-vidékről keletre indult, a Kárpát-medencében még nagyjából ismerős világgal találkozott. A falvak, a városok, a várak, a kolostorok szinte olyanok voltak, mint otthon, és lakóik egészben véve ugyanúgy gondolkoztak magukról és a világról, mint az otthoniak; részben ugyanúgy öltöztek és ugyanúgy is viselkedtek. A lovag itt is őseit és becsületét emlegette, a pap pedig Istent, a királyt meg a pápai adószedőket; a kalmár itt is pontosan tudta, hogy áll a piacon a bécsi dénár vagy a rajnai forint, meg hogy minden bajával a városbíróhoz kell fordulnia; még a paraszt is tudott legalább annyit, hogy földesurával szemben jogai, „szabadságai” vannak. Sok minden talán provinciálisabb volt, mint otthon, sok mindenből meg kevesebb volt — de ami volt, az a megszokottra emlékeztetett.

Mindez megváltozott, ha Budáról a vándor továbbhaladt délnek vagy keletnek. Brassó, Nagyszeben, Temesvár vagy Pécs házai vagy templomai még ismerősnek tűnhettek fel a számára, de egy-két napi járóföldre onnan egyszeriben idegen lett a világ, ott már minden másképp festett és mindenki más foglalkozott. Ebből érezkelhette, hogy a Nyugatnak, az *Europa Occidensnek* immár valóban a szélére ért.

Időrendi áttekintés*¹

Kr. e. 4000 k.

Az uráli népek közösségének felbomlása (finnugorok és szamojédek szétválása).

Kr. e. 3000 k.

Az egyiptomi királyság és a legkorábbi sumér városállamok kialakulása. Megjelennek az írás legősibb formái.

Kr. e. 2000 k.

A finnugor nyelvi közösség szétválása. Az ugorok Nyugat-Szibériában maradnak.

Kr. e. 1000 k.

Az eurázsiai steppén kialakul a nomadizmus.

Kr. e. 500 k.

Az ugor közösség szétválása. A magyar nép kialakulása.

30 (33 ?).

Jézus kereszthalála. A kereszténység kezdetei.

313.

Nagy Konstantin milánói ediktumában engedélyezi a keresztény vallás szabad gyakorlását.

325.

Az első egyetemes zsinat Níceában megfogalmazza a katolikus hitvallást és eretnennyilvánítja az arianus tanokat.

370 k.

Nagy Szent Vazul görög egyházatya összeállítja az első szerzetesi regulát.

375.

A hunok megtámadják a keleti gótokat. Megindul a germán népvándorlás.

381.

A második, konstantinápolyi egyetemes zsinat végleges formába önti a katolikus hitvallást.

391.

A pogány vallások betiltása a római birodalomban.

395.

Nagy Theodosius halálával a római birodalom végleg keleti és nyugati császárságra válik szét.

407.

A germán törzsek előzönlök a császárság nyugati tartományait. A római légiókat kivonják Britanniából.

418.

Nyugati gót királyság létesül Dél-Galliában.

430 k.

Pannonia hun uralom alá kerül. A hun birodalom megszervezése.

450 k.

¹*Az alábbi áttekintés a legfontosabb adatokat tartalmazza. A magyar vonatkozású dátumokat normál betűvel, az egyetemes történetieket kurzívval adjuk.

Az angolok és szászok megszállják Britanniát.

451.

Aetius római hadvezér Catalaunumnál megállítja Attila hadait. — A chalkedóni egyetemes zsinat elítéli a monofizita tanokat.

453.

Attila halálával felbomlik a hun birodalom. Megkezdődik a szláv népek előnyomulása az Elbáig.

476.

Odoaker germán vezér lemondítja az utolsó nyugatrómai császárt.

492–496.

I. Gelasius pápa megfogalmazza a „kettős hatalom” elméletét.

527–565.

I. Justinianus császár uralma alatt a keletrómai birodalom megerősödik. Sor kerül a római jog kodifikálására.

529.

Nursiai Szent Benedek Monte Cassinón megalapítja az első „bencés” monostort. Az új rend hamarosan egész Európában elterjed.

552–630.

Az első türk birodalom Belső-Ázsiában.

553.

Az itáliai keleti gót királyság megszűnése.

567–568.

Az avarok a Kárpát-medencébe költöznek. Az előlük menekülő langobardkirályságot alapítanak Itáliában.

596.

Megkezdődik az angolszászok keresztény hitre térítése.

600 k.

Megkezdődik a szláv törzsek nagyarányú bevándorlása a Balkán félszigetre.

610–641.

Hérakleiosz császár kísérletet tesz a bizánci birodalom újjászervezésére. Az arab hódítást azonban nem képes megállítani.

622.

Mohamed Mekkából Medinába költözik (Hidsra). Az iszlám időszámítás kezdete.

634–644.

Omar kalifa alatt az arabok rohamos terjeszkedése megveti az arab világbirodalom alapját.

661.

Az Omajjád-dinasztia trónra lépte. A szunnita-síita ellentét kezdete.

680.

A dunai bolgár–török kánság megalapítása. Ugyanezen idő tájt egy másik onogur-bolgár (magyar nyelvű?) csoport a Kárpát-medencébe költözik.

682–744.

A második türk birodalom virágkora. Az orkhoni rovásírásos feliratok a török nyelvek legkorábbi emlékei.

719–754.

Szent Bonifác térítő útjai és egyházszerzése a német törzsek között.

726–843.

A képviszály kora Bizáncban.

732.

Martoll Károly frank majordomus Poitiers-nél legyőzi az arabokat.

741–768.

Kis Pippin frank majordomus, majd király.

751.

Az arabok győzelme a kínai seregek felett biztosítja az iszlám befolyását BelsőÁzsiában. Megszerzik Kínából a papírgyártás titkát is.

768–814.

Nagy Károly frank király. A Karoling-birodalom fénykora.

787.

Az első normann portyázók megjelenése Nyugat-Európában.

791–796.

Nagy Károly megsemmisíti az avar kánságot. A Dunántúl frank uralom alá kerül.

800.

December 25. III. Leó pápa római császárrá koronázza Nagy Károlyt.

830 k.

A magyar és kabar törzsek elszakadnak a kazár birodalomtól

843.

Nagy Károly unokái a verduni szerződésben három részre osztják a frank birodalmat. Létrejön a keleti (német) és nyugati (francia) frank királyság. A középső területsáv (Burgundia, Itália) birtokosát illeti a császári cínt.

860 k.

Rurik varég vezér fejedelemséget alapít Novgorodban.

861.

A bagdadi kalifátus török rabszolgatestőrök ellenőrzése alá kerül. Megkezdődik az arab birodalom széthullása.

862.

Az első magyar kalandozás a frank birodalom területén.

864.

A dunai bolgárok felveszik a görög kereszténységet. A következő években Cirill és Metód a szlávok között térít.

871–899.

Nagy Alfréd megalapítja az egységes angolszász királyságot.

895.

tavaszi. A besenyők kiűzik a magyarokat Etelközéből. A honfoglalás kezdete.

895-900

A magyarok megszállják a Kárpát-medencét.

899.

szeptember 25. A kalandozó magyarok a Brenta folyónál legyőzik az itáliai királyt.

902.

A magyarok megdöntik a morva fejedelemséget. Területe részben magyar gyepűelve lesz.

907.

július 4–5. A magyarok győzelme a keleti frankok felett Pozsonynál.

924.

I. Henrik 9 évre békét szerez a magyaroktól s évi adó fizetésére kötelezi magát.

926.

május 2. Sankt Gallen bencés monostorát kifosztják a kalandozó magyarok.

933.

március 15. I. Henrik német király Riadenél (Merseburg közelében) legyőzi a magyarokat.

942.

Magyar kalandozó seregek az arabokkal harcolnak a Pireneusi-félszigeten.

948.

Bulcsú és Tormás vezérek Bizáncban megkeresztelkednek.

955.

augusztus 10. Nagy Ottó német király győzelme Augsburgnál a magyarok felett.

962.

február. Nagy Ottó Rómában császárrá koronáztatja magát. Ezzel létrejön a német-római birodalom.

965 k.

Kéjkjógú Harald dán király keresztény hitre tér. — A kazár birodalom bukása.

966.

I. Meskó lengyel fejedelem keresztény hitre tér.

970.

Magyar vereség a bizánciaktól. Ezzel a kalandozásoknak vége szakad.

972.

Géza fejedelem követeket küld Nagy Ottó császárhoz. A nyugati keresztény térítés kezdete a magyarok között.

982.

A normannok elérik Grönlandot, 1000 k. az amerikai szárazföldet.

988.

Nagy Vladintir kijevei fejedelem felveszi a görög kereszténységet. Megindul az erőszakos térítés a szláv lakosság körében.

995–1000.

Olaf Trygväson király megtéríti Norvégiát.

997.

Géza fejedelem halála. István fejedelem trónra lépte. Koppány lázadása.

1001.
január 1. Szent Istvánt Magyarország királyává koronázzák.

1003.
Szent István leverí Gyula fejedelmet és elfoglalja Erdélyt.

1008 (?).
Szent István legyőzi a Maros-vidék urát, Ajtonyt.

1026 k.
Szent Gellért püspök Magyarországra érkezik.

1030.
július. Szent István visszaveri II. Konrád német-római császár támadását.

1031.
szeptember 2. (Szent) Imre herceg trónörökös vadászbaleset áldozata lesz. A király később megvakíttatja unokaöccsét, Vazult.

1038.
augusztus 15. Szent István halála. Utóda (Orseolo) Péter király (1038–1041).

1039–1056.
III. Henrik császár alatt a német-római birodalom hatalmának tetőpontján áll.

1042.
A normannok fejedelemséget alapítanak Dél-Itáliában.

1044.
július 5. Aba Sámuel király Ménfőnécslátát veszít III. Henrik császárral szemben. Péter második királysága (1044–1046).

1046.
szeptember. I. András trónra lépte. — Vata-féle nagy pogánylázadás.
Szeptember 25-én a lázadók Szent Gellért püspököt megölik.

1051.
október. III. Henrik császár csapatai a Vértesben vereséget szenvednek a magyaroktól.

1052.
július. III. Henrik császár sikertelenül ostromolja Pozsonyt.

1054.
február 20. Bölcs Jaroszláv halálával a ,kijevi orosz állam részekre hull.
július 16. IX. Leó pápa szakít a konstantinápolyi patriarchával. A kelet–nyugati nagy egyházszakadás (szkizma) kezdete.

1055.
A szeldzsuk törökök elfoglalják Bagdadoz. További hódításaik során rövid időre egyesítik a kalifák birodalmát az Industól a Földközi-tengerig. — I. András király Tihanyban apátságot alapít. Latin alapítólevelében található az első összefüggő magyar nyelvű szövegrészlet.

1059.
A pápai kúria a pápaválasztást a bíborosok hatáskörébe utalja. Határozatot hoznak az invesztitúra pápai jogáról és a cölibátusról. A gregorián reformkorszak kezdete. — Várkonyi jelenet. Béla herceg pártütése.

1061.

I. Béla leveri a második pogány zendülést.

1066.

Hastingsi csata. Hódító Vilmos normandiai herceg megalapítja az angol–normann királyságot.

1074.

március 14. A mogyoródi csatában Salamon király vereséget szenved. I. Géza lép a trónra.

1075.

VII. Gergely megfogalmazza a pápaság világhatalmi igényeit. Az investitúraharc kezdete.

1077.

január 25–27. A kiközösített IV. Henrik császár Canossában vezekel VII. Gergely pápa előtt.

április 25. I. Géza halála. Utóda I. (Szent) László.

1083.

július 25. Gellért püspök szentté avatása.

augusztus 20. I. István szentté avatása.

november 4. Imre herceg szentté avatása.

1091.

tavasz. Szent László elfoglalja Horvátországot.

1092. .

Szent László legyőzi a betörő kunokat.

1095.

július 29. Szent László halála. Utóda Kálmán király.

november 26. *II. Orbán pápa a clermont-i zsinaton meghirdeti a keresztes háborút a muzulmánok ellen.*

1098.

A keresztesek elfoglalják Antiochiát. — A ciszterci szerzetesrend alapítása.

1099.

A keresztesek elfoglalják Jeruzsálemet és megalapítják a jeruzsálemi királyságot. — Kálmán veresége Halicsban a kunoktól.

1105.

Kálmán elfoglalja a dalmát városokat.

1113.

Kálmán megvakíttatja Álmost és fiát, Bélát.

1116.

február 3. Meghal Kálmán király. Utóda fia, II. István.

1120.

A premontrei kanonokrend alapítása.

1122.

szeptember 23. A wormszi konkordátum lezárja az investitúraharcot.

1131.

április 28. II. (Vak) Béla király koronázása.

1132.

július. II. Béla az aradi gyűlésen leszámol az ellenzékkel. 68 főurat lemészárolnak.

1137–1144.

Suger apát újjáépítteti a saint-denis-i apátsági templomot. (A gótikus stílus kezdete.)

1137.

II. Béla felveszi a Ráma (Bosznia) királya címet.

1140.

A sens-i zsinat elítéli Abaelard tanait.

1141.

február 13. II. Béla halála. Utóda II. Géza király.

1143–1180.

Komnénosz Mánuel császár. A bizánci nagyhatalom utolsó időszaka.

1147.

Az 1144-ben muzulmán kézre került Edessa visszafoglalására és a Szentföld felszabadítására a III. Konrád német és VII. Lajos francia király vezette keresztes hadak áthaladnak Magyarországon. (Ottó freisingi püspök leírása.) — *Oroszlán Henrik szász herceg vend „keresztes hadjáratával” megkezdődik a nagyarányú német terjeszkedés az Elbán túl.*

1149–1155.

II. Géza háborúi Mánuel bizánci császárral.

1150–1153.

Abu Hamíd andalúziai arab utazó leírása Magyarországról.

1150 k.

Megalakítják a párizsi és bolognai egyetemet.

1162.

március 31. II. Géza halála. Utódát III. Istvánt elűzik és II. László lép a trónra.

1163.

június 19. A januárban elhunyt II. László utóda, IV. István király III. István fogságába esik, aki visszaszerzi a trónt.

1165.

június. Mánuel elfoglalja a Szerémséget és Dalmáciát. Utódának jelöli Béla herceget.

1167.

július 8. *Megalakul a lombard városok első szövetsége.* A bizánciak győzelmével véget ér a magyar–bizánci háborúk sorozata.

1170.

december 29. *II. Henrik angol király lovagjai meggyilkolják Becket Tamás canterburyi érseket.*

1172.

március 4. III. István halála. III. Béla elfoglalja a trónt.

1176.

május 29. *Barbarossa Frigyes császár Legnanónál vereséget szenved a lombard városoktól. 1183-ban Konstanzban békét köt velük.*

1186–1187.

Megalakul a második bolgár cárság. Ekkortájt Szerbia is független állammá alakul a Nemanja-ház uralma

alatt.

1189.

május. Megindul a harmadik nagy keresztes hadjárat Barbarossa Frigyes, Oroszlánszívű Richárd angol és II. Fülöp Ágost francia király vezetésével. A császár Esztergomban III. Béla vendége.

1192–1195.

A Pray-kódex keletkezése. (Benne található a legkorábbi magyar szövegemlék, a Halotti Beszéd.)

1196.

április 23. III. Béla halála. Utóda Imre király.

1198–1216.

III. Ince. A pápaság hatalmának tetőpontja.

1202.

november 24. A negyedik keresztes hadjárat során a keresztesek Velence részére elfoglalják Zárát a magyar királytól.

1204.

április 12. A keresztesek elfoglalják Konstantinápolyt és megalapítják a latin császárságot.

november 30. Imre király halála. Utóda kiskorú fia, III. László. — II. Fülöp Ágost megfosztja János angol királyt francia hűbéreitől.

1205.

Május 29. II. András koronázása.

1206–1227.

Dzsingisz kán uralkodása. A mongol világbirodalom alapítása.

1209–1229.

Keresztes háború a délfancia (albigens) eretnekek ellen.

1210 k.

Anonymus Gestája a honfoglalásról.

1211.

II. András Erdély határára telepíti a Német Lovagrendet. Feladatuk: a kunok elleni védelem és keresztes hitre térítésük.

1213.

szeptember 28. Magyar főurak meggyilkolják Gertrud királynét.

1215.

június 15. Az angol bárók János királyt a Magna Charta Libertatum (Nagy Szabadságlevél) kiadására kényszerítik.

1216.

december 22. A pápa jóváhagyja a Domonkos-rend alapszabályait.

1217. nyara–1218. vége.

II. András szentföldi keresztes hadjárata.

1222.

május. II. András kiadja az Aranybullát.

1223.

május–június. *A mongolok a Kalka folyónál legyőzik az orosz fejedelmeket és a kunokat. Az évfolyamán megalakul a ferencesek kolduló rencje.*

1225.

tavaszi. II. András kiűzi a Német Lovagrendet Erdélyből, mert magyarországi birtokait felajánlotta a Szentszéknek.

1226.

Béla királyfi Erdély kormányzója lesz. — *A Német Lovagrend a balti partvidéken telepszik meg.*

1231.

március eleje. II. András módosított formában megújítja az Aranybullát.
Az év folyamán IX. Gergely pápa a domonkosokat bízta meg az inkvizíció vezetésével.

1233.

augusztus 20. II. András megköti a főpapsággal a beregi egyezményt.

1235.

szeptember 21. II. András halála. IV. Béla trónra lép.

1235–1236.

Julianus domonkos szerzetes első útja a volgai magyarokhoz.

1236.

A tatárok elpusztítják Magna Hungariát.

1239.

március 27. A kunok a mongolok elől Magyarországra költöznek.

1240.

december 6. *A mongolok elfoglalják Kievet.*

1241.

március 12. Batu kán betör a Vereckei-szoroson.
március 17. után: Kötöny kun fejedelem meggyilkolása.
április 11. Muhi csata.

1242.

március. A tatárok kivonulnak Magyarországról.

1252.

Firenzében megjelenik az első európai aranypénz, a forint.

1259–1294.

Kubiláj mongol nagykán uralma alatt a birodalom súlypontja Kínába helyeződik át.

1261.

július 25. VIII. Mihály niceai császár visszafoglalja Konstantinápolyt és helyreállítja a bizánci császárságot.

1262.

december. IV. Béla és fia, István ifjabb király a pozsonyi békében kettéosztja az országot.

1265.

Angliában összeül az első parlament.

1267.

szeptember. Az esztergomi gyűlés dekrétumba foglalja a nemesek kiváltságait.

1270.

május 3. IV. Béla halála. Utóda V. István.

1271–1295.

Marco Polo velencei kereskedő kelet-ázsiai útja.

1272.

augusztus 6. V. István halála. Utóda IV. László.

1273.

október 1. A német választófejedelmek Habsburg Rudolf grófot emelik a trónra.

1278.

augusztus 26. II. Ottokár cseh király a morvamezei csatában vereséget szenved Habsburg Rudolftól és szövetségeseitől, IV. Lászlótól. A Habsburg-család megszerzi Ausztriát és Stájerországot.

1280.

november. IV. László a hódtaui csatában legyőzi a fellázadt kunokat.

1282–1285.

Kézai Simon mester elkészíti Gesta Hungarorum című művét (benne a hun–magyar azonosság elméletével.).

1285.

február–március. A második tatárjárás.

1290.

július 23. A meggyilkolt IV. László utóda III. András.

szeptember 1. körül Az óbudai országgyűlés dekrétuma az anarchia felszámolására.

1291.

Megalakul a három svájci őskanton szövetsége, a Svájci Államszövetség magva.

1301.

január 14. III. András személyében kihal az Árpád-ház férfiága.

május 13. előtt. I. (Anjou) Károly első koronázása.

augusztus 27. Vencel cseh trónörökös magyar királlyá koronázása.

1302 vége.

Szép Fülöp összehívja az első francia rendi gyűlést.

1305.

december 6. Ottó bajor herceget magyar királlyá koronázzák.

1307.

október 10. A rákosi országgyűlés I. Károlyt ismeri el királynak.

1309.

június 15. I. Károly második koronázása Budán.

Az évfolyamán V. Kelemen pápa a franciaországi Avignonba teszi át székhelyét.

1310.

augusztus 27. A Szent Koronával I. Károlyt végérvényesen királlyá koronázzák.

1312.

június 15. I. Károly a rozgonyi csatában legyőzi Csák Máté hadait.

1315–1317.

A század első nagy éhínsége Nyugat-Európában.

1316.

tavaszi. I. Károly elfoglalja Kőszegi János tartományát.

1317.

január. I. Károly elfoglalja Macsót.

tavaszi. I. Károly híveinek győzelme Debrecennél Borsa Kopasz és szövetségesei felett.

1318–1321.

I. Károly vezérei meghódítják Erdélyt.

1322.

I. Károly bevonul Szlavóniába és Horvátországba. Subics Mladin bán bukása.

1323.

I. Károly Temesvárról új székhelyére, Visegrádra költözik. Megkezdődik a királyság újjászervezése.

1326.

A magyar aranyforint első említése.

1327.

május 17. I. Károly megszünteti a kincstár bányaművelési monopóliumát.

1328.

szeptember 21. A brucki béke értelmében a Muraköz Ausztriától visszakerül Magyarországhoz.

november 27. I. Károly megalapítja Körmöcbányát.

1330.

április 17. Záh Felicián merénylete a királyi család ellen.

november 9–12. I. Károly veresége Bazaráb havasalföldi román vajdától.

1332–1337.

Pápai tizedszedők jegyzékbe foglalják a magyarországi plébániákat.

1335.

november. A magyar, cseh és lengyel király visegrádi kongresszusa.

1336.

A kamara haszna (a pénzbevételekből származó jövedelem) portális adóvá alakul át.

1339.

Kitör a százéves háború Anglia és Franciaország között.

1342.

július 16. Meghal I. Károly. július 21. Utódja, I. (Nagy) Lajos koronázása.

1343.

január 20. Meghal Róbert nápolyi király. Örököse I. Johanna királynő, András herceg felesége.

június. Erzsébet anyakirályné Nápolyba utazik.

1345.

június. Nagy Lajos hódoltatja Horvátországot.

nyara. Magyar győzelem a tatárok felett, román vazallusállam alapítása Moldvában.

1346.

Az angolok Crécynél legyőzik a francia lovagságot.

július 1. Nagy Lajos Záránál vereséget szenved a velenceiektől.

1346–1378.

IV. Károly német-római császár és cseh király.

1347–1348.

Nagy Lajos első nápolyi hadjárata.

1347–1352.

A Fekete Halál nevű pestisjárvány elragadja Európa lakosságának közel a felét.

1348.

szeptember 8. Nagy Lajos Budán 8 évi fegyverszünetet köt Velencével.

Az év folyamán. A prágai egyetem alapítása.

1349.

szeptember. A Fekete Halál Magyarországon.

1350.

április. Nagy Lajos elindul második nápolyi hadjáratára.

1351.

december 11. A budai országgyűlésen Nagy Lajos megerősíti az Aranybullát és törvényeket hoz.

1354.

Az oszmánok birtokba veszik első európai támaszpontjukat, Gallipolit.

1355.

december 20. *Dusán István szerb cár halála. Megkezdődik Szerbia széthullása.*

1356.

IV. Károly császár kiadja a Német Aranybullát.

június. Nagy Lajos újabb háborút indít Velence ellen.

1358.

február 18. Nagy Lajos a zárai békében megszerzi a dalmát tengerpartot Velencétől.

A francia parasztság felkelése, a Jacquerie.

1359.

Szétesik az Arany Horda kánsága. Moldva független állammá alakul Bogdán vajda uralma alatt.

december. A második nagy pestisjárvány Magyarországon.

1360.

A brétigny-i béke befejezi a százéves háború első szakaszát és megerősíti az angolokat franciaországi hódításaik birtokában.

1361.

tavaszi. Nagy Lajos utolsó szerb hadjárata. Lázár szerb fejedelem elismeri a magyar fennhatóságot.

1364.

szeptember. Nagy Lajos, IV. Károly császár és III. Kázmér lengyel király krakkói kongresszusa. — *A bécsi és krakkói egyetem alapítása.*

1367.

Nagy Lajos egyetemet alapít Pécsen.

1370.

november 5. Nagy Kázmérral kihal a Piast-dinasztia.

november 17. Nagy Lajost Krakkóban lengyel királlyá koronázzák. — Halics magyar uralom alá kerül.

1371

I. Murád oszmán-török uralkodó a Marica mellett legyőzi a szerb fejedelmeket.

1375.

nyár. Háború a havasalföldi románok és a törökök ellen. Az első török betörés Dél-Magyarországra.

1377.

XI. Gergely pápa Avignonthól visszaköltözik Rómába.

1378.

Kettős pápaválasztás, a nagy nyugati egyházszakadás kezdete. — A ciompók elkelése Firenzében.

1381.

augusztus 24. A torinói békében Velence évi adóra kötelei magát Magyarországgal szemben. — *Wat Tyler parasztfelkelése Angliában.*

1382.

szeptember 11. Nagy Lajos halála.

szeptember 21. Mária koronázása. A nevében Erzsébet anyakirályné kormányoz.

1384.

A lengyel rendek Nagy Lajos ifjabb leányát, Hedviget emelik a trónra.

1385.

Lengyelország és Litvánia krewói uniója. Hedvig férje, Jagelló Ulászló személyében a Jagelló-dinasztia lép a lengyel trónra.

1387.

március 31. A bárók ligája Mária férjét, Luxemburgi Zsigmondot választja királlyá.

1389.

június 15. I. Murád szultán a rigómezei csatában legyőzi a szerb fejedelmeket. Szerbia török vazallusállam.

1390.

A folyamatos török betörések kezdete Dél-Magyarországon.

1395.

július–augusztus. Zsigmond Havasalföldön trónra segíti Mircse vajdát.

október 6. Az óbudai egyetem alapítása. (Az egyetem 1403-ban megszűnik, de 1410-ben négy karral újjáalapítják.)

1396.

szeptember 25. A Zsigmond vezette európai lovagsereg Nikápolynál vereséget szenved az oszmánoktól.

1397.

október. Temesvári országgyűlés. Végzések a királyi hatalom megszilárdítására.

Az év folyamán a kalmari unióban Dánia, Norvégia és Svédország perszónálunióban egyesül, mely formailag 1523-ig áll fenn.

1399.

Velence megtagadja a torinói békében vállalt évi adó fizetését.

1401.

április 28. A magyar nagyok fogságba vetik Zsigmondot, ahonnan októberben szabadul.

1402.

május. Hervoja bosnyák vajda elfoglalja Dalmáciát a nápolyi király részére.

július 14. I. Bajezid szultán az ankarai csatában Timur Lenk fogságába esik.

1403.

eleje. A bárók fellázadnak Zsigmond ellen. László nápolyi királyt hívják meg a trónra. Októberben Zsigmond leveri a bárók felkelését.

1404.

április 6. előtt. A placetum regium bevezetése.

1405.

április 15. Zsigmond törvényei a pénzügyekről és a városokról.

1406–1408.

Visegrád helyett Buda lesz a központi hivatalok végleges székhelye.

1408.

június. Zsigmond hódoltatja Boszniát.

december 12. A Sárkányos Társaság (Sárkányrend) alapítása.

1409.

július 9. László nápolyi király eladja dalmáciai birtokait és jogait Velencének.

1410.

július 15. A lengyelek és litvánok grümvaldi (tannenbergi) győzelme a Német Lovagrend felett.

szeptember 20. A német választófejedelmek kisebbsége Zsigmondot választja királlyá. (Egyhangú választás 1411-ben.)

1410–1413.

Első háború Velencével Dalmácia birtokáért.

1412.

november 8. A 13 szépesi város elzálogosítása Lengyelországnak.

1411–1421.

I. Mehmed szultán uralma alatt az Oszmán Birodalom újból megerősödik.

1414

november–1418. április 19. Ülészék a konstanzi egyetemes zsinat.

1415.

július 6. A konstanzi zsinat eretnekként elégetteti Husz Jánost.

július vége. A magyar bárók veresége Hervojától és a törököktől Boszniában.

szeptember–október. Perpignanban Zsigmond találkozik I. Ferdinánd aragóniai királlyal.

október 25. V. Henrik angol király győzelme Azincourt-nál a franciákon.

1416.

március–május. Zsigmond látogatása VI. Károly francia és V. Henrik angol királynál.

1417.

szeptember 19. A konstanzi zsinat elismeri a magyar király főkegyúri jogát.

november 11. A konstanzi zsinat pápává választja V. Mártont. Véget ér a nagy egyházszakadás.

1419.

augusztus 16. Meghal IV. Vencel cseh király. Kirobban a huszita felkelés
október–november. Zsigmond elfoglalja és megerősíti Szörényt.

1420.

március 17. A husziták elleni keresztes háború meghirdetése.

június 21. Spalato és Trau elestével egész Dalmácia a velenceiek birtokába kerül.

július 28. Zsigmondot cseh királlyá koronázzák. Sikertelen háborút indít a husziták ellen.

szeptember. Az erdélyi török betörések kezdete.

1426.

május. Lazarevics István despota a tatari szerződésben a magyar királynak ígéri oda Nándorfehérvárt és Galambócot.

június 16. A husziták grőŰsti nad Labemnél a német birodalmi hadak felett.

1427.

április. Zsigmond magyar vazallust ültet Havasalföld trónjára.

július 19. Lazarevics István szerb despota halála. Utóda Brankovics György.

Nándorfehérvár magyar, Galambóc török kézre kerül.

1428.

február. A huszita betörések kezdete Észak-Magyarországon.

június eleje. Zsigmond Galambócnál vereséget szenved a törököktől.

1429.

Jeanne d'Arc fallépése fordulatot hoz a százéves háborúban.

május. A Német Lovagrend betelepítése a szörényi bánságba.

1431.

május 30. Jeanne d'Arc máglyahalála.

november 29. Zsigmondot Milánóban Itália királyává koronázzák.

1432.

június vége. A husziták elfoglalják Nagyszombatot.

1433.

május 31. Zsigmondot IV. Jenő pápa Rómában császárrá koronázza.

június 4. Zsigmond a Velencével kötött fegyverszünetben tudomásul veszi Dalmácia elvesztését.

november 30. A bázeli zsinat követei Prágában kiegyeznek a husziták mérsékelt szárnyával, a kelyhesekkel.

1434.

május 30. A huszita taborítók lipanyi veresége.

Az év folyamán a boszniai Jajca magyar kézre kerül. A magyarországi huszita támaszpontok felszámolása.

1437.

március 8–12. A pozsonyi országgyűlésen Zsigmond kiadja igazságszolgáltatási és katonai reformtörvényeit.

1437.

március. Parasztfelkelés tör ki a Szászföldön és az erdélyi Fehér megyében, mely júniusban áttérjed Erdély északi részeire.

július 6. Az első kolozsmonostori egyezmény.

december 9. Znojmban meghal Zsigmond császár és magyar király.

december 18. Utódává a királyi tanács vejét, Habsburg Albert osztrák herceget választja meg.

1438.

január. A parasztfelkelés leverése.

március 18. Albertet német királlyá választják. A Habsburg-dinasztia uraloma jutása Németországban.

1439.

július 6. A firenzei zsinaton VIII. János bizánci császár elfogadja a római és a görög egyház unióját, hogy a török ellen megszerezze a nyugati kereszténység támogatását.

május 29. A rendek kicsikarják Alberttől Zsigmond reformjainak feladását.

augusztus 18. A szerb fejedelemség székhelye, Szendrő török kézre jut.

október 27. Albert király meghal.